Alexander Werth

OROSZORSZÁG NAGY HÁBORÚJA 1941–1945

MÁSODIK, VÁLTOZATLAN KIADÁS

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ/ZRÍNYI KATONAI KIADÓ
BUDAPEST, 1973

KÖNYV A SZOVJET NÉP HŐSTETTÉRŐL

(BEVEZETŐ TANULMÁNY)

Alexander Werth könyve sajátos és vitathatatlanul érdekes beszámoló a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. A szerző e háború sok eseményét maga is átélte. Ez a háború valóban nagy háború volt: a szovjet, szocialista hazájáért, az imperializmus legvisszataszítóbb és legveszélyesebb szülötte — a német fasizmus — ellen harcoló sokmilliós nép hőstette. A Szovjetuniónak a lenini Kommunista Párt vezette népei nemcsak önmagukért, saját jelenükért és jövőjükért, hanem sok olyan európai és ázsiai ország népének sorsáért is harcoltak, amelyekre ráborult a fasiszta „új rend" sűrű sötétsége. Éppen ezért volt a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja része, méghozzá fő és döntő része az 1939—1945. évi második világháborúnak, amelyet a német fasiszták robbantottak ki Európában és imperialista japán szövetségeseik Ázsiában.

A második világháborúnak gazdag irodalma van. A könyvek ezrei láttak napvilágot a nyugati tőkésországokban, különösen azokban, amelyeket a fasiszta megszállás sújtott vagy olyanokban, amelyek hozzáférhetetlenek maradtak az ellenség számára (mint az Egyesült Államok) és a Hitler-ellenes koalícióban harcoltak. Százakra rúg azoknak a kiadványoknak a száma is, amelyek a háború után a Német Szövetségi Köztársaságban jelentek meg.

Az irodalomnak ebben a roppant bőséges áradatában akadnak tárgyilagos művek, amelyek tényanyaguknál fogva értékesek, de túlsúlyban vannak köztük a tendenciózusak, amelyeknek a célja nem a valódi történelmi igazság feltárása, hanem annak eltitkolása vagy elferdítése a kizsákmányoló uralkodó osztályok érdekében. Nem is szólva egyes megvert hitlerista tábornokok vagy nyilvánvalóan militaristák és revansisták rosszindulatú, rágalmazó irományairól, akik

megpróbálkoznak a szerecsenmosdatással, megkísérlik igazolni a német imperializmust és a fasiszta agressziót, befeketíteni és lealacsonyítani a világ első szocialista államának politikáját és katonai erőfeszítéseit, amely végül is megsemmisítő vereséget mért a fasiszta Németországra.

De még a „becsületes" burzsoá történetírásnak is van egy általános jellemzője: igen részletesen tárgyalja a Németország, Anglia, az Egyesült Államok, Franciaország és más nyugati hatalmak közti háború politikai, katonai és gazdasági vonatkozásait, és úgyszólván semmit sem mond arról, ami eldöntötte a világméretű konfliktus kimenetelét — a Szovjetunió nagy felszabadító küldetéséről, a szovjet népnek és fegyveres erőinek a hitleri birodalom szétzúzásához való döntő hozzájárulásáról.

Ez a könyv kivétel ez alól. A Szovjetunió háborújával foglalkozik, és az ország, valamint népe iránt barátian érző, elmélyült külföldi megfigyelő szavaival beszél róla.

Werth könyve nagy érdeklődést keltett a burzsoá világban. Két kiadásban jelent meg az Egyesült Államokban, 1964-ben és 1965-ben, majdnem ezzel egy időben jelent meg Angliában, Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban és más országokban is. A polgári sajtó igen sokat foglalkozott vele. Ezeknek az ismertetőknek a hangneme rendkívül eltérő — az elragadtatott dicsérőtől a dühös rosszindulatig, ámde a sajtónak ebben a kórusában túlsúlyban vannak az olyan hangok, amelyekből kicseng: Werth „kinyitotta" a mai nyugati olvasók „szemét", és azokra a valódi eseményekre irányította, amelyek a keleti arcvonalon és különösen a Szovjetunió területén játszódtak le a Nagy Honvédő Háború éveiben. A „New York Times Book Review" című amerikai bibliográfiai folyóirat szerint (1964. november 1-i szám) „...Werth megpróbálta bemutatni, hogyan folyt a háború Oroszországban, és milyen tényezőknek köszönhető, hogy végül is nem a Wehrmacht jutott el a Kremlbe, hanem a Vörös Hadsereg Berlinbe". A nagy példányszámú nyugat-németországi „Die Zeit" című lap (Hamburg) kénytelen volt elismerni, hogy ez a könyv „...szertefoszlat néhány, nálunk szeretettel dédelgetett legendát és gondosan őrzött tabut, amelyek szerint a Wehrmacht egyáltalán nem volt részes azokban a bűntettekben, amelyeket a németek Oroszországban követtek el". De éppen ez a „legendát szertefoszlató" szerepe a dühödt

szidalmazások áradatát indította el Werth ellen a legreakciósabb fasisztabarát lapok és folyóiratok részéről, mint amilyen a „Berliner Stimme" (1965. december 18.) és különösen a nyíltan fasiszta „Soldat im Volk". Ebben a rosszindulatú szennylapban (1965. december) egy bizonyos A. Boje nevű személy Werth munkáját a német katona rágalmazásának és „ama szovjet kampány" részének minősítette, amely „világméretekben folyik a Szövetségi Köztársaság ellen". No lám, az kiabál, akinek a háza ég.

Miben rejlik a Werth műve iránti közérdeklődés oka, melyek ennek az érdeklődésnek a forrásai?

Alexander Werth 1941 júliusától 1946-ig a „Sunday Times" című lap és az angol BBC rádiótársaság tudósítójaként a Szovjetunióban tartózkodott. Kétségtelenül azért ment el Moszkvába, mert őszintén érdeklődött a Szovjetunió és népe iránt, amelyhez ifjúkori emlékek fűzték, és kitűnően ismerte az orosz nyelvet. Arról már nem is kell beszélnünk, hogy ez utóbbi körülmény megkönnyítette munkáját országunkban. E sorok írójának 1941 nyarán és őszén több alkalommal volt módjában találkozni Werthtel, és látta, mennyire szeretne minél többet tudni országunkról, milyen mohó érdeklődéssel beszélgetett sok szovjet emberrel — Moszkva és a frontvárosok lakosaival, a Nyugati Front és a fővárosi légvédelmi csapatok katonáival és tisztjeivel. Ezek a feljegyzett beszélgetések a különböző társadalmi helyzetű és szolgálati beosztású emberek véleményét tükrözik, élővé és hitelessé teszik könyvét.

Az orosz nyelvtudás Werthnek más szempontból is segítségére volt. Könyve nem háborús napló és nem egyszerűen saját benyomásainak felsorolása, hanem az élettapasztalatok és a háborúról szóló szovjet irodalom tanulmányozásának bonyolult szintézise. Erről a szerző önmaga ír, és nincs szükség arra, hogy felsoroljuk az általa felhasznált szovjet forrásművek tucatjait.

Azt, hogy mi a könyv célja és milyen indítékok bírták Werthet megírására, világosan megmondja a szerző előszava.

Elmondani az *igazságot* a Szovjetuniónak a fasizmus ellen vívott Nagy Honvédő Háborújáról, arról a döntő szerepről, amelyet a szovjet nép és fegyveres erői a hitlerellenes koalíció győzelmében játszottak, arról a számtalan áldozatról, amelyet e súlyos háborúban a Szovjetunió népei hoztak — ezt a feladatot tűzte maga elé a szerző.

Werth azt mondja, hogy könyve „semmi esetre sem nevezhető a háború hivatalos történetének. És még inkább nem hadtörténelem, nem a hadműveletek története". Művét „emberi történetnek" nevezi. És ez igaz is, mert a szerző fő figyelmét a *szovjet népnek*, háborús erőfeszítéseinek és áldozatainak, hősiességének és eredményeinek szenteli. A könyv főszereplője a nép — jóllehet sok szó esik benne egyes vezető politikusokról, diplomatákról, hadvezérekről, gazdasági szakemberekről — mindenkiről, akivel a szerzőt nagy mozgékonyságot megkövetelő tudósítói foglalkozása összehozta.

Werth a szovjet emberek sorsát állítva elbeszélésének középpontjába, helyesen tudta értékelni annak a háborúnak a jellegét, amelyet országunk a fasiszta Németország ellen viselt. Fenntartás nélkül kijelenti, hogy ez „igazi népi háború" volt. Elmefuttatásaiban gyakran felcsendül a nép *nemzeti* érzéseinek motívuma, a nép eltökéltsége, hogy mindenáron megvédelmezi hazáját, Oroszországot (a szerző ezt a szót a Szovjetunió szinonimjaként használja). Ez azonban még nem minden. Werth hangsúlyozza, hogy „...a szovjet emberek ebben a nemzeti, népi háborúban a szovjethatalomért is küzdöttek", és elismeri, hogy „...a szovjet rendszer, a szovjet szervezés a meglevő erőforrások jobb felhasználását tette lehetővé, mint a németeké".

Ezeket a megállapításokat a könyv nemcsak egyszerűen kijelenti, hanem egész tartalmával bizonyítja is. És ez figyelemre méltó, ugyanis a szerző nem kommunista és nem is marxista, de olyan író, aki hű akar maradni az igazsághoz önmaga és olvasói előtt.

A szovjet nép fasizmus elleni harcának nemzeti és társadalmi mozgatóerőit, azok egységének gondolatát Werth a legvilágosabban és legkonkrétabban a Leningrád hős védelméről szóló részben fejti ki. E fejezeteket lehetetlen mély megindultság és a szovjet emberek iránti elragadtatás nélkül olvasni, hiszen harci akaratuk, hazaszeretetük és a fasizmus iránti gyűlöletük erősebbnek bizonyult a hitleristák messzehordó ágyúinál, repülőgépeinél, az éhségnél, hidegnél, minden kínnál és nélkülözésnél, amelyet a fasiszta barbárok a város hárommilliós lakosságára zúdítottak. Arra a kérdésre, hogy „miért tartott ki Leningrád?" a szerző a következőképp válaszol: „...hiba volna, ha megpróbálnánk különbséget tenni az orosz hazaszeretet, a forradalmi lelkesedés és a szovjet rendszer között, vagy ha azt kérdeznénk, hogy e három tényező közül melyiknek volt fontosabb szerepe..."

A Szovjetunió győzelmét biztosító tényezőket elemezve, Werth nagy figyelmet szentel a szocialista gazdaságnak. Itt nem akar valami újat mondani, hanem szovjet forrásokra, különösen „A Nagy Honvédő Háború Története"-re támaszkodik. Elismeri a szocialista hadigazdaságnak a fasiszta Németország kapitalista gazdaságával szembeni fölényét, és ragyogó színekkel ecseteli a szovjet hátország dolgozóinak hősiességét.

Az ipari üzemeknek 1941-ben és 1942 elején végrehajtott tömeges áttelepítését keletre, Werth „a Szovjetunió háború alatti legbámulatosabb szervezési és emberi hőstettei" közé sorolja. Meleg szavakkal és megindultsággal beszél a szovjet munkásosztály, különösen a fiatalkorúak, öregek és a nők önfeláldozó munkájáról. Lelkes elragadtatással ír a szovjet nőkről — a munkásnőkről és kolhozparasztnőkről.

A szerző nagy figyelmet szentel annak a gazdasági segítségnek, amelyet az Egyesült Államok és Anglia nyújtott a Szovjetuniónak. Szemügyre veszi ennek „politikai és pszichológiai aspektusait" és részletes adatokat közöl a lend-lease szállításokról. Hangsúlyozza, hogy a „Vörös Hadsereg mindenfajta Nyugatról jövő segítséget feltétlenül értékelt", ugyanakkor elismeri, hogy a szövetségesek fegyverszállításai a hazai termeléshez képest „viszonylag kis százalékot" tettek ki, és a legsúlyosabb, 1942. évben „a szövetségesek a segítséget minden bizonnyal nem vették különösebben komolyan", annyira jelentéktelen mérvű volt az. Ez teljesen megdönti a mai nyugati történelemhamisítók minden bizonyítékot nélkülöző azon állításait, hogy a Szovjetunió kizárólag az amerikai és angol gazdasági segítség révén tudott helytállni és győzni. A szerző által idézett adatokból az olvasó minden nehézség nélkül levonhatja azt a helyes következtetést, hogy a Szovjetunió háborús győzelmét saját gazdaságának, anyagi erőinek és eszközeinek köszönheti.

Mint már említettük, Werth nem tekinti könyvét „a hadműveletek történetének". Valóban nem is törekszik a hadiesemények teljes és rendszeres leírására. Ámde természetes, hogy igen nagy helyet juttat könyvében a Vörös Hadseregnek, kezdeti balsikereinek, majd nagyszerű győzelmeinek. Nem enyhíti a szovjet fegyveres erőknek a háború kezdeti szakaszában elszenvedett kudarcaira és elkövetett hibáira vonatkozó kritikai értékeléseket, ám a hangsúlyt a hiányosságok felszámolására helyezi. Elemzésében nem minden látszik számunkra

megalapozottnak, és természetesen ezt az elemzést nem is tekinthetjük teljesnek. Egészében véve azonban Werth helyesen jellemzi 1942 második felét, amely fordulópontot jelentett a Vörös Hadsereg helyzetében, tisztikarának állapotában, hadművészetének színvonalában.

Ez a tömeges hősiességgel megsokszorozott művészet, a csapatok állhatatossága és önfeláldozása már a Nagy Honvédő Háború első döntő eseményében — a moszkvai csatában — megmutatkozott. Jellemző, hogy Werth kategorikusan cáfolja a hitlerista tábornokokat, akik a Moszkva térségében elszenvedett vereségüket a téli időjárás nehézségeivel próbálják mentegetni. „Teljesen világos, hogy a hírhedt »orosz tél« korántsem játszott döntő szerepet" — írja.

A szerző nyomon követi a szovjet hadművészet további fejlődését a hatalmas sztálingrádi és kurszki csatában, majd az 1944. és 1945. évi támadó hadműveletekben. A szovjet katonai vezetőket „a tábornokok és marsallok ragyogó csapatának" nevezi, „akikhez hasonlók nem akadtak Napóleon Grande Armée-ja óta".

Werth keserűséggel és a szovjet emberek iránti rokonszenvvel ír a német fasisztáknak a Szovjetunió megszállt területein elkövetett gaztetteiről. Egy kisebb terjedelmű fejezetben, számos felszabadított szovjet városban szerzett személyes benyomásai alapján, leírja a megszállók szörnyű bűntetteit. Arra a helyes következtetésre jut, hogy „a németeknek az oroszokhoz való viszonya az »alsóbbrendűekről« vallott filozófián alapult", és meggyőzően mutatja be, hogyan festett a gyakorlatban ennek a „filozófiának" az érvényesülése. Hangsúlyozza a német fasiszta hadseregnek és parancsnokságának felelősségét a tömegesen elkövetett bűncselekményekért, a sok millió békés szovjet polgár és hadifogoly haláláért.

A hitleristák embergyűlölő filozófiájukat nemcsak az oroszokkal, ukránokkal, beloruszokkal és a Szovjetunió más népeivel szemben alkalmazták, hanem szörnyű bűncselekményeket követtek el a megszállt Lengyelországban és más leigázott európai országokban is. Werth megrázó erővel beszél erről abban a fejezetben, amely Majdanekről szól. Egyike azoknak a külföldi tudósítóknak, akik jelen voltak a tábor felszabadulásakor. Oly szörnyű benyomásokat szerzett, hogy a BBC vezetői egyszerűen nem hittek tudósítójuknak, és először nem akarták közölni jelentését. Pedig Majdanek még csak nem is volt a XX. szá-

zad barbárai hekatombáinak legnagyobbika — hátra volt még Auschwitz.

A fasiszta bűnözők kiszámított és hidegvérűen bestiális politikájával és gyakorlatával Werth szembeállítja a szovjet népnek és hadseregének humanizmusát. Nemegyszer hangsúlyozza, hogy a szovjet katonák törvényszerűen és jogosan gyűlölték a fasisztákat, és ez a gyűlölet a mélységes szovjet hazafiságon, a forró hazaszeretetten alapult, és még jobban fokozták azt a hitleristák gaztettei, valamint azok az elviselhetetlenül keserű szenvedések, amelyeket a háború és a megszállás hozott a Szovjetunió népeire.

Werth azonban ugyanakkor hangsúlyozza, hogy ebben a szent gyűlöletben még csak árnyalata sem volt a tudatos, kiszámított kegyetlenségnek és embertelenségnek, amely a fasiszta megszállók magatartását és ideológiáját jellemezte. Ebből a szempontból jellemző egy epizód, amely a felszabadított Sztálingrádban játszódott le. Katonánknak, aki ideiglenes jelt állított elesett harcosaink közös sírja fölé, két német hadifogoly segített. Mindkettőjük tekintete vidám volt. Az egyik még el is dicsekedett vele, hogy „az oroszok nemezcsizmát adtak nekünk". És amikor Werth megkérdezte az ott levő orosz tisztest, hogy „No, milyenek?", az így válaszolt: „Emberek, olyanok, mint a többiek." Igazi humanitás kellett hozzá, hogy így érezzen a legyőzött ellenség iránt!

A könyv részletesen tárgyalja a háborús időszak nemzetközi kapcsolatait, különösen a Szovjetunió és nyugati szövetségesei közti viszonyt. Werth nem minden erre vonatkozó megállapítása elfogadható számunkra; alapjában véve azonban helyesen értékeli a két fél álláspontját. A nyugat-európai második front megnyitásával kapcsolatos eseményeket és tényeket ismertetve, kimutatja, hogy a második front nemcsak a Szovjetuniónak, hanem a nyugati országok népeinek is érdeke volt. Amennyiben 1942-ben vagy legalább 1943-ban megnyitják a második frontot, ez meggyorsíthatta volna a háború befejezését és csökkenthette volna az áldozatok számát. Werth nem titkolja, hogy ha a Szovjetuniónak szüksége volt nyugati partnerei segítségére és támogatására, azoknak legalább annyira szükségük volt arra, hogy egybehangoltan és közösen tevékenykedjenek hatalmas szovjet szövetségesükkel. Ez különösen világosan nyilvánult meg a nagy hármas külügyminisztereinek moszkvai konferenciája

idején, 1943 őszén. Werth megírja, hogy Eden, aki nem fűzött nagy reményeket a moszkvai találkozóhoz, és úgy vélte, hogy „...az oroszok egyebet sem fognak tenni, mint követelik a második front megnyitását", végső soron elismerte: „a konferencia igen komoly dolog volt, és vele a köztünk való együttműködés új formája vette kezdetét" — már tudniillik a nyugati szövetségesek és a Szovjetunió között.

Még határozottabban fejezte ki magát Cordell Hull, az Egyesült Államok akkori külügyminisztere. A moszkvai konferencia eredményeit jellemezve kijelentette: „Most, amikor létrejött az együttműködés szelleme, hozzáfoghatunk az alkotó munkához... Egyes, előttünk álló problémák kényesek és bonyolultak, de az egység légkörében semmiféle probléma sem kelti fel az elidegenültség érzéseit."

Igen, abban az időben valóban létezett az „egység légköre", amely elsősorban a szovjet kormány erőfeszítéseinek volt köszönhető. És ha ezt a légkört oly hamar megmérgezte a bizalmatlanság és vetélkedés, ebben korántsem a mi országunk a hibás.

A nyugati politika és stratégia egyik végzetes és bűnös lépése, amely hozzájárult ahhoz, hogy a Szovjetunió elveszítse nyugati szövetségesei iránti bizalmát, a hirosimai és nagaszaki atombomba ledobása volt 1945. augusztus 6-án és 9-én. Werth elítéli ezt a barbár cselekedetet, elismeri, hogy katonai szempontból nem volt szükség a tömegpusztító fegyver alkalmazására Japán ellen abban az időben, amikor a Szovjetunió szövetségesi kötelezettségeihez híven óriási méretű hadműveletet indított a japán szárazföldi csapatok, a Kvantung-hadsereg fő erőinek a megsemmisítése céljából.

Az amerikai atomfegyver alkalmazásának igazi célja korántsem az a törekvés volt, hogy meggyorsítsák Japán fegyverletételét, hanem az, hogy „a Szovjetuniót elképesszék Amerika kolosszális erejével". Valójában ezzel kezdődött el a hidegháború, amelynek megindításáért teljes mértékben a Hitler-ellenes koalíció nyugati tagjait, elsősorban az Egyesült Államokat terheli a felelősség.

Ám Harry Truman, az Egyesült Államok akkori elnöke és tanácsadói elszámították magukat. Nem érték el céljukat, vonja le a következtetést a szerző. „Az egyetlen, amit az atombombák alkalmazásával elértek, az volt, hogy haragot és rendkívüli bizalmatlanságot keltettek a szovjet emberekben Nyugat iránt." Igen, a könyv szerzőjének igaza van. És ha nem is mondja ki kereken, ki a felelős a hidegháború meg-

indulásáért, azért, hogy a Szovjetunió és nyugati szövetségesei közötti bizalmat és együttműködést az ellenségeskedés és a fegyverkezési verseny váltotta fel, az olvasó a könyv által közöltekből maga vonhatja le a helyes következtetést. Hiszen a két japán városra ledobott első atombombáktól egyenes az út az amerikai imperializmus mai agresszív politikájáig, különösen a mostani barbár háborúig, amelyet az Egyesült Államok a vietnami nép ellen visel.

Werth könyve egészében véve kedvező benyomást kelt bennünk, és kétségtelen, hogy általában pozitívan értékeljük. De nem mehetünk el szó nélkül a könyv lényeges hiányosságai mellett. Mint minden, személyes élményeken és visszaemlékezéseken alapuló történelmi mű, Werth könyve sem mentes a szubjektív megítélésektől és megállapításoktól, amelyeket a szerző gyakran nem indokol meg, és amelyek néha egyenesen ellentmondanak a történelmi tényeknek.

Így például, Werth lényegében elutasítja a marxista történetírásnak a második világháború imperialista eredetére vonatkozó tételét, s anélkül, hogy ezt bizonyítaná, „vitathatónak" nyilvánítja ezt a tételt. Pedig bebizonyított tény, hogy a második, s ugyanígy az első világháború az imperialista államcsoportok közti gazdasági vetélkedésből robbant ki. E háborúk között a fő különbség az volt, hogy az 1939—1945. évi háború a tőkés társadalom méhében olyan körülmények között érlelődött, amikor a világ már két antagonisztikus rendszerre szakadt, már létezett a világ első szocialista állama. Ez közelebb hozta egymáshoz az imperialista hatalmak érdekeit azon az alapon, hogy mindannyian gyűlölték a szocializmust és féltek tőle. Egy bizonyos szakaszban azonban az imperialisták közti ellentétek kerekedtek felül, és a háború mindenekelőtt maguk az imperialisták között robbant ki.

Természetesen a konkrét felbujtó és háborús főbűnös a fasiszta Németország volt. De nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy Hitlert a világimperializmus és különösen az amerikai monopoltőkések hizlalták fel, ők szították a Szovjetunió elleni agresszióját. Ezt különösen napjainkban kell szem előtt tartanunk, amikor az amerikai imperializmus minden módon támogatja a nyugatnémet imperialistákat és revansistákat, s ezzel Európa szívében a harmadik világháború veszélyes tűzfészkét tartja fenn.

A második világháború keletkezésének imperialista jellege korántsem mond ellent annak, hogy e háborúban kezdettől fogva jelentkez-

tek a felszabadító harc elemei, és hogy végső soron, különösen azután, hogy Németország megtámadta a Szovjetuniót, a Hitler-ellenes koalíció valamennyi országa számára igazságos, felszabadító jelleget öltött. A háború jellegének ilyen megváltozását az idézte elő, hogy a felek a fasizmus — az emberiség igazi és közös ellensége — ellen harcoltak; éppen ez teremtette meg az alapot ahhoz, hogy nemcsak a különböző népek, hanem a különböző társadalmi rendszerű államok is hatalmas antifasiszta koalícióban egyesüljenek.

Mellesleg, Werth nem szívesen beszél a fasizmusról, bár gyűlöli és elítéli. Könyvében jóval gyakrabban fordul elő a „német" szó, mint a „fasiszta". Hangsúlyozva a hitlerista rendszer népellenességét és a fasiszta ideológia barbárságát, a szerző nem tárja fel elég világosan a fasizmus reakciós társadalmi lényegét.

Nem mindig helyesek és megalapozottak Werthnek a szovjet életre, különösen a Vörös Hadseregre vonatkozó megállapításai, bár tisztelettel és lelkesedéssel adózik neki. Lebecsüli a Kommunista Párt vezető és szervező szerepét a hadseregben, nem érti meg a párt és a hadsereg közti kölcsönös viszonyt. Primitívek a Vörös Hadseregnek az 1942 nyári rosztovi vereség utáni „csiszolásáról" szóló elmefuttatásai; nem veszi észre, hogy hadseregünknek és parancsnoki karának csiszolódási folyamata, helyesebben harci megedzése a háború első napjaiban kezdődött meg. A nagy sztálingrádi győzelem ennek az edzési folyamatnak fordulópontja és tetőpontja volt, a folyamat azonban ezzel nem állt meg, hanem egészen a háború végéig tartott.

Sajnos, a sztálingrádi csata a könyvben nem foglal el méltó helyet. A háború e döntő eseményével foglalkozó fejezetek gyengébbek, mint a Vörös Hadsereg moszkvai győzelmének, különösen pedig Leningrád hős védelmének a leírása. Ennek véleményünk szerint az az oka, hogy az adott esetben a szerző némileg eltért attól a módszerétől, hogy az eseményeket saját érzékelésének prizmáján át tekintse. A sztálingrádi csata védelmi időszakát lényegében átírta V. I. Csujkov „Erőd a Volga partján" című ismert könyvéből. Csujkov elbeszélésétől elbűvölten Werth a sztálingrádi védelem egész hősköltemányét a város határain belüli harcokra, helyesebben egyedül a 62. hadsereg tevékenységére korlátozza. Ez a hadsereg valóban óriási szerepet játszott, de korántsem egymaga védelmezte Sztálingrádot. A szovjet csapatok sztálingrádi ellentámadásának leírása szintén nem kelt mélyebb be-

nyomást az olvasóban. És nem véletlen, hogy a „sztálingrádi" fejezetek közül azok a legérdekesebbek, amelyekben a szerző a nagy csata körzetében tett látogatásait írja le, jóllehet ezekben lényegében arról van szó, ami már az ellenség szétzúzása után történt.

A partizánokról szóló fejezetet szintén a könyv gyenge részei közé sorolhatjuk. Ennek oka ugyanez: Werth nem gyűjthetett személyes élményeket a szovjet partizánmozgalomról, kevés partizánnal találkozott és úgyszólván alig beszélgetett velük. Ezért ezt a fejezetet irodalmi — ráadásul korántsem a legteljesebb és legújabb — források alapján írta meg.

Ezzel kapcsolatban ki kell térnünk azokra az adatokra is, amelyeket Werth annak alátámasztására közöl, hogyan fosztották ki a hitleristák gazdaságilag a megszállt szovjet területeket. E kérdésben vakon követi azokat az adatokat, amelyeket olyan kétes értékű forrásból merített, mint aminő A. Dallin műve.[1] Márpedig ezek az adatok nemcsak hogy nem teljesek, hanem nyilvánvalóan kicsinyítettek is. Werth felhasználhatta volna azokat a hivatalos adatokat, amelyeket a német fasiszta hódítók bűntetteinek kivizsgálására alakult rendkívüli bizottság vagy más szovjet források közöltek, és a valóságnak jobban megfelelő és teljesebb információt tartalmaznak.

Nem tekinthetjük szerencsésnek azt a fejezetet sem, amelyben a szerző Ogyessza felszabadítását írja le. Az olvasó lényegében semmit sem tud meg ebből a fejezetből Ogyessza hős védelméről, a városi lakosság és a védő csapatok állhatatosságáról és bátorságáról. A szerző figyelmét elsősorban az ogyesszai megszálló rendszerre, a megszállók és az egyes, velük együttműködő jelentéktelen csoportok viselkedésére összpontosítja. Az ogyesszai partizánok és illegális harcosok hősiességét is lebecsülte, alig titkolva bizalmatlanságát az ő tevékenységükről szóló jelentésekkel szemben. Ez annak az eredménye, hogy nem tanulmányozta elég alaposan a tényeket, és ismét hiányoztak személyes megfigyelései.

A nyugat-európai második front kérdésében, amelynek Werth nagy figyelmet és teret szentel, álláspontja eléggé bizonytalan. Egyrészt elismeri a második front szükségességét, és jogosnak tartja a Szovjetuniónak azt a követelését, hogy mihamarabb nyissák meg azt; másrészt, lényegében szolidaritást vállal azokkal, akik szabotálták a második front megnyitását. Werth elég sokat beszél a szovjet kormány

„nyakasságáról" s követelőzéséről, arról a szilárd álláspontról, amelyet a szovjet képviselők a második front kérdésében a nemzetközi értekezleteken elfoglaltak. De nem talál szavakat arra, hogy elítélje az angol képviselőknek e kérdésben tanúsított kibúvó, kétkulacsos álláspontját. Pedig az angolokkal folytatott tárgyalások közben még az amerikai diplomatákat is kihozta sodrukból az angolok kétkulacsossága. Lássuk, mit írt erről a háború befejezésekor Wedemeyer amerikai tábornok, egyike azoknak, akik állandóan részt vettek a nemzetközi találkozókon:

„Az angolok mesterien tárgyaltak. Különösen ügyesen használtak olyan frázisokat és szavakat, amelyeknek egynél több jelentésük van és többfajta értelmezést tesznek lehetővé. A kérdéseket úgy vetették fel, hogy az tökéletesen megfelelt Macchiavelli klasszikus stílusának."[2]

Az antifasiszta koalíció nyugati partnereinek ez a „machiavellizmusa" volt az oka annak, hogy a nagy hármas képviselőinek megbeszélései gyakran korántsem folytak olyan simán és korántsem voltak olyan eredményesek, mint ahogy azt a helyzet és a koalíció közös érdekei megkövetelték volna.

Elismerve, hogy a Szovjetuniónak érdeke volt az egybehangolt stratégia kidolgozása és a szövetségesekkel közös tevékenység, Werth ugyanakkor rossz néven veszi, hogy a szovjet sajtó állítólag keveset tett a szövetségesek népszerűsítése érdekében, sőt időnként kampányt folytatott ellenük. Az ilyesfajta panaszok teljesen alaptalanok. Igen, a szovjet közvélemény bírálta — és néha elég élesen — a szövetségesek magatartását, különösen pedig azt, hogy következetesen megszegik a nyugat-európai második front megnyitásával kapcsolatban vállalt kötelezettségeiket. De vajon hogyan lehetett volna másként reagálni Churchill és a hozzá hasonlóan gondolkodók kétszínű viselkedésére? És vajon az angol közvélemény is nem tiltakozott-e hevesen kormányának a második front kérdésében követett politikája ellen? Nem a szovjet sajtóra kell panaszkodni, hanem azokra, akik bár kötelezettséget vállaltak a közös harcra, eleve hajlandók voltak ezt megszegni, önző osztálymegfontolásokból indulva ki, amelyek szöges ellentétben voltak a népek igazi érdekeivel.

A nemzetközi kapcsolatoknak a könyvben tárgyalt számos problémája között fontos helyet foglal el az úgynevezett „lengyel kérdés". Valóban, ez a szovjet kormány háború alatti külpolitikai és diplomá-

ciai tevékenységének egyik legfontosabb és legbonyolultabb kérdése volt nyugati szövetségesei viszonylatában. Mindenekelőtt a lengyel államnak és annak a húszmilliós lengyel népnek a sorsáról volt szó, amely vérét hullatta a hódítók kegyetlen megszállása alatt. Akkor, amikor a Szovjetunió kíméletlen háborút viselt a hitlerizmus ellen, Lengyelországért, annak területi integritásáért és függetlenségéért is harcolt. Ámde teljesen érthető, hogy országunknak korántsem volt közömbös, *milyen* lesz a háború utáni Lengyelország: békeszerető és a Szovjetunió iránt baráti demokratikus államként születik-e újjá vagy pedig a lengyel reakció erőinek sikerül feltámasztaniuk Piłsudski és Beck korábbi burzsoá-földesúri Lengyelországát, annak a „cordon sanitaire"-nek a fő láncszemét, amelyet az imperialista versailles-i szerződés létesített a Szovjetunió nyugati határain.

A Szovjetuniónak a „lengyel kérdésben" követett politikája abból a feladatból indult ki, hogy segíteni kell a lengyel nép demokratikus erőinek egy új Lengyelországot teremteni, örökre megszüntetni az ellenségeskedést és bizalmatlanságot a Szovjetunió és legközelebbi nyugati szomszédja között. Werth kénytelen elismerni ennek a törekvésnek a jogosságát és megalapozottságát, de saját álláspontja a „lengyel kérdésben" nem eléggé világos. Egyrészt, mintha elítélné a lengyel burzsoá emigránsok — az úgynevezett „londoni lengyelek" — szeparatizmusát és nagylengyel sovinizmusát, másrészt, rokonszenvezik velük. Elismeri ugyan a lengyelországi demokratikus ellenállási mozgalom keletkezésének jogosságát, de ugyanakkor nem bízik a mozgalom belső vezető erőiben, s ugyanúgy a lengyel hazafiaknak a Szovjetunióban működő szövetségében sem.

Meg kell azonban állapítanunk, hogy a lengyel probléma egyik legkényesebb kérdésében — az 1944. évi varsói felkelés történetében — világos és helyes álláspontot foglal el. E tragikus eseménnyel foglalkozó fejezet („Mi történt Varsóban?") meglehetősen érdekes. Különösen figyelemre méltó annak a beszélgetésnek a leírása, amelyet Werth K. K. Rokosszovszkij marsallal, az 1. Belorusz Front parancsnokával folytatott. Idézve a marsallnak azokat a szavait, hogy a felkelés „durva hiba" volt, felteszi a kérdést: „Át tudtak-e kelni az oroszok Varsónál a Visztulán augusztusban vagy szeptemberben" — és ezt válaszolja: „azok a bizonyítékok, amelyek szerint ez nem volt lehetséges, szerfölött meggyőzőknek tűnnek". Sőt mi több, erre a végkövet-

keztetésre jut: „A varsói felkelés... a »londoniak«... kísérlete volt, hogy megakadályozzák a lublini bizottságot[3] varsói pozícióinak megerősítésében, s abban, hogy ott megvesse lábát nyomban azután, hogy a diadalmas szovjet hadsereg bevonul a városba."

Ez a következtetés teljesen megegyezik a szovjet és lengyel marxista történetírásnak az adott kérdésre vonatkozó felfogásával.

*

Az „Oroszország az 1941—1945. évi háborúban" című könyvet az angol kiadás alapján készült hiteles fordításban, némileg rövidítve adjuk közre. A könyv orosz kiadása a szerzővel közösen készült, aki azt teljesen jóváhagyta, sok módosítást és javítást hajtott végre és a könyv első részét lényegében átírta. A rövidítések, amelyeket a szerkesztőség a szerző beleegyezésével hajtott végre, főként a szovjet újságokból és könyvekből vett idézeteket érintik, továbbá egyes kevéssé fontos részleteket, amelyek elhagyása nem csorbítja a mű tartalmát.

Werth könyve méltó helyet foglal el a második világháborúról szóló azon nyugati művek között, amelyek fordítása a Szovjetunióban megjelent.

J. Boltyin
professzor,
a történettudományok doktora

ELŐSZÓ*

Az egész Nagy Honvédő Háborút a szovjet néppel együtt töltöttem, s ezért, amikor túléltem hatvanadik életévemet, erősebben éreztem, mint bármikor, hogy meg kell írnom ezt a könyvet, elsősorban azért, mert ez kötelességem, és hogy lerójam a szovjet nép iránti hálámat. A szovjet nép volt az, amely a második világháború legsúlyosabb terhét viselte, ez a nép vesztett 20 millió embert. Nyugatot, ahol sokak memóriája nagyon rossz, emlékeztetni kell erre. Ezek közé tartozik Johnson elnök is, aki a szövetségesek Németország felett aratott győzelmének 20. évfordulóján mondott beszédében még csak említést sem tett a Szovjetunió áldozatairól. És ha csupán az emberáldozatokról beszélünk, Amerika vesztesége negyvenedakkora volt, mint a Szovjetunióé.

Johnson elődjének, Kennedy elnöknek jobb volt az emlékezőtehetsége. 1963. június 10-én ezt mondta:

„Az Egyesült Államok és a Szovjetunió népét jellemző közös vonások között semmi sem erősebb, mint az, hogy kölcsönösen irtóznak a háborútól... Sohasem viseltünk háborút egymás ellen. És a háborúk történetében még nem volt nemzet, amely többet szenvedett volna, mint az oroszok szenvedtek a második világháború alatt."

Majd így folytatta:

„Legalább 20 millió ember vesztette életét. Sok-sok millió házat és parasztgazdaságot felgyújtottak vagy kiraboltak. Az ország (európai) területének egyharmadát, az iparvidékek közel kétharmadát beleértve, pusztasággá változtatták."

Felesleges mondanunk, hogy ezek a veszteségek mély nyomot hagy-

* Ezt az előszót A. Werth az orosz nyelvű kiadáshoz írta. — *A szerk.*

tak a Szovjetunió életében, és akár tetszik a nyugati politikusoknak, akár nem, éppen ezek határozták meg a háború utáni szovjet külpolitika irányát. A szovjet emberek bizalmatlansága Németország és mindenki iránt, aki segíti Németországot abban, hogy újból katonai nagyhatalommá váljék, továbbra is igen erős. Hiszen a Szovjetunióban egyetlen család sem akad, amelyet a fasiszta támadás ne érintett volna közvetlenül és a legtöbbször a legtragikusabb módon. Az 1941—1945-ös évek emléke ma is frissen él minden idősebb szovjet emberben, és a fiatalabb nemzedéket állandóan emlékeztetik a könyvek, filmek, rádió- és televíziós adások arra, hogy az ország mennyit szenvedett, és milyen harcot kellett vívnia, hogy először is fennmaradjon, majd utána kiverekedje a győzelmet.

Hiábavaló időtöltés lenne azon meditálni, mi történt volna a Szovjetunióval, Angliával és az Egyesült Államokkal 1941—1945-ben, ha nem egyesíti őket az az eltökéltség, hogy szétzúzzák a náci Németországot. Lehet, hogy ez „különös szövetség" volt (ahogyan John R. Deane tábornok, a Moszkvában tartózkodó amerikai katonai küldöttség vezetője a háború vége felé nevezte), és az is lehetséges, hogy széthullása a munka elvégzése után több oknál fogva elkerülhetetlen volt, annak ellenére, hogy Anglia és a Szovjetunió 1942-ben 20 évre szóló szövetségi szerződést írt alá, és hogy a háború alatt számos kedvező elhatározást hoztak. Bármit mondanak is a John Birch Társaság tagjai és más, politikailag beszámíthatatlan emberek napjainkban arról, hogy Amerika „rossz oldalon harcolt", mégis azt kell mondanunk, „hála istennek, hogy ez a különös szövetség létezett".

1940—1941-ben, egy éven át, Anglia majdnem teljesen egyedül harcolt Hitler ellen. És ugyanígy, majdnem minden külső segítség nélkül harcolt a Szovjetunió is 1941 júniusától 1942 végéig. Mindkét országot roppant mértékben fenyegette a náci hódítás veszélye. Anglia azonban kitartott 1940—1941-ben és ugyanígy a Szovjetunió is 1941—1942-ben. De még jóval Sztálingrád után is Sztálin azt hangsúlyozta, hogy a Nagy Hármas közös erőfeszítései nélkül nem lehet legyőzni a hitleri Németországot.

Egy másik ok, ami miatt e könyv megírására vállalkoztam, az, hogy Nyugaton a fiatal nemzedék igen keveset tud azokról az időkről. A francia rádió nemrég fiatalokat kérdezett meg a második világháborúról, és elég sokan voltak, akik például ezt válaszolták: „Hitler?

Nem tudom, ki az." Amikor néhány évvel ezelőtt az egyik amerikai egyetemen előadásokat tartottam, meggyőződtem róla, hogy sok fiatal hallgatónak csak igen zavaros fogalmai vannak Hitlerről, Sztálinról és Churchillről. És vajon a nyugati felnőtt lakosság nagy részének elég világos fogalmai vannak arról, hogyan győztük le a hitleri Németországot? Természetesen az angolokat főként Anglia, az amerikaiakat pedig az Egyesült Államok katonai erőfeszítései érdeklik, és ezt az érdeklődést az angol és amerikai tábornokok számos emlékirata tartja ébren. Ezeknek az emlékiratoknak a szerzői azonban általában hajlamosak elködösíteni azt a fontos tényt, hogy — Churchill 1944-ben mondott szavaival élve — az oroszok „belezték ki a német hadsereget". Történelmi és földrajzi okoknál fogva úgy adódott, hogy valóban éppen a Szovjetunió viselte a náci Németország elleni háború legsúlyosabb terhét, s éppen az ő harcának köszönhető az, hogy sok millió angol és amerikai életben maradt. A háború alatt mind Amerika, mind Anglia nagyon is jól tudta ezt. „A nemzeti hála hulláma söpör végig Anglián (a Szovjetunió iránt)" — állapította meg Sir Bernard Pares, történész 1942-ben. És hasonló érzéseknek még hivatalos körökben is nyíltan kifejezést adtak. Így Ernest Bevin miniszter 1942. június 21-én a következőket mondta:

„Mindaz a segítség, amelyet nyújthattunk, csekély volt a szovjet nép roppant erőfeszítéseihez képest. Unokáink történelemkönyvüket forgatva, csodálattal és hálával fognak visszatekinteni a nagy orosz nép hősiességére."

Kétlem, hogy Bevin kortársainak gyermekeit, az unokákról nem is beszélve, napjainkban ilyen érzések töltik el. És én remélem, hogy „történelemkönyvem" emlékezteti majd őket néhány olyan dologra, amire Ernest Bevin gondolt.

Természetesen, hozzá kell tennem, a szovjet emberek a háború alatt nagyon jól tudták, hogy a Nagy Hármas tagjainak „áldozatai nem egyenlők". A „kis második frontot" (az észak-afrikai partraszállás) csak 1942 végén és a „nagy második frontot" csak 1944 nyarán nyitották meg. Azok a furcsán vegyes érzések, amelyeket a Szovjetunió néptömegei a háború alatt a szövetségesek iránt tápláltak, e könyv állandóan visszatérő témája.

Miféle könyv ez? Semmiképpen sem a háború formális története, még kevésbé hadtörténelem. Igaz, mivel a Szovjetunió háborús éveivel foglalkozik, számos olyan fejezet van benne, amely a főbb katonai eseményekkel foglalkozik. Ám, ha beszélek is ezekről, lehetőleg elkerültem, hogy technikai részletkérdésekbe merüljek, amelyek csak a katonai szakembereket érdeklik. Ehelyett megpróbáltam felvázolni a hadieseményeknek drámai alakulásának általános képét, gyakran csak olyan részletekre összpontosítva figyelmemet, amelyeknek közvetlen erkölcsi hatása volt mindkét fél csapataira, például a németek 1941. évi óriási légi és automata fegyver fölényére, vagy a szovjet csapatok tüzérségi és aknavető fölényére Sztálingrádnál, vagy végül, hogy 1943 második felétől kezdve több százezer amerikai katonai gépjármű jelent meg a Vörös Hadseregben. Egyúttal megkíséreltem, hogy a szovjet—német arcvonal minden fontos katonai eseményét abból a szempontból vizsgáljam, milyen jelentőségük volt mind a szovjet, mind pedig az egész nemzetközi helyzet alakulásában, mivel a háború menete igen észrevehetően befolyásolta nemcsak a szovjetország erkölcsi állapotát, hanem a szövetségesek közti viszonyt is. Nem véletlen például, hogy Sztálingrád után a szovjet külpolitikai tevékenység megélénkülésének voltunk tanúi, s ugyanígy az a tény sem véletlen, hogy a teheráni értekezletre nem a kurszki győzelem előtt, hanem az után került sor. Kurszk katonai szempontból igazi fordulópont volt a háborúban, még inkább, mint Sztálingrád, amely Walter Görlitz német történész szavaival élve inkább „politikai-lélektani" fordulópont volt.

Könyvem éppen ezért sokkal kevésbé a hadieseményeknek története, mint inkább „emberi történet", és részben a háború politikai története. Úgy vélem, hogy képességemet e könyv megírására alapvetően az a körülmény biztosítja, hogy a háború alatt a Szovjetunióban voltam. 1942 első hónapjai kivételével az egész honvédő háború alatt a Szovjetunióban tartózkodtam, és legfőképpen az érdekelt, milyen a szovjet nép magatartása, hogyan reagál mind a szerencsétlenségre, mind a győzelemre. Az 1941—1942-es évek szörnyű napjaiban, a nehéz s drága áron kivívott győzelmek után következő két és fél esztendőben sohasem hagyott el az az érzés, hogy ez igazi népi háború volt. Kezdetben olyan háború volt, amelyet egy nép vívott *hazájáért* és az ellenséges túlerő ellen (hiszen 1941-ben és részben még 1942-ben is a németek félelmetes ütőerővel rendelkeztek), később pedig olyan háború, ame-

lyet egy alapjában véve nem agresszív, de most már haragra gerjedt nép viselt, és eltökélte, hogy megmutatja katonai fölényét. Az a tudat, hogy ez az *ő háborújuk*, egyformán erős volt mind a polgári lakosságban, mind a katonákban. Annak ellenére, hogy az életkörülmények igen súlyosak voltak az egész háború alatt, és annak egyes időszakaiban valóban szörnyűségesek, az emberek úgy dolgoztak, mint még sohasem. Néha addig dolgoztak, amíg csak holtan nem estek össze. Nem kétséges, mind a hadseregben, mind a polgári lakosság körében voltak olyan pillanatok, amikor az emberek pánikba estek és demoralizálódtak — erről is fogok beszélni. Ennek ellenére, az igazi hazafiúi odaadás és önfeláldozás szellemének, amelyet a szovjet nép e négy év alatt tanúsított, alig akad párja az emberiség történetében. Leningrád ostromának (és kisebb mértékben Szevasztopol ostromának) története pedig egyedül áll a maga nemében.

Nyugaton egyesek azt kérdezték tőlem, hogyan volt lehetséges ilyen roppant nagy népi háborút vívni Sztálin kegyetlen rendszere alatt? A nép azonban harcolt, s elsősorban azért, hogy megvédje „önmagát", vagyis hazáját; Sztálinnak pedig elég józan esze volt ahhoz, hogy megértse: ez lényegében honvédő háború. 1941 nehéz napjaiban nemcsak világosan kijelentette, hogy ebben a háborúban a nép Oroszországért és nemzeti hagyományaiért harcol, s ezzel a szovjet emberekben nemcsak hogy felkeltette a nemzeti büszkeség és a nemzeti sérelem érzését, hanem azt is sikerült elérnie, hogy a nemzet vezérének ismerték el. Természetesen túlságosan leegyszerűsítenénk a kérdést, ha azt mondanánk (mint ahogy egyesek mondják), hogy ez „nemzeti", sőt „nacionalista" háború volt és semmi egyéb. Nem, ebben a nemzeti, népi háborúban a szovjet emberek szovjethatalmukért is harcoltak.

Elég idős vagyok hozzá, hogy visszaemlékezzem az első világháborúra: ott egyrészt szintén tapasztalhattuk a katonák hazafiságát, másrészt azonban a cári rendszer gazdasági és igazgatási szempontból egyaránt teljesen erőtlen volt, és nem tudott győzni, bár az akkori német hadsereg, amely két, óriási kiterjedésű fronton harcolt (Oroszországban és Franciaországban), kevésbé volt veszélyes Oroszország számára, mint a hitlerista hódítók 1941-ben, akik gyakorlatilag egész katonai erejüket keletre irányították, és ténylegesen 1944-ig ott is tartották. Oroszország ipara 1914—1917-ben nem volt alkalmas arra, hogy a hadsereget minden szükségessel ellássa, és az orosz csapatok

emberveszteségei összehasonlíthatatlanul nagyobbak voltak, mint a németekéi.

Természetesen 1941-ben (és részben még 1942-ben is) a Vörös Hadsereg is bizonyos dolgokban óriási hiányt szenvedett, a szovjet rendszer azonban az 1928 óta eltelt idő alatt hatalmas ipari bázist teremtett a hadviseléshez, s az a két és fél ötéves terv, amelyet a Szovjetunió sikeresen végrehajtott, lehetővé tette számára, hogy megszervezze a védelmet az idegen betolakodók ellen. Igaz, a Szovjetunió európai részének roppant fontosságú iparvidékeit 1941-ben megszállták a németek, de a szovjet rendszer, a szovjet állam, a párt ilyen körülmények között ismét nagyszerű szervezési hőstettet hajtott végre, amikor a német előzönlés kellős közepén az ipar nagy részét keletre tudta evakuálni. Ha keleten nincs hatalmas ipari bázis és az ipart nem telepíti át, akkor a Szovjetunió vereséget szenvedett volna. Az is igen jellemző, hogy bár Németországnak és az uralma alatt álló országoknak a háború alatt több szenük, acéljuk és más fontos nyersanyaguk volt, mint a Szovjetuniónak, a szovjet rendszer, a szovjet szervezés a meglevő erőforrások jobb felhasználását tette lehetővé, mint a németeké.[4]

Az, hogy a nép hogyan viszonylott a rendszerhez és Sztálinhoz a háború alatt, természetesen az orosz háborús mentalitásnak csak egy része, amiről e könyvben beszélni fogok. Megfigyeléseim során azt is megpróbáltam megállapítani, hogyan reagál a szovjet nép a németekre és a nyugati szövetségesekre. A németekkel szembeni magatartást részben a személyes tapasztalat, részben pedig a propaganda irányvonala — gyakran látszólag ellentmondó vonal — határozta meg, amelyet a párt és a kormány adott meg a háború különböző időszakaiban. Beszélek majd a népben a hitleristák ellen felgyülemlett haragról, Erenburg és mások németellenes (inkább, mint antifasiszta) propagandájáról (arról a propagandáról, amelyet 1945 áprilisában — jellemzően — rögtön leállítottak, amikor a Vörös Hadsereg már Németország területén harcolt), és arról, hogy a hitlerista megszállás még nagyobb gyűlöletet keltett mind a megszállt területek lakosságában, mind pedig később a diadalmas Vörös Hadseregben, amikor megkezdte ezeknek a területeknek a felszabadítását. És mégis, a németek és egyes egyedeik irányában a szovjet katonákban nem volt semmilyen nemzeti, még kevésbé „faji" gyűlölet. Emlékszem, még

Sztálingrádban is egy tisztes így nyilatkozott két, őrizete alatt álló német hadifogolyról: „Emberek, olyanok, mint a többiek..." Arra is emlékszem, hogy a moszkvaiak tömegei milyen nyugodt méltósággal szemlélték 1944 júliusában a város utcáin végivonuló német hadifoglyokat — 57 000-en voltak.

A nyugati szövetségesek iránt táplált érzelmek is igen eltérőek voltak. A Nyugat iránti bizalmatlanság oly nagy volt, hogy a szovjet emberek megkönnyebbülten sóhajtottak fel 1941-ben, amikor ismeretessé vált, hogy Anglia nem paktált le Hitlerrel. De amikor a keleti fronton egyre rosszabbul kezdtek menni a dolgok, hamarosan olyan hangok hallatszottak, amelyek követelték a második front megnyitását, 1942 nyarán és őszén pedig ezeket a hangokat már a szövetségesek szidalmazása kísérte. A harag egyébként enélkül is kirobbant volna. A Vörös Hadsereg az arcvonalon nagy balsikereket szenvedett, a szövetségesek pedig „semmit sem tettek". 1943 nyarára, különösen amikor a nagy lend-lease szállítmányok megérkeztek az arcvonalra, a hangulat észrevehetően megváltozott, és különösen a szovjet légierőnél a nyugati szövetségesek nagy népszerűségre tettek szert. A szovjet pilótákra nagy hatással voltak például az angol—amerikai bombázók Németország ellen intézett tömeges légitámadásai. Azt is megértették, hogy Anglia és az Egyesült Államok légiereje a német légierő jelentős részét leköti Nyugaton. Ennek ellenére még a legjobb időkben is, az oroszok igen érzékenyen reagáltak az „egyenlőtlen áldozatok" tényére.

A háború befejezése óta több mint húsz év telt el, és ma valószínűleg én vagyok az egyetlen életben levő nyugati, aki a háborús éveket a Szovjetunióban töltötte, és aki majdnem minden áldott nap feljegyezte naplójába, amit látott és hallott. Elmondhatom, hogy a külföldi tudósítók között kivételes helyzetben voltam. Pétervárott születtem és úgy beszélem az orosz nyelvet, mint az anyanyelvemet. Ezért szabadon és minden kötöttség nélkül beszélgethettem sok ezer emberrel, katonákkal és polgári személyekkel egyaránt. Még azért is különleges helyzetben voltam, mert nemcsak a „Sunday Times" című nagy angol lapnak, hanem, ami a legfőbb, a BBC-nek is tudósítója voltam, amely minden vasárnap közölte „Orosz kommentárjaimat". Ezeket az adásokat minden alkalommal rekordnak számító, 12—13 millió ember hallgatta Nagy-Britanniában, és még néhány millió ember a meg-

szállt európai és más országokban. Minden tőlem telhetőt megtettem, hogy elmondjam az igazságot Nyugatnak a szovjet nép katonai erőfeszítéseiről.[5] Boldog voltam, hogy ilyen szolgálatot tehetek a szovjet népnek, és a szovjet hatóságok értékelték munkámat, ezért kivételesen jó feltételeket teremtettek, hogy a frontövezetbe és a felszabadított területekre utazhassak és minél több emberrel találkozhassak. Előfordult, hogy öt-hat tudósítóból álló kis csoportok utazását szervezték. Közöttük természetesen én is ott voltam, de gyakran egyedül utaztam. Ezek közül az utazások közül a legemlékezetesebbek voltak: az ostromlott Leningrád meglátogatása, voronyezsi utazásom közvetlenül a város felszabadítása után, az a hét, amelyet 1944 márciusában a 2. Ukrán Front csapataival — I. Sz. Konyev marsall volt a parancsnokuk — Ukrajnában töltöttem. Voltam a szmolenszki arcvonalon 1941 szeptemberében, Sztálingrád környékén 1943 januárjában és magában Sztálingrádban februárban, utána Harkovban (1943-ban két ízben), Orjolban (1943 augusztusában), Kijevben, Ogyesszában és Szevasztopolban 1944-ben, felszabadulásuk után Romániában és Lengyelországban szintén 1944-ben, majd ismét Lengyelországban és Németországban 1945-ben. Hátországi — Tulába, Gorkijba és más városokba — tett utazásaimról már nem is beszélek.

Az utazások alatt alkalmam volt találkozni sok neves tábornokkal, köztük V. D. Szokolovszkij tábornokkal, 1941 tragikus őszén; V. I. Csujkov és R. J. Malinovszkij tábornokkal Sztálingrád körzetében; K. K. Rokosszovszkijjal Lengyelországban, és végül G. K. Zsukov marsallal Berlinben.

És aztán Moszkvában élni ezekben a háborús években szintén rendkívül érdekes volt. Mind az arcvonalon, mind Moszkvában felhasználtam minden lehetőséget arra, hogy emberekkel beszélgessek. Beszélgettem katonákkal, munkásokkal, értelmiségiekkel és másokkal, s megfigyelhettem, hogyan változott meg a nép hangulata az 1941—1942-es évek bizonyos csüggedésétől az 1943. év optimizmusáig és örömujjungásáig, majd később is, a súlyos személyes veszteség, a nélkülözések és óriási nehézségek ellenére, amelyeket a lakosság többségének el kellett viselnie. Moszkvában megismerkedtem sok szovjet íróval, művésszel és más értelmiségiekkel — K. M. Szimonov, A. A. Szurkov, I. G. Erenburg, M. A. Solohov, A. A. Fagyejev, B. L. Pasztternak írókkal, Sz. Sz. Prokofjev és D. D. Sosztakovics zeneszerzők-

kel, V. I. Pudovkin, Sz. M. Ejzenstein és A. P. Dovzsenko neves filmrendezőkkel és még sok mindenkivel. Közülük néhányan már meghaltak, de egyesekkel továbbra is meleg baráti kapcsolatot tartok fenn,[6] így például K. M. Szimonovval, A. A. Szurkovval és B. N. Polevojjal. Természetesen a háború alatt a párt és a kormány magas állású vezetőivel is módomban volt találkozni, 1946 szeptemberében pedig I. V. Sztálinnal folytattam beszélgetést, amelyet a sajtóból ismer a világ.

Ezek, a mind „jelentéktelen", mind pedig „fontos" emberekkel fenntartott kapcsolataim jó keresztmetszetet adtak a szovjet közvéleményről — Moszkvában, az arcvonalon és a nemrég felszabadult területeken — és úgy vélem, nem kell mentegetőznöm azért, hogy e könyv nagy részét a Szovjetunióban tett megfigyeléseimnek szenteltem, és elmondom, milyen volt ott az élet és a hangulat a háborús években.

Amikor hozzákezdek a Szovjetunió háborús éveiről szóló elbeszélésem megírásához, úgy vélem, nem lenne elegendő, ha csupán személyes tapasztalataimra — bármennyire gazdagok voltak is azok — és a korabeli sajtóra támaszkodnék. A német előzönlés első hónapjaiban már sok dolgot sejteni lehetett, de gyakorlatilag lehetetlenség volt pontos magyarázatot adni arra, hogyan tudták a németek két hónap alatt Leningrád külvárosait, három és fél hónap alatt pedig Moszkva környékét elérni. Ezekben a hónapokban, amikor Paszternak szavaival élve „a megpróbáltatások lépteivel menetelt az ősz", osztoztam a szovjet nép általános dermedtségében és csüggedésében. Sok olyan dolog volt, ami nem tisztázódott a háború alatt, de a homályos pontok közül sokat később világított meg az a roppant mennyiségű könyv, amely a Szovjetunióban, különösen a XX. pártkongresszus után jelent meg. Az egész hozzáférhető irodalmat figyelmesen tanulmányoztam, és ez nagy segítségemre volt. Első helyen kell megemlítenem „A Nagy Honvédő Háború története" című hatkötetes művet. E mű első kötete minden más forrásnál jobb magyarázatot ad a sok katonai, gazdasági, politikai és pszichológiai okra, amelyek miatt a Vörös Hadsereg nem volt felkészülve az 1941. június 22-i német támadás visszaverésére. Messzemenően felhasználtam továbbá számos szovjet hadvezér — A. I. Jerjomenko, I. V. Bolgyin, I. I. Fegyunyinszkij és mások — kitűnően megírt visszaemlékezéseit, amelyek leírják a háború tragikus első napjait. Mind a háború kezdeti, mind pedig későbbi időszakairól

óriási mennyiségű tényanyagot merítettem az elolvasott könyvekből, különösen a partizánokról és a megszállt területek szovjet illegális harcosairól szóló sok könyvből. Vagy vegyük Leningrádot, annak a városnak a példa nélkül álló hőskölteményét, amelyben a hárommillió lakosnak majdnem egyharmada éhen halt, de nem adta meg magát az ellenségnek. „Leningrád" (London 1944.) című könyvemben emberileg igaz, teljes és pontos beszámolót adtam arról, ami ott az éhínség idején történt. Ámde akkor, természetesen, nem rendelkezhettem pontos statisztikai adatokkal, mondjuk arra vonatkozóan, milyen mennyiségű élelmiszer volt a városban a német blokád megkezdésekor, vagy hogy milyen mennyiségű élelmiszert szállítottak különböző időpontokban a városba a Ladoga-tó jegén át. Ma erről pontos adatokat találhatunk olyan rendkívül értékes könyvekben, mint aminők D. V. Pavlov és A. V. Karaszjev Leningrád blokádjáról szóló művei. Bármilyen mértékkel mérjük is őket, valóban elsőrendű fontosságú történelmi dokumentumok. Ezenkívül még tucatszámra használtam fel könyveket, amelyek a háború más fontos epizódjaival foglalkoznak — az 1942. évi nehéz nyárral, a szevasztopoli tragédiával, a sztálingrádi csatával, a háború különböző időszakainak partizánhadműveleteivel, Lengyelország felszabadításával, a berlini csatával és másokkal. Igen értékesek egyes nemrég megjelent regények is. Szimonov „Élők és holtak" című könyve mindenek közül a legjobb, bár elkésett riport a háború első tragikus hónapjairól.

A háborús évek diplomáciai történetének egyes részleteivel szintén foglalkozom, különösen olyan epizódokkal, amelyeket közvetlen közelről volt alkalmam megfigyelni. Azok a beszélgetések, amelyeket 1941-ben Stafford Crippsszel és a háború későbbi időszakában Clark Kerr-rel folytattam, igen értékesek voltak, mert fényt vetettek az angol—szovjet kapcsolatokra. A háború alatt sok amerikai diplomatával is találkoztam, a franciák közül pedig Roger Garreau-val, de Gaulle tábornok moszkvai képviselőjével és E. Petit tábornokkal, a francia katonai attaséval voltak a legértékesebb kapcsolataim. Mindketten a Szovjetunió őszinte barátai. Mint majd az olvasó is meglátja, ezeknek az embereknek a Szovjetunióhoz való viszonya igen eltérő volt. Még az amerikai nagykövetségen is voltak emberek, akik rokonszenveztek a Szovjetunióval (például Philip Faymonville tábornok), és mindig, még a legnehezebb pillanatokban is, hittek a Vörös Had-

sereg végső győzelmében, de voltak „pesszimisták" is, akik sohasem szűntek meg mindenféle szerencsétlenséget jósolgatni. Így az egyik amerikai katonai szakértő (Michela tábornok) a 6. német hadsereg Sztálingrádnál történt bekerítését a németek... „zseniális hadászati lépéseként" értékelte!

Ez a könyv már sok országban és sok nyelven megjelent. Először Angliában és az Egyesült Államokban 1964 végén, majd Franciaországban, Nyugat-Németországban, Japánban, Olaszországban, Hollandiában, Mexikóban, Brazíliában és más országokban adták ki. Mindenütt, az NDK-t is beleértve, meleg fogadtatásra talált az olvasók körében. Csak Nyugat-Németországban voltak fanyalgó hangúak a kommentárok, és egyes újnácik igazi haragra gerjedtek, mert a könyv állítólag „hazudik" és „rágalmazza" a Wehrmachtot.

Különösen boldog vagyok amiatt, hogy könyvem — amely meleg és őszinte hálával adózik a csodálatra méltó szovjet népnek — most a Szovjetunióban is megjelenik. Egyúttal J. A. Boltyin vezérőrnagynak is, akivel még 1941 szörnyű nyarán ismerkedtem meg, köszönetet akarok mondani azért a fáradságos munkáért, amelyet e könyv orosz kiadása szerkesztésének és sajtó alá rendezésének szentelt.

Ha, amint remélem, e könyvem segített a külvilágnak jobban megérteni a Szovjetuniót és népét, és ha valamivel is előbbre viszi a béke ügyét, akkor úgy vélem, teljesítette feladatát. Annál is inkább, mivel a békéért vívott csatát még nem nyertük meg, az új háború gyújtogatóinak még nagy erő van a kezükben, és Washingtonban, Bonnban és más helyeken vannak még emberek, akik semmit sem tanultak. A hitlerizmus szelleme, bár ma a „szabad világ" ideológiájának álarcát ölti, még mindig él. Lehet, hogy az Egyesült Államok demokratikus ország, de ahogy Maurice Duverger, francia történész nemrég megállapította: az „amerikai demokrácia" hisz a fasizmus exportjában — Vietnamba, a Dominikai Köztársaságba és más „engedetlen" országokba.

Párizs, 1966. július

Alexander Werth

I. RÉSZ

A HÁBORÚ NYITÁNYA

A SZOVJETUNIÓ A BÉKE UTOLSÓ NAPJAIBAN

A Szovjetunióban a tragikus 1941. év a hivatalos optimizmus légkörében kezdődött. Az újévet vidáman köszöntötték, nagyszabású újévi ünnepségeket rendeztek a gyermekek számára, az emberek a házak millióiban minden jót kívántak egymásnak az újév alkalmából. A lapok hangsúlyozták, hogy a Szovjetunió jogosan elégedett az elmúlt 1940. évvel, hogy lényegesen javult a Vörös Hadsereg és Haditengerészeti Flotta személyi állományának kiképzése és nevelése. Azt írták, hogy a harmadik ötéves terv negyedik évébe lépő „szovjet nép örömmel és bizakodással tekint a jövőbe". Néhány nap múlva jelentést tettek közzé, amely szerint megkötötték az új szovjet—német kereskedelmi egyezményt, az „1941. február 11-től 1942. augusztus 1-ig terjedő időszakra". De már három nappal ezután kiderült, hogy nincs minden rendben: a lapok közölték, hogy a németek megkezdték a csapatszállítást Bulgáriába és a TASZSZ erélyesen cáfolta, hogy az „a Szovjetunió tudtával és hozzájárulásával" történik; éppen ellenkezőleg, „a Szovjetunió tudta és hozzájárulása nélkül".[7]

A lapok részletesen beszámoltak Hitler január 30-i beszédéről, amelyben új győzelmeket jósolt az angolok felett, és kijelentette, hogy az Egyesült Államok Anglia segítségével csak „hiába fecsérli az időt". Az oroszokat azonban mindennél jobban meglepte az, hogy a beszédben egy szó sem esett a Szovjetunióról. Sőt mit több, a beszéd ezzel a kis vészjósló mondatocskával fejeződött be: „Minden elképzelhető lehetőséggel számoltam."

A Szovjetunióban egyre nagyobb figyelmet kezdtek szentelni a katonai és szakmai képzésnek, a munkafegyelem további erősítésének,

a gyári-üzemi esti iskolákban történő ipari szakmunkásképzésnek (ezen mintegy 600 000-en vettek részt) és egyéb munkaerőtartalékok képzésének. A szóbeli propagandában és a sajtóban újból és újból megjelent a „mozgósítási készenlét" kifejezés. Február 23-án, a „Vörös Hadsereg napján" a „Pravda" közölte G. K. Zsukov tábornok cikkét (akit nem sokkal előtte neveztek ki vezérkari főnökké). A cikk már korántsem volt olyan optimista, mint két hónappal azelőtti beszéde. Azt írta, hogy 1940 a fordulatnak, „a csapatok kiképzési és nevelési rendszere átalakításának" az éve volt, de az olvasók értésére adta, hogy az átszervezés tovább folyik, és a helyzet még távolról sem tökéletes. A finn háború óta, úgymond, a hadseregben már nagy változások mentek végbe, például „megszilárdították az egyszemélyi vezetést", de még sok tennivaló van hátra, és nem szabad „elbíznunk magunkat és megelégednünk az elért eredményekkel". A cikk bizonyos nyugtalanságot árult el és arra engedett következtetni, hogy a Vörös Hadseregben végbemenő „nagy átalakulások" aligha fejeződnek be 1942 előtt.

Más katonai és haditengerészeti vezetők nyugtalansága is növekedett, mint ahogy ezt ma már például N. G. Kuznyecov tengernagy „A háború előtt" című emlékirataiból tudjuk. Február 25-én Hitler újabb beszédet mondott, amelyben ismét új, nagy győzelmeket jelentett be Anglia felett, és ismét egy szóval sem tett említést a Szovjetunióról. Visinszkij március 3-án kijelentette, hogy a szovjet kormány „nem oszthatja" a bolgár kormánynak azt a véleményét, amely szerint a német csapatok Bulgáriába való bevonulásának „békés céljai vannak a Balkán félszigeten". Éppen ellenkezőleg, mondotta, ez az intézkedés, a Szovjetunió véleménye szerint „nem a békét erősíti, hanem kiterjeszti a háború szféráját", s ezért a szovjet kormány „nem támogathatja a bolgár kormány jelenlegi politikáját".

Most már Magyarországon, Bulgáriában és Romániában is német csapatok állomásoztak. Belgrádban azonban március 27-én népfelkelés robbant ki amiatt, hogy a vezetői német csatlóssá próbálták tenni az országot. Egy jugoszláv tiszti csoport Simović tábornok vezetésével államcsínyt szervezett. Ez két nappal azután történt, hogy Cvetković miniszterelnök külügyminiszterével együtt, Pál régens hozzájárulásával Bécsben egyezményt írt alá, amelynek értelmében Jugoszlávia

csatlakozik a német—olasz—japán hármasszövetséghez. Simović államcsínye roppant lelkesedést keltett a szerb néptömegek körében, és haragra gerjesztette Hitlert.

A szovjet kormány igyekezvén feltartóztatni a közelgő német agressziót a Balkánon, és feltehetőleg még nem tudva arról, hogy Hitler elhatározta Jugoszlávia megszállását, sietve barátsági és megnemtámadási szerződést írt alá az új jugoszláv kormánnyal. Jellemző azonban, hogy nem javasolt Jugoszláviának kölcsönös segélynyújtási szerződést, amely arra kötelezte volna a Szovjetuniót, hogy német támadás esetén haladéktalanul belépjen a háborúba.

A Szovjetunió és Jugoszlávia közti barátsági és megnemtámadási szerződést Moszkvában 1941. április 5-én ünnepélyes külsőségek között írták alá. És alig huszonnégy óra múlva a németek betörtek Jugoszláviába, légierejük a bombák ezreit dobta le a védtelen Belgrádra. A „Pravda" április 7-i száma utolsó oldalán közölte a TASZSZ berlini jelentését, amely szerint Németország hadat üzent Jugoszláviának és Görögországnak, és hogy a német csapatok megkezdték a hadműveleteket a két ország ellen. Belgrád tömeges bombázásáról — Hitler bosszújáról, a „hallatlan sérelemért" — a szovjet lapok hallgattak, bár, mint majd kiderül, a jugoszlávok hősi felkelése és tragikus ellenállása néhány héttel elhalasztotta a Szovjetunió elleni német támadást.

Jugoszlávia német megszállására a Szovjetunióban hivatalosan egyáltalán nem reagáltak. Mindössze annyi történt, hogy a Külügyi Népbiztosság néhány nap múlva utasította Visinszkijt, közölje a magyar követtel: „a szovjet kormány nem helyeselheti" azt, hogy „Magyarország háborút indított Jugoszlávia ellen".

Április 11-én a szovjet lapok beszámoltak Churchill beszédéről, amelyben elmondta, hogy a németek az utóbbi néhány hónapban nagyerejű páncélos és egyéb csapatokat vontak össze Bulgáriában, Magyarországon és Romániában. Ám a szovjet sajtó mindenfajta kommentártól tartózkodott, és az elkövetkező hetekben ismételten a szabvány és „objektív" formában jelentéseket közölt a német csapatok jugoszláviai, görögországi és krétai sikereiről.

Jugoszlávia tragikus sorsa, a német fasiszta csapatok összevonása a Szovjetunióval határos délkelet-európai országokban — mindez nagyon is világosan utalt arra, hogy a szovjet területeket háborús

vihar fenyegeti. A Hitlerrel való összecsapás most már elkerülhetetlennek látszott.

Mind a háború alatt, mind az utána megjelent szovjet regények és filmek az 1941. június 22-i német betörésről szóló jelentést gyakran teljesen váratlannak tüntetik fel. „Az élet olyan békés és boldog volt, szabadságra készültünk utazni, és egyszer csak ezen a napsütéses vasárnapon..." Bármilyen furcsa is, de sok egyszerű szovjet polgár meg volt győződve arról, hogy Hitler sohasem merészkedik megtámadni a Szovjetuniót. Mások, akik tapasztalataiknál fogva bölcsebbek voltak, úgy reagáltak, mint Szimonov „Élők és holtak" című regényének hőse: „Azt hihette volna az ember, mindenki régen várja már, és mégis meglepetésszerűen csapott le a hír; úgy látszik, ilyen szörnyű szerencsétlenségre teljességgel felkészülni sohasem lehet." Ámde a Szovjetunió politikusan gondolkodó személyiségeinek egy idő óta már tudniuk kellett, hogy a háború veszélye óriási.

A Kreml erre vonatkozóan már néhány hónappal ezelőtt különleges és komoly figyelmeztetéseket kapott. Február elején, ankarai látogatása után Stafford Cripps közölte a szovjet külügyi népbiztossal, hogy a németek betörni készülnek a Balkánra, és hogy a „nem távoli" jövőben a Szovjetunió ellen is támadást terveznek. Körülbelül ez idő tájt Sumner Welles hasonló szellemben tájékoztatta Konsztantyin Umanszkij washingtoni szovjet nagykövetet. Áprilisban következett Churchill Sztálinhoz intézett emlékezetes üzenete. Ezeket a figyelmeztetéseket mint „elfogultakat" gyanakvással fogadták; kétségtelen, a szovjet vezetők attól tartottak, hogy az angolok és amerikaiak háborúba akarják hajszolni az oroszokat és „angol gyalogsággá" akarják tenni őket. Ámde a háború után megjelent „A Nagy Honvédő Háború története" megerősíti, hogy a lengyelországi, csehszlovákiai, sőt a németországi szovjet hírszerzés is bőséges tájékoztatást adott a kormánynak a történtekről.

Bármiként volt is, biztosra vehetjük, hogy Sztálin és Molotov teljes tudatában volt a német támadás veszélyének, de még mindig azt remélték, hogy elodázhatják a végzetes órát — legalább őszig; amikor a németek esetleg már nem szánják rá magukat a támadásra; utána pedig, 1942-re a Szovjetunió jobban felkészülhet a háborúra.

Az a szerződés, amelyet a Szovjetunió Jugoszláviával kötött, nem ijesztette meg, és nem is tartóztatta fel Hitlert. Igaz, előtte voltak bizo-

nyos jelentéktelen és óvatos „németellenes" demonstrációk — afféle tűszúrások a lapokban, mint láttuk és néhány olyan kisebb demonstráció, mint az, hogy 1941 márciusában Ejzenstejn nyíltan németellenes „Alekszandr Nyevszkij" című filmjét Sztálin-díjjal jutalmazták, és vele együtt még más, kifejezetten hazafias szellemű és hódítóellenes beállítottságú művet is, mint amilyen Alekszej Tolsztoj „Első Péter" című regénye, Saporin „A kulikovói mezőn" című oratóriuma és Szergejev-Censzkij Szevasztopol védelméről szóló regénye. Ami a kulisszák mögötti beszélgetéseket illeti, március végén D. Z. Manuilszkij, a Komintern Végrehajtó Bizottságának elnökhelyettese kijelentette, hogy véleménye szerint „a náci Németország elleni háborút most már aligha kerülhetjük el". Szavai egész Moszkvában elterjedtek. Sőt mi több, márciusban Sz. K. Tyimosenko marsall környezetének egy tiszti csoportja estélyre hívta meg az angol katonai attasét. A beszélgetés tartózkodó és óvatos volt, amíg a légkör fel nem engedett, és a dolog odáig ment, hogy egyes szovjet parancsnokok ittak „a közös ellenség feletti győzelemre". Nem titkolták az általános helyzet, és különösen a balkáni helyzet miatti mélységes aggodalmukat.[8]

A szovjet államigazgatási szervek hivatalosan természetesen semmiféle nyugtalanságot sem árultak el. A szovjet—jugoszláv szerződés aláírása után Gavrilović, a moszkvai jugoszláv követ (mint ahogy később elmesélte nekem) megkérdezte Sztálint: „Mi lesz, ha a németek Önök ellen fordulnak?" Mire Sztálin így válaszolt: „Hát semmi, jöjjenek!"

Április 13-án — Belgrád elestének napján — aláírták a szovjet—japán semlegességi szerződést. Ez kétes garancia volt, de mégis valamiféle garancia, amelyre az oroszok a fokozódó német veszéllyel szemben támaszkodhattak. Moszkvában mindenki meglepődött azon, hogy Sztálin milyen rendkívül szívélyes volt Matsuokához, a japán külügyminiszterhez, aki Berlinből érkezett Moszkvába a szerződés aláírása végett.

Sőt, Sztálin olyan szokatlan gesztusra szánta el magát, hogy kiment a pályaudvarra Matsuoka fogadására. A peronon átölelte, és így szólt: „Hiszen mi is ázsiaiak vagyunk, és az ázsiaiak megszokták, hogy összetartsanak!" Ilyen körülmények között Japán semlegességének biztosítása, annak az ígéretnek a kivétele Japánból, hogy tekintet nélkül bármilyen, általa egy „harmadik féllel" szemben vállalt kötelezett-

ségre, nem fogja megtámadni a Szovjetuniót, valóban nem kis eredmény volt. Amíg Japán hű lesz adott szavához, Németország támadása esetén a Szovjetuniót nem fenyegeti kétfrontos háború. Sztálin a pályaudvaron szokatlanul vidám hangulatban volt, Matsuokát karonfogva kísérte, közben még a vasutasokkal és a véletlenül eléje bukkanó utasokkal is kezet fogott.

Igaz, von Krebs ezredest, a német katonai attasét is átölelte, aki ugyancsak megjelent a pályaudvaron Matsuoka fogadására, ezt mondván neki: „Mi önökkel szintén barátságban maradunk, nem igaz?" Sztálin számára azonban ezen a napon mindennél fontosabb volt a Japánnal kötendő szerződés. Sztálinnak a németekkel szemben nem voltak nagy illúziói. Jellemző, hogy április végén telefonált Ilja Erenburgnak és közölte vele, hogy „Párizs eleste" című náciellenes regényét most már kiadhatja. (Erenburg ebből a telefonbeszélgetésből arra következtetett, hogy Sztálin most már elkerülhetetlennek tartja a Németország elleni háborút.)

Május 1-én nagyszerű díszszemle zajlott le a Vörös téren, amelyen gépesített csapatok, sok KV és T—34-es típusú új harckocsi és több száz repülőgép vett részt. Moszkvában olyan hírek keringtek, hogy ezek a csapatok a fővárosból egyenesen Minszkbe, Leningrádba és a lengyel határra indulnak. Gróf Schulenburg német nagykövet május 2-án azt írta, hogy Moszkvában fokozódik a feszültség, és hogy egyre jobban tartják magukat a küszöbönálló szovjet—német háborúról szóló híresztelések. Ezen a napon Hitler beszédet mondott a balkáni háborúról, de akárcsak az előző két beszédben, ismét egy szóval sem tett említést a Szovjetunióról.

Május 5-én a Kremlben fogadást rendeztek a katonai akadémiákon végzett sok száz fiatal tiszt számára. A fogadáson Sztálin beszédet mondott. Erről a beszédről hivatalosan semmi mást nem közöltek, mint azt, ami másnap a „Pravdá"-ban megjelent. A „Pravda" cikkének a címe ez volt: „Ünnepi gyűlés a Nagy Kreml Palotában a katonai akadémiát végzett parancsnokok kibocsátása alkalmából" és ez állt benne: „Sztálin elvtárs szólt azokról a mélyreható változásokról, amelyek a Vörös Hadseregben az utóbbi évek folyamán végbementek, és hangsúlyozta, hogy a korszerű háború tapasztalatai alapján a Vörös Hadsereget átszervezték és számottevően átfegyverezték. Sztálin elvtárs üdvözölte a katonai akadémiát végzett parancsnokokat, és sikert

kívánt további munkájukhoz. Sztálin elvtárs 40 percig tartó beszédét a jelenlevők rendkívül nagy figyelemmel hallgatták."

Világos, hogy 40 perc alatt ennél jóval többet mondott. A Legfelsőbb Tanács Elnökségének 1941. május 6-i rendelete Sztálint, aki addig „csak" a párt központi bizottságának a főtitkára volt, kinevezte a Népbiztosok Tanácsa elnökének, vagyis a szovjet kormány fejének. Molotov a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese lett, de ugyanakkor megmaradt külügyi népbiztosnak is.

A közvélemény Sztálin kormányfővé történt kinevezésében a veszély jelét látta; hiszen, ha a viszonyok rendezettebbek lennének, erre nem került volna sor. Azok egyike, akikre a kormányváltozás a legnagyobb hatást gyakorolta, gróf Schulenburg német nagykövet volt. Berlinbe küldött táviratataiban azt állította, hogy Sztálin határozottan ellene volt mindenfajta konfliktusnak Németországgal. Berlinben azonban nem nagyon hallgattak mérsékelt politikai folytatását célzó javaslataira. Hitler már rég elhatározta a Szovjetunió megtámadását, és nem nagyon érdekelte, mit gondol vagy mit tanácsol Schulenburg, a hagyományos bismarcki „Ostpolitik" (keleti politika) híve.

Az elkövetkező néhány hét során a szovjet kormány számos, látszatra különös lépésének voltunk tanúi: bezáratta a német megszállás alatt álló országok nagykövetségeit és diplomáciai képviseleteit — így Belgiumét, Görögországét és Jugoszláviáét, ami a német hódításnak ha nem is de jure, mindenesetre azonban de facto elismerését jelentette. Másrészt, 1941 májusában hivatalosan elismerte Rasid Ali rövid életű angolellenes iraki kormányát. Itt egy olyan országról volt szó, amellyel a Szovjetuniónak korábban nem volt diplomáciai kapcsolata.

Mindennek betetőzéséül újból szigorúan utasították a határ menti és egyéb körzetek katonai szerveit, hogy semmi esetre se tüzeljenek a szovjet terület fölött felderítést végző nagyszámú német repülőgépekre.

Ugyancsak májusban, néhány nappal azután, hogy Sztálint kormányfővé nevezték ki, Moszkvában nagy gondot okozott egy szenzációs hír, amely arról szólt, hogy Hess Angliába repült. A TASZSZ május 12-én azt jelentette Berlinből, hogy a németek szerint Hessnek „elment az esze"; ámde a TASZSZ Londonból keltezett táviratában erről egy szó sem esett, és nyomban az a gyanú merült fel, hogy

angol—német alku van készülőben, természetesen az oroszok rovására.

A szovjet sajtó azonban igen keveset írt Hessről és erről a lépéséről. Ez kényes téma volt olyan időben, amikor minden figyelmet a náci Németországhoz való viszonyra kellett összpontosítani. Szovjet részről mindent elkövettek, hogy ne ingereljék Hitlert. Többek között teljes gőzzel folyt az ásványolaj és egyéb hiánycikkek szállítása Németországnak, ugyanakkor, amikor az nem sietett, hogy az egyezménynek megfelelően ipari felszerelést szállítson a Szovjetuniónak.

Akkor, amikor Schulenburg továbbra is baráti hangnemben beszélgetett Molotovval, a német kormány egyszerűen szóra sem méltatta a szovjet hatóságok baráti gazdasági és diplomáciai gesztusait. Éppen ezért tisztára puhatolózás céljából Sztálin — pontosan egy héttel a német támadás előtt — elhatározta a TASZSZ nevezetes június 14-i közleményének nyilvánosságra hozását, azét a dokumentumét, amelynek az a sors adatott, hogy kimagasló helyet foglaljon el a háború történetével foglalkozó szovjet művekben. Íme, a nevezetes közlemény szövege: „Még mielőtt Cripps, Anglia szovjetunióbeli nagykövete Londonba érkezett volna, de különösen megérkezése után, egyre több olyan hír jelent meg az angol és általában a külföldi sajtóban, hogy »a Szovjetunió és Németország között küszöbön áll a háború«. E hírek szerint 1. Németország területi és gazdasági követeléseket támasztott volna a Szovjetunióval szemben, és most tárgyalások folynak Németország és a Szovjetunió között egy újabb, szorosabb egyezmény megkötéséről; 2. a Szovjetunió elutasította ezeket a követeléseket, s ezért Németország megkezdte a csapatok összevonását a Szovjetunió határainál abból a célból, hogy megtámadja a Szovjetuniót; 3. a Szovjetunió a maga részéről fokozottan készülődik a Németország elleni háborúra, és a német határok mentén csapatokat összpontosít.

E híresztelések nyilvánvaló értelmetlensége ellenére moszkvai felelős körök, mivel az ilyen híresztelések makacsul tartják magukat, mégis szükségesnek vélték, hogy a TASZSZ-t felhatalmazzák annak a közlésére, hogy ezek a híresztelések a Németországgal és a Szovjetunióval szemben ellenséges, a háború további kiterjesztésében és kirobbantásában érdekelt erők otromba propagandája.

A TASZSZ kijelenti, hogy 1. Németország a Szovjetunióval szem-

ben semmiféle követelést sem támasztott és nem javasol valami újabb, szorosabb egyezményt, s ezért ilyen irányú tárgyalások nem voltak; 2. a Szovjetunió rendelkezésére álló adatok szerint Németország szintén tántoríthatatlanul megtartja a szovjet—német megnemtámadási szerződés feltételeit, akárcsak a Szovjetunió, s ezért szovjet körök véleménye szerint azok a híresztelések, miszerint Németországnak szándékában van megszegni e szerződést és megtámadni a Szovjetuniót, minden alapot nélkülöznek. Ugyanígy annak is, hogy az utóbbi időben, miután feladataikat a Balkánon végrehajtották, német csapatokat dobtak át Németország keleti és északkeleti területeire, feltételezhetően más indokai vannak, amelyek nem érintik a szovjet—német viszonyt; 3. a Szovjetunió békés politikájából kifolyólag betartotta és be is szándékozik tartani a szovjet—német megnemtámadási szerződés feltételeit, s ezért azok a híresztelések, hogy a Szovjetunió háborúra készülődik Németország ellen, minden alapot nélkülöznek és provokációs jellegűek; 4. a Vörös Hadsereg tartalékosai mostani nyári behívásának és a küszöbönálló hadgyakorlatoknak nincs más célja, mint a tartalékosok kiképzése és a vasúti szervek munkájának ellenőrzése, ami, mint ismeretes, minden évben megtörténik, ezért a Vörös Hadseregnek ezeket az intézkedéseit Németországgal szemben ellenséges intézkedéseknek tüntetni fel legalábbis képtelenség."

„A Nagy Honvédő Háború története" című műnek, amikor a TASZSZ e közleményéért bírálja Sztálint, természetesen teljesen igaza van, mert ez a nap már túl késő volt Németország szándékainak a „kitapogatására", másfelől ez a mű, ahogy én látom, eltúlozza e közleménynek a szovjet nép éberségét elaltató hatását.

A szovjet emberek addigra már eléggé hozzászoktak ahhoz, hogy a kormányjelentések sorai között olvassanak, s ezért lehetetlenség, hogy ne fedezték volna fel a közvetett utalást egy ilyen mondatban: „...a német csapatok átdobásának... feltételezhetően más indokai vannak, amelyek nem érintik a szovjet—német..." viszonyt. Igen sok orosz ember, akiket a TASZSZ közleménye korántsem nyugtatott meg, a következő néhány napon aggódva várta, hogyan fog „reagálni" Berlin. Gafencu, volt moszkvai román követ szavai szerint ezekben a napokban az emberek ezrei ültek rádiókészülékük mellett,

várva a berlini híreket. De csak nem hallottak semmit. A német kormány semmilyen formában sem válaszolt a TASZSZ közleményére, de még csak nem is közölte. Amikor Molotov június 21-én este magához kérette Schulenburgot, már túl késő volt.

Schulenburg, nyilvánvalóan semmit sem tudva Hitler terveiről, semmilyen választ sem tudott adni Molotov aggódó kérdéseire, hogy „mik az okai Németország elégedetlenségének", amikor pedig visszatért a nagykövetségre, már várta Ribbentrop utasítása — keresse fel Molotovot és „anélkül, hogy bármilyen vitába bocsátkoznék vele", olvassa fel neki az utasítással együtt távirati úton érkezett dokumentumot: Hitler szokásos durva szidalmait, ami gyakorlatilag hadüzenet volt. Már hajnalodott, amikor a nagykövet fájó szívvel visszahajtatott a Kremlbe és felolvasta az okmányt Molotovnak. Schulenburg szavai szerint Molotov csendben hallgatta, majd keserűen megszólalt: „Ez háború. Gondolja, hogy ezt érdemeltük?"

Az a kérdés, hogy Sztálin miért hagyta magát „meglepni", ma is vita tárgya a szovjet történetírásban. Egyes szovjet szerzők olyan elméletet állítottak fel, amely szerint Sztálin annyira betegesen gyanakodott Angliára és Amerikára, hogy minden tőlük származó információt feltétlenül „provokációnak" tekintett, kísérletnek, hogy a Szovjetuniót háborúba sodorják Németországgal. Szerintem ez túlságosan leegyszerűsített magyarázat. Az Angliából és Amerikából származó „gyanús" jelentéseken kívül Sztálinnak saját információs forrásai is voltak. Ő azonban majdnem az utolsó pillanatig azt remélte, hogy sikerül elejét vennie az összeütközésnek, ha a németeknek semmiféle ürügyet nem szolgáltat a támadásra. Mint már említettem, a TASZSZ június 14-i jelentését nyilvánvalóan tájékozódás miatt közölte, még mindig remélve, hogy valamilyen választ kap Németországtól.

Sztálin szemmel láthatólag tudta, hogy Németország támadni fog, de abban reménykedett, hogy a támadást „diplomáciai" eszközökkel legalább néhány héttel elodázhatja. Márpedig augusztus 1. mindenképpen túl késő lett volna Hitler számára az 1941. évi döntő hadjárat megkezdésére.

Itt szeretnék pár szót szólni a történtekhez való saját hozzáállásomról. Egy „menekültekkel" túlzsúfolt hajón 1940. június 22-én

érkeztem vissza Bordeaux-ból Angliába, vagyis pontosan egy évvel azelőtt, hogy Hitler megtámadta a Szovjetuniót.

Ezt az egész évet Londonban töltöttem, és vagy ötven éjszakán tartottam tűzoltóügyeletet, amikor gyújtóbombákat kellett oltanom a „Manchester Guardian" szerkesztőségének tetején, a Fleet Streeten. Ez volt az én szerény hozzájárulásom Anglia védelméhez. Meg kell mondanom, hogy ebben az időben az általános hangulat valahogy emelkedett volt Angliában, amely 1940 júniusától 1941 júniusáig egymaga harcolt Hitler ellen.

Az angol nép bizakodó és harcias volt, és semmiféle „defetizmus" nem volt tapasztalható. Ha, mint de Gaulle később megállapította, Angliában akadtak is olyanok, akik Laval vagy Petain szerepére tartottak igényt, ezek egész ősszel és télen igen csendben voltak. Miután az angolok az 1940 augusztus—szeptemberi nagy légi harcokban, ebben az „Angliáért vívott csatában" győzelmet arattak, amikor is Hitler nem tudta leküzdeni és szétzúzni az angol légierőt, az angolokban nagy nemzeti büszkeség és önbizalom támadt fel, amelyet London semmiféle bombázása sem tudott megtörni; éppen ellenkezőleg, ezek a London elleni légitámadások még jobban felszították az angolok gyűlöletét a hitleristák ellen.[9] Angliának ez a Hitler elleni harca annyira lefoglalt, hogy néhány hónapon át alig gondoltam arra, hogy mi történik a külvilágban. 1941 elején világossá vált, hogy az Egyesült Államok egyre nagyobb segítséget fog nyújtani Angliának, és ez fokozta az angolok erkölcsi erejét.

Az, hogy Hitler egyre jobban idegesítette a Szovjetuniót, világosan kitűnt sok ismérvből, amelyekről fentebb beszéltem. Az is nyilvánvaló volt, hogy Churchill nem tekinti a Szovjetuniót „Hitler szövetségesének", ahogy a szovjetellenes lapok általában nevezték. Franciaország eleste után Stafford Crippset küldte nagykövetnek Moszkvába. Jóllehet abban az időben erről még semmi határozottat sem lehetett hallani, ennek ellenére erősödött az a benyomás, hogy a Szovjetunió és Németország között nem nagyon nagy és tartós a „barátság". Később pedig jó néhány, főként a Berlinben tartózkodó amerikai tudósítóktól származó közlemény jelent meg arról, hogy Molotov ottani novemberi látogatása igen feszült légkörben zajlott le.

Még később, 1941 elején, világossá vált, hogy a Szovjetuniót meglehetősen aggasztja a Balkánra való német behatolás, és a Szovjetunió, valamint Jugoszlávia közti barátsági szerződés megkötése mindenkire roppant nagy hatással volt.

A Szovjetunió ellen készülődő német támadásról szóló hírek 1941 április táján kezdtek erősen terjedni.

Sztálin „békéltető" gesztusai ellenére egyre hitelesebb jelentések érkeztek arról, hogy a németeknek szándékában áll megtámadni a Szovjetuniót. Mellesleg, június 20-án beszélgettem R. A. Butlerral, az angol kormány tagjával, aki határozottan kijelentette, hogy a német csapatok június 22-én betörnek a Szovjetunióba. És el kell ismernem, hogy mint újságíró, akkor hibáztam. A „Sunday Times" diplomáciai tudósítója voltam és június 21-én este nehéz dilemma előtt álltam. Meg kell-e írnom, hogy „A betörés elkerülhetetlen"? Ettől, igen egyszerű oknál fogva tartózkodtam.

Az angolok többségétől eltérően, akik úgy vélekedtek, hogy ha Hitler megtámadja a Szovjetuniót, gyors és könnyű győzelmet arat, én meg voltam győződve róla, hogy amennyiben Hitler erre elszánja magát, el fogja veszíteni a háborút, és még mindig kételkedtem benne, annyira elment-e Hitler esze, hogy vállalkozik erre az oly reménytelen kockázatra. Ezért végső soron, bár megírtam újságom számára, hogy Hitler esetleg megtámadja Oroszországot (mivel már oly sok bizonyíték volt rá, hogy megteszi), mégis ahhoz az újságírói fogáshoz folyamodtam, hogy ennek 50 százalék az esélye, tekintettel arra az óriási veszélyre, amelyet ez a lépés Németország számára jelent. Nem volt igazam. De végeredményben „újságírói ösztönöm" nem csalt... Angliában abban az időben akadtak olyan emberek — igaz, hogy igen kevesen —, akiknek kezdettől fogva az volt a véleményük, hogy Hitler vereséget szenved (közéjük tartozott például Bernard Shaw és Bernard Pares történész).

A hivatalos katonai szakértők azonban feltételezték, hogy Hitler néhány hét vagy hónap alatt megnyeri ezt a háborút. Számomra kezdettől fogva világos volt, hogy a szovjet nép népi, honvédő háborút visel, és ebben teljesen egyetértettem Paresszel.

Miután látogatást tettem a továbbra is ésszerűen optimista I. M.

Majszkijnál (akinél gyakran megfordultam ez utóbbi két-három napon, és aki saját kezűleg írta alá vízumomat), július 2-án Londonból Arhangelszken keresztül Moszkvába repültem.

És bár egyesek azt mondták: „Reméljük, hamarabb érsz Moszkvába, mint Hitler", egészben véve bizakodó hangulatban repültem oda. Július 4-én érkeztem meg a szovjet fővárosba. Hitler nem volt ott, és az egész idő alatt, amit ott töltöttem, soha, egy pillanatig sem gondoltam, hogy eljut oda. De akkor talán még lebecsültem azokat a roppant nehézségeket, amelyekkel a Szovjetuniónak abban a rémes 1941-es esztendőben szembe kellett néznie...

II. RÉSZ

A BETÖRÉS KEZDETÉTŐL A MOSZKVAI CSATÁIG

A SZOVJETUNIÓ HÁBORÚRA VALÓ FELKÉSZÜLETLENSÉGE 1941 JÚNIUSÁBAN

1941. június 22-én hajnalban a németek megkezdték a Barbarossa-terv végrehajtását, amelyen Hitler és tábornokai az előző hat hónap folyamán dolgoztak. Az oroszok pedig nem készültek fel eléggé támadásuk visszaverésére.

A németek három irányban meginduló támadása (északon Leningrád, középen Moszkva, délen Ukrajna és a Kaukázus ellen), amelynek végső célja az volt, hogy rövid idő alatt elfoglalják a Szovjetunió európai területét, egészen az Arhangelszktől Asztrahanyig terjedő vonalig, utóbb meghiúsult. Az első hetek azonban — lényegében a háború első három és fél hónapja — az oroszok számára majdnem teljes katasztrófát jelentettek. A szovjet légierő zöme már az első napokban megsemmisült, a harckocsik ezrei vesztek el, sok százezer, sőt talán egymillió szovjet katonát ejtettek foglyul a németek a háború első két hetében végrehajtott sorozatos bekerítő hadműveletekben. Egyes német tábornokok július második hetében már úgy vélték, hogy valójában megnyerték a háborút.

Hogy történhetett mindez meg? Sztálin magyarázata szerint (amely később sok éven át hivatalos felfogás volt), ezeket a kezdeti kudarcokat az okozta, hogy a németeknek roppant mértékben segítségére volt a meglepés tényezője. Igaz, később Sztálin maga ismerte el, hogy a Szovjetunió részéről „néhány hiba" történt, de eleinte ezekről nem tettek említést. Egyetlen magyarázatként azt adták, hogy júniusban a német támadás „meglepetésszerű és hitszegő volt".

Ez a magyarázat abban az időben sem elégítette ki teljesen a szovjet

népet: sok éven át annyit hallott a Vörös Hadsereg kolosszális erejéről, hogy a németek feltartóztathatatlan, leküzdhetetlen előrenyomulása — a háború első három hete alatt el tudtak jutni Szmolenszkig, Kijev környékéig és Leningrád elővárosáig — szörnyű csapás volt számára. Sokan feltették a fájdalmas kérdést, hogyan történhetett ez meg. Ámde a Szovjetuniót fenyegető szörnyű veszély miatt nem volt éppen időszerű a történtek okainak elemzése. Egyesek, igaz, magukban elégedetlenkedtek, de bármilyen hibák történtek is, az egyetlen, amit tenni lehetett: harcolni a betolakodók ellen. A szovjet emberek tudatához igen hamar utat talált a Nagy Honvédő Háború gondolata, az élet-halálra menő küzdelem gondolata. A „Nagy Honvédő Háború" szavak, amelyek Sztálin nevezetes július 3-i rádióbeszédében hangzottak el, mindenkire éppen azért voltak oly nagy hatással, mert azokat a gondolatokat tükrözték, amelyeket a néptömegek azok között a tragikus körülmények között pontos és világos megfogalmazásban akartak hallani. A megrendült és meghökkent ország végül is konkrét akcióprogramot kapott.

Ez nem változtat azon a tényen, hogy a Szovjetunió kezdetben teljességgel nem volt felkészülve a német támadás visszaverésére.

Sztálin életében nem történtek érdemleges kísérletek arra, hogy feltárják és elemezzék az 1941. évi katonai kudarcok sok alapvető és közvetlen okát. A szovjet hadtörténészek ténylegesen csak az SZKP 1956. évi XX. kongresszusa után kezdték meg annak tisztázását, hogy mi is történt a valóságban.

Az 1941. évi vereségeknek számos magyarázata van, és ezek a kérdéseknek igen széles körét érintik. A fő és alapvető okok közül egyesek történelmiek (például a Vörös Hadsereg soraiban 1937-ben végrehajtott tisztogatások), mások lélektaniak (a Vörös Hadsereg legyőzhetetlenségének állandó propagálása), ismét mások szakmai jellegűek (a Vörös Hadseregnek a németekhez képest nem volt igazi tapasztalata a hadviselésben, és sok esetben a harckiképzés alacsony színvonala), és végül az utolsó csoport gazdasági (a szovjet—német szerződés által biztosított lélegzetvételi szünet ellenére a szovjet hadiipar nem tudta a hadsereget jól felszereltté, korszerűvé tenni).

Az utóbbi idők egyik legjelentősebb orosz kiadványa „A Nagy Honvédő Háború története", amelynek első kötete 1960-ban jelent meg. Ez a mű lebilincselő őszinteséggel magyarázza az 1941. év sok

siralmas eseményét. Így, többek között meglehetősen részletesen elemzi mind a Vörös Hadsereg, mind pedig az egész szovjet nép rossz pszichológiai felkészültségét a „jövő" háborújára.

Így az 1. kötet különösen felhívja a figyelmet arra az irányzatra, amely az álmot valóságnak veszi — ez érvényesült a harcászati szabályzat 1939. évi hírhedt tervezetében.

A kötet élesen bírálja ezt a dokumentumot, s vele együtt több más olyan katonai-elméleti segédletet is, amely 1941 előtt volt érvényben a Vörös Hadseregben.

„Elvben ezek a tételek helyesek voltak... De... a harcászati szabályzat tervezetének tételeit túlságosan leegyszerűsítve, dogmatikusan értelmezték... Lebecsülték annak lehetőségét, hogy az ellenséges csapatok betörnek szovjet területre."[10]

A szovjet hadászati elmélet tagadta a villámháború hatékonyságát, elvetette mint egyoldalú burzsoá katonai elméletet. A szovjet katonai doktrína nagyrészt azon az elven alapult, hogy a Szovjetunió elleni minden támadás azzal végződik, hogy az ellenséget saját területén teljesen szétzúzzák.

Ily módon a szovjet katonai doktrína a teljes hangsúlyt a támadásra helyezte, s azt, hogy Lengyelország és Franciaország képtelen volt visszaverni a németek támadását, túl felületesen magyarázta: *a)* a szervezett ellenállás hiányával és *b)* Franciaországban az „ötödik hadoszlop" felforgató tevékenységével, Lengyelországban pedig a hadsereg heterogén nemzetiségi összetételével.

„A szovjet hadászat elismerte, hogy a védelem a fegyveres harc szükséges módja, de hangsúlyozta, hogy a támadáshoz viszonyítva alárendelt szerepet tölt be. Mindazonáltal elméletünk nem dolgozta ki tökéletesen a védelem kérdéseit. Megengedhetőnek és szükségesnek tartotta a védelmet egyes irányokban, de nem az egész hadászati arcvonalon. A hadászat elvben lehetségesnek tartotta a kényszerű visszavonulást, de csak egyes arcvonalszakaszokon és csak mint a támadás előkészítésével kapcsolatos átmeneti jelenséget. *Nem dolgozták ki azt a kérdést, hogyan kell kivonni nagy erőket*, ha azokat a bekerítés veszélye fenyegeti..."[11] (Kiemelés tőlem — *A. W.*)

A kötet hivatkozik még egy fontos mozzanatra, nevezetesen arra a „kedvezőtlen befolyásra", amelyet Sztálin személyi kultusza gyakorolt a szovjet hadtudomány fejlődésére.

„A személyi kultusz következtében elburjánzó dogmatizmus és betűrágás megbénította a katonai kutatók kezdeményezését. A személyi kultusz arra kényszerítette a kutatókat, hogy egyetlen embertől várjanak utasításokat, és az elméleti tételek igazolását ne magában az életben és a gyakorlatban, hanem kész formulákban és idézetekben keressék."[12]

Más hibák is előfordultak. A Vörös Hadsereg igen kevés tapasztalattal rendelkezett a korszerű hadviselésben. Egyetlen számottevő tapasztalata az 1918—1920-as polgárháború volt, ez azonban igen kevéssé hasonlított a korszerű háborúhoz. Igaz, utána volt a spanyol háború, amelyben az oroszok részt vettek ugyan, de mint az idézett mű megállapítja:

„...Egyoldalúan értelmezték a spanyolországi hadműveletek sajátos és korlátozott jellegét. E háború tapasztalataiból például arra a következtetésre jutottak, hogy nem célszerű nagyobb páncélos magasabbegységeket szervezni, pedig ezeknek a hazája a mi országunk volt. Ennek a hibás következtetésnek az alapján 1938-ban felszámolták a gépesített hadtesteket, ezeket aztán később, már közvetlenül a *honvédő háború előtt* kellett újjászervezni."[13]

A szovjet csapatok 1938—1939-ben sikeres harcokat vívtak a japánok ellen a Haszan-tónál és a Halhin-Golnál, de ezek szintén nem hasonlítottak az 1941-ben kezdődött nagy háborúhoz. Igaz, bizonyos keserves tanulságokat levontak a Finnország elleni téli háborúból, ezeket azonban nem sikerült eléggé átültetni a gyakorlatba. Ami pedig a németek Lengyelországba és Franciaországba való betörését illeti, a Vörös Hadseregben létezett egy felelőtlen irányzat, amelynek képviselői úgy képzelték, hogy „ez nálunk nem történhet meg" — legalábbis széles arcvonalon.

Ez a felelőtlen optimizmus és az a tendencia, amely a vágyat valóságnak vette, teljes mértékben kifejezésre jutott a Vörös Hadsereg 1940—1941. évi politikai nevelőmunkájában. Az idézett kötet beismeri, hogy ezen a téren sorozatos hibák történtek, különösen a Németországot érintő kérdésekben. A szovjet—német szerződés után a náciellenes propaganda majdnem nullára csökkent. Ugyanígy semmi sem történt annak a tudatosítása érdekében, hogy a jövő háborújában Németország lesz Oroszország legvalószínűbb ellenfele. A hadseregben és a szovjet nép körében folyó propagandát 1940-ben, sőt

1941-ben is az a legteljesebb mértékben infantilis irányzat hatotta át, amely a vágyat valóságnak vette.

„...Súlyos kárt okozott a háború előtt elterjedt hangulat, hogy az ellenséget könnyű lesz legyőzni — írja „A Nagy Honvédő Háború története". — Hasonló nézeteket propagáltak abban az időben egyes irodalmi és műalkotások is... Ilyen volt például a »Ha holnap háború lesz« című film. Egyes lapok, köztük a hadsereg lapja is, pozitívan értékelték ezeket a gyenge, könnyű fajsúlyú műveket, s ezzel csak növelték az általuk okozott kárt.

Az akkori propagandajellegű cikkekben gyakran találkozhatunk azzal a gondolattal, hogy az első ágyúlövésre azonnal összeomlik bármelyik imperialista állam. Nem tulajdonítottak jelentőséget azoknak a nagy erőfeszítéseknek, amelyeket a fasiszta országokban a néptömegek megtévesztésére, az engedetlenekkel való véres leszámolásra tettek, vagy amelyekkel azt igyekeztek elérni, hogy a katonák és a tisztek, valamint családtagjaik is anyagilag is érdekelve legyenek a háborúval járó rablásban."[14]

Ezek voltak „A Nagy Honvédő Háború története" szerint annak a fő okai, hogy a szovjet nép és a Vörös Hadsereg pszichológiailag nem volt felkészülve az 1941. évi német betörésre.

A náci Németország elleni háborúra való e pszichológiai felkészületlenségnél nem kevésbé volt komoly a Vörös Hadsereg katonai felkészületlensége, mind a személyi állomány korszerű kiképzése, mind pedig a felszerelés mennyisége, különösen pedig minősége tekintetében.

Ezzel kapcsolatban felmerült egy fontos kérdés: vajon a szovjet kormány valóban felhasználta-e azt a 22 hónapos lélegzetvételi szünetet, amelyhez a szovjet—német szerződés juttatta? Ma a szovjet történészek azzal érvelnek, hogy 1940—1941-ben a Szovjetunió igen szilárd ipari-gazdasági bázissal rendelkezett, kijelentik, hogy „nehéz túlbecsülni azoknak a védelmi intézkedéseknek a jelentőségét, amelyeket a Szovjetunió... nem egészen 22 hónap alatt végrehajtott,"[15] de elismerik, hogy a végső eredmények nem voltak olyanok, amilyenekre számítani lehetett. Egyrészt igaz, hogy amint „A Nagy Honvédő Háború története" megállapítja: „A Nagy Honvédő Háború küszöbén a szovjet gazdaság olyan anyagi-technikai bázissal rendelkezett, amely lehetővé tette, hogy... megszervezzük a korszerű fegyverzet

és haditechnika összes fajtáinak tömeges gyártását... és biztosítsuk a háborúban a szovjet fegyveres erők és a lakosság más szükségleteit."[16]

A Szovjetuniónak volt Európában a legnagyobb gépgyártó ipara. A három ötéves terv alatt mintegy 9000 nagy iparvállalat épült az országban: 1500 az első, 4500 a második ötéves terv és 3000 a harmadik ötéves terv első három évében (vagyis 1941-ig). A Szovjetunióban 1940-ben 18,3 millió tonna acélt gyártottak, 31 millió tonna ásványolajat és 166 millió tonna szenet bányásztak; 1941-ben e mutatószámok jelentős növekedésére számítottak. A katonai kiadások a második ötéves terv éveiben a költségvetésnek csak 12,7 százalékát tették ki, de a második világháború kitörésével 26,4 százalékra növekedtek. 1939 szeptemberétől kezdve a párt és a kormány intézkedett, hogy a hadiipar egyes ágainak — különösen a repülőgépgyártásnak — a termelő kapacitását a következő másfél-két éven belül 100 százalékkal kell növelni.

De más a terv és megint más az elért eredmény. „A Nagy Honvédő Háború története"-nek beismerése szerint az eredmények 1940 végén még mindig igen vigasztalanok voltak, és 1941 derekára — a német betörés időpontjáig — sem volt számottevő a növekedés.

„Az új szovjet repülőgépekből — JAK—1 és a MIG—3 vadászgépből és a PE—2 bombázóból — az első példányok csak 1940-ben készültek el, s csak nagyon kis mennyiségben. Így például a MIG—3-ból 1940-ben 20, a JAK—1-ből 64 darab, a PE—2-ből pedig mindössze 1—2 gép készült el. 1941 első felében javult a helyzet. Az új típusú — MIG—3, LAGG—3, JAK—1 — vadászokból az ipar leszállított 1946 darabot, PE—2 bombázókból 458 darabot és IL—2 csatarepülőből 249 darabot.

Ez a mennyiség azonban nem változtathatott... a régi és az új repülőgépek arányán..."[17]

A harckocsigyártás mutatószámai sem voltak jobbak. A Vörös Hadsereg 1941 júniusában igen sok harckocsival rendelkezett, de ezek majdnem mind elavult típusúak voltak.

Az újmintájú KV és T—34-es harckocsikat, amelyekről később bebizonyosodott, hogy jobbak, mint a német harckocsik, 1939-ben még nem adták gyártásba. 1940-ben mindössze 243 KV és 115 T—34-es harckocsi készült; a gyártás csak 1941 első felében kezdett jelentősen növekedni, amikor a szerelőszalagokról 393 KV és 1100 T—34-es

harckocsi gördült le. „Az új típusoknak a csapatoknál való rendszeresítése és gyártásuk megszervezése azonban tűrhetetlenül lassan ment. A Honvédelmi Népbiztosság vezető munkatársai nem ismerték fel annak égető szükségességét, hogy a Szovjetunió fegyveres erőit felszereljék a legkorszerűbb haditechnikával, nem tudtak választani az eléjük terjesztett típusok között." „A Nagy Honvédő Háború története" ezért G. I. Kulikot, L. Z. Mehliszt és J. A. Scsagyenko népbiztoshelyetteseket teszi felelőssé; Kulikot különösen azért bírálja, mert elhanyagolta a géppisztolyok gyártását.[18]

A Vörös Hadsereget az is igen nehéz helyzetbe hozta, hogy a Szovjetunióban nem volt fejlett a gépkocsigyártás. 1941 júniusában az országban mindössze 800 000 gépkocsi volt, és a lövegek jelentős részét lovakkal vagy erre a célra teljesen alkalmatlan mezőgazdasági traktorokkal kellett vontatni.

Viszont sok szakértő véleménye szerint a szovjet tüzérség jobb volt a németnél. 1940—1941-ben megkezdték a reaktív lövedékek gyártását, amelyeket először a finn háborúban alkalmaztak. A híres „Katyusák" pedig úgyszólván kezdettől fogva rendkívüli népszerűségre tettek szert a Vörös Hadseregben. Első ízben Szmolenszknél vetették be őket, július közepe táján.

A radar a Vörös Hadseregben kezdetleges állapotban volt, sőt még a csapatok közti rádióösszeköttetés sem volt általános szabály. „Úgy vélték, hogy ezt az összeköttetést háború idején a Postaügyi Népbiztosság vonalaival... biztosíthatják."[19]

A rendkívül mozgékony háború körülményei között az ilyen összeköttetés teljesen használhatatlannak bizonyult.

Ez csak egy a sok példa közül, amelyek azt mutatják, hogy 1941-ben a Vörös Hadsereg katonái és tisztjei szakmai szempontból gyakran elmaradtak ellenségeik mögött. Maguknak a szovjet katonai vezetőknek a megítélése szerint katonáik és tisztjeik szakmai szempontból lényegében csak 1943-ban voltak összemérhetőek a német hadsereg katonáival és tisztjeivel, sőt felül is múlták őket.

1941-ben csak igen kevés tisztnek és katonának volt közvetlen háborús tapasztalata; ráadásul sok új ember volt közöttük, akiket csak nemrég képeztek ki, hogy „helyettesítsék" a tisztek ezreit, akik áldozatul estek az 1937—1938. évi tisztogatásnak. Bár 1940 augusztusában ismét bevezették az egyszemélyi vezetés elvét és megszüntették a

komisszári beosztásokat, sok parancsnok és politikai munkás között továbbra sem volt valami jó a viszony, jóllehet (1940 júliusában) a tisztek 54 százaléka párttag vagy tagjelölt, 22 százaléka pedig komszomolista volt. Mint majd látni fogjuk, a tisztek csak 1942 őszén kapták meg teljes jogaikat.

A különleges csapatok személyi állományának, így a harckocsikezelők és a hajózó állomány kiképzésében is súlyos mulasztások történtek. „A Nagy Honvédő Háború története" ezzel kapcsolatban meglepő beismerést tesz. A német támadás napján a határ menti katonai körzetekben nemcsak hogy korszerű harckocsikból és repülőgépekből, hanem jól kiképzett pilótákból és harckocsikezelőkből sem volt elegendő. „Jelentős időre lett volna szükség ahhoz, hogy az újonnan alakított páncélos magasabbegységek számára kiképezzék a szakembereket. Minthogy nem volt elegendő harckocsizó, sürgősen át kellett vezényelni a harckocsicsapatokhoz tiszteket, tiszthelyetteseket és katonákat más fegyvernemektől, elsősorban a gyalogságtól és a lovasságtól.

...Idő hiányában azonban nem tudták kellőképpen megtanulni a technika kezelését, s nem válhattak szakmájuk mesterévé. Sok harckocsiszerelő-vezetőnek a háború kezdetéig mindössze másfél-kétórás gyakorlata volt a harckocsi vezetésében. Nem mindegyik parancsnok tudta elsajátítani a harkocsi- és gépesített egységek vezetésének bonyolult művészetét... A repülőgépek személyzete még nem sajátította el a repülést az új gépeken."[20]

Sőt mi több: „Az első T—34-eseknek és KV-knak csak 1941 április—májusában kellett megérkezniük a határ menti körzetekbe, s a háború kezdetekor az öt határ menti katonai körzetben mindössze 1475 ilyen típusú harckocsi volt, ebből KV 508, T—34-es pedig 967 darab. Igaz, a csapatoknál jelentékeny számban voltak régi típusú harckocsik... A kifogástalan állapotban levő régi típusú harckocsik aránya nem haladta meg a 27 százalékot."[21]

Így június 22-én a Balti Katonai Körzet repülői mindössze 15, a Kijevi Katonai Körzet repülői pedig csak 4 óra hosszat voltak a levegőben. E számok meglepők, ha arra gondolunk, hogy például az amerikai légierőnél a pilótának 150 repülési órát kellett teljesítenie, mielőtt harctevékenységben részt vehetett.

Íme, néhány, a Vörös Hadsereg legjelentősebb fogyatékosságai

közül a német támadás idején. De volt még sok egyéb hiányosság is, amelyeket „A Nagy Honvédő Háború története" meglehetősen részletesen elemez.

A Szovjetunió határai rendkívül hosszúak voltak: egyedül a szovjet—finn határ hossza — a Jeges-tengertől a Finn-öbölig — mintegy 1200 km, a „német" határ pedig közvetlenül a Memeltől keletre, a Balti-tengeren levő ponttól a Duna romániai torkolatáig — több mint 2000 km hosszúságban húzódott.

1941 májusában a szovjet kormány számos elkésett óvintézkedést tett: „a... felvonult csapatok azonban nem voltak hadilétszámra feltöltve... és nem álltak rendelkezésükre a szükséges szállítóeszközök. A vasutak békebeli menetrenddel dolgoztak. Az összpontosítás lassan folyt, mivel úgy vélték, hogy a háború nem kezdődik meg a közeljövőben."[22]

„1941. június 22-én a határ menti katonai körzetek csapatai többségükben nagy területen voltak szétszórva. A Balti Különleges Katonai Körzet csapatai például a határtól számított 330 km-es mélységben, a Nyugati Katonai Körzet csapatai 100—300 km-es, a Kijevi Katonai Körzet csapatai pedig 400—600 km mélységben."[23]

A Szovjetunió vezérkara abból a feltételezésből indult ki, hogy ezeket a csapatokat teljes létszámra töltik fel az alatt a néhány nap alatt, amely a mozgósítás és a hadműveletek tényleges megkezdése között eltelik.

„...Az államhatár védelmének egész szervezete abból a feltevésből indult ki, hogy az ellenség meglepetésszerű támadása kizárt, hogy az ellenség döntő támadását vagy hadüzenet, vagy korlátozott erőkkel végrehajtott tevékenység előzi meg, ami után a szovjet csapatok felvonulhatnak és elfoglalhatják védőállásaikat... Nem szervezték meg az erők hadműveleti és harcászati csoportosítását az ellenséges csapás visszaverésére."[24]

Ezután „A Nagy Honvédő Háború története" egy táblázatot közöl, amely azt mutatja, hogy a németeknek a betörés fő körzeteiben a szovjet csapatokkal szemben kétes számbeli fölényük volt, de ehhez nagy minőségi fölény járult, mert a határ menti körzetekben levő szovjet katonák között sok volt a katonai ismeretekkel és tapasztalatokkal nem rendelkező újonc.

Még tragikusabb az, hogy az oroszoknak a nyugati körzetekben

összpontosított korszerű repülőgépei már a betörés első napján jórészt megsemmisültek.

Az új, nagy sebességű repülőgépek számára meg kellett hosszabbítani a kifutópályákat, ezért 1941 nyarán a határ menti körzetekben új repülőtér-hálózat épült. Az új repülőgépek építése és a régiek korszerűsítése a Belügyi Népbiztosság hatáskörébe tartozott. Ezzel kapcsolatban „A Nagy Honvédő Háború története" utal Berija szervezetének felelőtlenségére és hibáira. Berija, nem törődve a katonák figyelmeztetéseivel, a határ menti körzetekben egyszerre kezdte meg sok repülőtér építését és korszerűsítését.

„Ennek következtében... a vadászgépek... néhány repülőtérre zsúfolódtak össze, ez megfosztotta őket a manőverezés lehetőségétől, megnehezítette az álcázást és a decentralizálást. Ezenkívül néhány repülőteret — különösen a Nyugati Katonai Körzetben — a határhoz túlságosan közel helyeztek el, ez az ellenséges légierő váratlan támadása esetén fölöttébb sebezhetővé tette őket. 1941. június 22-ére tehát nem készült el a repülőtéri hálózat, a repülőegységek összezsúfolódtak néhány békebeli repülőtéren, amelyek közül sokat az ellenség jól ismert, s ez egyik oka volt azoknak a súlyos veszteségeknek, amelyeket légierőnk a háború első napjaiban szenvedett."[25]

Ama bizonyos napon, június 22-én, a határ menti katonai körzetekben súlyos volt a helyzet. Az új határterületeken, amelyek 1939 óta tartoztak a Szovjetunióhoz, a vasutak áteresztőképessége a német vasutakénak mindössze harmada-negyede volt. Az erődépítés az új határok mentén 1941 elején szintén csak elkezdődött. 1940-ben tervet dolgoztak ki a nyugati határ megerősítésére, ez a terv azonban több évre szólt. A régi határ (1938-as) mentén az erődöket leszerelték, az új határon pedig a háború elejéig mindössze néhány száz betonbunker és tüzérségi tüzelőállás készült el. A harckocsiárkok, valamint egyéb harckocsi- és gyalogsági zárak telepítési tervét csak 25 százalékra teljesítették. A németek, természetesen, nagyon jól ismerték ezeket az erődítményeket, repülőtereket és egyebeket. „A Nagy Honvédő Háború története" megemlíti, hogy a németek 1939-től kezdve nemcsak nagyszámú felderítő csoportot küldtek a Szovjetunió területére, hanem a német légierő is több mint 500 esetben megsértette a szovjet légteret, ebből 152 alkalommal 1941 első felében. A Hitlerrel való bonyodalmak elkerülése céljából a határőrcsapatok „A Nagy Hon-

védő Háború története" szerint szigorú parancsot kaptak arra, hogy ne lőjék le a szovjet terület fölött felderítést végző repülőgépeket.

„A Nagy Honvédő Háború története" azt a fontos következtetést vonja le, hogy a szovjet vezérkarnak teljesen ésszerű tervei voltak, amelyek 1941 végéig—1942 elejéig jóval kevésbé sebezhetővé tették volna a határt, de a Németország részéről 1941-ben fenyegető veszélyben minden túl lassan és túl későn valósult meg. Ezután az az állítás következik, hogy sem a vezérkar, sem pedig a Honvédelmi Népbiztosság nem tanúsított volna ilyen tehetetlenséget, ha nem kerül sor a teljesen indokolatlan megtorló intézkedésekre „1937—1938-ban a vezető parancsnoki és politikai káderekkel szemben".

Ez a Tuhacsevszkijre és a tisztogatás más áldozataira való hivatkozás, természetesen, korántsem ad képet a tényleges helyzetről: figyelembe kell vennünk, hogy ideiglenesen vagy véglegesen legalább 15 000 tisztet távolítottak el, vagyis a tisztikar körülbelül 10—15 százalékát, de ez az arány a főtisztek és a legmagasabb parancsnoki beosztásban levők között még nagyobb volt.

A szovjet határ menti helyzet, természetesen, kirívó ellentétben volt azzal, ami a németek oldalán történt. Itt 1940 közepe óta, még mielőtt a Barbarossa-tervet véglegesen elfogadták volna (az 1940. december 18-án történt meg), a németek gondosan előkészítették a talajt a Szovjetunió elleni esetleges támadáshoz. A támadást megelőző évben országutak, köztük autópályák, vasutak és repülőtér-hálózat épült. Ugyanebben az időben a németek Lengyelországban legalább 250 repülőteret és 50 kifutópályát tökéletesítettek halált hozó Heinkeljeik, Dornierjeik és Messerschmidtjeik számára.

A német krónikás szavai szerint „1941 júniusában a német katonák milliói törtek be Oroszországba lelkesedés nélkül, de biztos győzelmi tudattal."[26]

A BETÖRÉS

Így kezdődött a Szovjetunió népei számára a szörnyű év — a legszörnyűbb mindazok közül, amelyeket valaha is megéltek. Néhány nap és hét alatt a pusztítás és a halál söpört végig az ország nagy területein. A határ menti körzetekben, valamint a jóval mélyebben fekvő terüle-

teken az összpontosított német támadás nyomán megsemmisültek, fogságba estek vagy szétzüllöttek a Vörös Hadsereg ott harcoló csapatai; a nyugati körzetekben levő szovjet légierő ténylegesen már az elözönlés első napján megsemmisült. Öt nappal a háború kitörése után a német csapatok már elfoglalták Minszket, Belorusszija fővárosát. A német hadseregnek ahhoz sem kellett sokkal több idő, hogy elfoglalja azokat a területeket, amelyek 1939-ben kerültek a Szovjetunióhoz: Nyugat-Belorussziját, Nyugat-Ukrajnát, Litvániát, Lettországot és Észtországot. Északon a finnek a Leningrádtól nem messze északnyugatra húzódó régi, 1939-es határ felé törtek előre. A németek július 8-án már azt kürtölték világgá, hogy az Oroszország elleni háborút lényegében „megnyerték".

Ezek a kezdeti szörnyű vereségek kétségtelenül meghökkentették a szovjet népet, és mégis, úgyszólván az első naptól kezdve világos volt, hogy ez honvédő háború.[27] A megdöbbenés hulláma söpört végig az országon, amihez a nemzet megtörhetetlenségének érzése és az az aggodalom járult, hogy ez bizony hosszú ideig tartó, szívós és elkeseredett harc lesz.

Mindenki tudta a Szovjetunióban, hogy az emberek milliói fognak elpusztulni, és mégis, úgy tűnt, hogy csak igen kevesen gondolnak arra, hogy a háború teljes katonai vereséggel végződhet és a németek meghódíthatják az országot. Ebből a szempontból feltűnő volt az ellentét azzal a hangulattal szemben, amely Franciaországban uralkodott az 1940. évi német támadás idején.

Ez az alapvető bizonyosság egyformán jellemezte az orosz, az ukrán és belorusz nép jelentős többségét, de hiányzott Litvániában, Lettországban és Észtországban: „A nem sokkal a háború kitörése előtt létesült szovjethatalom... nem jelentette azt, hogy az osztályellenség letette a fegyvert ezekben az országokban."[28]

Milyenek voltak a háború első napjai a németek által elfoglalt határ menti körzetekben? Több orosz katonai vezetőnek az utóbbi években megjelent emlékirata, különösen pedig Fegyunyinszkij és Bolgyin tábornok visszaemlékezései, megrázó képet festenek az akkori idők eseményeiről.[29]

1941 áprilisában Fegyunyinszkijt (akire később kiemelkedő szerep várt a háborúban, különösen a leningrádi blokád áttörése idején) kinevezték a 15. lövészhadtest parancsnokává, amely a Kijevi Külön-

leges Katonai Körzetben állomásozott, törzse Kovel nyugat-ukrajnai városban, mintegy 50 km-re keletre a Szovjetunió és a németek által megszállt Lengyelország határától, a kijevi fő irányban települt.

A tábornok felfedezte, hogy a határ menti körzetek csapatai még mindig békeállapotban vannak, és hogy az átszervezés igen lassú. Az új repülőgépek és harckocsik, amelyeknek az elavult típusokat kellett felváltaniuk, rendkívül lassú ütemben érkeztek. Az idősebb korosztályhoz tartozó tisztek, köztük azok, akik a cári hadseregben szolgáltak, komolyan aggódtak a háború miatt, a fiatal tisztek és katonák soraiban azonban, sajnos, az önelégültség uralkodott el.

Bár a TASZSZ június 14-i közleménye megcáfolta a Németország agresszív szándékairól keringő híreket, azt írta róluk, hogy „minden alapot nélkülöznek", Fegyunyinszkij megismétli, hogy „néhány nap múlva olyan jelentéseket kaptunk, amelyek homlokegyenest ellenkeztek a TASZSZ közleményével". Elmondja, hogy június 1-én hogyan ment át az oroszokhoz egy német szökevény, aki becsípett állapotban megütött egy tisztet, és attól félt, hogy haditörvényszék elé állítják és agyonlövik. Azt is elmondta, hogy apja kommunista volt. Ez a német katona kijelentette, hogy a német csapatok június 22-én hajnali 4 órakor betörnek Oroszországba.

Fegyunyinszkij azonnal felhívta a hadseregparancsnokot, Potapov páncélos tábornokot, de azt a választ kapta tőle, hogy ez „provokáció" és hogy „nincs értelme pánikba esni egy ilyen ostobaság miatt". Fegyunyinszkij két nappal később felkereste Rokosszovszkij tábornokot, aki Potapovval ellentétben igen nyugtalan volt. Június 22-én Potapov felhívta telefonon Fegyunyinszkijt, és megparancsolta neki, hogy riadóztassa a csapatokat, de a lőszert egyelőre ne adassa ki.

A 15. lövészhadtestnek egy kb. 100 km széles szakaszt kellett védenie.

„Az ellenséges tüzérség és légierő erős tevékenysége közepette kellett felvonulnunk és széles arcvonalon védelmet foglalnunk. Gyakran megszakadt az összeköttetés, a harcparancsok és intézkedések néha megkésve értek a végrehajtókhoz... Az egységek és alegységek parancsnokai szervezettséget tanúsítottak, nem engedték ki kezükből a vezetést. A hadosztályok időben elfoglalták a kijelölt védelmi terepszakaszokat, ahol a határőrosztagok már páratlan szívóssággal vívták egyenlőtlen harcukat.

Bátran viselkedtek a határőrparancsnokok feleségei. Férjükkel együtt ők is a tűzvonalban voltak, bekötözték a sebesülteket, hordták a lőszert és a vizet a géppuskák számára. Egyesek maguk is tüzeltek a támadó fasisztákra.

A határőrök sorai azonban állandóan ritkultak. Az ellenséges tüzérség által felgyújtott laktanyák és lakóházak lángokban álltak. A határőrök azonban mindhalálig kitartottak. Tudták: mögöttük, a hajnali ködben a határ felé igyekeznek a csapatok, felvonul a tüzérség."

Fegyunyinszkij egységei az első nap állták a németek nyomását, akik azonban egyre újabb erőket vetettek harcba, és estére a hadtest csapatai, miután igen súlyos veszteségeket szenvedtek, megkezdték a visszavonulást. A helyzetet tovább bonyolította az, hogy az oroszok háta mögött a németek ejtőernyősöket dobtak le, és „ellenséges ügynökök" a rémhírek tömegét terjesztették az ellenséges deszantokról. Kovelben a németek „ötödik hadoszlopa", a banderisták folytattak aknamunkát; megtámadták a szovjet katonai gépjárműveket, felrobbantották a hidakat, és álhíreket terjesztettek. Mivel északnyugat felől a kovel—breszti országúton nagy német páncélos erők közeledtek Kovel felé, a szovjetek elhatározták a város kiürítését. A 15. lövészhadtest erőinek egy része már bekerítésben harcolt. Ennek ellenére háromnapi harc alatt a hadtest főerőit a németek mindössze 20—30 km-re szorították vissza a határtól. Kovelt mégis fel kellett adni, és a várostól keletre új védelmi terepszakaszokat kellett elfoglalni.

Ez a visszavonulás sok, 1941 júniusi hasonló visszavonulásra volt jellemző. A németek uralták a légiteret, és bombatámadásaik igen nagy veszteségeket okoztak. Ezenkívül a diverzánsok a hidak felrobbantásával minden módon akadályozták a szovjet csapatok visszavonulását.

„Az ellenséges légierő és a diverzáns csoportok tönkretették a híradó központokat és vonalakat. A törzseknek nem volt elég rádióállomásuk, és még nem is szoktuk meg használatukat... A parancsok és intézkedések megkésve vagy egyáltalán nem jutottak el a végrehajtókhoz... A szomszédokkal való összeköttetés nemritkán hiányzott, és gyakran senki nem is törekedett annak megteremtésére. Az ellenség ezt kiaknázva, beszivárgott alegységeink hátába, megtámadta a csapatok törzseit... Az ellenség légi fölénye ellenére menet közben nem tartották be az álcázás szabályait. A keskeny utakon gyakran össze-

torlódtak a csapatok, gépkocsik, lövegek és mozgókonyhák. Az ilyen »dugók« ellen a fasiszta repülőgépek igen érzékeny légitámadásokat intéztek... Előfordultak olyan esetek, amikor a harcosok... sánceszközök hiányában nem ástak lövészárkokat. Sánceszközökben olyan rosszul álltunk, hogy egyes alegységeknél a katonák sisakjukat használták ásónak."

A szörnyű veszteségek ellenére a szovjet csapatok harci szelleme eléggé jó volt. „Helytelen volna azt állítani — írja Fegyunyinszkij —, hogy a hadtest csapatainál egyáltalán nem fordultak elő a kishitűség és gyávaság esetei. De elég ritkán, és ami a fő, ezeket mindenekelőtt az egészséges, harcképes, a pártszervezetek által erősen összekovácsolt kollektíva roppant erejű ráhatásával sikerült leküzdeni."

Jellemző, hogy Fegyunyinszkij, miután elbeszélte a 15. lövészhadtest visszavonulásának és nyolcnapos súlyos harcok után az ellenség bekerítéséből kitört két ezredének a drámai történetét, arról a hatásról beszél, amelyet Sztálin július 3-i rádióbeszéde gyakorolt a csapatokra.

„Nehéz leírni, milyen óriási lelkesedéssel és hazafias felbuzdulással fogadták ezt a felhívást. Úgy tűnt, hogy egyszerre erősebbnek érezzük magunkat.

A csapatoknál, ott, ahol a helyzet megengedte, röpgyűléseket tartottak. A századoknál és szakaszoknál beszélgetéseket folytattak, amelyeken az agitátorok megmagyarázták a katonáknak az arcvonalakon kialakult helyzetet, elmondták, hogy a párt felhívására az egész szovjet nép szent honvédő háborúra kel. Hangsúlyozták, hogy ez a harc szívós és nehéz lesz, hogy sok megpróbáltatást, sok nélkülözést és áldozatot kell még elviselni, de a fasiszta betolakodók sohasem fogják legyőzni hatalmas, munkaszerető népünket."

A visszavonulás azonban tovább tartott, és Fegyunyinszkij csapatai július 8-ra az Ukrajnában levő korosztyenyi megerődített körletig vonultak vissza, amely már a Szovjetunió „régi" határain belül volt. Augusztus 12-én, Kijev irányában való hosszú visszavonulás után Fegyunyinszkijt Moszkvába hívatták, és Vaszilevszkij tábornok azt a parancsot adta neki, repüljön azonnal Leningrádba, ahol a helyzet még súlyosabbra fordult, mint délen.

I. V. Bolgyin tábornok, aki 1941 telén azzal vált híressé, hogy ő volt Tula védelmének parancsnoka, visszaemlékezéseiben még világosabban és tragikusabban írja le a háború első napjait.

A küszöbönálló német betörésről június 21-én este a minszki tisztiházban értesült, ahol több más parancsnokkal együtt a „Házasság Malinovkában" című vígjátékot nézte.

„Váratlanul megjelent páholyunkban a Nyugati Különleges Katonai Körzet felderítő osztályának főnöke, Sz. V. Blohin ezredes. D. G. Pavlov hadseregtábornok, a parancsnok felé fordulva, valamit suttogott.

— Ez lehetetlen — hangzott a válasz.

— Valamilyen ostobaság — mondotta nekem félhangosan Pavlov. — A felderítés azt jelenti, hogy a határon igen riasztó a helyzet. A német csapatokat állítólag teljes harckészültségbe helyezték, sőt egyes szakaszokon már lövik is határunkat.

Utána Pavlov könnyedén megérintette karomat, és ujjait ajka elé téve a színpadra mutatott..."

A darab azonban többé már nem érdekelte Bolgyint: elgondolkozott az utóbbi napokban érkezett aggasztó híreken, például a Grodnóból június 20. óta kapott jelentéseken, amelyek szerint a németek az augustów—sejnyi útnál eltávolították a drótakadályokat, hogy ezen a környéken az erdőből sok motor zúgása hallatszott, és hogy az orosz légiteret több, bombákkal felszerelt felderítő repülőgép megsértette.

Június 21-én olyan jelentések érkeztek, hogy a németek több ponton nagy erőket vontak össze nehéz és közepes harckocsikkal. Bolgyint meghökkentette a parancsnok „olümposzi nyugalma".

Ez a nyugalom nem soká tartott. Kora hajnalban Bolgyinnal telefonon közölték Pavlov sürgős parancsát, hogy azonnal jelentkezzék a törzsnél.

Tizenöt perc elteltével már ott is volt.

„— Mi történt? — kérdem Pavlov tábornokot.

— Én magam sem ismerem ki magamat teljesen. Tudod, valami ördöngösség. Néhány perccel ezelőtt a 3. hadseregtől felhívott Kuznyecov. Azt mondja, hogy a németek a Szopockintól Augustówig terjedő szakaszon megsértették a határt, bombázzák Grodnót, a hadsereg törzsét. A csapatokkal való vezetékes összeköttetés megszakadt, átálltak rádióforgalmazásra. Két rádióállomás elhallgatott — talán megsemmisültek... A 10. hadseregtől felhívott Golubjov, a 4-től pedig Szandalov ezredes, a törzsfőnök. A németek mindenütt bombáznak...

Beszélgetésünket Moszkva telefonhívása szakította félbe. Sz. K. Tyimosenko marsall, honvédelmi népbiztos hívta Pavlovot. A parancsnok jelentette a helyzetet.

Nemsokára ismét Kuznyecov csengetett, jelentette, hogy a németek tovább folytatják a bombázást...

Egyre újabb és újabb jelentések futnak be. A hitlerista légikalózok csapásainak ereje növekszik. Bombázzák Białystokot és Grodnót, Lidát és Cehanovecet, Volkoviszkot és Kobrint, Bresztet, Szlonyimot és Belorusszija más városait. Itt-ott német ejtőernyősök tevékenykednek.

Sok repülőgépünk elpusztult, még mielőtt sikerült volna felszállniuk. A fasiszták pedig továbbra is mélyrepülésből lövik a szovjet csapatokat és a békés lakosságot. Több szakaszon átlépték a határt, és miután néhány tucatnyi helységet elfoglaltak, folytatják az előrenyomulást...

Végül Moszkvából parancs érkezett, hogy azonnal vegyük elő a »Vörös csomagot«, amely az államhatár biztosítási tervét tartalmazta. De már késő volt... A fasiszták már kiterjedt harctevékenységet folytattak... s több irányban mélyen beékelődtek területünkre!"

Néhány óra múlva Tyimosenko engedélyével Bolgyin Białystokba repült. A városban zűrzavar uralkodott, a vasútállomáson bombázták a kitelepített nőkkel és gyermekekkel zsúfolásig teli szerelvényt, sok száz ember pusztult el.

Végre estére Bolgyin eljutott a 10. hadsereg törzséhez, amely Białystokból egy közeli kis erdőbe települt át. Ott tartózkodott Golubjov tábornok a törzs tisztjeinek egy csoportjával. Nem sikerült összeköttetést létesítenie a front törzsével, mivel a vezetékes összeköttetés megszakadt, a rádióadásokat pedig állandóan zavarta az ellenség. Golubjov jelentette Bolgyinnak:

„— Hajnalban három ellenséges hadsereg közvetlen hadtest sok harckocsi és bombázó repülőgép támogatásával megtámadta a balszárnyon az ötödik lövészhadtestemet. A hadtest hadosztályai már az első órákban nagy veszteségeket szenvedtek...

A tábornok arca és hangja egyaránt mély megrendültséget árult el. Miután engedélyt kért, zsebéből elővett egy cigarettásdobozt, rágyújtott, majd ceruzájával mutatva a térképen, folytatta:

— Hogy megakadályozzam a hadsereg délről való átkarolását, a

Kurec folyó mentén felvonultattam a tizenharmadik gépesített hadtestet, de Ön is tudja, Ivan Vasziljevics, hogy a hadtest hadosztályainak kevés a harckocsijuk. No, és mit várhatunk a T—26-osoktól? Verebekre lehet lövöldözni velük..."

Jelentése további részéből kiderült, hogy megsemmisült a hadtest repülőereje és légvédelmi tüzérsége, hogy az ügynökök nyilvánvalóan tájékoztatták a németeket arról, hol vannak a hadsereg üzemanyag-raktárai, mert ezeket bombacsapásokkal már a betörés első óráiban megsemmisítették.

Ebben a pillanatban helyreállt az összeköttetés Minszkkel, és Pavlov tábornok erélyes parancsokat kezdett adni Bolgyinnak az ellentámadásra vonatkozóan, amelyet a 10. hadseregnek ez éjjel kellett végrehajtania. Bolgyin ellenkezett, mondván, hogy a hadsereg ténylegesen megsemmisült.

Bolgyin könyvének ez a tragikus fejezete a továbbiakban a június 23-i ellentámadás megszervezésére irányuló kísérletekkel foglalkozik, amelyet a 10. hadsereg maradványainak, néhány más egységnek és Hackilevics tábornok viszonylag jó állapotban levő harckocsihadtestének kellett volna végrehajtania. Ámde az ellenséges légierő egész nap bombázta a csapatokat és a hadsereg törzsét. Az egyik tábornok elesett. Hackilevics harckocsizói bátran harcoltak, de elfogyott az üzemanyaguk. Bolgyin, akinek nem sikerült összeköttetést létesítenie a front törzsével, két repülőgépet küldött Minszkbe, kérvén, hogy légi úton küldjenek üzemanyagot a 10. hadsereg törzséhez. De mindkét repülőgépet lelőtték.

A híres „białystoki zsákban" levő többi csapathoz hasonlóan minden oldalról bekerítve, lőszer nélkül, a tábornokok, tisztek és katonák Bolgyin parancsnoksága alatt kis csoportokra oszlottak és elindultak kelet felé szerencsét próbálni... Bolgyin kis csoportjának, amely a 45 napig tartó erdei menet alatt állandóan gyarapodott, végül is (amikor a csoport már 2000 emberből állt) Szmolenszknél sikerült átjutnia az arcvonalon és egyesülnie az orosz főerőkkel.

Sok más egységet, amelyeknek nem volt olyan szerencséjük, mint Bolgyin csoportjának, megsemmisítettek a németek, vagy kénytelenek voltak megadni magukat. Bolgyin elismeri, hogy a menet első napjaiban egyes katonák hangulata nem volt jó, különösen azért, mert a németek röpcédulákat dobáltak, amelyeken ez állt: „Moszkva kapitu-

lált. A további ellenállásnak nincs értelme. Adjátok meg magatokat a diadalmas Németországnak." A többség azonban nem keseredett el, hanem éppen ellenkezőleg, haragra gyúlt.

A szemtanúk — Fegyunyinszkij és Bolgyin tábornok — elbeszélései igazolják, hogy Sztálin és a hadsereg főparancsnoksága úgy látszik az utolsó pillanatig reménykedett a háború elkerülésében. A csapatok csak a támadást megelőző éjszaka kaptak sürgős parancsot arra, hogy titokban foglalják el a határon levő tüzelőállásokat, telepítsék szét a határ menti repülőtereken összevont légierőt, és helyezzék harckészültségbe az egységeket meg a légvédelmet. Semmilyen más intézkedést nem írtak elő, és még ezek a parancsok is túl későn érkeztek.

Így Purkajev tábornok elmondja, hogy csak néhány órával a háború kitörése után kezdte meg a csapatok előrevonását a határhoz. Egy másik parancsnok, Popov hadseregtábornok, azt írja, hogy a német légierő Breszt-Litovszk elleni támadásai teljesen váratlanok voltak. A Rigából a határra irányított ezreden rajtaütöttek a túlerőben levő németek és gyakorlatilag megsemmisítették.

„A Nagy Honvédő Háború története" elismeri, hogy a németek sok határ menti körzetben gyorsan megtörtek minden ellenállást. Sok szovjet egység teljesen felkészületlenül indult harcba, és a németek könnyűszerrel áttörték a határ menti erődöket. A szovjet légierő nagy térségben majdnem teljesen megsemmisült. A német bombázók a háború első napján 66 repülőtérre csaptak le, s különösen azokat támadták, amelyeken a legkorszerűbb gépek tartózkodtak. Június 22-én délig megsemmisült 1200 repülőgép, közülük 800 a földön. A legsúlyosabb veszteségeket a Nyugati Front szenvedte, ahol 528 gép semmisült meg a földön és 210 a levegőben.

A határ menti körzetekben gyakorlatilag semmiféle tartalék sem volt. A távbeszélő- és távíró-összeköttetés már a háború első óráiban megszakadt. A csapatok közti összeköttetés megszűnt. Egyes parancsnokoknak nem volt meg a szükséges hadműveleti-harcászati felkészültségük, és nem rendelkeztek tapasztalatokkal a magasabbegységek és seregtestek háborús viszonyok közötti vezetésében. A háború első óráiban a frontok és több hadsereg parancsnoksága, valamint törzse képtelen volt kellően világos képet alkotni a történtekről.

A honvédelmi népbiztos június 22-én reggel 7 óra 15 perckor kiadott első direktívája azt mutatja, hogy a népbiztos nem ismerte a való

helyzetet, és ha a direktívát ma az eseményekre visszatekintve szemléljük, nyilvánvaló annak teljes irrealitása:

„1. A csapatok minden erejükkel és minden eszközzel törjenek rá az ellenséges erőkre, és semmisítsék meg őket azokban a körzetekben, amelyekben megsértették a szovjet határt. A szovjet csapatok a határt külön rendelkezésig ne lépjék át.

2. Felderítő és harci repülőgépekkel állapítsák meg az ellenséges légierő és földi csapatok csoportosítását. Bombázó és csatarepülő erők erős csapásaival semmisítsék meg az ellenség légierejét a repülőtereken és bombázzák szét földi csapatainak főcsoportosítását. 100—150 km mélységben intézzenek légitámadásokat a német terület ellen, bombázzák Königsberget és Memelt (Klaipedát). Finnország és Románia területe ellen, külön utasításig, ne intézzenek légitámadásokat."[30]

Ezt a parancsot, amelyet azután adtak ki, hogy a szovjet légierő súlyos veszteségeket szenvedett, természetesen nem lehetett teljesíteni. Június 22-én estére a német „Közép" hadseregcsoport balszárnya már messze elhagyta Kaunast, ahol szétzúzta a 11. szovjet hadsereget, amely Kaunastól rendezetlenül vonult vissza Vilnius felé.

Kétségtelen, helyenként sikeres volt a szovjet csapatok ellenállása. Így volt ez például a teljesen bekerített breszti erődben, amelynek fellegvára több mint egy hónapig, július 24-ig tartotta magát a szakadatlan légitámadások és tüzérségi tűz közepette. Amikor a németek végül is elfoglalták a fellegvárat, a védők többsége már elesett vagy súlyosan megsebesült. Ámde a németek főerői ebben a körzetben megkerülték Bresztet és már a háború első napján 55 km-t nyomultak előre kelet felé.

A szovjet vezérkar június 22-én este 10 órakor kiadott hadijelentése valószínűleg azt a célt szolgálta, hogy az arcvonal helyzetét viszonylag kedvezőnek tüntesse fel, mint olyat, amely nem ad okot aggodalomra.

„A német reguláris csapatok június 22. folyamán harcot folytattak a Szovjetunió határ menti egységeivel, s egyes irányokban jelentéktelen sikereket értek el. A nap második felében, amikor a Vörös Hadsereg tábori csapatainak előrevetett egységei felzárkóztak, a német csapatok rohamait határunk hosszának túlnyomó részén sikerült visszaverni, veszteségeket okozva az ellenségnek."[31]

Azt, hogy maga a vezérkar sem ismerte ki magát eléggé a helyzetben, megerősíti a határ menti körzetek csapatai számára kiadott második direktíva. Ez a Délnyugati Frontnak előírta, hogy másnap indítson nagy erejű támadást és június 24-én foglalja el a szovjet határtól mintegy 50 km-rel nyugatra fekvő Lublint. Az Északnyugati Frontnak Suwałkit kellett elfoglalnia, és ezenkívül három front azt a parancsot kapta, hogy kerítse be a szovjet területre behatolt összes német erőket.

Ezt a parancsot minden végrehajthatatlansága ellenére is megpróbálták teljesíteni: a szovjet parancsnokságnak több helyütt sikerült összpontosítani a még a határ menti körzetekben levő harckocsikat, de ezeket a légi biztosítás hiánya miatt megsemmisítették a német bombázók.

A német támadás úgyszólván megállás nélkül haladt előre. Nagy szovjet erőket kerítettek be a „białystoki zsákban" és 11 hadosztályt Minszk környékén. A németek június 28-ra megközelítették Minszket, mélyen benyomultak a balti köztársaságok területére és Pszkovhoz közeledtek, a Leningrádba vezető egyenes úton.

Néhány nap múlva a két nagy német páncélos csoport elérte a Berezinát, ahol 16 szovjet hadosztálynak csupán a maradványai álltak velük szemben. Ilyen körülmények között elképzelhetetlen volt egy új, 350 km hosszú védelmi arcvonalat kialakítani. A szovjet csapatok azonban nagy bátorsággal vívtak halogató harcokat egyes szakaszokon, többek között Minszktől keletre Boriszovnál, ahol sok, bár elavult harckocsit vetettek be. Ezek a harcok bizonyos mértékig segítettek időt nyerni a tartalékok felvonultatásához és a védelem megszervezéséhez a mélységben, a szmolenszk—moszkvai főirányban.

A szovjet csapatok önfeláldozó bátorsággal a „Dél" német hadseregcsoport ellen is számos, kisebb halogató harcot vívtak. A Rovno környékén feltartóztatott németek nem tudták folytatni támadásukat Kijev ellen, ezért északnak fordultak, és bizonyos időre úgynevezett „helyi jelentőségű harcba" bonyolódtak. De július 9-én áttörtek Zsitomir felé, elfoglalták a várost, és ennek következtében az a veszély állt elő, hogy áttörnek Kijev felé és Észak-Ukrajnában bekerítik a szovjet csapatok főerőit. Ám az oroszok itt is, Bergyicsev körzetében harckocsikat vetettek be, és a város környékén majdnem egy héten át dúltak a súlyos harcok.

A szovjet kormány a háború kitörését csak néhány órával a német fasiszta csapatok betörése után, június 22-én déli 12 órakor közölte rádión a néppel. „Ma hajnalban 4 órakor — szólt a közlemény — anélkül, hogy a Szovjetunióval szemben bármilyen követelést támasztottak volna, a német csapatok hadüzenet nélkül megtámadták országunkat, határainkat sok helyen megrohamozták és repülőgépeikkel bombázták városainkat — Zsitomirt, Kijevet, Szevasztopolt, Kaunast és másokat, és több mint kétszáz embert megöltek vagy megsebesítettek. Román és finn területről ellenséges légierő és tüzérség szintén támadást intézett.

Ez az országunk elleni hallatlan támadás a civilizált népek történetében példa nélküli hitszegés. Megtámadták országunkat annak ellenére, hogy a Szovjetunió és Németország megnemtámadási szerződést kötött egymással, és a Szovjetunió a leglelkiismeretesebben teljesítette ennek a szerződésnek minden feltételét. Megtámadták országunkat, jóllehet e szerződés érvényének egész ideje alatt a német kormány egyetlen alkalommal sem emelhetett kifogást a Szovjetunió ellen a szerződés teljesítésével kapcsolatban. Ezért a Szovjetunió elleni rablótámadásért teljes mértékben a német fasiszta vezetőket terheli a felelősség."

Utána Molotov külügyi népbiztos nyilatkozatában elmondta, hogy reggel 5 óra 30 perckor felkereste őt gróf Schulenburg, a német nagykövet, aki tudomására hozta: Németország azért határozta el magát a Szovjetunió megtámadására, mert az oroszok a határ mentén csapatokat vontak össze.

Hangsúlyozva, hogy a szovjet csapatok és repülőerők egy ponton sem sértették meg a határt, Molotov „hazugságnak és provokációnak" bélyegezte a román rádió reggeli jelentését, amely szerint a szovjet légierő román repülőtereket támadott és Hitler nyilatkozatát is, aki „az esemény megtörténte után próbál vádanyagot összetákolni azzal kapcsolatban, hogy a Szovjetunió nem tartotta meg a szovjet—német szerződést". De most, amikor a németek megtámadták a Szovjetuniót, a szovjet kormány parancsot adott katonáinak, verjék vissza a támadást és vessék ki a németeket a Szovjetunió területéről.

„Ezt a háborút nem a német nép, nem a német munkások, paraszt-

tok és értelmiségiek... hanem Németország vérszomjas fasiszta vezetőinek a klikkje kényszerítette ránk, akik leigázták a franciákat, cseheket, a lengyeleket, a szerbeket, Norvégiát, Belgiumot, Dániát, Hollandiát, Görögországot és más népeket."

A szovjet kormány kifejezte azt a meggyőződését, hogy a szovjet fegyveres erők teljesítik kötelességüket és szétzúzzák az agresszort. A nyilatkozat emlékeztetett arra, hogy „Oroszország már elszenvedett egy betörést, hogy az 1812. évi nagy honvédő háborúban az egész orosz nép egy emberként szállt síkra, hogy megsemmisítse Napóleont. Ugyanez fog történni az elbizakodott Hitlerrel is..."

„A Szovjetunió kormánya kifejezi azt a szilárd meggyőződését, hogy országunk egész lakossága, minden munkás, paraszt és értelmiségi, férfiak és nők egyaránt kellőképpen tudatában vannak kötelességüknek, munkájuknak. Egész népünknek most olyan egységbe kell tömörülnie, mint még soha. Mindegyikünknek önmagától és másoktól is igazi szovjet hazafihoz méltó fegyelmet, szervezettséget, önfeláldozást kell követelnie, hogy biztosítsuk a Vörös Hadsereg, a flotta és a légierő minden szükségletét, hogy legyőzhessük az ellenséget."

A kormány felhívta a Szovjetunió polgárait, hogy még szorosabban tömörüljenek a bolsevik párt és a szovjet kormány köré.

A nyilatkozat több találó kifejezést tartalmazott, amelyek bevésődtek az emberek emlékezetébe. Így, azok a szavak, hogy ez az 1812. évihez hasonló új „honvédő háború" lesz, és a befejező mondatok: „A mi ügyünk igaz ügy. Az ellenséget leverjük. A győzelem a miénk lesz."

Az egymásnak ellentmondó és tartózkodó hangú hadijelentéseket olvasó szovjet emberek számára némi vigaszt jelentett Churchill rádióbeszéde, amelyet június 22-én éjjel, alig 24 órával a német támadás megindulása után mondott.

Ennek a beszédnek egyes részei különösen erős hatást keltettek. „Az utóbbi 25 év alatt — ismerte el Churchill — a kommunizmusnak nem volt nálam következetesebb ellensége. Egy szót sem vonok vissza abból, amit róla mondtam." A továbbiakban azonban úgy beszélt, ahogy csak ő beszélhetett:

„Látom az orosz katonákat, akik hazájuk küszöbén állnak. Látom, amint őrzik házaikat, ahol anyjuk és hitveseik imádkoznak — mert igenis vannak pillanatok, amikor mindenki imádkozik, hogy oltalmazza meg az ég szeretteiket... Látom az orosz falvak tízezreit, ahol

olyan nehezen csikarják ki a talajból a táplálékot, ahol azonban mégis megvannak a tiszta emberi örömök, ahol a lányok nevetgélnek és a gyermekek játszanak. Látom, hogyan támad rá minderre álnok módon a náci hadigépezet... Látom a német szoldateszka korlátolt, beidomított, mindenre kész brutális tömegét, hogyan hömpölyög előre, mint a sáskahad. Látom a levegőben a német bombázókat és vadászokat, amelyek még nem szedték össze magukat az Anglia felett elszenvedett vereségükből, ahogyan ujjonganak abban a reményben, hogy könnyebb és biztonságosabb feladatot kapnak..."

Churchill ezután kijelentette, hogy Anglia sohasem fog lepaktálni Hitlerrel, támogatni fogja a Szovjetuniót, s végül meggyőződése, hogy „ő (Hitler) meg akarja törni az orosz erőt, mert azt reméli, hogy ha ez sikerül neki, akkor hadseregének főerejét és a légierőt visszahozhatja keletről, és azt e szigetre zúdíthatja..."

Minden, az oroszoktól hallott kommentárnak ez volt a lényege: „Hallottunk Hessről, és azt gyanítottuk, hogy Anglia és Németország között valami alku létezik. Visszaemlékeztünk Münchenre és az 1939-es nyári angol—francia—szovjet megbeszélésekre. Mélységesen átéltük London bombázását, de egész idő alatt bizalmatlanságot éreztünk Angliával szemben. Amikor Németország megtámadott bennünket, egyik első gondolatunk az volt, lehetséges, hogy ezt Anglia beleegyezésével cselekedte. De, hogy Anglia szövetségesünk lesz — igen, szövetségesünk — ez minden várakozásunkat felülmúlta."

Tizenkét hihetetlenül hosszú és aggodalmas nap múlt el, mire Sztálin végre megszólalt és rádióbeszédet intézett a szovjet néphez.[32]

Július 3-án kora reggel beszélt. Rendkívüli beszéd volt ez, de mindennél lenyűgözőbbek voltak bevezető szavai: „Elvtársak! Polgárok! Testvérek! Hadseregünk és Hajóhadunk Katonái! Hozzátok fordulok, Barátaim!" Ez valami új volt. Sztálin még sohasem beszélt így. E szavak azonban teljesen beleillettek az akkori idők légkörébe.

Sztálin azzal kezdte beszédét, hogy a náci betörés folytatódik, bár a Vörös Hadsereg hősiesen ellenáll, és „az ellenség legjobb hadosztályai és légierőinek legjobb csapatai már szét vannak zúzva és a harcmezőn lelték sírjukat". A már elszenvedett területi veszteségeket kisebbítve ugyan, kijelentette, hogy a náci csapatoknak sikerült elfoglalniuk Litvániát, Lettország jelentékeny részét, Belorusszija nyugati részét, továbbá Nyugat-Ukrajna egy részét. A német repülőgépek bombázzák

Murmanszkot, Orsát, Mogiljovot, Szmolenszket, Kijevet, Ogyesszát és Szevasztopolt. „Hazánkat komoly veszély fenyegeti."

Azt jelenti-e ez, tette fel Sztálin a kérdést, hogy a német fasiszta csapatok legyőzhetetlenek? Természetesen nem! Napóleon és II. Vilmos hadseregét szintén legyőzhetetlennek tartották, de végső soron mégis szétzúzták őket. Ugyanez történik a hitleri hadsereggel is, amely „csak a mi területünkön ütközött komoly ellenállásba". Az, hogy „területünk egy részét" mégis elfoglalta, főként azzal magyarázható, hogy a háború olyan feltételek között kezdődött, amelyek kedvezőek voltak a németek és kedvezőtlenek a Vörös Hadsereg számára.

„Németország ugyanis — mint háborút viselő ország — haderejét már teljes mértékben mozgósította, s az a 170 hadosztály, amelyet Németország a Szovjetunió ellen bevetett és a Szovjetunió határain felvonultatott, teljes készenlétben állott, és csak a jelet várta az indulásra, a szovjet haderőt ellenben még mozgósítani kellett és fel kellett vonultatni a határon. Nem kis jelentősége volt ebben annak a körülménynek sem, hogy a fasiszta Németország váratlanul és hitszegő módon megszegte a közte és a Szovjetunió között 1939-ben kötött megnemtámadási egyezményt, nem törődve azzal, hogy az egész világ Németországot fogja támadó félnek tekinteni."

Utána Sztálin érveket hozott fel a szovjet—német szerződés igazolására.

„Azt kérdezhetik: miképp történhetett, hogy a szovjet kormány hajlandó volt megnemtámadási egyezményt kötni olyan hitszegő emberekkel és szörnyetegekkel, mint amilyen Hitler és Ribbentrop? Nem követett-e itt el hibát a szovjet kormány? Természetesen — nem! A megnemtámadási egyezmény: két állam közötti békeegyezmény. Márpedig ilyen egyezményt ajánlott nekünk Németország 1939-ben. Elutasíthatta-e a szovjet kormány ezt az ajánlatot? Azt hiszem, hogy egyetlen békeszerető állam sem utasíthat el egy szomszédos hatalommal való békeegyezményt, még akkor sem, ha e hatalom élén olyan szörnyetegek és kannibálok állanak, mint Hitler és Ribbentrop. Ennek, természetesen, elengedhetetlen feltétele, hogy a békeegyezmény sem közvetlenül, sem közvetve ne sértse a békeszerető állam területi épségét, függetlenségét és becsületét. Mint ismeretes, a Németország és a Szovjetunió közötti megnemtámadási egyezmény éppen ilyen egyezmény."

Sztálin a továbbiakban azt mondta, a szerződés időt adott a Szovjetuniónak, hogy felkészüljön a német támadás visszaverésére, amennyiben a náci Németország elszánja magát megtámadására.

„A ránk erőszakolt háború következtében országunk életre-halálra összecsapott leggonoszabb és legálnokabb ellenségével: a német fasizmussal. Seregeink hősiesen harcolnak a harckocsikkal és repülőgépekkel állig felfegyverzett ellenség ellen... Harcba lépnek a Vörös Hadsereg ezer meg ezer harckocsival és repülőgéppel felfegyverzett főerői... A Vörös Hadsereggel együtt az egész szovjet nép hazánk védelmére kel...

Az ellenség kegyetlen és kérlelhetetlen. Célja — verejtékünkkel öntözött földjeink elrablása, munkánkkal szerzett gabonánk és kőolajunk megkaparintása. Célja a földesurak hatalmának visszaállítása, a cárizmus visszaállítása... és a Szovjetunióban élő szabad népek nemzeti kultúrájának és nemzeti önállóságának megsemmisítése, ezeknek a népeknek... a német hercegek és bárók rabszolgáivá süllyesztése...

Arra van szükség... hogy sorainkban ne legyen helye a siránkozóknak és gyáváknak, pánikterjesztőknek és szökevényeknek, hogy embereink ne ismerjenek félelmet a harcban, és önfeláldozóan menjenek a fasiszta területrablók ellen folytatott felszabadító honvédő háborúnkba."

Leninre hivatkozva, így folytatta:

„Egész munkánkat azonnal a háború követelményeinek megfelelően kell átszerveznünk, mindent az arcvonal érdekeinek és annak a feladatnak kell alárendelnünk, hogy szétzúzzuk az ellenséget... A Vörös Hadseregnek, a Vörös Hajóhadnak és a Szovjetunió minden polgárának védelmeznie kell minden talpalatnyi szovjet földet, utolsó csepp véréig kell harcolnia városainkért és falvainkért. Biztosítanunk kell minden üzem fokozott munkáját, több puskát, gépfegyvert, ágyút, töltényt, lövedéket, repülőgépet kell gyártanunk... Könyörtelen harcot kell indítanunk a hátország minden néven nevezendő szétzüllesztője, a szökevények, a pánikkeltők és rémhírterjesztők ellen, meg kell semmisítenünk a kémeket, diverzánsokat és ellenséges ejtőernyősöket... Tekintet nélkül arra, hogy kiről van szó, azonnal haditörvényszék elé kell állítani mindenkit, aki pánikkeltéssel és gyávasággal gátolja a védelem ügyét."

Ezután következtek a „felperzselt föld" taktikájára vonatkozó nevezetes utasítások:

„A Vörös Hadsereg egységeinek kényszerű visszavonulása esetén el kell szállítani az egész vasúti gördülő állományt, egyetlen mozdonyt, egyetlen vasúti kocsit, egyetlen kilogramm gabonát, egyetlen liter benzint sem szabad otthagyni az ellenségnek. A kolhozparasztoknak el kell hajtaniuk az egész állatállományt, a gabonát megőrzés és a hátországi körzetekbe való szállítás céljából az állami szerveknek kell átadniuk. Minden el nem szállítható értékes holmit, a többi között a színes fémeket, gabonát és benzint is feltétlenül meg kell semmisíteni."

És a partizánháborúra vonatkozó utasítások:

„Az ellenség által megszállt körzetekben... partizánosztagokat kell alakítani, diverziós csoportokat kell létesíteni az ellenséges hadsereg egységei elleni harcra, a partizánháború felszítására az ellenség által megszállt terület minden zugában, a hidak és utak felrobbantására, a telefon- és távíróvezetékek megrongálására, az erdők, raktárak és szállítmányok felgyújtására. Az elfoglalt körzetekben elviselhetetlen viszonyokat kell teremteni az ellenség és szekértolói számára, léptennyomon üldözni és irtani kell őket, meg kell hiúsítani minden intézkedésüket."

Sztálin szavai szerint ez a háború nem két hadsereg közti szokásos háború volt, hanem az egész szovjet nép háborúja a német fasiszta csapatok ellen. Ennek a népi háborúnak nemcsak az volt a célja, hogy elhárítsa a Szovjetuniót fenyegető veszélyt, hanem az is, hogy segítsen Európa német járom alatt sínylődő népeinek. E háborúban — mondta Sztálin —, a szovjet népnek hű szövetségesei lesznek Európa és Amerikai népei, a vezetői által leigázott német népet is beleértve. A szovjet nép hazája szabadságáért vívott harca egybeolvad azzal a harccal, amelyet Európa és Amerika népei folytatnak függetlenségükért és a demokratikus szabadságjogokért.

„Ezzel kapcsolatban Churchillnek, Nagy-Britannia miniszterelnökének történelmi jelentőségű beszéde a Szovjetuniónak nyújtandó támogatásról és az Amerikai Egyesült Államok kormányának az a nyilatkozata, hogy kész segítséget nyújtani országunknak — e nyilatkozatok, amelyek a Szovjetunió népeinek szívében csak hálaérzetet kelthetnek — teljesen érthetők és jellemzők."

És végül, következett a befejezés. „Elvtársak! Erőnk mérhetetlen.

Az elbizakodott ellenségnek hamarosan meg kell majd erről győződnie. A Vörös Hadsereggel együtt a munkások, kolhozparasztok és az értelmiség százezrei indulnak háborúba a ránk tört ellenség ellen. Népünk milliós tömegei lépnek a küzdőtérre. Moszkva és Leningrád dolgozói a Vörös Hadsereg támogatására már sok ezer főnyi népfelkelő csapat felállításához fogtak hozzá. Minden városban, amelyet az ellenséges támadás veszélye fenyeget, ilyen népfelkelő csapatokat kell szerveznünk...

Minden erőnket hősies Vörös Hadseregünk, dicső Vörös Hajóhadunk támogatására!

A nép minden erejét az ellenség szétzúzására!

Előre, a győzelemért!"[33]

Ez a beszéd, amely az aggódó, az ijedtség hatása alatt álló és megzavarodott emberekhez szólt, igen nagy hatást keltett. Sztálin viszonylag rövid rádióbeszédével nemcsak megalapozta a győzelem reményét, ha ugyan nem a biztos győzelmi tudatot, hanem egyúttal rövid és jelentőségteljes mondatokban az egész nemzet háborús magatartásának egész programját is megfogalmazta. Egyúttal a nemzeti büszkeségre, a nép hazafias érzéseire apellált. Jelentős beszéd volt, amely felrázta az embereket, és felszólította őket, hogy készüljenek fel a súlyos áldozatokra.

Sztálin beszédének hatását nagyszerűen írja le Konsztantyin Szimonov „Élők és holtak" című ismert regényében. A színhely, ahol a beszédet hallgatják, egy tábori kórház.

„Sztálin halkan és lassan beszélt, erősen grúz kiejtéssel. Egy ízben a beszéd közepén hallatszott, hogy megkoccan a pohár: vizet iszik. Hangja csöndes és mély volt, és tökéletesen nyugodtnak hatott volna, ha nincs az a nehéz, fáradt légzés, és a víz, amelyből beszéd közben kortyolgatott.

De bárha izgatott volt, beszédének hangvétele szabályos maradt, kissé fátyolos hangja nem emelkedett és nem is halkult, s érződtek benne felkiáltójelek.

Ez az egyenletes hang ellene mondott a helyzet tragikumának, amelyről beszélt; és éppen ebben az ellentmondásban rejlett az erő. Senki sem csodálkozott rajta: Sztálintól ezt várták.

Különféleképpen szerették őt: teljes odaadással és fenntartással; rajongva is meg félve is tőle; olykor pedig nem is szerették. Ámde

bátorságában és vasakaratában senki sem kételkedett. És éppen ez a két tulajdonság látszott most mindennél fontosabbnak abban az emberben, aki a harcoló ország feje.

Sztálin nem mondta a helyzetet tragikusnak: ezt a szót nehéz volt elképzelni szájából, de amiről beszélt: a népfelkelés, a megszállt területek, a partizánháború — mindez véget vetett az illúzióknak. Csaknem mindenütt visszavonultunk, és messzire vonultunk vissza. Keserű igazság volt ez, de végre kimondták, és tudatában szilárdabban álltunk a földön.

És abban is, ahogy Sztálin ennek az iszonyatos és roppant nagy háborúnak balsikerű kezdetéről beszélt anélkül, hogy szokott szókészletét különösebben megváltoztatta volna — mint rendkívüli nehézségekről, amelyeket minél előbb le kell győzni —, abban sem gyengeség érződött, hanem erő."[34]

Ez a részlet annál is inkább figyelemre méltó, mert akkor íródott, amikor a Sztálinnal szembeni általános állásfoglalás már rendkívül kritikussá vált. Szimonov azonban nyilvánvalóan nem akarta elferdíteni a történelmet e fontos kérdésben. Sztálin július 3-i beszédének óriási jelentőségét az ötvenes évek végén írt művek kivétel nélkül mind elismerik, ha egyesek nem is nevezik nevén.

A fő, ami Sztálin beszéde után az emberek tudatában megmaradt, az a feszült várakozás volt, hogy minden jobbra fordul.

SZMOLENSZK: A NÁCI NÉMETORSZÁG ELSŐ KUDARCA A VILLÁMHÁBORÚBAN

Az Állami Honvédelmi Bizottság, amelynek megalakítását Sztálin július 3-i beszédében bejelentette, nemcsak a hadviselésért, hanem „az ország összes erőinek gyors mozgósításáért" is felelős volt. Az akkori válságos napokban hozott sok határozatának óriási fontossága volt. Ezek a hadigazdaság megszervezésének egész területét érintették, beleértve teljes iparágak mozgósítását és áttelepítését, valamint a fegyveres erők átszervezését.

Katonai téren az Állami Honvédelmi Bizottság elhatározta, hogy némileg decentralizálja a parancsnoklás rendszerét, s ezért az óriási kiterjedésű arcvonalat három fő szakaszra osztotta, mindegyik élén

külön parancsnokkal. K. J. Vorosilovot kinevezték az Északnyugati Irány főparancsnokává, s alája rendelték az Északi, valamint az Északnyugati Frontot, továbbá az Északi és a Balti Flottát, Sz. K. Tyimosenkót a Nyugati Irány főparancsnokává, alárendelve a Nyugati Frontot és a Pinszki Katonai Flottillát, továbbá Sz. M. Bugyonnijt a Délnyugati Irány főparancsnokává, akinek alárendeltségébe a Délnyugati és a Déli Front, továbbá a Fekete-tengeri Flotta tartozott. Egyúttal a haditanácsok tagjait is kinevezték — A. A. Zsdanovot, N. A. Bulganyint és N. Sz. Hruscsovot.

Július 16-án visszaállították a katonai komisszárok intézményét. Ezt az intézkedést L. Z. Mehlisz, a Vörös Hadsereg politikai propaganda csoportfőnöke támogatta.

A gyakorlatban a katonai komisszárok súrlódásokra adtak alkalmat, s az intézményt 1942 őszén újból megszüntették.

Június végén azt is elhatározták, hogy mozgósítják a hadseregbe a párttagokat és komszomolistákat politikai harcos minőségben. Valamennyi területi és határterületi pártbizottság utasítást kapott, hogy három napon belül 500—5000 kommunistát mozgósítson és bocsássa őket a Honvédelmi Népbiztosság rendelkezésére. Az ily módon mozgósítottak száma 95 000 volt. Köztük 58 000-et a háború első három hónapjában a harcoló haderőhöz küldtek.

A bizottság azt is elhatározta, hogy olyan városokban, mint Moszkva, Leningrád, Kijev, Ogyessza, Makejevka, Gorlovka és más ipari központok, népfelkelő alakulatokat szerveznek. Később a népfelkelő csapatokat messzemenően alkalmazták az arcvonal hézagainak a lezárására, különösen Moszkva, Leningrád és Ogyessza védelménél.

A városokban és falvakban a népfelkelő alakulatokon kívül egyéb alakulatokat is szerveztek, például harci osztagokat, amelyek anélkül, hogy elszakadtak volna a termeléstől, katonai kiképzésben részesültek; elrendelték továbbá a légoltalom megszervezését.

„Az összes állampolgárok — férfiak 16-tól 60 éves korig, a nők 18-tól 50 éves korig — kötelesek voltak részt venni az üzemekben, a hivatalokban és a házkezelőségeknél szervezett önvédelmi csoportok munkájában. A lakosság légoltalmi és vegyivédelmi kiképzését az OSZOAVIAHIM feladatává tették."[35]

Június végén több fontos határozatot hoztak a partizánharc megszervezésére, az ellenség mögöttes területein, de bár magának az elv-

nek nagy jelentősége volt, a németek által megszállt területen csak jóval később bontakozott ki a széles körű partizánharc.

Miközben az Állami Honvédelmi Bizottság kidolgozta ezeket a terveket és lerakta a népgazdaság gyökeres átszervezésének alapjait, az arcvonalon továbbra is katasztrofális volt a helyzet. Július elején óriási rések keletkeztek az arcvonalban. A Vörös Hadsereg „elsőlépcső" csapatai a betörés utáni hetekben olyan szörnyű veszteségeket szenvedtek, hogy már aligha lehetett őket reális erőnek tekinteni. Az a remény, hogy a Finn-öböl melletti Narvától Pszkovon, Polockon át, majd tovább a Dnyeper mentén a Fekete-tenger melletti Herszonig húzódó új védelmi teremszakaszt (ezt a nyugati lapok „Sztálin-vonalnak" nevezték) tartani sikerül, nem vált be. Bár embertartalékai még voltak, a Vörös Hadsereg valamennyi típusú fegyverben óriási hiányt szenvedett.

Ebben a helyzetben a szovjet katonai vezetés kénytelen volt megállapítani a feladatok sorrendjét, s ennek megfelelően úgy döntött, hogy a legelsőrendűbb feladat minden erőt latba vetni annak érdekében, hogy a szmolenszk—moszkvai irányban feltartóztassa az ellenséget.

A szmolenszki csata, kihatásait tekintve, a háború új szakaszának kezdetét jelentette, és ettől fogva a náci Németország és Szovjet-Oroszország közti küzdelem teljesen más jelleget öltött. Szmolenszk környékén először sikerült a szovjet csapatoknak — ha csak két hónapra is — megállítaniuk a németek villámtámadását. Ezzel azonban erősen korlátozták a német főparancsnokság manőverezési szabadságát, méghozzá egyenesen a moszkvai főcsapás irányában, s így meghiúsultak az általa megállapított, elsőrendű fontosságú határidők.

Július 16-án von Bock előrevetett egységei elérték Szmolenszk elővárosait, ahol hallatlanul erős ellenállásba ütköztek. Előtte csak egyes ellenállási csomópontokkal és viszonylag kis erőkkel találkoztak, amelyek hősiesen és önfeláldozóan védelmeztek minden talpalatnyi földet. Ezúttal azonban összefüggő és eléggé nagy kiterjedésű arcvonalon ütköztek szívós ellenállásba.

A Vörös Hadsereg parancsnoksága szilárdan eltökélte, hogy nem engedi tovább az ellenséget. A Velikije Lukitól Mozirig terjedő széles arcvonalon tartalékokat vetett be, amelyek ellenlökéseikkel sikeresen feltartóztatták a németek támadását. Bár maga Szmolenszk elesett, a város környékén folytatódtak a súlyos harcok, s a németeknek július

második felében és egész augusztusban sem sikerült áttörniük a Szmolenszktól mintegy 30—40 km-re keletre, a Jarcevo—Jelnya—Gyeszna vonalon megszilárdult arcvonalat.

A német és szovjet források eltérnek egymástól abban a kérdésben, hogy a szmolenszki ütközet idején melyik fél volt ember- és technikai fölényben. Guderian tábornok például „az oroszok nagy harckocsi fölényére" hivatkozik. Tekintettel az oroszok korábbi súlyos veszteségeire, ez alig hihető, bár figyelembe kell vennünk, hogy az ellenséges területen történő ilyen mélységű és gyors előrenyomulás közben lehetséges, hogy sok német harckocsi üzemképtelenné vált. Valamelyes mértékben érvényesülnie kellett a gépek elhasználódásának, ezenkívül az utánszállítási útvonalak addigra annyira meghosszabbodtak (ráadásul egy olyan országban, ahol rosszak voltak az útviszonyok), hogy a tartalék alkatrészek és az üzemanyag valószínűleg túl lassan vagy nem kellő mennyiségben érkezett az arcvonalra.

Mindenesetre az ilyen mennyiségi összehasonlítások gyakran megtévesztők (vagy a harc hevében, vagy utólag születnek), és nem tartjuk szükségesnek, hogy itt részletesen foglalkozzunk a felek egymásnak ellentmondó állításival.[36] Ámde a szmolenszki ütközet idején három tényező hatott az oroszok javára. Először is, a szovjet csapatok harci szelleme most már sokkal jobb volt, mint azelőtt: az a gondolat, hogy nem a távoli Belorusszijában, hanem a szó szoros értelmében a Moszkvába vivő úton harcolnak, igen nagy lélektani hatással volt rájuk. Másodszor, a szovjet tüzérség, szinte az egyetlen fegyver, amelynek segítségével a Vörös Hadsereg mind a harckocsik, mind a repülőgépek ellen harcolni tudott, jóval tökéletesebb volt a németekénél. Harmadszor, óriási katonai és még nagyobb lélektani jelentősége volt annak, hogy a szovjet csapatoknál megjelentek a pusztító hatású sorozatvetők — a „Katyusák". A. I. Jerjomenko marsall később a következőket írta róluk:

„Az új fegyvert Rudnyánál... próbáltuk ki. Július 15-én délután reaktív aknák szokatlan süvítése rázta meg a levegőt, vörös farkú üstökösökként röppentek fel. Az egyidejűleg robbanó soktucatnyi akna hatása minden várakozást felülmúlt. Az ellenséges katonák pánikszerűen menekültek. Meglepődtek a peremvonalban, a robbanások közelében levő saját katonáink is (a titok megőrzése végett senkit sem figyelmeztettek előre a fegyver tervbe vett alkalmazására)."[37]

Ezenkívül a szovjet főparancsnokság bizonyos számú korszerű repülőgépet is harcba vetett, ezért a németek légi fölénye már nem volt olyan teljes, mint a háború első három hetében. Ámde az egyik vagy másik fél számbeli fölényétől függetlenül a fő az volt, hogy a Vörös Hadseregnek sikerült lelassítania, majd utána meg is állítania a német „villámháborút" Szmolenszktől keletre. Ennek pedig egy sor fontos következménye volt.

Az oroszok szempontjából ezek elkeseredett utóvédharcok voltak, de eléggé nagyméretűek és eléggé elhúzódók ahhoz, hogy lélegzetvételnyi szünethez juttassák a szovjet főparancsnokságot. A „szmolenszki vonal" pajzs volt, amely lehetővé tette a szovjet csapatok átcsoportosítását és a tartalékok felvonultatását Moszkva védelmére.

A németek szempontjából az oroszok Szmolenszk környéki ellenállása először borította fel hadvezetésük terveit, és az ezáltal előidézett késedelem komoly hadászati probléma elé állította őket.

Augusztus 4-én, amikor Szmolenszk körül már majd három hete folyt a súlyos harc, Hitler megbeszélést hívott össze a „Közép" hadseregcsoport főhadiszállására, Novij Boriszovba. A megbeszélésen jelen levő Guderian szavai szerint Hitler a fő feladatnak Leningrád elfoglalását tekintette. Még nem határozta el, mi következik ezután — Moszkva vagy Ukrajna, de állítólag hajlamos volt az utóbbit választani... Azt remélte, hogy Moszkvát és Harkovot még a tél beállta előtt elfoglalja. Azon a napon azonban semmilyen elhatározás sem született.[38]

Ezután 20 napon át Szmolenszk környékén váltakozó sikerrel folytak a súlyos harcok, de amikor Hitler augusztus 23-án újabb megbeszélést hívott össze, elvetették Guderiannak azt a javaslatát, hogy összpontosítsanak minden erőt a Moszkva elleni támadásra. Hitler végérvényesen elhatározta, hogy Ukrajna és a Krím ellen intéz támadást, mondván, hogy Ukrajna nyersanyaga és mezőgazdasága létfontosságú a háború folytatása szempontjából. Ami a Krím-félszigetet illeti, ez „szovjet repülőgép-anyahajó a román olajmezők elleni támadáshoz", és ezért fel kellett számolni. „Tábornokaim — jelentette ki — semmit sem tudnak a háború gazdasági aspektusairól." De, bár Hitler továbbra is úgy vélte, hogy Moszkvát az új terv alapján is még a tél beállta előtt elfoglalhatják, Guderian belátta, hogy ez már majdnem lehetetlenség, és ezért igen elégedetlen volt Hitler dön-

tésével — legalábbis a háború után ezt mondta. Később „sorsdöntő hibának" nevezte Hitlernek azt az elhatározását, hogy két hadsereget és egy páncélos csoportot délre irányított, ahelyett, hogy Moszkva ellen indított volna koncentrált támadást.

Bár szovjet források fantasztikusnak minősítik és tagadják a németeknek azt az állítását, hogy a szmolenszki csatában 384 000 foglyot ejtettek, több mint 3000 harckocsit és 3000 löveget zsákmányoltak, mégis a Vörös Hadsereg kétségtelenül súlyos veszteségeket szenvedett. „A Nagy Honvédő Háború története" azt mondja, hogy a szovjet csapatoknál 32 000 ember tűnt el nyomtalanul, és hogy 685 harckocsit és 1178 löveget vesztettek.[39] Ennek ellenére a szmolenszki ütközet a háború egyik fordulópontja volt. A Vörös Hadsereg megállította a német villámháborút, és Hitlert terveinek módosítására kényszerítette. Ezenkívül nagy hatással volt a Vörös Hadsereg harci szellemére. Korábban a szovjet katonákat szinte lenyűgözte a német hadsereg ereje, különösen pedig a harckocsik száma, ezzel szemben július végére sok harcos megtanulta, hogyan kell harckocsik ellen olyan fegyvereket alkalmazni, mint a kézigránátok és a gyújtópalackok, és a páni félelem egyre inkább átadta helyét a fasiszták iránti egészséges gyűlöletnek. A harci szellem javulását nagyban elősegítették az első érdemérmek és érdemrendek, ha nem is hullottak olyan bőségesen, mint később. A szmolenszki ütközet után mintegy ezer embert tüntettek ki érdemrendekkel és érdemérmekkel, és heten kapták meg a Szovjetunió Hőse címet.

MOSZKVA A HÁBORÚ ELEJÉN

1941. július 3-án, a német betörés utáni tizenkettedik napon érkeztem meg a Szovjetunióba. Utam Londonból Moszkvába olyan volt, amilyen csak háború idején lehetett: az angol katonai misszió munkatársainak második csoportjával Invernessbe, majd a Shetland-szigetekre repültem, onnan pedig a „Catalina" hidroplánnal Arhangelszkba, az egész távolságot egy 16 órás ugrással téve meg. Az utolsó néhány órában a Kola-félsziget óriási kiterjedésű, lakatlan tundrája felett repültünk. Utána átrepülve a Fehér-tenger és Arhangelszk kikötője felett, a Dvina-folyón szálltunk le, Arhangelszktől néhány kilométer-

rel délre. A katonai misszionak ebben a második csoportjában (az első Mason Macfarlane tábornok vezetésével néhány nappal előbb repült Moszkvába) volt a belügyminisztérium két munkatársa ezredesi egyenruhában, egy tűzoltó szakértő, aki a gyújtóbombák oltására szánt hordozható szivattyút vitt Moszkvába és egy óvóhelyszakértő.

A gőzös fedélzetén egy ezredes és két igen szimpatikus őrnagy fogadott bennünket, aztán este még más tisztek is csatlakoztak hozzánk. Egyesek emlegették Sztálin aznapi rádióbeszédét, és annak a véleményüknek adtak kifejezést, hogy a háború igen hosszú és nehéz lesz, de a Szovjetunió végül is győzni fog. Az egyik őrnagy biztosított róla, hogy Moszkva légvédelme annyira erős, hogy a várost valószínűleg sohasem fogják bombázni, és hogy ugyanezt mondhatja Leningrádról is.

Mindnyájukat nagyon érdekelték az angliai események. Érdekes, hogy az ezredes és mindkét őrnagy is különös érdeklődést tanúsított Rudolf Hess iránt, aki, úgy látszik, némileg nyugtalanította őket. Olvasták Churchill beszédét és azt mondták, hogy a beszéd nagyon megörvendeztette az oroszokat, bár tudják, hogy Churchill volt a polgárháború idején az „intervenció" egyik feje. És ha ez így van, kérdezte az egyik őrnagy, teljesen biztos vagyok-e benne, hogy Hess javaslatait elutasították? Nyilvánvaló, hogy ők még kételkedtek Anglia és Amerika szándékaiban.

Az ablakon túl továbbra is a fehér éjszaka honolt. A szürkületben kirajzolódtak a folyó meredek, homokos partjain álló fenyőfák körvonalai. Rengeteg volt a szúnyog. Két órát aludtunk, utána motorcsónakba szálltunk, egy darabig felfelé vittek bennünket a folyón, majd gépkocsival a repülőtérre hajtottunk. Reggel 6 órakor a nap már magasan járt az égen. A széltől hullámzó virágos réten át mentünk a repülőgéphez. Ez egy nagy Douglas volt, és három-négy órán át úgy tűnt, mintha összefüggő, soha véget nem érő erdő felett repülnénk. Aztán Ribinszk fölött átrepültük a Volgát, s még bizonyos ideig sűrűbben lakott vidék fölött haladva, leszálltunk Moszkva peremén.

Moszkva képe teljesen hétköznapi volt. Az utcákon rengeteg ember, az üzletek még tele áruval. Ahogy láttuk, élelmiszerekben még nem volt hiány. Megérkezésem napján bementem a maroszejkai nagy élelmiszer üzletbe, és elcsodálkoztam az édességek, gyümölcsízes lepények és lekvárok nagy választékán. Az emberek még szabadon,

jegy nélkül vásárolták az élelmiszereket. A nyári ruhás moszkvai fiatalok korántsem látszottak rosszul öltözöttnek. A lányok többsége fehér blúzt, a fiúk fehér, sárga vagy kék ujjatlan sportinget vagy kihajtott gallérú ingkabátot viseltek. Az emberek mohón olvasták a falra ragasztott plakátokat, amelyekből, meg kell mondanom, sok volt: egy szovjet harckocsi eltapos egy óriási, Hitler-bajuszos rákot; egy vöröskatona, aki egy Hitler-arcú óriási patkány torkának szegezi szuronyát. „Taposd el a fasiszta férget!" — ez volt a plakát felirata. Utána felhívás a nőkhöz: „Nők, menjetek a kolhozokba, váltsátok fel a férfiakat, akik most az arcvonalon vannak!" Sok házon a „Pravda" és az „Izvesztyija" első oldala volt kifüggesztve. Sztálin beszédének teljes szövegével — mindenütt emberek tolongtak, s újból meg újból elolvasták a beszédet.

Moszkva teljes kémmániában élt. Lehetséges, hogy ez részben abból fakadt, hogy Sztálin beszéde figyelmeztette az embereket, óvakodjanak a kémektől és „diverzánsoktól". Úgy tűnt, hogy az emberek mindenütt kémeket és ejtőernyősöket látnak. Az Arhangelszkből velem utazó angol tiszthelyetteseknek már az első napon igen kellemetlen kalandban volt részük. A repülőtérről tehergépkocsi szállította őket Moszkvába, a katonai misszió poggyászával együtt. Az egyik utcasarkon megállította őket a milícia. Az emberek odasereglettek, és az ismeretlen angol egyenruhát megpillantva valaki elkiáltotta magát: „Ejtőernyősök!", mire a tömeg izgalomba jött és kiabálni kezdett. Ennek következtében a tiszthelyetteseket elvitték a milíciára, ahonnan végül is a nagykövetség egyik munkatársa szabadította ki őket.

Mindenkitől mindenféle ürüggyel kérték az okmányaikat, s ezeknek rendben kellett lenniük, különösen éjfél után, amikor csak különleges igazolvánnyal lehetett az utcán járni. Ha valaki nem oroszul beszélt, tüstént gyanús lett.

Különösen éberek voltak a női segédmilicisták. Emlékszem, egyszer Jean Champenois-val[40] a Gorkij utcán sétáltam, amikor hirtelen rákiáltott egy női milicista: „Maga miért dohányzik?!" — és felszólította, hogy azonnal oltsa el cigarettáját: azt képzelte, hogy azzal esetleg egy német repülőgépnek ad jelet.

Az utcákon egész nap katonák meneteltek, legtöbbször énekelve. Teljes erővel folyt a népfelkelők szervezése. Júliusnak ezekben az első

napjaiban az emberek tízezrei, köztük sok idős ember is, jelentkeztek a toborzó helyeken, kis batyukkal vagy bőröndökkel (az egyik toborzóhely a Hohlov közben volt, azzal a házzal szemben, amelyben laktam). Itt osztályozták az önkénteseket — voltak olyanok, akiket nem vettek be — és kiképzőtáborokba küldték őket.

Egyébként Moszkvában meglehetősen nyugodt volt a hangulat. Az utcákon néha tréfálkozó és nevető embereket is lehetett látni, bár, jellemzően, csak igen kevesen beszéltek nyíltan a háborúról.

A Lenin-mauzóleumot zárva találtam, és a két puskás őr minden magyarázat nélkül távozásra szólított fel. Az élet látszólag olyan volt, mintha mi sem történt volna. A tizennégy működő színház, mint mindig, zsúfolásig megtelt, az éttermek és szállodák továbbra is tele voltak.

Mindamellett Moszkva felkészült a légitámadásra. Már július 9-én tehergépkocsik haladtak végig a villamossínek mentén, és homokzsákokat raktak le róluk. Ezen a héten cikket írtam a London elleni légitámadásokról és az angolok légoltalmi rendszabályairól. A cikk, amelyet az „Izvesztyija" azonnal közölt, sok beszédre adott alkalmat, és még vita is támadt körülötte — szabad-e vízzel oltani a gyújtóbombákat, amit én helytelennek tartottam. A London elleni légitámadásokról szóló tudósításomat annál is inkább széles körben tárgyalták, mivel mindaddig, míg érvényben volt a szovjet—német szerződés, a szovjet sajtó keveset írt Anglia bombázásáról.

Július második hetében a várható német légitámadások miatt megkezdődött a gyermekek tömeges elköltöztetése Moszkvából. Sok nőt szintén felszólítottak, hogy menjenek dolgozni a kolhozokba. A pályaudvarok tele voltak azokkal az emberekkel, akik engedélyt kaptak arra, hogy elutazzanak Moszkvából. Sok nő, akiket július 11-én este a Kurszki pályaudvaron láttam — ahonnan Gorkijba utaztak — sírt, mert attól félt, hogy egyhamar nem sikerül visszajutnia Moszkvába.

Az angol—orosz kapcsolatok gyorsan javultak. Július második hetében Stafford Cripps, akivel szemben az oroszok a náci betörés kezdetéig igen hidegen viselkedtek, két ízben találkozott Sztálinnal, és július 12-én a Kremlben Molotov és Cripps, I. V. Sztálin, N. G. Kuznyecov tengernagy, B. M. Saposnyikov marsall, Mason Macfarlane tábornok és Laurence Cadbury, az angol kereskedelmi misszió vezetője jelenlétében, ünnepélyesen aláírta az angol—szovjet

egyezményt. Sztálin tolmács útján elég hosszú ideig beszélgetett Mason Macfarlane-nel.

Másnap Sz. A. Lozovszkij sajtóértekezletén az oroszok még mindig csodálkoztak az egyezmény aláírásán, amely kimondta egymás kölcsönös megsegítését, és ígéretet tartalmazott arra vonatkozóan, hogy az aláíró felek nem kötnek különbékét Németországgal. Maga Lozovszkij láthatólag kellemesen meglepődve, azt mondta, hogy az egyezmény a legnagyobb csapást méri Hitlerre, mert felborítja azt a tervét, hogy külön-külön viseljen hadat Kelettel és Nyugattal. Arra a kérdésre, hogy az Egyesült Államok az egyezmény hallgatólagos partnerének tekinthető-e, Lozovszkij merészen ezt válaszolta: „Az Egyesült Államok túl nagy ország ahhoz, hogy hallgasson."

A háború első heteiben a külföldi sajtó képviselői igen különös helyzetben voltak Moszkvában. Az egyetlen hivatalos hírforrás a szovjet sajtó volt a hadijelentésekkel és háborús riportokkal, továbbá azok a sajtóértekezletek, amelyeket Lozovszkij heti három alkalommal tartott.

Az újságokban megjelenő riportok főként egyes személyek hőstetteivel foglalkoztak, bár időnként, különösen a „Krasznaja Zvezdá"-ban hasznos elemző cikkek, összefoglalók jelentek meg. A hadijelentéseket rendszerint óvatosan fogalmazták meg, és gyakran csak halvány elképzelést adtak arról, hogy az adott pillanatban hol folynak harcok, ámde az emberek megtanultak olvasni a sorok között. A „minszki irányban" vagy a „szmolenszki irányban" folyó harcokról szóló jelentések általában azt jelentették, hogy ezeket a városokat már feladták, és a jelentések szókészletének tanulmányozása alapján képet lehetett alkotni a szovjet csapatok balsikereinek nagyságáról. Így a „súlyos védelmi harcok a túlerejű ellenséggel" kifejezés azt jelentette, hogy a Vörös Hadsereg csapatai az adott szakaszon vereséget szenvedtek. Ez volt a legrosszabb a jelentésekben szereplő összes kifejezések közül.

Lozovszkij sajtóértekezleteinek általános célja annak a gondolatnak az elhitetése volt, hogy a Szovjetunió kudarcai átmenetiek; hogy minden területi veszteség ellenére a németek nem győznek; hogy Moszkvát és Leningrádot semmi esetre sem fogják feladni; hogy a szovjet veszteségek vitathatatlanul nagyok, de a németek még többet

veszítettek (ez volt a legkétségesebb Lozovszkij érvei közül); hogy Németország és csatlósai között igen feszült a viszony (ez 1941 nyarán és őszén szintén szerfölött kétesnek tűnt). Lozovszkij néha fontos tényeket közölt, például a dnyeperi vízierőmű felrobbantását, továbbá azt, hogy a Volga menti Német Autonóm Köztársaság egész lakosságát — mintegy félmillió embert — keletre deportálták. Olyan nagy katasztrófákról, mint az, hogy a németek sok százezer foglyot ejtettek és a szovjet légierő veszteségei óriásiak, általában nem tett említést. Ugyanakkor Lozovszkij hajlamos volt arra, hogy eltúlozza az arcvonalon levő német harckocsik és repülőgépek számát: így azt mondta, hogy a harcokban 10 000 német páncélos vett részt.

Lozovszkij régi bolsevik volt, aki kitűnt sima modorával; az első emigrációhoz tartozott, sokáig élt Genfben és Párizsban, ismerte Lenint, jól beszélt franciául, a szakállával, jól szabott ruháival inkább egy idős világfira emlékeztetett, akit az ember könnyen elképzelhet a Napolitain teraszán a „régi szép időkben". A forradalom után a Profinternben — a vörös szakszervezeti internacionáléban dolgozott, majd utána a külügyi népbiztos helyettese lett. Mint régi bolsevik feltétlenül sok aggodalmas pillanatot élt meg a tisztogatások alatt. Lozovszkij azonban ép bőrrel megúszta ezeket, bár személyi tulajdonságai alapján nem nagyon hasonlított Sztálin környezetéhez. 1943 végén a Zsidó Antifasiszta Bizottság egyik vezetője lett, ami végül is halálát okozta: 1949-ben agyonlőtték.[41]

1941-ben Lozovszkijt, valószínűleg helytelenül, a Külügyi Népbiztosság Litvinov-érája egyik túlélő képviselőjének tekintették, akiről feltételezték, hogy jobban rokonszenvezik a Nyugattal, mint Molotov. Ennek ellenére egy alkalommal teljesen egyértelműen elhatárolta magát Litvinovtól. Ez egy érdekes incidens volt: két nappal a Cripps—Molotov-egyezmény aláírása előtt Litvinovnak beszélnie kellett a moszkvai rádióban. De csak a külföld számára, és angolul beszélt. Másnap reggel a szovjet lapok néhány részletet közöltek beszédéből. Kihagyták azokat a szavait, hogy „borítsunk fátyolt a múltra" és hogy „mindannyian követtünk el hibákat", és figyelmüket Litvinovnak azokra a kijelentéseire összpontosították, hogy a német közös ellenség és hogy „Nyugaton nem szabad de facto fegyverszünetnek lennie". Arra a kérdésre, hogy Litvinov milyen szerepet fog játszani

a jövőben, Lozovszkij önkéntelenül azt válaszolta, hogy „Litvinov úr feltételezhetően újabb rádióbeszédet fog mondani".[42]

Az orosz közvélemény információforrásai szerfölött szűkösek voltak. A háború elején a lakosságot felszólították, hogy szolgáltassa be rádiókészülékeit. Kivételt csak a külföldi diplomatákkal, újságírókkal és néhány felelős szovjet személyiséggel tettek. A többiek csak azt az adást hallgathatták, amelyet a moszkvai városi hálózat közvetített. Természetesen egyáltalán nem volt kívánatos megengedni a német propaganda terjesztését.

Egyébként a hírek még a német kommentárok nélkül sem voltak éppen örvendetesek. Július 11-én ismeretessé vált, hogy a németek Szmolenszkhoz közelednek, és hogy a balti köztársaságok területének nagy részét elfoglalták. Július 14-én közölték, hogy az „osztrovszki irányban" harcok folynak, amiből az következett, hogy a németek dél felől gyors ütemben közelednek Leningrádhoz. Július 22-én olyan hírek érkeztek, hogy a finnek a „petrozavodszki" irányban harcolnak, július 28-án pedig, hogy a németek Kijev felé nyomulnak előre. De, amikor július közepén úgy látszott, hogy elakadtak Szmolenszknál, ez Moszkvában viharos örömet keltett. A moszkvaiaknak az volt az érzésük, hogy a legrosszabbon már túl vannak, bár a leningrádi arcvonalról és Ukrajnából továbbra is leverő hírek érkeztek.

A németek július 22-re virradó éjjel intézték az első légitámadást Moszkva ellen. Különösen lenyűgöző hatást gyakorolt a hatalmas zárótűz: a légvédelmi lövedékek repeszdarabjai jégesőként kopogtak az utcákon. A fényszórók tucatjai világították meg az eget. Londonban ilyet sem nem láttam, sem nem hallottam. A tűzoltást igen alaposan megszervezték. Később megtudtam, hogy azok közül, akik a tüzeket oltották, sokan súlyos égési sebeket szenvedtek a gyújtóbombáktól, néha tapasztalatlanságuk miatt. A fiatalok kezdetben puszta kézzel ragadták meg a bombákat!

Nemsokára megtudtuk, hogy Moszkva körül három légvédelmi övezet van, és hogy az első támadáskor a 200 gép közül mintegy 10—15-nek sikerült csak áttörnie. Elvétve nehéz légiaknák robbanását hallottuk. Másnap reggelre sok kitört ablak, helyenként bombatölcsérek voltak láthatók, egy a Vörös téren is; néhol tűz keletkezett, amelyeket gyorsan eloltottak, de általában semmi komolyabb sem

történt. Július 23-ra virradó éjjel újabb támadás következett, amely szintén csak kisebb kárt okozott. Az egyetlen komoly eset az volt, hogy az Arbat téren az egyik nagy óvóhelyet telitalálat érte, és több mint száz ember halt meg. De, amint az első éjszakán, csak kevés gépnek sikerült áttörnie a légvédelem tűzfüggönyén.

A légitámadások egész júliusban és augusztus nagy részében is folytatódtak. A július végén kiadott utasításokban már az állt, hogy a gyújtóbombákat homokkal kell oltani, ennek ellenére a vizet továbbra is használták.

Egészben véve Moszkva a háború első két hónapja alatt nyugodt látványt nyújtott. A hivatalos optimizmust többé-kevésbé ébren tartotta a sajtó. Igen nagy jelentősége volt annak, hogy Szmolenszknél sikerült megállítani a németeket, bár az arcvonal más szakaszairól továbbra is a legvészjóslóbb hírek érkeztek. Mindenesetre a németek már nem nyomultak olyan gyorsan előre, mint a két első szörnyű héten.

Moszkvában egyre nehezebbek lettek a viszonyok. Július elején még semmiben sem mutatkozott nagyobb hiány. Különösen sok volt az élelmiszer meg a cigaretta (sőt szép, „Készült Rigában, Lett SZSZK" feliratú dobozokban csokoládét is árultak, pedig a köztársaság már német kézen volt), és mivel az emberek lassacskán némi készletet is gyűjtöttek, július 15-re az élelmiszerhiány igen érezhetővé vált. A majdnem minden sarkon látható cigarettahegyek gyorsan eltűntek. Július 18-án bevezették a szigorú élelmiszer-fejadagokat. A lakosságot három kategóriára osztották. Igaz, a kolhozpiacok továbbra is árusítottak, az árak azonban rohamosan emelkedtek. Az üzletekben még kaphatók voltak egyes fogyasztási cikkek. Sőt, augusztus végén sikerült vásárolnom egy fehér, szibériai kutyaprémből készült télikabátot a Sztolesnyikov közben levő üzletben, ahol még mindig elég gazdag választék volt például rövid szarvasbőr bekecsekből. „Kutyakabátomért" 335 rubelt fizettem, ami olcsó volt. Más üzletek azonban, amint láttam, gyorsan kiárusították cipő-, sárcipő- és nemezcsizmakészletüket.

Az éttermek azonban továbbra is nyitva tartottak, és olyan nagy szállodákban, mint a Metropol és a Moszkva vagy az olyan éttermekben, mint a híres Aragvi a Gorkij utcában, még mindig jól lehetett étkezni. A Gorkij utcai koktélterem szintén zsúfolva volt. Játszottak

a mozik és 14 színház. Sok színház hazafias és aktuális témájú darabokat mutatott be. A Nagy Színház zárva volt, de kamaraszínháza a Puskin utcában működött, és a fiatalok szokás szerint összesereglettek a bejáratnál, kérdezve, nincsenek-e felesleges jegyek, és a nézőtéren minden fellépéskor viharosan ünnepelték Lemesevet és Kozlovszkijt. A Kis Színház Kornyejcsuk „Ukrajna mezőin" című darabját játszotta, és a nézők tapsviharral fogadták az egyik szereplő szavait:

„Mindennél felháborítóbb az, amikor az embernek nem engedik felépíteni a háza tetejét. Még öt évünk lenne! De ha kitör a háború, olyan dühödten és elkeseredetten fogunk verekedni, amilyet a világ még nem látott!"

Ha a mozikban a filmhíradóban Sztálin jelent meg a vásznon, az emberek viharosan tapsolni kezdtek, amit aligha tettek volna meg a sötétben, ha valóban nem úgy éreznek. Sztálin tekintélyéhez semmi kétség sem fért, különösen július 3-i rádióbeszéde után. Mindenki remélte, hogy Sztálin tudja, mit csinál. Mindamellett az emberek érezték, hogy a dolgok igen rosszul mennek, és sokan rendkívül csodálkoztak azon, hogy a Szovjetunióba egyáltalán betörtek.

A színházak hazafias darabokat játszottak. A Kamaraszínházban például a „Szembesítés" ment (a darabban a német ügynök végül kétségbeesésében megadja magát, miután meggyőződött az orosz nép teljes egységéről). A diadalmas orosz hadvezérekről, Szuvorovról és Kutuzovról szóló darabok az elődök dicsőségét idézték. Vasárnaponként az „Ermitázs"-kert továbbra is tele volt civilekkel és katonákkal. Itt a zsúfolt előadóteremben Buszja Goldstejn előadta Csajkovszkij hegedűversenyét. Az egyik színházban szatirikus jeleneteket és villámtréfákat adtak, amelyek kigúnyolták Hitlert, Goebbelst, a német katonákat, tábornokokat, a német ejtőernyősöket, akiknek az eszén állandóan túljártak a hazafias érzésű kolhozparasztok. Ez tetszett a nézőknek és nevettek.

A költők hazafias verseket írtak, a zeneszerzők katonadalokat szereztek; az utcákon menetelő katonák a háború előtti „Kék kendőcskét", a „Katyusát", a „Harcba a hazáért" című dalokat vagy Alekszandrov új, ünnepélyes „Szent háború"-ját énekelték, amely az egész háború alatt afféle félhivatalos himnusz maradt.

Emellett sok színház megtartotta régi repertoárját. A moszkvai Művész Színház a „Három nővért", a „Karenina Annát" játszotta;

a Nagy Színház szeptember végén a „Hattyúk tavá"-val nyitotta meg az évadot, Lepesinszkaja felléptével. Mindezt néhány nappal a németek Moszkva elleni „végső" támadása előtt.

Az angol és amerikai nagykövetségen élénk tevékenység folyt azokban a napokban. Cripps és Steinhardt ismert személlyé vált Moszkvában, és gyakran szerepelt a filmhíradókban. Július végén helyreállt a diplomáciai kapcsolat a londoni lengyel emigráns kormánnyal, bár ez hamarosan bonyodalmakat idézett elő. Két nappal azután, hogy I. M. Majszkij és Sikorski aláírta a július 30-i egyezményt, megkérdeztem Lozovszkijtól, megkezdődött-e a lengyel hadifoglyok szabadon bocsátása, és gondolnak-e arra, hogy a Szovjetunióban lengyel hadsereget szervezzenek. Ő erre azt a kitérő választ adta, hogy ilyesmire gondolnak, de mivel a lengyelek „az egész Szovjetunióban szétszórtan tartózkodnak", előzőleg még sok gyakorlati kérdést kell megoldani.

Jugoszlávia, Belgium és Norvégia emigráns kormányával szintén helyreállt a diplomáciai kapcsolat. Nagy jelentősége volt az Irán megszállására vonatkozó angol—szovjet elhatározásnak.

Azon a félelmetes nyáron a diplomáciai tevékenység tetőpontja Harry Hopkins látogatása volt, aki után Beaverbrook látogatása következett. Mindez, különösen Hopkins megérkezése, felvidította az oroszokat. Természetesen annak idején nem közölték Hopkins látogatásának pontos célját, és csak találgatások voltak az amerikaiak „segítő" szándékáról. Nem is kell mondanom, hogy a nép már széltében-hosszában beszélt a második front szükségességéről: miért ne szállnának partra az angolok Franciaországban? Hivatalosan erről eddig igen keveset beszéltek, a sajtó azonban nyíltan hangoztatta, hogy ez igen fontos lenne, ha ugyan nem döntő. A hangulat javítása érdekében erősen hangsúlyozták a Németország elleni angol légitámadások jelentőségét, bár nyilvánvalóan mindenki érezte, hogy ez nem elegendő... A szovjet közvélemény azonban még semmit sem tudott a Churchill és Sztálin között megindult élénk levelezésről, amely gyakran olyan volt, mint a civakodás.

Stafford Cripps és Mason Macfarlane tábornok, az angol katonai misszió vezetője egyaránt jóindulattal volt az oroszok iránt, bár Crippsnek a szovjet—német szerződés alatt nem kevés megaláztatást

kellett eltűrnie. Nyáron és ősz elején is mindkettőjükkel gyakran találkoztam. Komolynak tartották a keleti front helyzetét, de korántsem reménytelennek, és szilárdan meg voltak győződve róla, hogy a Vörös Hadsereget nem sikerül megtörni, bármilyen reménytelennek látszott is néha a helyzet: az elején, majd utána, amikor a németek elfoglalták Kijevet és átkeltek a Dnyeperen, és végül, amikor megközelítették Leningrádot és megkezdték „végső" támadásukat Moszkva ellen. Cripps és Macfarlane azonban a Szovjetuniót változatlanul állandó és döntő tényezőnek tekintette a náci Németország elleni küzdelemben. Mindkettőjükre nagy hatást gyakorolt az, hogy Sztálin annyira ismeri a részleteket. Különösen Crippsre hatott az a tény, hogy Sztálin, amikor az angolokkal vagy amerikaiakkal beszélgetett, mindig, talán egy eset kivételével, a hosszú háború lehetőségéből indult ki. Cripps különösen az alumínium szállítására vonatkozó kérésből következtetett Sztálin messzi előrelátására.

Egyes fiatal angol és amerikai diplomaták és újságírók is hajlamosak voltak azt gondolni, hogy a Szovjetunió katasztrófa előtt áll. Az egyik amerikai újságírónő úgy tervezte, hogy „semlegesként" Moszkvában marad, hogy a Nacional Szállóban levő szobája ablakából végignézze, amint a németek bevonulnak Moszkvába. Az újságírók azonban általában jóindulatot tanúsítottak az oroszok iránt és csodálták őket.

ŐSZI UTAZÁS A SZMOLENSZKI FRONTON

Augusztus végén—szeptember elején a szovjet csapatok több sikeres támadó hadműveletet hajtottak végre Szmolenszktól északra és északkeletre, s felszabadították Jelnyát a német betolakodók uralma alól. Az augusztusi harcok nem tartoztak a szovjet—német háború nagy harcai közé, és mégis, át kellett élnünk 1941 szörnyű nyarát ahhoz, hogy megérthessük, milyen óriási jelentősége volt ennek az éppenséggel nem nagy sikernek a szovjet csapatok erkölcsi szellemének erősítése szempontjából. A szovjet sajtó egész augusztusban és szeptember egy részében is nagy figyelmet szentelt a Szmolenszk környéki támadó tevékenységnek, bár ez nem volt összhangban sem e tevékenység akkori, sem pedig végső jelentőségével. És mégis, ez nem

pusztán a Voros Hadsereg első győzelme volt a németek felett, hanem az első talpalatnyi fold egész Európában — talán 150—200 négyzetkilométer —, amelyet elhódítottak a hitlerista Wehrmachttól Szornyű arra gondolni, hogy 1941-ben még ezt is roppant eredménynek tartottuk.

Bár előtte kulfoldi tudósítókat nem engedtek az arcvonalra, a jelnyai győzelem olyan esemény volt, amelynek nemzetkozi nyilvánosságot kellett adni, s ezért tizenkét-tizenhárom újságírót gépkocsin egy hétre az arcvonalra kuldtek Az utazás szeptember 15-én kezdődott.[43]

Ha visszatekintunk, elsősorban a helyzet tragikus pátosza az, ami a legnagyobb hatással volt ránk. Tragikus látványt nyújtott Vjazma városa, amelyet a kozeli német repulőterekről szakadatlanul bombáztak Még tragikusabbak voltak a fiatal pilóták a Vjazma környéki kis, vadaszgépek számára létesített repulótéren, akik naponta hét-nyolc felszállást hajtottak végre, és állandóan majdnem ongyilkosság számba menó feladatokat teljesítettek Tragikus volt a jelnyai kiszogellés teljesen elpusztított terulete, ahol minden város és falu megsemmisult, és a néhány életben maradt lakos pincékben vagy gödrokben rejtőzott

Vjazma, ahova este érkeztunk meg, a sok katona és lebombázott ház ellenére, majdnem hétkoznapinak festett. Csendes kis városka volt, foterén néhány hivatali épulettel, régi parkokkal és egy Leninemlékművel. Csendes vidékies utcáin faházak sorakoztak, kis előkertekkel és durván összerótt fakerítésekkel. Az előkertekben magasra nőtt napraforgó és georgina, a kapuknál kendős vénasszonyok pletykáztak. Gogol óta a város alig változott valamit.

Ott-tartózkodásunk első napján beszélgettunk V. D. Szokolovszkij tábornokkal, aki akkor a Nyugati Front torzsfőnöke volt, és ez a beszélgetés az akkori körulmények kozott megnyugtatóan hatott. A tábornok halk, nyugodt hangon elmondta, mit értek el az oroszok ezen a központi szakaszon egy hét alatt. Igen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy Szmolenszkon túl megállították a németek előretorését, és azt állította, hogy az elmúlt hónapban „néhány német hadsereg" megsemmisult, és hogy csupán szeptember első napjaiban a németek 20 000 embert vesztettek. Ugyanezen a szakaszon az utóbbi hetekben tobb száz repulőgépet lőttek le. A villámháború mint olyan, mondta Szokolovszkij, befejeződott, és most kezdődott meg amúgy igazában a német hadigépezet „felőrlésének" folyamata, sőt, a Voros

Hadseregnek ezen a szakaszon jelentős területet sikerült visszahódítania. A szovjet ellentámadás megállítására a németek az utóbbi napokban kénytelenek voltak tartalékokat előrevonni.

Szokolovszkij véleménye szerint az ellenség hátában harcoló partizánok komoly kárt okoztak a német utánpótlásnak. Szerinte a szovjet tüzérség lényegesen felülmúlta a németekét, bár elismerte, hogy a németek még mindig jelentős légi- és harckocsifölénnyel rendelkeznek. Azt a fontos körülményt is megemlítette, hogy a Vörös Hadsereget ellátták prémbekecsekkel és egyéb téli ruházattal, és hogy a szovjet csapatok el tudják viselni az erős fagyokat, nem úgy, mint a németek. Jellemző, hogy Szokolovszkij már akkor nagy jelentőséget tulajdonított annak a szerepnek, amely hamarosan a télnek jutott. Némi gondolkodás után hozzátette, hogy ő csak a középső arcvonalszakaszról beszélhet, és nem illetékes véleményt mondani arról, ami északon és délen van, ahol abban az időben rendkívül súlyos volt a helyzet.

Arra a kérdésre, hogy a mondottakkal kapcsolatban lehetetlennek tartja-e a Moszkva elleni német támadást, Szokolovszkij ezt felelte: „Természetesen nem tartom annak. A németek még mindig tehetnek egy utolsó kétségbeesett kísérletet, sőt több »utolsó kétségbeesett« kísérletet is. De nem gondolom — tette hozzá határozottan —, hogy eljutnak Moszkváig."

Napnyugtakor egy kis Vjazma környéki repülőtérre érkeztünk. Megérkezésünk pillanatában motorzúgást hallottunk, és az egyre sűrűbbé váló köd ellenére egy szovjet vadászgép ereszkedett le és könnyedén leszállt a repülőtéren.

A pilóták odarohantak. A gép vadászgép volt, de volt bombarekesze... A fülkéből kimászó pilóta figyelmesen vizsgálta az egyik szárnyat, amelyet egy légvédelmi lövedék ütött át. A pilóta bombázta az egyik Szmolenszk környéki német repülőteret, ahol elég erős légvédelmi tűz fogadta. Felgyújtotta a hangárt és láthatólag igen elégedett volt az eredménnyel. Még alig volt húszéves, de már sokat repült. Arra a kérdésre, hogy hányszor száll fel naponta, ezt válaszolta: „Innen a német vonalakig — naponta öt-, hat-, hétszer. Mindössze egy óra oda-vissza." Ugyanott láttam egy másik, szőke hajú fiatal pilótát és megkérdeztem tőle, hogyan tetszik neki ez a veszélyes élet. „Szeretem — válaszolta. — Lehet, hogy veszélyes is, de viszont minden

pillanata izgalmas. Ez a legjobb élet. Csak így érdemes élni." (Szerettem volna tudni, hogy vajon igazán így gondolja-e?)

Később bemutatták a reaktív akna működését, amelyet ezek a repülőgépek harckocsik ellen alkalmaztak. Még így is volt valami meghatóan szánalmas ezekben a lassú, elavult gépekben, amelyeket vadászbombázókként alkalmaztak, igen csekély eredménnyel, de a repülőszemélyzet igen súlyos veszteségei árán.

Ez a hét, amelyet Szmolenszkben töltöttem, bizonyos mértékben lelkesítően hatott rám, de ugyanakkor tragikus benyomást is keltett bennem. Történelmileg a legrégibb orosz földek egyike volt, majdnem a régi Rusz szívében. Szmolenszk ősi városa már a németek kezén volt, és az arcvonal tőle 30—40 km-rel keletre húzódott. Olyan falvakon haladtunk át, ahol még nem voltak németek. Ezekben a falvakban alig maradtak férfiak — csak nők, gyermekek és néhány öreg. Sok asszony rosszat sejtve, nyugtalankodott. A frontövezetben sok falut bombáztak és géppuskáztak a németek. Egyes falvakat és városkákat teljesen megsemmisítettek a német bombázók, és a körülöttük levő rozs- és lenföldeken lábon maradt a termés.

Utána katonákkal találkoztunk. Sok, néha az arcvonaltól mindössze 1,5—2 km távolságra levő ezredtörzsnél jártunk, és körülöttünk sűrűn csapódtak be tüzérségi lövedékek. Az elmúlt hónapban ezek az emberek támadtak, bár drága árat fizettek érte. A tisztek közül sokan, mint például Kirillov ezredes, aki egy erdős magaslaton fogadott bennünket, ahonnan be lehetett látni a keskeny bemélyedés másik oldalán húzódó német vonalakat, tolsztoji figuráknak tűntek: bátrak, nyersek, akik teljesen hétköznapi dolognak tekintik a háborút. Voltak, akik több száz kilométert vonultak vissza, de most boldogok voltak, hogy megállhattak, sőt a németeket szorongatják. Kirillov az „ezred fiává" fogadott egy 14 éves fiúcskát, akinek apja és anyja egyik közeli falu bombázása közben vesztette életét.

Egy alkalommal, egy néhány nagy sátorból álló tábori kórházban éjszakáztunk; két sátorban még súlyos sebesültek feküdtek, akiket nem lehetett szállítani — mindkét szemüket vagy mindkét lábukat elvesztették. Egy héttel ezelőtt ezekben a sátrakban még a sebesültek százai feküdtek. Valamennyi ápolónővér a tomszki orvosi intézet növendéke volt — egytől egyig fiatal és rendkívül csinos, mint általában a szibériai nők. Az egészségügyi személyzet hét sebészből, hat

orvosból és 48 nővérből állt, akiknek egy héttel ezelőtt naponta majd 300 sebesültet kellett ellátniuk. A műtősátor felszerelése jó volt, láttunk benne röntgenkészüléket és vérátömlesztéshez szükséges felszerelést. Amint a vezető sebész, egy moszkvai elmondta, addig nem volt hiányuk gyógyszerekben.

Ámde a katonák optimizmusa talán inkább látszatoptimizmus volt. Egyszer beszélgettem egy Harkovból származó századossal, aki a harkovi egyetemen történelmet és közgazdaságtant tanult. A múlt hónapban súlyos harcokban vett részt Kijevnél, ahonnan ezredét átdobták Szmolenszkhoz. Borús hangulatban volt. „Nincs értelme úgy tenni, mintha minden jól menne — mondta. — A zászlólengetés és a hurrá-patriotizmus jó propagandacélra, az erkölcsi szellem fenntartására. De néha túlzásba viszik. Nagy segítségre van szükségünk külföldről.

Ismerem Ukrajnát, tudom, milyen roppant jelentősége van egész népgazdaságunk számára. Most elvesztettük Krivoj Rogot és Dnyepropetrovszkot, márpedig a Krivoj Rog-i érc nélkül Harkov és Sztalino ipara, ha ugyan ezeket is el nem veszítjük, nehezen fog dolgozni teljes kapacitással. Leningrádot és magas szakképzettségű munkásosztályát szintén majdnem elszigetelték. Ráadásul egyszerűen nem tudjuk, milyen messzire fognak még előrenyomulni a németek; most, amikor csapataik elfoglalták Poltavát, ugyanúgy Harkovot is elveszthetjük. Már néhány hete hallunk a gazdasági értekezletről, amelynek Moszkvában kell összeülnie. Azt mondják, hogy lord Beaverbrook útban van — nem tudom, hogy ebből mi sül ki..."

Aztán így folytatta: „Ez igen súlyos háború. És ön nem tudja elképzelni, hogy népünkben mekkora gyűlöletet ébresztettek a német fasiszták. Tudja, mi könnyed, jólelkű nép vagyunk, de biztosíthatom önt, hogy a németek gonosz muzsikká változtatták népünket. Gonosz muzsikok — ezek vannak most a Vörös Hadseregben, bosszúra szomjazó emberek vagyunk. Soha nem éreztem ekkora gyűlöletet. És erre minden ok megvan. Gondoljon ezekre a városokra és falvakra — mondotta, miközben a Szmolenszk feletti rőt fényre mutatott. — Gondoljon azokra a kínszenvedésekre és megaláztatásokra, amelyeket népünk elszenved. — Szemében a vad gyűlölet lángja lobbant fel. — Lehetetlen, hogy ne gondoljak feleségemre és tízéves lányomra, akik Harkovban vannak. — Egy időre elhallgatott, erőt vett magán és

ujjaival dobolt a térdén. — Természetesen — mondta befejezésül — vannak partizánok. Ez legalábbis egyéni megoldás az ottmaradt sok ezer ember számára. Az emberek türelmének vége. Elmennek az erdőbe abban a reményben, hogy valamikor megölhetnek egy németet. Gyakran ez egyenlő az öngyilkossággal; sokszor tudják, hogy előbb-utóbb biztosan elkapják őket és alávetik azoknak a kínzásoknak, amelyekre a fasiszták képesek."

Utána általában beszélt a partizánokról és az volt a véleménye, hogy ők fontos szerepet játszanak, bár nem olyan fontosat, mint amilyent játszhatnának. Ám, ha a Vörös Hadsereg továbbra is visszavonul, a partizánok elvesztik a kapcsolatot utánpótlási forrásaikkal és nem lesz elég fegyverük. „Bárcsak előkészítettük volna a partizánmozgalmat, úgy, ahogy kell, bárcsak a fegyverraktárak ezreit létesítettük volna Nyugat-Oroszországban! Valamit ugyan tettünk, de ez korántsem elegendő. Délen pedig, sajnos, nincsenek erdők..."

E frontlátogatás alatt találkoztam első ízben Alekszej Szurkov költővel, aki szintén haditudósítóként járt ott. Később a háború alatt felidéztük ezeket a napokat. „Szörnyű idő volt — mondta. — Emlékszik, meg akartuk maguknak mutatni harckocsijainkat, nos, most már megmondhatom, hogy egy átkozott darab sem volt belőlük!"

A Dnyeper felső folyásánál fekvő Dorogobuzs városba — amely a háború előtt sajtjáról volt híres — valamikor éjjel érkeztünk meg, több órás, hihetetlenül sáros és hepehupás utakon való utazás után. Annyira tönkrebombázták a németek, hogy csak a kő- és téglaépületek falai, meg a faházak kéményei maradtak meg belőle. A 10 000 lakosból legfeljebb száz volt ott. Júliusban fényes nappal a német repülőgépek több hullámban egy órán át légiaknákat és gyújtóbombákat szórtak a városra. Ott abban az időben nem volt katonaság; férfiak, nők és gyermekek pusztultak el, senki sem tudja, hányan.

A városon kívül egy katonai sátorban töltöttük az éjszakát, és másnap reggel láttunk vagy ötven embert, főként nőket és néhány sápadt gyermeket, akik élelmiszerért álltak sorban egy kantin előtt, amely a néhány félig-meddig épen maradt ház egyikében volt.

A már „visszahódított" területen Jelnyába utaztunk. Ott súlyos harcok dúltak. Az erdőt szétforgácsolták a tüzérségi lövedékek; itt-ott tömegsírok látszottak, tetejükön sebtében bemázolt fa obeliszkekkel; a sírokban a szovjet katonák százai feküdtek. Usakovo falut,

ahol több mint egy hónapig különösen elkeseredett harc dúlt, a földdel tették egyenlővé, és csupán az út menti csupasz helyek alapján lehetett sejteni, hogy ott valamikor házak álltak. Egy másik faluban, az Usakovóhoz közeli Usztyinovkában a legtöbb ház szalmatetejét leszakította a robbanások ereje. A lakosok még a németek megérkezése előtt elmenekültek, de most már megjelentek az élet gyenge nyomai. Miután a falut elfoglalták a szovjet csapatok, visszatért egy öreg paraszt és két kisfiú; a puszta földön dolgoztak, krumplit szedtek, amelyet még jóval a németek bevonulása előtt ültettek. Rajtuk kívül csak egy tébolyodott vak öregasszony volt a faluban. Ő ott maradt és beleőrült a lövöldözésbe. Láttam, amint mezítláb, piszkos rongyokban kószált a faluban, egy rozsdás kannát és szakadozott birkabőrt hurcolva magával. Az egyik fiú elmondta, hogy összedőlt kunyhójában alszik, és ők visznek neki krumplit, és néha kap valamit az arra járó katonáktól, bár soha semmit sem kér. Csak bámul vak szemével és az „ördögökön" kívül nem ejt ki más értelmes szót.

Kilométereken át learatatlan földeken keresztül utaztunk Jelnyába. Egy ízben az útról letértünk az erdőbe, mert az égen három vagy négy német repülőgép tűnt fel. Az erdőben tüzérütegeket és a katonai tevékenység egyéb jeleit fedeztük fel. Jelnya teljesen romokban hevert. A város szívébe vezető út két oldalán álló összes — jobbára — faház leégett, csak hamu, no és a kémény maradt meg belőlük. Azelőtt a városnak 15 000 lakosa volt. Az épületek közül csak a kőtemplom állt. A német megszállás alatt ittmaradt lakosok többsége eltűnt. A németek a várost majdnem váratlanul szállták meg, és csak kevesen tudtak elmenekülni. A németek majdnem minden munkaképes férfit és nőt besoroztak a munkászászlóaljakba és elhajtották őket az arcvonal mögé. Csak néhány száz öregembernek, öregasszonynak és gyermeknek engedték meg, hogy a városban maradjon. Azon az éjszakán, amikor a németek elhatározták, hogy kivonulnak Jelnyából — mivel közeledtek a Vörös Hadsereg csapatai és bekerítéssel fenyegették a várost — a lakosoknak megparancsolták, hogy gyülekezzenek a templomban. Szörnyű éjszakájuk volt. A magas templomablakokon keresztül fekete füst hatolt be és látszottak a lángok. A németek sorra járták a házakat, elvittek minden értéket, amit találtak, majd utána mindegyiket felgyújtották. A szovjet katonák perzselő romokon

át hatoltak be a városba. és sikerült kiszabadítaniuk a fedél nélkül maradt foglyokat.

Utazásunk alatt beszélgettünk három német repülővel — egy bombázógép személyzetével, amelyet majdnem közvetlenül a Vjazma elleni támadás után lőttek le. Mindhárman arrogánsan viselkedtek, dicsekedtek vele, hogy bombázták Londont, és biztosra vették, hogy Moszkva még a tél beállta előtt elesik. Azt hajtogatták, hogy az Oroszország elleni háborút az Anglia elleni háború tette elkerülhetetlenné: ez egy és ugyanazon háború része. Amint Oroszországot legyőzzük, Angliát fogjuk térdre kényszeríteni. „No, és Amerika?" — kérdezte valaki. „Amerika nagyon messze van." A repülők azt is elmondták, hogy az ő Heinkeljük lelövéséhez öt szovjet vadászgépre volt szükség...

TÁMADÁS LENINGRÁD ELLEN

Miközben a Vörös Hadseregnek Szmolenszktől keletre sikerült megszilárdítania az arcvonalat, északon és nemsokára délen is rosszabbra fordult a helyzet. Leningrád példa nélküli tragédiájáról majd később beszélek részletesebben, itt csak röviden érintem a németek Leningrád elleni támadását. A németek terve az volt, hogy egyetlen lendületes csapással Pszkovon, Lugán és Gatcsinán át előretörnek Leningrádig és elfoglalják a várost, velük egy időben észak felől a finnek intéznek támadást. A második átkarolást a német csapatok az Ilmeny-tó körül és tovább, a Ladoga-tótól keletre fekvő Petrozavodszk felé szándékoztak végrehajtani, ahol egyesülniük kellett a finnekkel.

Az Északnyugati Front szovjet csapatai június végén—július elején vereséget szenvedtek a balti országokban, s utána a Wehrmacht előretört Osztrovig és elérte Pszkovot, ezt a régi orosz várost, ahonnan az egyenesen északra fekvő Leningrádig már csak mintegy 300 km volt a távolság. A németek július 10-én elfoglalták Osztrovot és két nap múlva Pszkovot. Egy másik német csoport Riga elfoglalása és egész Lettország megszállása után gyorsan előrenyomult Észtországba, a Vörös Hadsereg csapatai pedig rendezetlenül vonultak vissza Tallin, Észtország fővárosa és a Balti-tenger egyik legfontosabb haditengerészeti támaszpontja felé. Az Északnyugati Front eredetileg 30 had-

osztályából már csak öt volt teljes létszámú, a többiben az előírt létszámnak és harci technikának legfeljebb 10—30 százaléka volt meg.[44]

Július 10-re a helyzet itt ugyanolyan katasztrofálissá vált, mint a szovjet csapatok Belorussziján át történő visszavonulásának legsúlyosabb időszakaiban. A németek 2,4-szeres gyalogsági, 4-szeres tüzérségi és majdnem 6-szoros aknavető fölénnyel rendelkeztek, a harckocsikról és repülőgépekről nem is beszélve. A Leningrád felé előretörő német csapatok támadásának lassítására nemcsak a reguláris csapatokat, hanem a munkás, egyetemista, sőt iskolás zászlóaljakból álló, gyors ütemben felállított alakulatokat is bevetették. Ez jellemző volt arra a tömeglelkesedésre, amely Leningrádban erősebb volt, mint bármelyik szovjet városban. Ezenkívül július elején több százezer polgári személyt vezényeltek ki a három lövészárokvonal, a harckocsiárkok ásására és egyéb egyszerű védelmi berendezések létesítésére a Leningrádba vezető utakon. A „külső" védelmi terepszakasz a Luga folyó mentén húzódott.

Mint napjainkban nyíltan beismerik, Oroszországnak ezen a részén semmiféle erődítmény sem volt, mert bár a szovjet kormány rendkívül aggódott Leningrád biztonságáért, a háború előtt senkinek sem jutott eszébe, hogy a várost délről vagy délnyugatról veszély fenyegetheti.

A németek megállás nélkül törtek előre, és jóval a védelmi létesítmények elkészülte előtt elérték a Luga folyót. Ennek ellenére július 10-ig a lugai védőöv jelentős részét megszállta a négy lövészhadosztályból és három leningrádi népfelkelő hadosztályból álló úgynevezett „Lugai" hadműveleti csoport. A németek előrenyomulása lelassult, de mégis sikerült néhány hídfőt létesíteniük a Luga északi partján.

Ezalatt a másik német csoport Észtországban, a Csud-tó nyugati partján támadott. A németek augusztus 7-én elérték a Finn-öböl partján Tallinntól keletre fekvő Kundát, és elvágták az észt főváros felé visszavonuló szovjet csapatokat. Még ezelőtt egy másik német csoport a Csud-tó keleti partján Kingiszeppig tört előre, és így a Leningrádot fenyegető veszély erősen megnövekedett. A németek átkeltek a Narva folyón, és nemcsak Narva—Kingiszepp körzetéből — ahol a Vörös Hadsereg súlyos harcokban már veszteségeket szenvedett — nyomultak előre a volt orosz főváros felé, hanem a lugai körzetből is. A németek Leningrádtól délkeletre is támadtak, az Ilmeny-tótól

északra és délre, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy kelet felől elvágják Leningrádot és a Ladoga-tó keleti partján egyesüljenek a finnekkel.

Júliusban a finnek is két irányból indítottak támadást: a Karéliai-földszoroson át a régi határ felé, és a Ladoga-tótól keletre, Petrozavodszk felé, az Onyega-tó partján.

Különösen súlyos mozzanat volt a Tallinnban rekedt szovjet csapatoknak az a kísérlete, hogy a tengeren át meneküljenek. Több mint egy hónapon át próbálták megakadályozni, hogy a németek dél felől elfoglalják Tallinnt. Tallinnban maradt még a szovjet Balti Flotta jelentős része, és az volt a terv, hogy minél nagyobb erőket szállítsanak el tengeri úton. Ez afféle Dunkerque volt, de légi oltalmazás nélkül, mert a Délnyugati Irány szovjet főparancsnoksága az egész rendelkezésére álló repülőerőt Leningrád körzetében összpontosította, ahol már a végsőkig éleződött a helyzet.

Tallinnban 20 000 szovjet katona volt, és ezek a Balti Flottával együtt több mint egy hónapon át a várostól 15—30 km-re nagy német erőket kötöttek le. 25 000 polgári személyt vezényeltek ki, hogy a várostól délre védelmi berendezéseket építsenek.

A német csapatok augusztus 19-én általános támadást indítottak a város ellen, a szovjet csapatok azonban a partvédő ütegek és a hadihajók támogatásával majdnem egy hétig tartották állásaikat. Ámde a németek augusztus 26-án betörtek a városba, és a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság elrendelte Tallinn kiürítését, annál is inkább, mert Leningrádnak nagy szüksége volt minden egységre és hajóra, amelyet még meg lehetett menteni. A városban még két napig elkeseredett utcai harcok dúltak, és utána a szállító és a hadihajók elhagyták a tallinni kikötőt. A németek kijelentették, hogy „egyetlen hajónak" sem sikerül elhagynia Tallinnt. A valóságban azonban többségük, köztük a „Minszk" romboló is kitört, jóllehet a német repülőgépek és torpedónaszádok szakadatlanul támadták őket, és a németek az egész Finn-öblöt teleszórták úszóaknákkal. Amikor a hajók az aknazáron áthaladtak, néhány torpedóromboló, őrhajó és aknaszedő hajó elpusztult. Végső soron a hajók nagy része — több tízezer katonával — megérkezett Kronstadtba vagy Leningrádba.

Hiiumaa, Saaremaa és más, az észt partvidék menti szigetek szovjet haditengerészeti bázisai október közepéig tartották magukat, amikor

Hiiumaa 500 megmaradt védelmezője áthajózott a Hanko-félszigetre.

Lényegében a szovjet hadseregeknek csak akkor sikerült feltartóztatnia az ellenség nyomását a közvetlenül a városba vezető utakon, amikor a lugai védővonal összeomlott és visszavonultak egészen Leningrádig. Szeptember 11-én a Leningrádi Front főparancsnokává G. K. Zsukov hadseregtábornokot nevezték ki, a teljesen tanácstalan Vorosilov helyébe. A városba vezető utakat védő csapatokat rövid időn belül átcsoportosították, és megkezdődött Leningrád valóban energikus védelme. Az a sors jutott neki osztályrészül, hogy az emberi kitartásról szóló nagy orosz hősköltemények legnagyobbika legyen. Még sohasem fordult elő, hogy egy akkora várost, mint Leningrád, majdnem két és fél éven át ostromoltak volna.

HARC UKRAJNÁBAN

Mint láttuk, Hitler abban az időben elhatározta, hogy teljesen elfoglalja Ukrajnát. Ideiglenesen lemondva a Moszkva elleni támadásról, a csapatok egy részét északra csoportosította át, hogy meggyorsítsa Leningrád elfoglalását, de még nagyobb erőket küldött délre azzal a céllal, hogy néhány hét alatt elfoglalja a Jobbparti Ukrajnát és a Krímet.

A szovjet csapatok július elején némi helyi sikereket értek el Ukrajnában. Így Kijevtől 16—20 km-re megállították a németek előretörését. De július végén és augusztus elején a fasiszták ismét megkezdték támadásukat. A németek augusztus 17-én elfoglalták Dnyepropetrovszkot és átkeltek a Dnyeperen. A szovjet csapatok kénytelenek voltak visszavonulni, jóllehet a szovjet főparancsnokság megparancsolta, hogy bármily áron tartsák a Dnyeper vonalát. Utána elfoglalták Herszont, Nyikolajevet és Krivoj Rogot, a vasércbányászat központját.

Délnyugaton a románok elvágták Ogyesszát a szovjet „anyaországtól". Egyidejűleg Kijevtől északra a németek egy másik támadást indítottak Konotop, Poltava általános irányban. Ily módon szeptember elejére Kijev egy hosszú, állandóan szűkülő kiszögellés csücske lett, mivel a németek mind észak, mind dél felől messzire előretörtek kelet felé az ukrán fővárostól.

Itt a háború során keletkezett nagy nézeteltérések egyikéhez értünk — ezúttal azonban nem Hitler és tábornokai, hanem Sztálin és a Délnyugati Irány haditanácsa vitatkozott egymással.

Mivel a németek szeptember 9-re észak felől már Nyezsinig nyomultak előre, délen pedig egy másik német hadseregcsoport mélyen behatolt a Dnyeper-kanyarba, s a szovjet főparancsnokságnak nem volt tartaléka, hogy a két német támadást feltartóztassa, Bugyonnij és Hruscsov elhatározta a csapatok kivonását a kijevi kiszögellésből.

Szeptember 11-én jelentették Sztálinnak, hogy korábbi parancsát — azt, hogy Kijevből küldjenek északra két lövészhadosztályt a németek előrenyomulásának megállítására — nem tudják teljesíteni, a szovjet hadseregek ugyanis a több hetes ukrajnai súlyos harcok után rendkívül legyengültek, továbbá a Főhadiszállás tiltakozása ellenére szükségesnek tartják a visszavonulást egy új, mögöttes terepszakaszra.

Ugyanazon a napon Sztálin Kirponosz tábornokkal, a Délnyugati Front parancsnokával folytatott beszélgetésében „kategorikusan tiltakozott Kijev feladása és az ellen, hogy a csapatokat a kijevi kiszögellésből a Pszjol-folyóhoz vonják vissza. Azt a parancsot adta, hogy Kijevet mindenáron tartsák, dobják át a front jobb szárnyára az összes erőket, amelyeket más irányokból el lehet vonni, és a Brjanszki Fronttal együttműködve zúzzák szét *az ellenség konotopi csoportosítását.*"[45]

Sztálin egyidejűleg felmentette Bugyonnijt és Sz. K. Tyimosenko marsallt nevezte ki helyébe, aki szeptember 13-án foglalta el új beosztását.

Ezen a napon a Lohvica és Lubni közti átjáró, amelyen át a Délnyugati Front négy hadserege elvonulhatott, legfeljebb 30—40 km széles volt. A német páncéloshadosztályok két nap múlva le is zárták azt.

Itt most elérkeztünk a Főhadiszállás és a Délnyugati Irány Főparancsnoksága közti vita kulminációs pontjához.

„Szeptember 14-én Tupikov vezérőrnagy, a Délnyugati Front törzsfőnöke kötelességének tartotta, hogy újból tájékoztassa Saposnyikovot, a vezérkar főnökét a front csapatainak katasztrofális helyzetéről. A kialakult helyzetet vázolva, Tupikov tábornok a következő szavakkal fejezte be jelentését: »Napok kérdése csupán, és ön is megérti, hogy mi okozta a katasztrófát«.

A vezérkar főnöke Tupikov vezérőrnagy jelentését pániknak nyilvánította, s utasította az irányok és frontok parancsnokságait, hogy őrizzék meg hidegvérüket, és figyelmeztette őket: »Önöknek feltétlenül teljesíteniük kell Sztálin elvtárs szeptember 11-i parancsait«."[46]

A németek azonban szeptember 16-án lezárták az átjárót és négy szovjet hadsereget bekerítettek... Egyikük, a 37. hadsereg, Kijev körzetében még tartott egy kb. 25 km sugarú hídfőállást. Mint „A Nagy Honvédő Háború története" megállapítja, ezek a csapatok, amelyek már nagy veszteségeket szenvedtek, dezorganizálódtak és „...csaknem elvesztették harcképességüket... Mindez elkerülhető lett volna, ha a Főhadiszállás annak idején elfogadja Bugyonnij és Hruscsov javaslatát."[47]

Mivel a Főhadiszállás nem adott engedélyt az általános visszavonulásra, a Délnyugati Irány haditanácsa, mint „A Nagy Honvédő Háború története" állítja, önállóan határozta el Kijev feladását és a Délnyugati Front csapatainak kitörését a bekerítésből. Amíg az ellenség arcvonala a Pszjol folyó mentén nem volt elég szilárd, ez volt az egyetlen ésszerű kivezető út a helyzetből, bár kétségtelen, hogy a csapatoknak a visszavonulás során nagy nehézségeket kellett leküzdeniük. „Szeptember 16-án a Délnyugati Irány haditanácsának ezt az elhatározását Kirponosz vezérezredessel szóban közölte Bagramjan vezérőrnagy, a Délnyugati Front hadműveleti csoportjának főnöke, aki az irány törzsétől Prilukiba érkezett. (Itt tartózkodott a Délnyugati Front törzse.)

Kirponosz vezérezredes, az elhatározás haladéktalan végrehajtása helyett kétségbe vonta annak érvényességét, mert ellentmondott Sztálin parancsának. Hosszas huzavona után a parancsnok végre megkérdezte a Főhadiszállást, teljesítse vagy ne teljesítse a Délnyugati Irány haditanácsának utasítását."[48]

Saposnyikov a Főhadiszállás utasítására csak szeptember 17-én 11 óra 40 perckor közölte, hogy a Legfelsőbb Főparancsnokság engedélyt ad Kijev feladására, de egy szót sem szólt a csapatoknak a Pszjol folyón túlra való visszavonásáról. Ily módon két nap ment veszendőbe, pedig ezalatt jelentős szovjet erők törhettek volna ki. Ezután szervezetlen kísérletek kezdődtek a bekerítésből való kitörésre. A szervezetlenséget még az is tetézte, hogy a hadseregtörzsek között nem volt összeköttetés. Így a többi hadseregtől elvágott 37.

hadsereg még két napig folytatta reménytelen harcát Kijevért, és csak utána próbálta harcolva átvágni magát, a siker minden reménye nélkül.

Csak néhány egység tudott kitörni, például egy 2000 fős osztag, amelynek Bagramjan tábornok volt a parancsnoka. A front törzsének és haditanácsának gépkocsijai követték Bagramjan osztagát, a német harckocsik azonban bekerítették őket. Harc kezdődött, amelyben Kirponosz tábornok halálosan megsebesült, M. A. Burmisztyenko, a haditanács tagja és az UKP Központi Bizottságának titkára, valamint V. I. Tupikov vezérőrnagy, a front törzsfőnöke meghalt. Csak a törzs néhány beosztottja menekült meg. A katonák tízezrei, a tisztek és politikai munkások százai pusztultak el vagy estek fogságba az egyenlőtlen harcban. Sokan sebesülten estek fogságba.[49]

A németek azt állítják, hogy Kijev bekerítése idején a Wehrmacht legalább 665 000 foglyot ejtett. „A Nagy Honvédő Háború története" szerint a kijevi hadművelet idején a Délnyugati Frontnak 677 085 embere volt. Ezek közül 150 541 megmenekült a bekerítéstől. A bekerített csapatok szeptember nagy részében harcoltak, igen súlyos veszteségeket szenvedtek, és egyeseknek sikerült kitörni. Az eredetileg bekerített csapatoknak legfeljebb egyharmada esett fogságba.[50] Ily módon a foglyok száma mintegy 175 000 fő lehetett.

Kérdés, nem volt-e végső soron Sztálinnak igaza, amikor mindenáron tartani akarta a kijevi kiszögellést. „A Nagy Honvédő Háború története" szerint a németeknek ez az ukrajnai győzelme reménytelenül felborította a német vezérkar menetrendjét.[51]

Ez az uralkodó német felfogással is megegyezik. Egyes vezető német tábornokok véleménye szerint a kijevi hadműveletben elvesztegetett idő nagymértékben felborította a német főparancsnokságnak azt a tervét, hogy még a tél beállta előtt elérjék Moszkvát. Így Halder a kijevi csatát az egész keleti hadjárat legnagyobb hadászati baklövésének tartotta; ezt a véleményt Guderian is osztotta, aki bár a kijevi csatát nagy hadászati sikernek tekintette, de kételkedett benne, hogy nagy hadászati előnyök származnának belőle.[52] Guderiant némileg vigasztalta az a gondolat, hogy bár „a Leningrád ellen tervezett rohamról le kellett mondani az ostrom kedvéért", most jó lehetőség nyílt a Donyec-medence elfoglalására és a Don elérésére. Nem egészen világos azonban, teljesen egyetértett-e a német hadsereg főparancsnokságának azzal a véleményével, hogy „az ellenség már nem képes szilárd

védelmi arcvonalat alakítani vagy komoly ellenállást tanúsítani a »Dél« hadseregcsoport működési körzetében".

Bármiként volt is, a németek Ukrajnában több mint 300 km szélességben áttörték az arcvonalat, benyomultak ebbe a résbe, és a következő két hónap alatt elfoglalták az egész Balparti Ukrajnát, majdnem az egész Krím-félszigetet, és csak Rosztov elfoglalása után szorították őket némileg vissza.

Bár Ogyesszát hivatalosan hős városnak nyilvánították, augusztus 5-től október 16-ig tartó védelme, amelynek során az Önálló Tengermelléki Hadsereg egy német és tizennyolc román hadosztállyal állt szemben, valójában az 1941. évi haditevékenységnek csupán egy epizódja volt.

Az ellenség augusztus elején azzal, hogy a Fekete-tenger partjáig nyomult előre, elvágta Ogyesszát Ukrajnától, az „anyaországtól", ámde ez a Fekete-tenger nyugati részén levő szovjet haditengerészeti támaszpont a tengeren át továbbra is kapcsolatban állt mind a Krímmel, mind a Kaukázussal. A Fekete-tengeri Flotta és a tengerészgyalogság fontos szerepet játszott Ogyessza védelmében, ahol augusztus végén rendkívül súlyos harcok kezdődtek, s az emberveszteség átlag 40 százalék, a tengerészgyalogságnál pedig 70—80 százalék volt. Ogyessza jelentős ellenséges erőket kötött le, s ezért, hogy tartani tudják, a tengeren át erősítéseket küldtek a városba, köztük bizonyos számú nagyszerű sorozatvetőt („Katyusát"), amelynek tömeggyártása csak akkor indult meg.

Jellemző, hogy a németeknek légi fölényük ellenére sem sikerült megzavarniuk a rendszeres tengeri közlekedést Ogyessza és más fekete-tengeri szovjet kikötők között az ostrom egész ideje alatt. Sőt, a szovjet hatóságoknak sikerült a tengeren át a Kaukázusba szállítani 350 000 polgári személyt, vagyis a lakosságnak körülbelül a felét és mintegy 200 000 tonna súlyú ipari berendezést.

Amikor Szevasztopol kivételével majdnem az egész Krím-félszigetet megszállták a németek, 80 000 szovjet katonát és sok hadfelszerelést sürgősen átszállítottak tengeri úton Ogyesszából Szevasztopolba és a Kaukázusba. Ez az ellenséges ügynökök diverziós tevékenysége közepette történt —, akik, mialatt teljes gőzzel folyt a kiürítés, sok kikötőberendezést felgyújtottak.[53]

Ogyessza két és fél hónapig tartó rendkívül elkeseredett harc után esett el, amelyben mindkét fél nagy veszteségeket szenvedett. Szovjet források szerint a románok Ogyesszában 110 000 embert vesztettek; maga a román parancsnokság jelentette, hogy a háború elejétől 1941. október 10-ig halottakban 70 000, sebesültekben pedig 100 000 embert vesztett. Ogyesszát és a Dnyeszter—Nyugati-Bug közti területet Románia szállta meg és Transniestria néven erőszakkal bekebelezte. Mint majd később látni fogjuk, a román megszállás észrevehetően különbözött a németekétől.

Az, hogy a németek Kijevtől keletre hány foglyot ejtettek, 175 000-et, vagy 600 000-et, a dolog egyik része. A másik része az, hogy mit jelentett ez tisztán emberi szempontból.

A szovjet Külügyi Népbiztosság az egész háború alatt időnként terjedelmes jegyzékeket adott ki a hadifoglyokkal való rossz bánásmódról és azokról a kegyetlenségekről, amelyeket a németek a Szovjetunió megszállt területein elkövettek. De az, aki ezeket a jegyzékeket 1941—1943-ban nyugaton olvasta, legjobb esetben is csak félig hitte el tartalmukat. Azoknak az atrocitásoknak a kivételével, amelyeket a németek Moszkva körül viszonylag kis területen követtek el (ez a terület 1941—1942 telén szabadult fel), az első kézből való információk a német megszállásra és a hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozóan még mindig igen szűkösek voltak. Az igazság csak Sztálingrád után kezdett kiderülni, amikor megkezdődött a nagy területek felszabadítása. És az emberek akkor sem ismerték meg a teljes igazságot. A szörnyű valóságról csak Lengyelország felszabadítása után kezdtünk magunknak fogalmat alkotni, ahol óriási haláltáborok voltak, továbbá Németország megszállása után, amikor végre sikerült pontosan megállapítani, mi történt azokkal a szovjet polgárokkal, akiket rabszolgaként hurcoltak el munkára Németországba, vagy különösen azokkal, akik 1941—1942-ben estek fogságba.

A háború után sok éven át igen keveset beszéltek azokról, akik a támadás első napjaiban kerültek fogságba. Sok év múlt el, mire a Szovjetunióban nyíltan kezdték tárgyalni a hadifoglyok tragédiáját. Vitathatatlan, hogy a Kijevnél bekerített emberek sorsáról a legrészletesebb beszámoló csak 20 év után jelent meg; ez egy elbeszélés volt, amelyet a „Novij Mir" 1963 januári száma közölt. A szépirodalmi

műfaj ellenére ez egy túlélő elbeszélése, és hitelességéhez a legcsekélyebb kétség sem fér. „Az éjszakán át" című, harminc oldalas elbeszélés szerzőjének sikerült megrázó erővel felidéznie a németi fogság történetét.

MEGKEZDŐDIK A MOSZKVAI CSATA

V. D. Szokolovszkij tábornok szeptember közepén Vjazmában a nyilatkozatában három fontos mozzanatra utalt: először, a Vörös Hadsereg a szörnyű kudarcok ellenére fokozatosan „felőrli" a Wehrmachtot; másodszor a németek minden valószínűség szerint utolsó, kétségbeesett, sőt esetleg „több utolsó kétségbeesett kísérletet" tesznek Moszkva elfoglalására, de ez nem sikerül nekik; és harmadszor, a Vörös Hadsereg ruházat és felszerelés szempontjából jól felkészült a téli hadjáratra.

A következő hetek megerősítették azt a benyomást, hogy a szovjet hadvezetés gyorsan okult a háború különféle tanulságaiból, hogy most már mint nem megfelelőt, elvetett egyes háború előtti elméleteket, amelyek az új helyzetben teljesen használhatatlanok voltak.

A háború első hónapjai kitűnő iskolát jelentettek a Vörös Hadsereg tisztjei számára, és éppen azok közül, akik az 1941 júniustól októberig tartó hadműveletekben kitűntek, került ki nagyrészt a tábornokoknak és marsalloknak az a nagyszerű gárdája, amelynek Napóleon „Grande Armée"-ja óta nem akadt párja. Novikov tábornok nyáron és ősszel fontos módosításokat hajtott végre a légierő szervezésében, Voronov tábornok pedig a tüzérség alkalmazásában. Zsukov és Konyev kimagasló szerepet játszott azzal, hogy Szmolenszknál feltartóztatták a németeket; Rokosszovszkij, Vatutyin, Csernyahovszkij, Rotmisztrov, Bolgyin, Fegyunyinszkij, Govorov, Mereckov, Jerjomenko, Belov, Leljusenko, Bagramjan és sokan mások, akik a moszkvai csatában és az 1941. év más fontos hadműveleteiben hírnevet szereztek maguknak, mind olyan emberek voltak, akik megérdemelték magas rendfokozatukat és beosztásukat a háború első hónapjainak súlyos harcaiban. Ettől kezdve Sztálin számára a hadsereg legmagasabb parancsnoki beosztásaiba való kinevezéseknél az volt a

kritérium, hogy az illető a harcmezőn milyen képességekről tett tanúbizonyságot. Teljesen igaza van J. Ericksonnak, aki azt mondja, hogy „az 1941-es nyári és őszi harcok katonai tisztogatást végeztek a parancsnokok között, eltérően a korábbi politikai tisztogatástól. Egyre kevésbé tűrték a tudatlan és tehetségtelen embereket. A szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság ereje és kiváló tulajdonságai éppen abban rejlettek, hogy ki tudta emelni azt a szükséges, minimális számú, kiváló képességű parancsnokot, akik ki tudták vezetni a Vörös Hadsereget a katasztrofális helyzetből."[54]

Június 23-án megalakult a szovjet Főparancsnokság Főhadiszállása és néhány nap múlva az Állami Honvédelmi Bizottság Sztálin elnöklete alatt. Július 10-én a Főparancsnokság Főhadiszállását a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállásává szervezték át. Július 19-én Sztálin honvédelmi népbiztos, augusztus 7-én pedig legfelsőbb főparancsnok lett.

A komisszárok intézményét lényegesen megszilárdították. A komisszárok, akik a Vörös Hadseregben a pártot és a kormányt képviselték, kötelesek voltak megszervezni és biztosítani a tisztek és katonák politikai nevelését és a parancsnokokkal egyenlő mértékben felelősek voltak az egységek harcban tanúsított magatartásáért. Az is kötelességük volt, hogy a magasabb parancsnokságnak jelentsenek minden olyan esetet, amikor egy tiszt vagy politikai munkás „méltatlanul viselkedik". Az 1941. év során kitűnt, hogy a komisszárok óriási többsége maradéktalanul támogatta a parancsnokokat. Mivel ezek is, azok is égtek a vágytól, hogy az utolsó erejükig harcoljanak, és nap mint nap igen sürgős katonai feladatokat kellett végrehajtaniuk, a parancsnokok és komisszárok között nem lehettek nézeteltérések.

Ennek ellenére a „kétszemélyi" vezetésnek voltak hátrányos oldalai, és a sztálingrádi csata idején gyökeresen változtatni kellett a komisszárok funkcióin.

Akár volt, akár nem volt rá komoly szükség, hogy a parancsnok mellé a párt külön képviselőjét állítsák, kétségtelen, hogy a katonai komisszároknak volt szerepük. „Minden kezdeti aggodalom, hogy a csapatok nem fognak küzdeni, hamarosan eloszlott annak a szívós és elkeseredett ellenállásnak a láttán, amelyet a németekkel szemben a Vörös Hadsereg tanúsított, amely, Halder megállapítása szerint, »az utolsó szál emberig« harcolt és »álnok módszereket« alkalmazott,

amelyek abban álltak, hogy az oroszok addig lőttek, amíg holtan össze nem estek."[55]

A Belügyi Népbiztosság szerepe a katonai hadműveletekben nem teljesen világos, bár köztudott, hogy az alárendeltségébe tartozó határőrcsapatokon kívül, amelyek elsőnek fogták fel a németek támadását, a Belügyi Népbiztosság csapatai még sok komoly helyzetben katonai alegységként harcoltak, például 1942 június—júliusában Voronyezsnél, ahol segítettek megakadályozni a németek különösen veszélyes áttörését.[56] A Belügyi Népbiztosság és a Vörös Hadsereg kapcsolatának azonban volt egy másik oldala is; a Belügyi Népbiztosságnak alárendelt különleges osztályok ugyanis nemcsak a németektől megszökött egyes hadifoglyokat, hanem egész egységeket is, amelyek, mint ahogy ez 1941-ben gyakran előfordult, kitörtek a német bekerítésből, rendkívül szigorú és aprólékos vallatásnak vetettek alá. Szimonov „Élők és holtak" című regényében van egy különösen tragikus epizód, amely való tényeken alapszik: több napon át tartó harcok után egy tisztekből és katonákból álló nagyobb csoport kitört a bekerítésből. A Belügyi Népbiztosság azonnal lefegyverezte és az igazoló helyre irányította őket. A németek éppen akkor kezdték meg Moszkva elleni támadásukat és az útjukba került lefegyverzett harcosokat megtámadták és egyszerűen lemészárolták, mert képtelenek voltak bármiféle ellenállásra.

Egyébként a Belügyi Népbiztosság kevésbé avatkozott be a Vörös Hadsereg tevékenységébe, mint azelőtt. A hadseregben a katonai és „politikai" elemek közti határ kezdett elmosódni, és Sztálin maga irányította ezt a folyamatot. Bármit tett is a múltban, az 1941 nyári és őszi eseményekből némileg okult. A hadseregben mindenki tiszta szívvel lelkesedett az „1812. utáni »második« honvédő háború" hazafias eszméiért. Minden tehetséges katonát, akit a háború első ütközeteiben vagy egyes esetekben még előtte, a Távol-Keleten fedeztek fel és próbáltak ki, összegyűjtöttek; harcba vetettek minden meglevő tartalékot, a közép-ázsiai és távol-keleti válogatott hadosztályokat is beleértve, ami azáltal vált lehetővé, hogy a Szovjetunió 1941-ben semlegességi szerződést kötött Japánnal.

Bármilyen kellemetlen emlékek és elégedetlenség lakozzék is egyes szovjet tábornokok lelkében, Sztálin 1941 október—novemberének légkörében nélkülözhetetlen összetartó tényező volt, amit mindennél

jobban jellemeztek a „Veszélyben a haza" szavak. Nem volt más választás. A németek Leningrád alatt álltak, a Donyec-medencén keresztül Rosztov felé nyomultak előre, és megkezdődött a Wehrmacht „végső" támadása Moszkva ellen.

A moszkvai csatát általában három nagy szakaszra oszthatjuk: az első a németek szeptember 30-tól október végéig, majd a második a november 17-től december 5-ig tartó támadása és végül a szovjet csapatok december 6-án kezdődő és 1942 tavaszáig tartó ellentámadása és általános támadása.

Szeptember 30-án Guderian páncélos csapatai a német „Közép" hadseregcsoport déli szárnyán támadást indítottak Gluhov és Orjol ellen. Orjol október 2-án elesett, Katukov ezredes harckocsicsoportja azonban Mcenszken túl, a Tulába vezető úton megállította őket. Más német erők nagyarányú támadó hadműveleteket kezdtek délnyugat felől Brjanszk környékén, és nyugat felől a szmolenszk—moszkvai országúton. Erős szovjet csoportokat kerítettek be Brjanszktól délre és Vjazma környékén, Moszkvától közvetlenül nyugatra. A németeknek az volt a szándékuk, hogy Vjazma körzetében bekerített szovjet csapatokat gyalogos erőkkel tartják sakkban, kényszerítik mozdulatlanságra, hogy ily módon páncélos és gépesített hadosztályaik felszabaduljanak a Moszkva elleni villámtámadásra. Ámde a 19., 20., 24. és a 32. hadsereg maradványai és Bolgyin tábornok csoportja több mint egy héten át lekötötte a német 4. hadsereg és a 4. páncélos csoport főerőit. Ez az ellenállás lehetővé tette a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság számára, hogy több, a bekerítésből kitört magasabbegységet irányítson át a mozsajszki védővonalra és tartalékokat vonultasson fel a hátországból.[57]

A német páncélos csapatok október 6-án áttörték a rzsev—vjazmai védővonalat, és megkezdték előrenyomulásukat a Moszkvától mintegy 100 km-re nyugatra levő mozsajszki megerősített állások felé, amelyeket 1941 nyarán hevenyészve építettek ki, és Kalinyintól Kaluga, Malojaroszlavec és Tula felé húzódtak. Az a kevés orosz egység, amely ezt a terepszakaszt védte, csak a „Közép" hadseregcsoport előrevetett egységeit tartóztathatta fel, a németek főerőit azonban már nem.

Mialatt Közép-Ázsiából és Távol-Keletről útban voltak az erősítések a moszkvai arcvonalszakaszra, a Főhadiszállás minden rendelkezésre álló tartalékot harcba vetett. Október 9-én Artyemjev és Leljuk

senko tábornok e szakaszon harcoló lövész-magasabbegységeit és Kurkin tábornok harckocsiegységeit közvetlenül a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokságnak rendelték alá. Másnap az egész front parancsnokává G. K. Zsukov tábornokot nevezték ki.

A németek azonban a mozsajszki védővonalat délről megkerülték, és október 12-én elfoglalták Kalugát. Két nap múlva a mozsajszki védővonalat észak felől is megkerülve, betörtek Kalinyinba. Október 18-án súlyos harcok után a szovjet csapatok elhagyták Mozsajszkot. Október 14-én már elkeseredett harcok dúltak Volokolamszk környékén, amely félúton volt Mozsajszk és Kalinyin között, Moszkvától mintegy 80 km-re északnyugatra.

A helyzet rendkívül súlyos volt. Már nem volt összefüggő arcvonal. A levegőben a német légierő volt az úr. A német páncélos csapatok mélyen behatoltak a hátországba, és arra kényszerítették a Vörös Hadsereget, hogy újabb állásokba vonuljon vissza, ha el akarja kerülni a bekerítést. A hadsereggel együtt a szovjet polgárok ezrei vonultak kelet felé. A gyalogosok, szekerek, állatok és gépek végeláthatatlan áradatban özönlöttek kelet felé minden úton, és még jobban megnehezítették a csapatok mozgását.[58]

A mindenütt kibontakozó szívós ellenállás dacára a németek minden oldalról közeledtek Moszkvához. Két nappal Kalinyin eleste után, amikor annak a reális veszélye fenyegetett, hogy a németek Volokolamszktól előretörnek Isztra és Moszkva felé, a helyzet a végsőkig kiéleződött. Ez október 16-án volt. Még máig is azt mondják, hogy ezen a reggelen két német harckocsi Moszkva északi elővárosáig, Himkiig tört előre, ott azonban hamarosan megsemmisítették őket. Igaz, eddig még egyetlen komoly forrás sem erősítette meg, hogy ezek a harckocsik valóban, és nemcsak egyes megijedt moszkvaiak képzeletében léteztek.

Mi történt Moszkvában október 16-án? Sokan beszéltek pánikról, amely ezen a napon tört ki. Bár, mint majd látni fogjuk, ez túlzottan nagy általánosítás, mégis október 16-a nagyon nehéz nap volt Moszkvában.

Néhány napra volt szükség ahhoz, hogy Moszkva lakossága felismerje, milyen komoly veszélyt jelent az új német támadás. Szeptember utolsó és október első napjaiban minden figyelem az ukrajnai

nagy német támadásra, a németek krími betöréséről szóló hírekre és Beaverbrook szeptember 29-én kezdődő moszkvai látogatására összpontosult. A szeptember 28-i sajtóértekezleten Lozovszkij megpróbált nagyon megnyugtató hangon beszélni, mondván, hogy a németek Leningrádnál „sok ezer halottat" vesztettek, és bármennyi halottjuk lesz is még, Leningrádot nem foglalják el. Azt is mondta, hogy „az összeköttetés (Leningráddal) továbbra is fennáll", és bár a városban bevezették a jegyrendszert, elég élelmiszerkészlet van. Utána beszámolt a „Krímért" folyó súlyos harcokról, de tagadta, hogy a németek már átkeltek volna a Perekopi-földszoroson.

Nyilvánvalóan már fel volt készülve Harkov és a Donyec-medence elvesztésére, bár erről nem beszélt.

A város lakói csak október 4-én vagy 5-én tudták meg, hogy megkezdődött a Moszkva elleni támadás, de annak arányai még nem voltak világosak. Érthető, hogy a szovjet lapok semmit sem közöltek Hitler október 2-i beszédéről, amelyben bejelentette, hogy megindul a Moszkva elleni „végső" támadás.

Lozovszkij azonban az október 7-i sajtóértekezleten érintette ezt a kérdést. Kissé gondterheltnek látszott, de mégis kijelentette, hogy Hitler beszéde csak azt mutatja, mennyire közel áll a kétségbeeséshez ez a fickó.

„Tudja, hogy nem nyerheti meg a háborút, de valahogy fenn kell tartania a németek hangulatát télen is, és ehhez valamiféle nagy sikerre van szüksége annak a bizonyítására, hogy véget ért a háborúnak egy meghatározott szakasza. A másik ok, amely arra bírja Hitlert, hogy valami nagyra vállalkozzék, az angol—amerikai—szovjet egyezmény, amely csüggedt érzést keltett Németországban. A németek a legroszszabb esetben le tudták nyelni a »bolsevikok« megegyezését Angliával, de azt, hogy a »bolsevikok« Amerikával is megegyezzenek, semmiképp sem várták." Lozovszkij hozzátette, hogy mindenesetre egyik vagy másik város elfoglalása nem változtat a háború kimenetelén.

Az október 7-i esti jelentés első ízben szólt hivatalosan „a vjazmai irányban folyó súlyos harcokról".

A „Pravda" és az „Izvesztyija" október 8-i száma gondosan ügyelt arra, hogy ne közöljön nyugtalanító híreket (a „Pravda" vezércikke hétköznapi témával, a háború alatti női munkával foglalkozott), a „Krasznaja Zvezda" azonban már október 7-én riadót fújt. Azt írta,

hogy „a szovjet állam léte forog veszélyben" és hogy a Vörös Hadsereg minden harcosának „mindhalálig helyt kell állnia, és az utolsó csepp véréig kell verekednie".

A „Pravda" október 9-én verte félre a harangot: óva intette a népet a meggondolatlan önelégültségtől, és felszólította, „mozgósítsa minden erejét az ellenség visszaverésére". Másnap éberségre hívta fel a szovjet polgárokat, kijelentve, hogy a Moszkva ellen támadó „ellenség ügynökei révén igyekszik bomlasztani a hátországot és pánikot kelteni". Október 12-én a hazát fenyegető „szörnyű veszélyről" írt.

Ám a „Pravda" az ellenséges ügynökök segítsége nélkül is elegendőt közölt ahhoz, hogy nagy aggodalmat keltsen a moszkvaiakban. Október 8-án elkezdtek beszélni a kiürítésről, és a külképviseleteket, valamint sok szovjet állami intézményt és szervezetet figyelmeztettek, hogy az idevágó döntés hamarosan várható. A légkör rendkívül feszültté vált. A legbátrabbak úgy beszéltek Moszkváról, mint „szuper-Madridról", a kevésbé bátrak pedig siettek elhagyni a várost.

Október 13-ra rendkívül válságosra fordult a helyzet Moszkvában. Egy nagy német csoportosítás, amelyet a Vjazma környéki bekerítő hadművelet több mint egy hétig lekötött, most felszabadult, és részt vehetett a Moszkva elleni végső rohamban.

Egyáltalán nem volt biztos, hogy a német áttörést sikerül megakadályozni. Az Állami Honvédelmi Bizottság október 12-én elhatározta, hogy a moszkvai lakosságot védelmi létesítmények építésére vezényli ki a Moszkvába vivő közeli és távoli utakra, és két további védővonalat építtet magában a városban a külső és a belső körút mentén.

Október 13-án reggel A. Sz. Scserbakov, az SZK(b)P Központi Bizottsága és a moszkvai városi pártbizottság titkára felszólalt a moszkvai pártaktívagyűlésen. „Nem járhatunk behunyt szemmel — mondta —, Moszkva veszélyben forog." Scserbakov felhívta a város dolgozóit, irányítsanak minden lehetséges tartalékot az arcvonalra és a védelmi létesítmények építésére a Moszkvába vezető utakon és magában a városban, és erősen növeljék a fegyver- és lőszergyártást.

A moszkvai pártszervezet határozata felszólította a lakosságot „a vasfegyelemre és a pánik legkisebb megnyilvánulásai, a gyávák, a dezertőrök és a rémhírterjesztők elleni erélyes harcra".

Október 13-án este minden fővárosi alapszervezetben taggyűlést

tartottak, amelyen egyhangúlag jóváhagyták a pártaktíva határozatát. A taggyűléseken megkezdődött a jelentkezés a kommunista századokba és zászlóaljakba, amelyek a népfelkelő csapatokhoz hasonlóan fontos szerepet játszottak Moszkva védelmében. Három nap múlva 12 000 ilyen önkéntesből — legtöbbjük csak rövid ideig tartó katonai kiképzésben részesült és nem voltak harci tapasztalataik — 25 önálló századot és zászlóaljat alakítottak.

Október 12-én és 13-án elrendelték, hogy haladéktalanul Kujbisevbe és más keleti városokba kell áttelepíteni sok állami hivatalt, köztük sok népbiztosságot, a pártapparátus egy részét és az egész moszkvai diplomáciai testületet. A legnagyobb hadiüzemeket szintén ki kellett telepíteni a fővárosból. A tudományos és kulturális intézmények, a Tudományos Akadémia, az egyetem és a színházak kitelepítését szintén tervezték.

Az Állami Honvédelmi Bizottság, a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása és a közigazgatási gépezet magva azonban további intézkedésig Moszkvában maradt. A fővárosban ezután is megjelentek a legfontosabb újságok: a „Pravda", az „Izvesztyija", a „Komszomolszkaja Pravda" és a „Trud".

A kiürítésről szóló híreket október 16-án reggel hivatalos jelentés követte, amely így hangzott: „Október 14-ről 15-re virradó éjjel az arcvonal nyugati irányában rosszabbodott a helyzet. A német fasiszta csapatok nagyszámú harckocsival és gépkocsizó gyalogsággal rontottak rá csapatainkra és az egyik szakaszon áttörték védelmünket."

Amikor az 1941 októberi moszkvai komoly válságról beszélünk, három tényezőt kell meg[illegible] különböztetnünk. Először is volt hadsereg, amely elkeseredetten har[illegible] az ellenséges túlerővel és csak igen lassan vonult vissza, bár viszonylagos manőverezőképességénél fogva nem tudta megakadályozni a németek néhány lényeges helyi sikerét, mint például Kaluga elfoglalását délen, október 12-én, Kalinyin elfoglalását északon, október 14-én, vagy az úgynevezett volokolamszki szakaszon való áttörést, amelyről az október 16-i hadijelentés beszélt.

Számtalan történet forog közszájon arról, hogy a katonák, sőt még a népfelkelők is, hogyan dobtak a harckocsikra kézigránátokat és gyújtópalackokat, és hogyan vittek véghez egyéb hőstetteket. Kétségtelen, hogy a csapatoknak nem szállt inukba a bátorságuk. Az a tény, hogy bár korlátozott számban, de állandóan friss erőket vetettek harc-

ba, jó hatással volt, fenntartotta a harci szellemet a csapatoknál, amelyek már két héten át lélegzetvételi szünet nélkül küzdöttek.

Másodszor, Moszkvának volt munkásosztálya. Ennek többsége kész volt túlórázni az üzemekben, fegyvert és lőszert gyártani, erődöket építeni, harcolni a németekkel Moszkvában, s ha azok áttörnének, vagy ha minden elvész, követni a Vörös Hadsereget keletre. Ámde a munkások ama eltökéltségének, hogy mindenáron védelmezik Moszkvát, különböző árnyalatai voltak. Már egymagában az a tény, hogy az október 13- 16-i pánik tetőpontján csak 12 000 önkéntes jelentkezett a kommunista zászlóaljakba, figyelemre méltónak látszik. Mi a magyarázata ennek? Vajon az, hogy sok munkás ezeket a rögtönzött zászlóaljakat haszontalannak tartotta az ilyenfajta háborúban, vagy sokan azt gondolták, hogy Oroszország még nagy, és hogy talán előnyösebb volna, ha a végső, a döntő ütközetre valahol keleten kerülne sor?

Harmadszor, volt a moszkvaiaknak egy nagy, nehezen osztályozható tömege, amelynek többsége kész volt osztozni a szülőváros sorsában, egy része azonban pánikba esett. Ide lehetett sorolni bárkit az egyszerű nyárspolgártól, aki menekülni készült a veszély elől, egészen a kis, közép és legmagasabb beosztású funkcionáriusokig, akik úgy vélték, hogy ha már egyszer Moszkva hadszíntérré válik, akkor a polgári személyeknek már nincs a városban tennivalójuk.

Ezek az emberek őszintén féltek attól, hogy a német megszállás uralma alá kerülnek, s ezért jogos vagy jogtalan úton szerzett kitelepülési engedéllyel, sőt anélkül is, keletre menekültek, ugyanúgy, ahogyan a párizsiak megindultak délnek 1940-ben, amikor a németek a főváros felé közeledtek.

Később sokan közülük szégyellték menekülésüket, azt, hogy túlbecsülték a németek erejét és nem hittek eléggé szilárdan a Vörös Hadseregben. De vajon nem volt elég ok a pánikra, amikor október 10-én megkezdődött a lázas készülődés a kiürítésre?

Érdekes leírásokat arról, milyen volt Moszkva az októberi válság tetőpontján, nem annyira a történelmi, mint inkább a szépirodalmi művekben találhatunk, így Szimonov már említett „Élők és holtak" című regényében. A regény elmondja, milyen volt Moszkva azon a reménytelennek tűnő október 16-i napon és a rá következő napokban: menekülőkkel teli pályaudvarok, saját gépkocsijukon engedély

nélkül távozó felelős beosztású hivatalnokok; szedett-vedett ruházatú népfelkelők és a kommunista zászlóaljak harcosai, akik az utcákon vonultak, de nem dalolva; a „Sarló és kalapács" üzem, amely éjjel-nappal gyártotta a harckocsiakadályok ezreit, amelyeket a külső körútra szállítottak; a meggyújtott papír égett szaga; a légiriadók és légi harcok gyors váltakozása Moszkva fölött, amelyekben a szovjet pilóták gyakran önfeláldozóan rárepültek az ellenséges gépekre; egyesek demoralizáltsága és mások szilárd eltökéltsége, hogy megvédik Moszkvát, és ha kell, magában a városban verekszenek.

Október 16-ra sok üzemet már keletre telepítettek.

És mégis, a pániknak és a reményvesztettségnek ez üledéke alatt egy „másik Moszkva" is létezett. Nézzük, mit ír róla Szimonov:

„Természetesen nemcsak Moszkva előtt, ahol az utolsó csepp vérükig küzdöttek ezen a napon a csapatok, de magában a városban is sokan voltak, akik minden tőlük telhetőt megtettek, hogy ne kelljen Moszkvát feladnunk. És éppen ezért nem is adtuk fel. De a front helyzete Moszkva alatt az egész háború kimenetele szempontjából, a jelek szerint a legvégzetesebben alakult, és Moszkvában ezen a napon voltak, akik kétségbeesésükben elkészültek rá, hogy másnap bevonulnak a németek.

És — amint ez a tragikus órákban lenni szokott — a bátrak szilárd hite, észrevétlen munkája még nem mindenkiben tudatosodott, tevékenységük még csak ígérte, hogy meghozza gyümölcsét, a kishitűek csüggedése, rémülete és elkeseredése viszont szembeszökő volt. Ez jutott a felszínre, nem is lehetett másként, mert ezen a napon a németek elől menekülők tízezrei kerekedtek fel, és árasztották el a város utcáit, tereit, sűrű tömegben hömpölyögtek a pályaudvarok és a keletre vezető műutak felé; habár igazság szerint e tízezrekből csak kevesen, alig néhány ezren szolgáltak rá, hogy a történelem utólag elmarasztalja őket érte..."[59]

Szimonov az 1941. október 16-i moszkvai eseményekről szóló elbeszélését majdnem húsz év múltán írta, ezek a sorok azonban igazul csengenek annak a fényében, amit ezekről a sötét napokról 1942-ben, alig néhány hónappal az események után hallottam.

Egy másik, egészen másfajta történet is eszembe jut, amelyet a „Trjohgorka" textilkombinát egyik Komszomol-vezetőjétől, egy Olga Szapozsnyikova nevű 25 éves lánytól hallottam, aki a moszkvai

szövőnők „dinasztiájához" tartozott. Mindhárom bátyját behívták a hadseregbe: egyikük már megsebesült, a másik „nyomtalanul eltűnt". Kissé telt és esetlen lány volt, durva, rövidre vágott körmű munkáskezekkel. Mindamellett figyelemre méltó külsejű és jellemű lény volt: sápadt arcában ülő szürke szemével, kemény állával, szépen formált teli ajkával és nevetéskor szikrázó fehér fogaival sajátos, erős orosz szépségnek hatott. Teljesen meghatározott típust képviselt: még fizikailag is a munkásarisztokráciához tartozott. Jellemére és külsejére rányomták bélyegüket a jó hagyományok.

Elbeszélése, amelyet 1942. szeptember 19-én hallottam, egy tekintetben különbözött a mai leírásoktól: tőle tudtam meg, hogy még egyes bátor és elszánt moszkvaiak sem voltak biztosak benne, sikerül-e megmenteni Moszkvát, és lehet-e eredményesebben védelmezni, ha a németek betörnek a városba.

„Szörnyű napok voltak. Az egész 12-én kezdődött. Engem a gyárunkban dolgozó lányok többségéhez hasonlóan a munka frontjára mozgósítottak. Kivittek bennünket néhány kilométerre Moszkvától. Sokan voltunk és árokásásra kaptunk utasítást. Mindnyájan nagyon nyugodtak voltunk, de levertek, és nem tudtuk felfogni, mi történt. Egy fritz már az első nap mélyrepülésben lőtt bennünket. Tizenegy lány meghalt és négy megsebesült." Ezt igen nyugodtan mondta, minden felindulás nélkül.

„Aznap és másnap is dolgoztunk. Szerencsére nem jött több fritz. Én azonban igen nyugtalankodtam szüleim miatt (mindketten a »Trjohgorka« régi munkásai), nem lévén senki, aki rájuk nézzen.

Ezt elmondtam komisszáromnak, és ő visszaengedett Moszkvába. Ezek a moszkvai éjszakák igen különösek voltak: jól hallottuk az ágyúzást. 16-án, amikor a németek áttörtek, bementem a gyárba. Ereimben meghűlt a vér, amikor láttam, hogy kapuja zárva van. Több igazgató elutazott. Ám Dundukov a helyén volt: igen jó ember, aki sohasem vesztette el a fejét. Sok élelmiszert osztott szét közöttünk, hogy ne kerüljön német kézre; én 125 font lisztet, 17 font olajat és sok cukrot kaptam. Nekem mint komszomolistának, ráadásul vezetőségi tagnak, nem volt értelme, hogy Moszkvában maradjak. A gyárban azt javasolták, szállítsam el szüleimet Cseljabinszkba. De bárhova küldöm is az öregeket, számomra csak egy lehetőség maradt: követni a Vörös Hadsereget...

Elmentem, hogy beszéljek anyámmal. Még csak hallani sem akart Cseljabinszkról. »Nem — mondta. — Isten itt is meg fog óvni bennünket, és Moszkva nem esik el.« Aznap éjjel anyámmal együtt lementem a pincébe. Magunkkal vittük kis petróleumlámpánkat, s az egész lisztet, cukrot, továbbá apám párttagsági könyvét is elástuk. Azt gondoltuk, hogy a pincében bújunk meg, ha majd a németek jönnek. Tudtuk, nem maradhatnak sokáig Moszkvában. Talán elmentem volna a Vörös Hadsereggel, de nehéz volt magukra hagynom szüleimet. Aznap éjjel a mama elsírta magát és így szólt: »Az egész család szétszóródott, és te is itt akarsz hagyni?« Akkor éjjel olyan érzésünk volt, hogy a németek bármely pillanatban megjelenhetnek az utcán.

De nem jöttek. Másnap reggelre az egész gyárat aláaknázták. Elegendő lett volna egy gombnyomás ahhoz, hogy az egész kombinát a levegőbe repüljön. Aztán Pronyin, a moszkvai városi tanács elnöke felhívott bennünket és azt mondta, hogy »semmit se robbantsatok fel«.

Ugyanaznap azt is közölték, hogy Sztálin Moszkvában van, és nyomban megváltozott a hangulat. Most már meg voltunk győződve róla, hogy nem adjuk fel Moszkvát. Ennek ellenére az északi peremkerületek lakossága átköltözött a központba. A szirénák állandóan légi riadót jeleztek, és bombák hullottak. Ám 20-án a gyár ismét dolgozott. Sokkal jobban és vidámabban éreztük magunkat..."

Valóban, Scserbakov október 17-én a rádióban bejelentette, hogy Sztálin Moszkvában van. Ugyanakkor elmondta a moszkvaiaknak, hogy a főváros elleni német támadás miatt a helyzet „bonyolult". Azt is megmagyarázta, miért volt szükség a kiürítésre. Határozottan megcáfolta a főváros feladására vonatkozó rémhíreket, amelyeket, úgymond, az ellenség ügynökei terjesztenek. „Moszkváért — mondta —, szívósan, elkeseredetten, az utolsó csepp vérig fogunk verekedni... Mindegyikünk, bármilyen beosztásban legyen is, bármilyen munkát végezzen is, legyen a Moszkvát a fasiszta betolakodók ellen védelmező hadsereg harcosa."

Moszkvában két nap múlva kihirdették az ostromállapotot. Az Állami Honvédelmi Bizottság határozata előírta, hogy „a rendbontókat haladéktalanul felelősségre kell vonni és hadbíróság elé kell állítani, a provokátorokat, kémeket és egyéb ellenséges ügynököket

pedig a... helyszínen agyon kell lőni." A rend fenntartását a városparancsnokra és a Belügyi Népbiztosság által rendelkezésre bocsátott belső karhatalmi alakulatokra, a milíciára és az önkéntes munkásosztagokra bízták. Ezeknek az volt a feladatuk, hogy a hadsereggel, a kommunista századokkal és zászlóaljakkal közösen védelmezzék a városi terepszakaszokat, a városon kívüli és magában a városban levő védővonalakat. Annak alapján ítélve, amit később hallottam, az ostromállapot kedvezően hatott a lakosság erkölcsi erejére.

Október végéig Moszkvából hivatalosan több mint kétmillió embert szállítottak el.

A városban maradók közül sokan később büszkék voltak arra, hogy nem vesztették el a fejüket és azt a hitüket, hogy Moszkva megmenekül. Szerettek visszaemlékezni arra a „hősi légkörre", amely a félig üres Moszkvában október második felében és novemberben uralkodott, amikor a főváros közelében folyt a harc és egyre közeledett hozzá. Most azonban már érezték, hogy a szovjet csapatok a helyzet urai, és hogy a németek hirtelen betörése, amely október 16-án annyira valószínűnek látszott, már nem lehetséges.

A MOSZKVAI CSATA MÁSODIK SZAKASZA

A németek a támadás első 19 napja alatt elérték a Moszkvától alig 80 km-re fekvő Naro-Fominszkot, Volokolamszk körzetében pedig még jobban megközelítették a fővárost. A szovjet csapatok ellenállása azonban állandóan erősödött, és október 18-ra ellenlökéseik lelassították az ellenség előrenyomulását. Mindkét félnek rendkívül súlyos veszteségei voltak, és október 18-tól november elejéig a németek, akiken az egyre fokozódó kimerültség jelei mutatkoztak, nagyon lassan haladtak előre.

A német háborús emlékiratok hangsúlyozzák a Wehrmacht utánpótlási nehézségeit, de teljesen világos, hogy a hírhedt „orosz tél" korántsem játszott döntő szerepet sem októberben, sem pedig november elején. Éppen ellenkezőleg, a németek bizonyos nehézségei abból származtak, hogy a fagy még nem tette járhatóvá az utakat. Nézzük, mit ír erről Guderian:

„Október 29-én páncélos ékünk elért egy Tulától mintegy három

kilométerre levő pontot. Az ellenség erős páncélelhárítása és légvédelme miatt meghiúsultak azok a kísérletek, hogy rohammal foglaljuk el a várost. Sok harckocsit és tisztet vesztettünk... Közben az orjoltulai út olyan gyalázatos állapotba került, hogy kénytelenek voltunk elrendelni... a 3. páncéloshadosztály légi úton történő ellátását... Mivel Tula ellen lehetetlenség volt arcból támadást indítani, báró von Geyr tábornok a város megkerülését javasolta, hogy folytathassuk előrenyomulásunkat kelet felé... Egyúttal (neki) az volt a véleménye, hogy a fagy beálltáig nem lehet gépesített csapatokat alkalmazni."[60]

Guderiannak az az állítása, hogy a Moszkva elleni első német támadás sikerét az eső és a sár hiúsította meg, alaptalannak látszik, hiszen ezektől az oroszok is legalább annyira szenvedtek, mint a németek. Ráadásul maga Guderian ismeri be, hogy Tulának — a Moszkvába vezető út e kulcspozíciójának — az elfoglalását a Vörös Hadsereg védelme és nem a sár akadályozta meg.[61] Ráadásul a szovjet parancsnokság Guderian kellemetlen meglepetésére még bizonyos számú T—34-es harckocsit is bevetett Katukov parancsnoksága alatt.

November 6-án este, vagyis egy héttel a Moszkva elleni első támadás meghiúsulása után és tíz nappal a második támadás megindulása előtt, Moszkva az Októberi Forradalom 24. évfordulóját ünnepelte. A németek még mindig 60 km-re, sőt helyenként még közelebb voltak Moszkvához, és bár a főváros az ostromlott város képét mutatta (a kórházak zsúfolásig tele voltak a sebesültek tízezreivel és naponta újabbak érkeztek), mégis az elmúlt két hét alatt szüntelenül erősödött az a meggyőződés, hogy Moszkvát nem adják fel.

November 6-án este a metró „Majakovszkij" állomásán tartották meg a hagyományos ünnepi ülést. Sztálin ünnepi beszéde az aggodalom és a teljes magabiztosság furcsa vegyüléke volt. Emlékeztetve arra, hogy a háború következtében jelentősen csökkent, sok esetben pedig teljesen mgszűnt az annyi éven át tartó szocialista építőmunka, ezt mondta:

„A háború négy hónapja alatt halottakban 350 000, nyomtalanul eltűntekben 378 000 embert veszítettünk, sebesültjeink száma pedig 1 020 000. Ugyanezen idő alatt az ellenség halottakban, sebesültekben és foglyokban több mint négy és félmillió embert veszített.

Nem kétséges, hogy Németország, amelynek embertartalékai máris

fogytán vannak, a négyhónapos háború eredményeképpen sokkal inkább meggyengült, mint a Szovjetunió, amelynek tartalékai teljes mértékben csak most bontakoznak ki."[62]

Rendkívül kétséges, hogy Oroszországban bárki is elhihette ezeket a számokat, de hát el kellett túloznia a németek veszteségeit, hogy alátámaszthassa azt az állítását, miszerint a villámháború már meghiúsult. Sztálin szavai szerint három oknál fogva hiúsult meg. Először, a németek, mint ez Hess angliai küldetéséből látható volt, abban reménykedtek, hogy Anglia és Amerika csatlakozik hozzájuk az Oroszország elleni háborúban, vagy legalábbis szabad kezet ad nekik keleten. Ez nem történt meg: Anglia, az Egyesült Államok és Oroszország egy táborban van. Másodszor, a németek arra számítottak, hogy a szovjet rendszer összeomlik és a Szovjetunió részeire hull szét.

„A szovjet hátország még sohasem volt olyan szilárd, mint most... Egészen valószínű, hogy bármilyen más állam, ha olyan területi veszteségek érnék, amilyenek a mi mostani területi veszteségeink, nem állná ki a megpróbáltatást és bomlásnak indulna."[63]

Végül, a németek arra számítottak, hogy felgöngyölítik a szovjet fegyveres erőket, s azután akadály nélkül eljutnak az Urálig. Igaz, a német hadsereg tapasztaltabb volt a Vörös Hadseregnél, de a szovjet csapatoknak megvolt az az erkölcsi fölényük, hogy igazságos háborút folytatnak. Ezenkívül a németek utánpótlási bázisaiktól távol, idegen területen harcoltak.

„...a mi hadseregünk hazai környezetben működik, a hátország szakadatlanul támogatja, emberanyaggal, lőszerrel és élelemmel való ellátása biztosítva van... Leningrád és Moszkva védelme... mutatja, hogy a Honvédő Háború tüzében új szovjet harcosok és parancsnokok, repülők, tüzérek, aknavetők, páncélosok, gyalogosok, tengerészek kovácsolódnak ki és már ki is kovácsolódtak, akik holnap a német hadsereg rémei lesznek. (Viharos taps.)"[64]

Emellett, folytatta Sztálin, nem szabad tagadni, hogy kedvezőtlen tényezők is vannak. Az egyik az, hogy Európában nincs második front. Mialatt a németek számos szövetségesük — a finnek, románok, olaszok és magyarok — segítségére támaszkodva harcolnak a Vörös Hadsereg ellen, az európai kontinensen továbbra sincsenek angol vagy amerikai csapatok, amelyek segítenék Oroszországot.

„...Kétségtelen, hogy a második front létrejövetele az európai

kontinensen — s ennek a frontnak a legközelebbi időben feltétlenül létre kell jönnie —, lényegesen megkönnyíti majd hadseregünk helyzetét a német hadsereg hátrányára."[65]

A második kedvezőtlen tényező a németek páncélos és légi fölénye volt. A Vörös Hadsereg, bár minőségileg jobb, de számbelileg jóval kevesebb harckocsival rendelkezett, mint a német haderő. Nemcsak több harckocsit, hanem több repülőgépet, kézi páncéltörő fegyvert és ágyút, aknavetőt és kézigránátot is kell gyártani, továbbá különféle harckocsiakadályokat kell építeni, hangsúlyozta Sztálin.

Utalva arra, hogy a nácik sem nem „nacionalisták", sem nem „szocialisták", hanem a legrosszabb fajta imperialisták, akik elsősorban a szláv népek megsemmisítésére vagy leigázására törekszenek és idézve néhány, az „alsóbbrendű fajokra" vonatkozó különösen jellemző német kijelentést, Sztálin igen hatásosan hivatkozott az oroszok nemzeti büszkeségére: „És ezek az állati erkölcsű, lelkiismeretlen és becstelen emberek elég arcátlanok ahhoz, hogy a nagy orosz nemzet, Plehanov és Lenin, Belinszkij és Csernisevszkij, Puskin és Tolsztoj, Glinka és Csajkovszkij, Gorkij és Csehov, Szecsenov és Pavlov, Repin és Szurikov, Szuvorov és Kutuzov nemzetének megsemmisítésére szólítsanak fel!...

A német területrablók irtóháborút akarnak a Szovjetunió népei ellen. Nos, ha a németek irtóháborút akarnak, megkapják. (Viharos, hosszan tartó taps.)

Mostantól fogva a mi feladatunk... kiirtani mind egy szálig minden németet, aki mint megszálló hazánk területére hatolt...

Nincs kegyelem a német megszállóknak!

Halál a német megszállókra! (Viharos taps.)"[66]

Harmadszor, fennáll a Nagy Hármasnak a német fasiszta imperialisták elleni koalíciója. Ez a háború a gépek háborúja, s Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió háromszor annyi gépet tud gyártani, mint Németország.

Utána Sztálin hivatkozott a Beaverbrook és Harriman részvételével megtartott moszkvai konferenciára, Angliának és az Egyesült Államoknak arra az elhatározására, hogy rendszeresen ellátják a Szovjetuniót repülőgépekkel és harckocsikkal, valamint Angliának arra a korábbi elhatározására, hogy nyersanyagokat — alumíniumot, ónt, ólmot, nikkelt és nyersgumit — szállít Oroszországnak és Ame-

rikának arra a későbbi elhatározására, hogy egymilliárd dollár kölcsönt nyújt a Szovjetuniónak.

„Bízvást mondhatjuk, hogy az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió koalíciója reális dolog (Viharos taps), amely nő és nőni fog közös felszabadító ügyünk javára."[67]

Befejezésül Sztálin kijelentette, hogy a Szovjetunió felszabadító háborút visel, hogy nincsenek területi követelései sem Európában, sem Ázsiában, Iránt is beleértve, s nem célja, hogy rákényszerítse akaratát és rendszerét a szláv és más népekre, amelyek felszabadulásukat várják a náci járom alól. A Szovjetunió nem akar beavatkozni czeknek a népeknek a belügyeibe... A Szovjetunió népeinek megállás nélkül kell dolgozniuk, hogy ellássák a Vörös Hadsereget fegyverrel, lőszerrel és élelmiszerrel.

Jóval drámaibb és lelkesítőbb környezetben mondott beszédet Sztálin másnap reggel, a csapatok díszszemléjén. Távolban a szovjet és német ágyúk dörögtek, a vadászgépek járőröztek Moszkva légterében. És itt, a Vörös téren azon a borús, hideg reggelen Sztálin a katonák előtt beszélt, akik közül sokan az arcvonalról érkeztek vagy oda indultak.

„Elvtársak! Súlyos körülmények között kell ma megünnepelnünk az Októberi Forradalom 24. évfordulóját... Az ellenség Leningrád és Moszkva kapuja előtt áll... Az ideiglenes balsikerek ellenére, hadseregünk és hajóhadunk végig az egész arcvonalon hősiesen visszaveri az ellenség támadásait..."[68]

Oroszország, folytatta Sztálin, súlyosabb megpróbáltatásokat is átélt. Emlékeztetett 1918-ra, a forradalom első évfordulójára és egyes történelmi példákra hivatkozva ezt mondta:

„Akkor országunk háromnegyed része volt a külföldi intervenciósok kezében... Nem voltak szövetségeseink, nem volt Vörös Hadseregünk — akkor kezdtük csak szervezni —, nem volt elég kenyerünk, nem volt elég fegyverünk, nem volt elég felszerelésünk. Tizennégy állam szorongatta akkor országunkat. De mi nem csüggedtünk, nem vesztettük el bátorságunkat. A háború tüzében megszerveztük a Vörös Hadsereget, és katonai táborrá változtattuk országunkat. A nagy Lenin szelleme lelkesített akkor bennünket az intervenciósok elleni harcra... Országunk helyzete most sokkal kedvezőbb, mint 23 évvel ezelőtt. Országunk most ipar, élelmiszer és nyersanyag tekintetében gazda-

gabb, mint 23 évvel ezelőtt. Most vannak szövetségeseink, akik egységes arcvonalat alkotnak velünk a német területrablók ellen. Most a hitleri zsarnokság igája alá került valamennyi európai nép rokonszenvez velünk és támogat minket. Most nagyszerű hadseregünk és nagyszerű hajóhadunk van... Nincs komoly hiányunk sem élelmiszerben, sem fegyverben, sem felszerelésben... A nagy Lenin szelleme... ma éppúgy lelkesít bennünket a honvédő háborúra, mint 23 évvel ezelőtt.

Lehet-e kételkedni abban, hogy le tudjuk győzni és le kell győznünk a német területrablókat?

Nem olyan erős az ellenség, mint ahogy azt egyes begyulladt tudálékosok feltüntetik... Ha... Németország... tényleges helyzete alapján ítélünk, nem nehéz megérteni, hogy a német fasiszta területrablók katasztrófa előtt állnak...

Elvtársak! Vöröskatonák és vöröstengerészek, parancsnokok és politikai megbízottak, partizánok és partizánnők! Az egész világ szeme rátok szegeződik, bennetek látja azt az erőt, amely a német területrablók haramiabandáját meg tudja semmisíteni. Európa német hódítók igája alá került, leigázott népei rátok szegezik tekintetüket, bennetek látják felszabadítóikat. Nagy, felszabadító küldetés jutott osztályrészetekül. Legyetek hát méltók e küldetésre! A háború, amelyet ti viseltek, felszabadító, igazságos háború. Lelkesítsen benneteket ebben a háborúban nagy elődeink, Alekszandr Nyevszkij, Dmitrij Donszkoj, Kuzma Minyin, Dmitrij Pozsarszkij, Alekszandr Szuvorov, Mihail Kutuzov bátor példaképe! Vezéreljen benneteket a nagy Lenin győzedelmes zászlaja!"[69]

Az, hogy a nagy elődöket, az orosz kultúra nagyjait — Puskint, Tolsztojt és Csajkovszkijt, a nagy tudósokat, gondolkodókat és nemzeti hősöket idézte — Alekszandr Nyevszkijt, aki 1242-ben leverte a teuton lovagokat, Dmitrij Donszkojt, aki 1380-ban szétverte a tatárokat, Minyint és Pozsarszkijt, akik a XVII. században a lengyelek ellen küzdöttek, továbbá Szuvorovot és Kutuzovot, akik Napóleon ellen harcoltak — apellálás volt a sajátos orosz nemzeti büszkeségre. A Balti Köztársaságok és Ukrajna elvesztésével a németekkel szembeni ellenállás főként a régi Oroszországban összpontosult.

A háborús Szovjetunióban, ahol minden hivatalos megnyilatkozást és még inkább Sztálin minden egyes szavát szívrepesve várták, ez a két beszéd — és különösen az, amelyet Sztálin drámai körülmények kö-

zött a Vörös téren mondott, amikor a németek még mindig Moszkva előtt álltak — igen nagy hatással volt mind a hadseregre, mind a dolgozókra.

Oroszország, és méghozzá nem csupán a lenini Oroszország dicsőítése roppant nagy befolyást gyakorolt az egész népre. Éppen ez a hazafias propaganda, amely a szovjethatalmat és Sztálin hatalmát azonosította Oroszországgal, a szent Oroszországgal, mindennél inkább alkalmas volt arra, hogy igazi lelkesedést keltsen szerte az országban.

Mindenesetre ez nem volt valami teljesen új dolog. A nép elképzelésében Sztálin alakja már sok éven át úgy élt, mint az államépítő alakja, aki hasonlít Alekszandr Nyevszkijre (úgy ahogy őt például Ejzenstejn—Prokofjev filmje bemutatta), Rettegett Iványra és Nagy Péterre (úgy, ahogy Alekszej Tolsztoj regénye ábrázolja).

Éppen ezért a népnél 1941-ben nem talált süket fülekre a tatárjárás, a zavaros idők, a lengyel betörés vagy 1812 emlegetése. Az orosz népet mélyen sértette a betörés, ez jóval sértőbb volt, mint bármi azelőtt. Sztálin november 6-i beszédében nem mulasztotta el hangoztatni a különbséget Napóleon és Hitler között: Napóleon dicstelen véget ért, de legalább nem vitte magával a meghódított országokba az „alsóbbrendűekről" szóló filozófiát.

Később majd részletesebben beszélünk arról, milyen volt a hangulat Oroszországban 1941—1942-ben. Most elég, ha annyit mondunk, hogy Sztálin e két novemberi beszédében nemcsak ügyesen alkalmazkodott a közhangulathoz, hanem igyekezett azt minden módon erősíteni és bátorítani is.

Erre nagy szükség is volt, hiszen egy sor régi orosz várost, mint például Pszkovot, Novgorodot és Kalinyint (Tvert) már elfoglalták a németek, Leningrádot lényegében bekerítették és Moszkva felé törtek előre, igyekezvén elsöpörni a fővárostól 50—60 km-re levő hevenyészett védelmet.

„A Nagy Honvédő Háború története" nem kisebbíti Sztálin e két beszédének a jelentőségét: „Sztálinnak a Moszkvai Szovjet ünnepi gyűlésén tartott beszámolója és az 1941. november 7-i díszszemlén mondott beszéde óriási erkölcsi és politikai hatással volt a megszállt területek lakosságára... A szovjet repülők az ünnepi gyűlésekről és a Vörös téren rendezett díszszemléről szóló újságokat szórtak le az arc-

vonal mögött. Az újságok felbecsülhetetlen kincsként jártak kézről kézre, a legnagyobb gonddal őrizték őket. Örömkönnyek szöktek a szovjet emberek szemébe, amikor megtudták, hogy merő hazugság az a hitleristák által terjesztett hír, amely szerint Moszkva elesett: — Moszkva rendíthetetlenül áll! Szeretett pártjuk hangját hallva visszanyerték szilárd hitüket a szovjet állam erejében, a szovjet nép törhetetlen győzniakarásában, a német fasiszta hódítók vereségének elkerülhetetlenségében."[70]

1941 októbere és novembere az egész szovjet—német háború legsúlyosabb hónapjai voltak. Csak 1942 októberét hasonlíthatjuk velük össze, amikor Sztálingrád sorsa egy hajszálon függött.

1941 szeptember végére Ukrajna nagy része elveszett, a németek Harkov, a Donyec-medence és a Krím felé törtek előre. Miután a szovjet csapatok a kijevi csatában vereséget szenvedtek, amelyben — saját beismerésük szerint is csak foglyokban mintegy 175 000 embert vesztettek — a németeknek délen nagy fölényük volt, nemcsak élőerőben, hanem repülőgépekben, harckocsikban és lövegekben is.[71] Sztálinnak azokat a parancsait, hogy szervezzék meg Perekop szívós védelmét és építsenek ki tartós védelmet Harkovtól nyugatra, valamint a Donyec-medencében, nem sikerült időben végrehajtani. A helyi népfelkelő alakulatokba sok ezer donyeci bányászt mozgósítottak és 150 000 bányász építette az új védővonalakat, de erőfeszítéseik nem jártak eredménnyel. A németek szeptember 29-én betörtek a Donyec-medencébe, amelyre akkoriban az egész szovjet szénbányászat 60 százaléka, a kokszgyártás 75 százaléka, a nyersvastermelés 30 és az acélgyártás 20 százaléka jutott. Október 17-re Rundstedt hadseregei elfoglalták az egész Donyec-medencét, és miután átkeltek a Miuszfolyón, bevonultak az Azovi-tenger melletti Taganrogba. Északra Paulus 6. hadserege Harkovot támadta, amelyet október 24-én el is foglalt. A szovjet csapatok ezt megelőzően igyekeztek onnan minél több ipari berendezést elszállítani. A németek már Taganrogban voltak, amikor megkezdődött a „Rosztszelmas", a nagy rosztovi mezőgazdasági gépgyár berendezéseinek elszállítása. Ez a munka majdnem az utolsó pillanatig folyt, gyakran német bombaeső közepette.

November 19-én, kétnapos elkeseredett utcai harc után a németek elfoglalták Rosztovot. A Legfelsőbb Főparancsnokság azonban oly nagy jelentőséget tulajdonított Rosztovnak, hogy bár a moszkvai csata

teljes erővel dúlt, Tyimosenko mégis kapott erősítéseket, és tíz nap múlva Rosztovot — a „Kaukázus kapuját" — felszabadították az oroszok. Ez volt első nagy győzelmük, bár a németeket mindössze 50—60 km-rel vetették vissza, ahol beásták magukat a Miusz-folyó mentén. A szovjet sajtó adati szerint (amelyeket részben a németek is megerősítettek), ennek a győzelemnek nemcsak katonai, hanem politikai jelentősége is volt, mert hatással volt Törökországnak a Szovjetunióval szembeni politikájára.[72]

Ezalatt Manstein 11. hadserege egy román hadtest támogatásával betört a Krím-félszigetre, ahol a szovjet csapatok rendezetlenül vonultak vissza Szevasztopol felé. November közepére a németek (vagy a románok) az egész félszigetet elfoglalták Szevasztopol kivételével, ahol 16 km mélységben három megerősített védővonal épült ki. Az ellenség rohammal igyekezett elfoglalni a haditengerészeti támaszpontot, de minden kísérlete kudarcba fulladt. Az ostromlott erőd Oktyabrszkij altengernagy és Petrov tábornok parancsnoksága alatt 1942 júliusáig tartotta magát. A fegyverek és a lőszer nagy részét Szevasztopol maga gyártotta föld alatti műhelyeiben, amelyek többékevésbé rejtve voltak a szüntelen légitámadások és a tüzérségi tűz elől. Egyedül november—decemberben 400 aknavetőt, 20 000 kézigránátot és 32 000 gyalogsági aknát gyártottak, továbbá nagyszámú löveget, géppuskát, sőt harckocsit is kijavítottak. Ebben az időben Szevasztopolt 54 000 ember védte, akik nyolc hónapon át nagy német és román erőket kötöttek le, amelyeket ellenkező esetben arra használhattak volna fel, hogy a Kercs-szoroson át betörjenek a Kaukázusba.

A Rosztovból kiűzött és Szevasztopolnál feltartóztatott németek azonban ennek ellenére délen nemcsak súlyos katonai, hanem óriási és érzékeny gazdasági kárt is okoztak a Szovjetuniónak.

Északon még tragikusabb volt a helyzet. Szeptember 8-án Sliszszelburg (Petrokreposzty) elfoglalása után a németek teljesen körülzárták Leningrádot, hacsak nem számítjuk a keskeny „élet útját", a Ladoga-tavon keresztül. November 9-től kezdve még a ladogai rést is alig lehetett használni, mert a németek elfoglalták a tótól délkeletre, a vasúti fővonal mellett fekvő Tyihvint. Úgy látszott, hogy Leningrád véglegesen éhhalálra van ítélve, és csak december 9-én, Tyihvin felszabadítása után vált némileg reményteljesebbé a helyzet. Figyelemre méltó, hogy a moszkvai csata kellős közepén a Legfelsőbb Főparancs-

nokság elegendő csapatot tudott megtakarítani Rosztov és Tyihvin felszabadítására, bár ezt nyilván csak minimális célnak tekintette, amelyet nem követhetett a Donyec-medence felszabadítása vagy a leningrádi ostromzár felszakítása. Hiszen abban az időben a Vörös Hadsereg nemcsak kiképzett tartalékokban, hanem fegyverzetben is rendkívül nagy hiányt szenvedett. És ami a legfőbb, világos volt, hogy a németek fő célja — októberi tömegtámadásuk meghiúsulása ellenére is — Moszkva elfoglalása maradt.

November elején a németek minden jel szerint újabb nagy támadásra készülődtek. Moszkvától nemcsak nyugatra, hanem északnyugatra és délnyugatra is nagy erőket összpontosítottak. Az első támadás meghiúsulása a Főhadiszállásnak időt adott arra, hogy Moszkván túl nagy hadászati tartalékokat vonjon össze és minden szakaszon megerősítse az arcvonalat.

Az a tény, hogy a németek októberben nem foglalták el Moszkvát, igen jó hatással volt a szovjet harcosok erkölcsi erejére. Ezt mutatja többek között az, hogy a katonák és tisztek tömegesen léptek be a pártba és a Komszomolba. Egy hónap alatt (októbertől novemberig) a párttagok száma a Moszkva környéki három hadseregcsoportnál 33 000-ről 51 000-re, a komszomolistáké pedig 59 000-ről 78 000-re emelkedett. Ebben az időben a pártba a legkisebb formaságok mellett majdnem minden olyan katonát felvettek, aki kitüntette magát a harcban.

A Moszkva elleni első német támadás meghiúsulása után a polgári lakosság hangulata is javult. Moszkva kiürítése egész októberben és november első felében tartott. A lakosságnak mintegy a felét és az ipar nagy részét elszállították. Így 75 000 forgácsológépből csak 21 000 maradt Moszkvában. A moszkvai ipar főként lövészfegyvereket és lőszert gyártott, valamint harckocsikat és gépkocsikat javított. Moszkva felett az eget záróléggömbök tarkították, majdnem minden fő útvonalon harckocsiakadályok meredeztek, és rengeteg légvédelmi üteget állítottak fel. Jóval több volt belőlük, mint azelőtt. Még jobban megszigorították a tűzrendészeti szabályokat: a moszkvaiak ezrei teljesítettek tűzvédelmi ügyeletet. A városban szigorú háborús és hősi légkör uralkodott, amely egyáltalán nem hasonlított az októberi válság alatti állapotokra.

Bár általános volt az a meggyőződés, hogy Moszkva nem vész el,

nem becsülték le az ellenség készülő második támadását. Mint ahogy várni lehetett, a németek több szakaszon jelentős fölényre tettek szert. Az első nagy erejű csapásokat október 16-án a kalinyin—volokolamszki arcvonalszakaszon mérték, ahol háromszoros harckocsi- és kétszeres tüzérségi fölényben voltak. November 22-én betörtek a Moszkvától északra fekvő Klinbe és tőle nyugatra Isztrába. Ez volt a Moszkvához legközelebb eső település, amelyet valaha nagy német erők értek el. Kétségtelen, hogy Isztrából — a német tábornokok visszaemlékezései szerint — „erős tábori látcsővel látni lehetett Moszkvát".

A Volokolamszktól északra dúló elkeseredett harcokban a szovjet katonák sok hőstettet vittek véghez. Megemlíthetjük például Dovator tábornok lovasainak hőstetteit, amelyeket, igaz, súlyos veszteségek árán értek el (maga Dovator december 19-én az ellentámadás közben elesett), vagy a Panfilov hadosztály páncélvadász osztagának önfeláldozó ellenállását, amely osztag a volokolamszki országutat védelmezte a duboszekovói keresztútnál.

Egy sereg más, nem kevésbé dicső hőstett, ha nem is feledkeztek meg teljesen róluk, de mindenesetre nem került be a háborús krónikába, hogy megismerjék az utódok. Volt néhány hős, akinek az jutott osztályrészül, hogy megmaradjon a nép emlékezetében. A légierőnek megvolt a maga nemzeti hőse Gasztello kapitány személyében; a gyalogságnak ott volt a 28 panfilovistája; a partizánoknak (és így a komszomolnak és az egész országnak) pedig Zoja Koszmogyemjanszkaja, a nemzet hősnője.

Valójában sem Gasztello, sem a 28 panfilovista, sem pedig Zoja tette nem volt a bátorság és az önfeláldozás egyedülálló, elszigetelt példája. 1941 november—decemberében az emelkedett tömeghangulatban igen sok hasonló eset fordult elő.

A moszkvai arcvonal déli szárnyán állandóan a bekerítés veszélye fenyegette Tula iparvárost, amelyet csak egy keskeny folyosó kötött össze a fővárossal. A régi Oroszország fegyvergyártásának ebben a központjában különösen erős pártszervezet működött, és a helyi munkászászlóaljak igen derekasan kivették részüket városuk védelméből, ahol olyan volt a légkör „mint 1919-ben". Ezt ragyogóan megírta Bolgyin tábornok, akit november 22-én Tula védelmének parancsnokává neveztek ki.[73] Guderiannak egyszer már nem sikerült elérnie

Tulát, de nem hagyott fel azokkal a kísérleteivel, hogy megkerülje és elvágja. A várost december 3-án a bekerítés veszélye fenyegette, mivel a németek szorosan megközelítették a Moszkvába vezető vasútvonalat és országutat.

Tula számára december 3. volt a legválságosabb nap, de más arcvonalszakaszokon egy héttel előtte megállították a németeket, és már teljes erővel folytak a december 6-ra tervezett szovjet ellentámadás előkészületei.

A Moszkva elleni második támadás időszakának közepére a németek szenvedni kezdtek a hidegtől. Alig egy héttel előtte Guderian keservesen panaszkodott amiatt, hogy páncélosai a sárba ragadtak és a korai fagyban reménykedett, amely megkönnyíti az előretörést Moszkva felé. Most pedig legalább olyan keservesen panaszkodott arra a hidegre, amelyet úgy várt. November 6-án ezt írta:

„Siralmas dolog csapataink számára és igen nagy kár, hogy az ellenség ily módon időt nyer, és terveink megvalósítása a tél beálltáig elhalasztódik. Mindez igen elszomorít... Egy nagy csapás egyedülálló esélye egyre irreálisabbá válik. Csak Isten tudja, hogyan alakulnak a dolgok."

November 7-én megállapította: „Megtörténtek az első súlyos fagyási sérülések." November 17-én Guderian hangja még komorabbá válik:

„Csak igen lassan közeledünk végcélunk felé ebben a kegyetlen fagyban, amikor minden csapat hihetetlen utánpótlási nehézségekkel küzd. A vasúton történő lőszerszállítás egyre nehezebb... Gépkocsijaink üzemanyag nélkül nem tudnak mozogni..."

A németek számára általában minden roppant vigasztalanná vált. Később Guderian így írt:

„Az 1941. évi termés az egész országban gazdag. Jószágban sincs hiány. De tönkretett vasúti szállításunk miatt a 2. páncéloshadsereg működési körletéből csak igen kevés élelmiszert tudtunk küldeni Németországba."[74] Majd így folytatja:

„November 17-én arról értesültünk, hogy szibériai csapatok tűntek fel az arcvonalon és vasúton további tartalékok érkeznek Rjazanyba és Kolomnába. A 112. gyalogoshadosztály felvette a harcérintkezést ezekkel az új szibériai csapatokkal. Mivel egyidejűleg az ellenség harckocsijai rohamoztak bennünket... megritkult csapataink nem tudták visszaverni ezeket a friss erőket. Mielőtt a hadosztályt elítélnénk, arra

kell gondolnunk, hogy minden ezredben már mintegy 500 fagyásos sérülés volt, hogy a hideg miatt a géppuskák nem működtek, és hogy 37 mm-es ágyúnk hatástalan volt az orosz T—34-es harckocsikkal szemben. Ez pánikot szült, amely először fordult elő az orosz hadjáratban... Gyalogságunk harcképessége oda van..."

Guderian — aki ennek ellenére folytatta rohamait Tula ellen — azt is megemlíti, hogy csapatai egy időre átvágták a tula—moszkvai országutat és vasútvonalat. Ámde elbeszéléséből kitűnik, hogy a német csapatoknál valami nem volt rendben. Jóllehet csupán arról beszél, hogy „csapataink ereje kimerült, mint ahogy üzemanyaguk elfogyott".

Minden Tula elleni roham meghiúsult, Guderian szerint főként ugyanazon okoknál fogva, és azért is, mert december 4-én a hőmérséklet, ahogy írja —31 °C-ra, 5-én pedig —68 °C-ra (sic!) süllyedt. Ezt természetesen kizárólag a képzelet szüleményének kell tekintenünk, s azzal magyarázható, hogy Guderian mindent az időjárásra akart kenni!

Az oroszok tagadják, hogy novemberben nagy hideg volt, azt azonban elismerik, hogy decemberben valóban igen erős fagy állt be. De joggal állapítják meg, hogy képtelenség lenne azt gondolni, mintha a szovjet katonák, mint általában minden ember, ne szenvedtek volna a nagy hidegtől. A szovjet források azonban megállapítják, hogy a Vörös Hadsereg téli ruházata sokkal jobb volt, mint a németeké: „A német hadsereg a második világháború kirobbantása óta első ízben került súlyos válságba. A fasiszta tábornokokat elbátortalanították mind az óriási veszteségek, mind pedig ama reményüknek a meghiúsulása, hogy a Szovjetunió elleni háborút 1941-ben befejezik. Szertefoszlottak hát az ábrándok, hogy a telet meleg moszkvai lakásokban tölthetik. Blumentritt tábornok elkeseredve jegyezte meg, hogy a német katonák »első oroszországi tele bizony súlyos harcokkal telt el, csak nyári egyenruhával, köpennyel és pokróccal felszerelve«. Ugyanakkor, mint mondja, »az orosz katonák többsége rövid prémbundával, lélekmelegítővel, filccsizmával és füles prémsapkával volt felszerelve. Az oroszoknak volt meleg kesztyűjük, meleg alsóneműjük.« Feltétlenül egyet kell értenünk a vereséget szenvedett fasiszta tábornok e vallomásával. A Vörös Hadsereg valóban jobban felkészült a téli háborúra. A Blumentritt által felsorakoztatott tényekből kiviláglik, hogy a német és a szovjet hadsereg között nemcsak a télre

való felkészülés fokát tekintve volt különbség, hanem abban is, hogy a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság sokkal előrelátóbb volt a német vezérkarnál."[75]

A mai szovjet hadtörténeti művek nem ismétlik meg azokat a német veszteségekre vonatkozó, valóban csillagászati számokat, amelyeket annak idején mind Sztálin, mind pedig a Szovjet Tájékoztató Iroda jelentései közöltek. A Moszkva elleni második német támadás idején (november 16-tól december 6-ig) „A Nagy Honvédő Háború története" szerint a németek veszteségei a következők voltak: 55 000 halott, több mint 100 000 sebesült és fagyásos, 777 harckocsi, 297 löveg és aknavető, 244 géppuska, több mint 500 géppisztoly.[76] Ezek valószínűnek látszó adatok, amelyek nem sokban térnek el azoktól a német adatoktól, amelyeket például Guderian közölt.

Ma az a vélemény, hogy a háború első öt hónapja alatt a németek (a szövetségesek nélkül) 750 000 embert vesztettek. Ez a szám még némileg kisebb is annál, amelyet maguk a németek adnak meg. Hillgruber és Jacobsen például ezt írja: „Kétségtelen, hogy a németek veszteségei az orosz hadjárat első szakaszában igen nagyok voltak, különösen a moszkvai ütközet idején... 1941. december 10-ig a német hadsereg keleten, a betegeket nem számítva, 775 078 embert vesztett" (a keleten harcoló hadseregek átlagosan 3,2 millió főt kitevő személyi állományának mintegy 24,22 százalékát). Halder naplója szerint a Moszkva elleni második támadás második feléig a veszteségek (felkerekítve) a következők voltak:

július 31-ig	összesen 213 000 fő
augusztus 3-ig	összesen 242 000 fő
szeptember 30-ig	összesen 551 000 fő
november 6-ig	összesen 686 000 fő
november 13-ig	összesen 700 000 fő
november 23-ig	összesen 734 000 fő
november 26-ig	összesen 743 000 fő

Amikor a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság kidolgozta a téli ellentámadás tervét, egy minimális és egy maximális célt tűzött maga elé. A minimális cél az volt, hogy helyre kell állítani az összeköttetést Leningráddal, meg kell szüntetni a Moszkvát fenyegető veszélyt, és el kell zárni a németek útját a Kaukázus felé. Maximális célként pedig a leningrádi ostromzár áttörését, a németek bekerítését Moszkva és Szmolenszk között, valamint a Donyec-medence és a Krím felszabadítását tűzték ki. Az események azonban úgy alakultak, hogy még a minimális célt is csak részben érték el: november végén a szovjet csapatok felszabadították Rosztovot — a „Kaukázusnak ezt a kapuját" —, és visszaszorították a németeket a Miusz-folyóig, tovább azonban nem nyomultak előre, hacsak nem számítjuk a télvégi helyi jelentőségű támadást a Donyec-medencében, amelynek eredményeképpen elfoglaltak egy kisebb kiszögellést, Barvenkovót és Lozovaját is beleértve. A Krím-félszigeten Szevasztopol továbbra is tartotta magát. A Fekete-tengeri Flotta december 26-án deszantot tett partra a Kercsi-félszigeten és a Krím-félsziget keleti részén, ez a vállalkozás azonban a következő év tavaszán katasztrófával végződött. A Leningrádi Fronton Tyihvin december 9-én történt felszabadítása számottevően megkönnyítette Leningrád ellátását. A szárazföld felől azonban a blokád továbbra is fennállt. A Vörös Hadsereg Moszkva környéki előrenyomulása jelentős volt, és mégis, bár jókora területet szabadított fel (az egyik csoportosítás például Velikije Lukiig nyomult előre, vagyis több mint 300 km-t tett meg), a németeknek mégis sikerült tartaniuk a Rzsev—Gzsatszk—Vjazma háromszögben levő megerődített körletet, amely mindössze 150 km-re nyugatra van Moszkvától.

Hitler annak ellenére, hogy sok tábornoka a minél nagyobb távolságra való visszavonulást javasolta, ragaszkodott ahhoz, hogy ne adják fel Rzsevet, Vajzmát, Juhnovot, Kalugát, Orjolt és Brjanszkot. A németek ezeket a városokat, Kaluga kivételével tartották. Több tábornokot, akiknek inukba szállt a bátorságuk, például von Brauchitschot, Höpnert és Guderiant leváltottak, von Bock pedig „megbetegedett". Északon von Leeb tábornokot „egészségi állapotára való tekintettel" szintén leváltották beosztásából, és helyébe egy meggyőződésesebb nácit, Küchler tábornokot állították. Hitler igen elkeseredett

amiatt, hogy von Leeb augusztusban vagy szeptemberben nem tudta elfoglalni Leningrádot, és őrjöngött, hogy von Bock nem tudta bevenni Moszkvát. Miután az oroszok visszafoglalták Rosztovot, Rundstedt egy időre szintén kegyvesztett lett.

A szovjet ellentámadás december 5—6-án a Kalinyintól Jelecig terjedő 900 km-es arcvonalon csaknem mindenütt elkezdődött, és a szovjet csapatok az első napokban majdnem mindenütt jelentős sikereket értek el. A téli harcok sajátossága az volt, hogy a szovjet parancsnokság, ha csak lehetett, kerülte az ellenséges utóvédcsapatok elleni arcból indított rohamokat. Inkább gyorsanmozgó üldöző osztagokat szervezett, amelyeknek az volt a feladatuk, hogy elvágják az ellenséges csapatok visszavonulását és pánikot keltsenek soraikban. Ezek az üldöző osztagok (amelyeket az 1812-es kozákokhoz hasonlíthatunk, akik kíméletlen csapásokat mértek Napóleon „Grande Armée"-jára) géppisztolyosokból, sítalpas lövészekből, harckocsikból és lovasokból, különösen Belov és Dovator tábornok lovasaiból álltak. E harcászat nem hozta meg a várt eredményeket, és a lovasegységek különösen nagy veszteségeket szenvedtek.

A németek ebben a téli hadjáratban a különböző arcvonal-szakaszokon eltérően viselkedtek. Általában továbbra is szívósan ellenálltak, de nyilvánvalóan rettegtek a bekerítéstől. Ezért, amikor az oroszok december 13-án megközelítették Kalinyint, valamint Klint és megadásra szólították fel a német helyőrségeket, azok elutasították az ultimátumot és sürgősen visszavonultak, amíg nem volt késő, de előzőleg igyekeztek minél több épületet felgyújtani. Más helyeken viszont a németek visszavonulása gyakran pánikszerű menekülésbe csapott át. Moszkvától nyugatra és Tula környékén az utak sok kilométeren át tele voltak otthagyott lövegekkel, tehergépkocsikkal és hóval vastagon belepett harckocsikkal. Ebben az időben bukkant fel a szovjet folklórban a „téli fritz" komikus alakja, aki a helyi lakosságtól elrabolt női sálakba és prémekbe burkolózik, és vörös orráról jégcsapok csüngnek alá.

A Szovjet Tájékoztató Iroda december 13-án tette közzé nevezetes jelentését, amelyben közölte, hogy meghiúsult Moszkva bekerítési kísérlete, és ismertette a szovjet ellentámadás első eredményeit. Az újságok közölték azoknak a kiváló szovjet tábornokoknak — Zsukovnak, Leljusenkónak, Kuznyecovnak, Rokosszovszkijnak, Govorov-

nak, Bolgyinnak, Golikovnak és Belovnak — az arcképét, akik megnyerték a moszkvai csatát.

December közepére a Vörös Hadsereg már majdnem minden irányban 35—55 km-t nyomult előre, felszabadította Kalinyint, Klint, Isztrát, Jelecet és elhárította a Tulát fenyegető bekerítés veszélyét. A támadás december második felében is folytatódott: a szovjet csapatok elfoglalták Kalugát és Volokolamszkot, ahol a főtéren egy akasztófát találtak hét férfi és egy nő holttestével. Ezek partizánok voltak, akiket a németek azért akasztottak fel, hogy megfélemlítsék a lakosságot.

Ám, ha egyes arcvonalszakaszokon a németek amúgy istenigazában meg is futamodtak, másutt viszont továbbra is szívósan ellenálltak. Így Kalugából — az egyik olyan városból, amelyet Hitler parancsa értelmében mindenáron tartani kellett — a németeket csak több napos súlyos utcai harcok árán verték ki.

Igaz, a németek helyzete a téli felszerelés hiánya miatt gyakran nehéz volt, de az erős fagy és a magas hó az oroszok dolgát sem könnyítette meg. Azt is hangsúlyozni kell, hogy a Vörös Hadsereg sem kiképzett emberanyag, sem technika szempontjából nem volt érezhető fölényben. Mint „A Nagy Honvédő Háború története" megállapítja: a szovjet hadvezetésnek az ellentámadás előtt nem sikerült létrehoznia a szükséges fölényt Moszkva térségében, ahol a németek a legerősebb hadseregcsoportjukat összpontosították, s ugyanakkor a szovjet csapatokat mind a kalinyini, mind a moszkvai arcvonalszakaszon legyengítette a fővárosért folyó védelmi harc. A bevetett hadászati tartalékok, különösen a főcsapások irányában segítettek kiegyenlíteni az ellenség emberfölényét, de ahhoz nem voltak elegendők, hogy döntően változtassanak a helyzeten, annál is inkább, mert a németeknek még mindig igen sok harckocsijuk és lövegük volt.[77]

A Vörös Hadsereg tevékenységét igen erősen akadályozta a gépjárművek hiánya. A moszkvai arcvonalszakaszon mindössze 8000 tehergépkocsi volt, ami nyilvánvalóan kevés volt. A gépkocsik a szükséges lőszer-, élelmiszer- és egyéb szállításoknak még a felét sem tudták lebonyolítani, ezért százával kellett szánfogatokat beállítani. Igaz, a kis teherbíróképesség ellenére e fogatoknak megvolt az az előnyük, hogy könnyebben mozogtak a magas hóban, mint a nehéz tehergépkocsik.

Minden nehézség ellenére sok intézkedés történt annak érdekében,

hogy a hadsereg ellátási bázisait közelebb vigyék az arcvonalhoz. Ám ha a moszkvai ellentámadást és utána a Vörös Hadsereg 1941—1942. évi téli általános támadását csak részben koronázta siker, ennek egy sereg tényezője van: a szállítóeszközök hiánya, különösen akkor, amikor az utánszállítási útvonalak mindjobban meghosszabbodtak, az egyre súlyosbodó fegyver- és lőszerhiány, végül pedig a téli hadviselés kimerítő jellege. A Vörös Hadsereg tavaszra szörnyen kifáradt. Ráadásul a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság sorozatos hibákat követett el.

A december folyamán és január első felében is tartó igen súlyos harcokban a Vörös Hadsereg Moszkvától jelentős távolságra vetette vissza a németeket. A támadás azonban igen egyenlőtlenül fejlődött: legmesszebbre, több mint 300 km-re, az északi szárny nyomult előre nyugat felé; körülbelül ugyanannyira jutott el a déli szárny is, de Moszkvától közvetlenül nyugatra a németek a Rzsev—Gzsatszk—Vjazma háromszögben továbbra is tartották hídfőjüket. A Főhadiszállás december 9-i direktívái azt mutatják, hogy a szovjet hadvezetés Moszkvánál — északról és délről kiindulva — a német csapatok nagyarányú bekerítését tervezte. Ezalatt Hitler, aki a tábornokai között végrehajtott tisztogatás után személyesen vette át a főparancsnokságot, megparancsolta a „Közép" hadseregcsoportnak, hogy Moszkvától nyugatra fanatikusan védelmezze állásait, még ha az ellenség a szárnyakon át is törne.

A moszkvai csatában a németek súlyos veszteségeket szenvedtek. Szokatlan téli viszonyok között harcoltak, s bár a csapatok harci szelleme sokszor gyenge volt, de még mindig félelmetes erővel rendelkeztek.

Január 1-re, a tartalékok felvonultatása után, az oroszok élőerő tekintetében egyensúlyba kerültek, sőt egyes szakaszokon még bizonyos harckocsi- és légi fölényre is szert tettek. A páncéltörő fegyvereket tekintve azonban a németek még mindig több mint háromszoros fölényben voltak. Egyszóval annak ellenére, hogy a Vörös Hadsereg decemberben és január első felében jelentős sikereket ért el, a mai történészek szerint nem volt elég túlereje ahhoz a nagy támadáshoz, amelyet a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság tervezett.

1942-ben a január nagyon hideg volt, és az erős havazások rendkívül megnehezítették a támadást. A szovjet csapatok, a viszonylag kevés

számú síegység kivételével, kizárólag az utakon tudtak mozogni, de ott is csak nehezen. Az előrenyomulással arányosan megnövekedtek a légierő alkalmazási nehézségei, mivel a felszabadított területeken nem voltak használható repülőterek. Az 1942. január 7-én kiadott újabb direktívák azonban azt bizonyítják, hogy a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság még mindig nem tett le arról a szándékáról, hogy bekeríti és megsemmisíti a Moszkva és Szmolenszk között levő összes német erőket. Mivel északon gyors, középen pedig lassú volt az előrenyomulás, az arcvonal hossza január közepéig majdnem megkétszereződött. Január 15-én Hitler, bár belenyugodott abba, hogy a területek egy részét fel kell adnia, újból parancsot adott csapatainak, hogy Rzsevtől, Vjazmától, Gzsatszktól és Juhnovtól keletre rendezkedjenek be tartós védelemre. A német hadseregnél szigorú fegyelmi büntetéseket léptettek életbe, Halder, a vezérkari főnök pedig direktívát adott ki, amelyben elítélte a pánikot és a csüggedést, és azt jósolta, hogy az oroszok támadása nemsokára kifullad.

„A Nagy Honvédő Háború története" elismeri, hogy a Legfelsőbb Főparancsnokság lebecsülte a németeknek a propaganda, a fegyelmi intézkedések és a nyugatról érkező erősítések nyomán megerősödött ellenállását. A szovjet csapatok már január 25-én elszenvedték első súlyos kudarcukat, amikor Gzsatszkot nem tudták menetből elfoglalni. Délen, Tulától nyugatra, szintén fokozódott a németek ellenállása, és január végére ténylegesen leállt a Vörös Hadsereg támadása ezen az arcvonalszakaszon.

A Legfelsőbb Főparancsnokság azonban ennek ellenére sem mondott le arról, hogy nagyarányú bekerítést hajtson végre. Az ellenség mögött egy nagy ejtőernyős deszantot tett földre, amelynek az volt a feladata, hogy elvágja az ellenség közlekedési útjait és összekötő láncszem legyen a bekerítés két szárnya között, amelynek Szmolenszknál kellett volna bezárulnia a németek körül. A németek ellenállása azonban mindenütt fokozódott és az oroszok hiába próbáltak többször is előretörni Vjazmáig, a német védelem csomópontjáig, ez nem sikerült nekik.

A németek több szakaszon ellenlökéseket hajtottak végre. Az újabb, sok harckocsi bevetésével indított rohamok során, különösen Vjazma környékén, a szovjet katonák ismét sok hőstettet vittek véghez, olyanokat, mint a panfilovisták 1941 decemberében Volokolamszknál.

A háború után egy fatörzsbe bevert puskatöltényhüvelyben írást találtak. Ezt egy Alekszandr Vinogradov nevű, súlyosan sebesült katona hagyta hátra, akit tizenkét társával együtt azért küldtek ki, hogy megállítsák a német harckocsik előrenyomulását a minszki országúton:

„Már csak hárman maradtunk... Helyt fogunk állni, amíg csak élet van bennünk... És már csak én maradtam meg fej- és kézsebemmel. És egyre több harckocsi támad. Már huszonhárman vannak. Lehet, hogy meghalok. De lehet, hogy valaki valamikor megtalálja írásomat és emlékezni fog rám. Frunzéból származom. Szüleim nincsenek. A viszontlátásra, drága barátaim. A ti Alekszandr Vinogradovotok. 1942. 2. 22."

Teljesen világos, hogy a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság mind a saját hadseregeinek támadó erejét, mind a Wehrmacht harci szellemének a decemberben és január első felében elszenvedett vereségek nyomán bekövetkezett hanyatlását és szervezeti bomlását túlbecsülte.

Az összes német erők Moszkva és Szmolenszk közti bekerítésének és megsemmisítésének, továbbá Orjol és Brjanszk felszabadításának terve nem bizonyult reálisnak. Mivel a németek az esetek többségében beásták magukat, a szovjet csapatok pedig támadtak, végső soron a szokatlanul kemény téltől az oroszok többet szenvedtek, mint a németek. Nem csupán arról volt szó, hogy nem volt elég embertartalék és fegyver (mint már említettük, abban az időben a Szovjetunió haditermelése a legalacsonyabb színvonalon volt), hanem a meglevő tartalékok is szétforgácsolódtak. Így, amikor a Főhadiszállás elrendelte Brjanszk felszabadítását és azt, hogy küldjenek erősítéseket ebbe a körzetbe, ezzel eltérítette a Vörös Hadsereget a fő feladat végrehajtásától: a németek megsemmisítésétől Vjazma körzetében. A Főhadiszállásnak azok a direktívái — akkor már március 20-át írtunk —, hogy a Vörös Hadsereg foglaljon el egy Szmolenszkhoz közel eső vonalat, egyesüljön az ellenség hátában tevékenykedő csapatokkal és április 1-re foglalja el Gzsatszkot és nagyjából ugyanarra az időre, de legfeljebb április 5-re Rzsevet — végrehajtatlanok voltak.

A március végén megindult olvadás még jobban korlátozta a Vörös Hadsereg mozgását, amelynek ráadásul abban az időben nem volt kellő légi támogatása sem. Az utánpótlás gyakorlatilag teljesen elakadt. A szovjet támadás március végére teljesen leállt. Utána az ellenség hátában tevékenykedő légideszant- és egyéb csapatok, Belov tá-

bornok parancsnoksága alatt, valamint a helyi partizánok még sok hónapon át támadták a németek közlekedési útvonalait, de általában az 1942 január—márciusi hadművelet eredményei a moszkvai ütközetet követő nagy lelkesedés után némi kiábrándulást okoztak.

A szovjet csapatok kifáradtak, és február közepére már erősen érezhető volt a fegyver- és lőszerhiány.

Igaz, nagy térségek szabadultak fel: az egész moszkvai terület, a kalinyini terület nagy része, az egész tulai terület és a kalugai terület nagy része. Ámde a rzsev—gzsatszk—vjazmai nagy hídfő továbbra is német kézen maradt és veszélyeztette Moszkvát. Ezért a hídfőért 1942 nyarán elkeseredett harcok folytak és csak 1943 elején sikerült kiverni onnan a németeket. Sok, az arcvonal különböző szakaszain harcoló katonától később azt hallottam, hogy frontszolgálatuk legnehezebb időszaka 1942 februárja és márciusa volt. A németek elvesztették ugyan a moszkvai csatát, de kitűnt, hogy még korántsem volt végük.

DIPLOMÁCIAI HELYZET A BETÖRÉS ELSŐ HÓNAPJAIBAN

A német betöréskor a Szovjetunió diplomáciai szempontból igen különös helyzetben volt. Előtte mindössze két olyan nagykövetség működött Moszkvában, amelynek súlya volt a szovjet hivatalos fórumok szemében: nevezetesen a német és a japán; és valamennyi nagykövet közül a legnagyobb figyelemmel von Schulenburg grófot, a német nagykövetet kezelték. A japán nagykövetnek szintén kedvében jártak, különösen Matsuoka 1941 áprilisi látogatása után. 1941 májusában, Hitler felé békéltető gesztusként a Szovjetunió megszakította a diplomáciai kapcsolatot Norvégiával, Belgiummal, Jugoszláviával és Görögországgal, a vichyi francia kormányt viszont teljes jogkörrel felruházott nagykövet, Gaston Bergery képviselte.

A semleges országok közül, Svédország, Törökország, Irán, Afganisztán és Finnország kivételével, csak igen kevésnek volt Moszkvában képviselete, és ha Laurence A. Steinhardttal szemben nem is több, de korrekt volt a viszony, a Stafford Cripps vezetése alatt álló angol nagykövetséget szándékos hidegséggel kezelték. Cripps csak

igen nehezen tudott kapcsolatot tartani a Külügyi Népbiztossággal, és egészen a háború kitöréséig, 1941 júniusáig, nem részesült abban a megtiszteltetésben, hogy Sztálin fogadja. Kénytelen volt beérni azzal, hogy néhanapján Visinszkijjel találkozhatott.

Churchill emlékirataiban[78] elmond egy igen érdekes epizódot. Ez azzal az egyetlen üzenettel áll összefüggésben, amelyet abban az időben (április 3-án) küldött Sztálinnak, s lényegében azt a kérést tartalmazta, hogy Oroszország avatkozzék be a balkáni eseményekbe.

„A miniszterelnök Sir Stafford Crippsnek.

Közölje nevemben Sztálin úrral, *feltéve, ha ezt személyesen megteheti*, a következőket:

Egy megbízható ügynöktől biztos tudomásom van róla, hogy amikor a németek úgy gondolták, hogy Jugoszlávia már a hálójukban van — vagyis március 20. után — öt páncéloshadosztály közül hármat Romániából elindítottak Dél-Lengyelországba. Abban a pillanatban, amikor a szerb forradalomról értesültek, ezt a mozgást leállították. Excellenciád könnyen értékelni tudja ezeknek a tényeknek a jelentőségét."

Eden kísérő levelében megkérte Crippset, hívja fel Sztálin figyelmét (amennyiben sikerül találkoznia vele) arra, hogy a Szovjetuniónak most már lehetősége van csatlakoznia Angliához a Balkánon azzal, hogy anyagi támogatást nyújt Jugoszláviának és Görögországnak. Ez arra kényszerítené a németeket, hogy elhalasszák az Oroszország elleni támadást.

Cripps ebben az időben egy hasonló tartalmú részletes levelet küldött Visinszkijnek, és ezért úgy vélte, hogy Churchill „töredékes" üzenete többet ártana, mint használna.

„Nagyon féltem tőle, hogy a miniszterelnök üzenetének továbbítása nem csupán hatástalan, hanem komoly taktikai hiba is lenne. Ha azonban ön nem osztaná ezt a nézetemet, természetesen sürgősen igyekezni fogok egy találkozást kieszközölni Molotovval."

„Mérges voltam e miatt és a bekövetkezett késedelem miatt" — írta Churchill.

Miután Churchill és Cripps között Eden útján kissé csípős hangú táviratváltás zajlott le, Cripps végül is több mint két hét elteltével (Jugoszláviát akkorra már megtámadták) azt táviratozta, hogy Churchill üzenetét elküldte Visinszkijnek, és április 22-én ezt írta Edennek:

„Visinszkij ma írásban tájékoztatott, hogy az üzenetet továbbították Sztálinnak."

1941 nyarán, amikor Crippsszel beszéltem, erre az epizódra utalva ezt mondta:

„Londonban fogalmuk sincs az itteni nehézségeimről. Nem akarták megérteni, hogy nemcsak Sztálin, hanem még Molotov is úgy került, mint a leprást. A háború előtt hosszú hónapokon át Visinszkij volt az egyetlen, és ráadásul egyáltalán nem kielégítő kapcsolatom. Elmondhatom önnek, hogy Sztálin semmiféle kapcsolatot sem akart Churchill-lel, annyira félt, hogy a németek megtudják. És Molotov sem volt jobb. Ugyanakkor értésünkre adták, nincsen ellenükre, ha katonáik a mi katonáinkkal tárgyalnának."

Churchill később ezt így kommentálta:

„Nem tudom véglegesen megítélni, hogy üzenetem, ha kellő gyorsasággal és az előírt ceremóniák kíséretében átnyújtják, változtatott volna-e az események menetén. Ennek ellenére még ma is sajnálom, hogy utasításaimat nem kellőképp hajtották végre. Amennyiben közvetlen kapcsolatom lett volna Sztálinnal, talán megakadályozhatom, hogy légierejének oly nagy része a földön semmisüljön meg."

Abból, amit Cripps később mondott, világosan kitűnt, hogy az üzenetet valóban nem lehetett „kellő gyorsasággal és az előírt ceremóniák kíséretében" átnyújtani, minthogy Sztálin még csak nem is gondolt ilyen „ceremóniákra". És végül az is világos, hogy ez az üzenet, amely azt javasolta a szovjet kormánynak, hogy avatkozzék be a balkáni eseményekbe, semmilyen eredménnyel sem járt volna. Ezenkívül túl későn érkezett ahhoz, hogy Jugoszláviát meg lehetett volna menteni. Ám még ha a szovjet vezetők féltek is attól, hogy belekeverednek a balkáni háborúba, hallgathattak volna Crippsnek azokra az ismételt figyelmeztetéseire, hogy Németország a Szovjetunió megtámadására készül. Eden a maga részéről nemegyszer figyelmeztette erre Majszkijt, aki, mint később nekem elmondta, ezeket a figyelmeztetéseket továbbította Moszkvába. De minden hiábavaló volt.

Crippsnek nem volt oka arra, hogy elégedett legyen a szovjet vezetőkkel. Ennek ellenére a betörés után minden erejét latba vetette, hogy Anglia és a Szovjetunió között helyreálljon a normális kapcsolat. Churchill emlékirataiban[79] azt állítja, hogy Moszkva kezdetben egyál-

talán nem reagált június 22-i rádióbeszédére, „ha csak azt nem számítjuk, hogy a »Pravda« részleteket közölt belőle... és megkértek bennünket, fogadjuk a szovjet katonai missziót. A legmagasabb körök hallgatása nyomasztó volt, és kötelességemnek tartottam, hogy megtörjem a jeget."[80]

A valóságban Churchill beszéde megörvendeztette, és mint gyakran hallottam abban az időben, „kellemesen lepte meg" a szovjet embereket. Előtte nem tartották lehetetlennek az angol—német megegyezést, és Hess históriája óta ez a gyanújuk csak erősödött.

Bár Sztálin mindaddig nem tartott fenn közvetlen kapcsolatot Churchill-lel, amíg az július 7-én nem írt neki, de sietett szorosabb kapcsolatot teremteni Crippsszel. Körülbelül egy héttel a betörés után Moszkvába repült az angol katonai misszió munkatársainak első csoportja, Mason Macfarlane tábornok vezetésével. Egyidejűleg Cripps megtárgyalta Sztálinnal és Molotovval a közös angol—szovjet nyilatkozat szövegét, amelyet július 12-én tettek közzé. E közös nyilatkozatot a szovjetek sugalmazták, mint ahogy ez Churchill Crippshez intézett július 10-i üzenetéből kiderül.

Feltételezhető, hogy Sztálin a június 22-i rádióbeszéd után nem fordult azonnal Churchillhez azon oknál fogva, hogy a szovjet kormányt zavarba hozták az események. Hiszen Sztálinnak a betörés után kerek tizenegy napra volt szüksége még ahhoz is, hogy a saját népének szóló politikai nyilatkozatot megfogalmazza. Ezenkívül Sztálinnak mélyen gyökerező ellenszenve, kételyei és fenntartásai lehettek az angol politikával szemben, és talán mielőtt tovább ment volna, szerette volna biztosítani az angol—szovjet nyilatkozat nyilvánosságra hozását. És amikor július 18-án végre tollat fogott, csak azért tette, hogy javasolja a második front létrehozását — „Nyugaton (Észak-Franciaországban) és Északon (az Arktiszon)".[81]

„Egy ilyen front létrehozása éppen most a legkönnyebb, amikor Hitler erői Keleten vannak lekötve, s amikor Hitler még nem tudta megszilárdítani a Keleten elfoglalt pozíciókat.

Még könnyebb frontot létrehozni Északon. Itt csak angol tengeri és légierők tevékenységére van szükség — csapatok partraszállása, tüzérség partraszállása nélkül. Ebben a hadműveletben szovjet szárazföldi, tengeri és légierők vesznek majd részt. Örömmel fogadnánk, ha Nagy-Britannia ide tudna irányítani egy könnyű hadosztálynyi vagy

több norvég önkéntest, akiket Észak-Norvégiába lehetne átdobni a németek elleni felkelő hadműveletek céljából."[82]

Churchill július 21-i válaszában mindezt, az „egyszerűen nem létező" norvég könnyű hadosztály küldését is beleértve, mint teljes irrealitást elutasította, viszont javasolt néhány haditengerészeti hadműveletet a sarkvidéken, továbbá néhány angol vadászrepülő-század elhelyezését Murmanszkban.

Július 26-án Churchill ismét írt Sztálinnak, közölve vele, hogy nemsokára kétszáz Tomahawk vadászgépet küldenek Oroszországba, és „nagy mennyiségű nyersgumit, ónt, gyapjút és gyapjúruhát, ólmot, jutát és sellakot"[83] szállítanak.

Mindez csak a szerény kezdet volt, de nem szabad elfelejteni, hogy 1941 nyarán Anglia lényegében a Szovjetunió egyetlen szövetségese volt, és hogy az Egyesült Államok még nem lépett hadba. Részben ezzel magyarázható az az ingerültség, amelyet Sztálin Anglia és különösen Churchill iránt tanúsított: hiszen csak Angliától várhatott közvetlen katonai együttműködést. Mivel pedig ilyen közvetlen katonai segítségre nyilván nem nyílt kilátás, mindennél fontosabb volt Nyugattól maximális gazdasági segítséget kapni fegyver és nyersanyag formájában, és e tekintetben az Egyesült Államok jóval többet adhatott, mint Anglia.

A fő kérdés, amely mind Angliát, mind az Egyesült Államokat nyugtalanította — és Sztálin ezt jól tudta —, az volt, vajon a Vörös Hadsereg képes-e hosszabb ideig ellenállni Németországnak. Mint abban az időben sejteni lehetett, és ahogy ma már tudjuk is, Churchill korántsem volt meggyőződve róla, hogy a Szovjetunió soká tudja „tartani" magát.

Az angol katonai vezető körök majdnem egyöntetűen úgy vélték, hogy Oroszország hamarosan vereséget szenved. A hadügyminisztérium emberei ebből már azokon a sajtókonferenciákon sem csináltak titkot, amelyeket a háború első napjaiban tartottak a tájékoztatásügyi minisztériumban. Július közepére hangjuk némileg megváltozott — feltételezhetően jobbára azoknak a jelentéseknek a hatására, amelyeket Mason Macfarlane tábornok küldött Moszkvából. Ő ugyanis nem becsülte le a Vörös Hadsereg harci tulajdonságait. Mason Macfarlane, akivel több ízben alkalmam volt beszélgetni Moszkvá-

ban, úgy látszik még a Szovjetunió számára legnehezebb napokban is meg volt győződve róla, hogy az oroszok mindenképpen elszánták magukat az igen hosszú háborúra, sőt még Moszkva elvesztése (ennek a lehetőségét pedig október elején nem lehetett kizártnak tartani) sem jelentené a háború végét.

A moszkvai amerikai nagykövetségen megoszlottak a vélemények. Ivan Yeaton őrnagy, katonai attasé, meg volt győződve róla, hogy a Vörös Hadsereg a legrövidebb időn belül megsemmisül. Steinhardt nagykövet nem látott ennyire sötéten. E két nézet döntő összeütközése azonban később következett be, amikor Philip R. Faymonville ezredest nevezték ki Moszkvába „lend-lease" megbízottnak. Roosevelt elnök Harry Hopkins javaslatára nevezte ki őt. Faymonville szeptember végén elkísérte Harrimant Moszkvába, és kezdettől fogva úgy látta, hogy a Vörös Hadsereg kilátásai korántsem olyan reménytelenek, mint amilyeneknek a betörés első napjaitól kezdve Yeaton lefestette őket.

Az a tény, hogy Faymonville-t Hopkins javaslatára nevezték ki Moszkvába, rendkívül jellemző. Hopkins július végén, moszkvai látogatása alatt vitathatatlanul arra a következtetésre jutott, hogy az oroszok, ha nem is nyerik meg a háborút, mindenesetre igen hosszú ideig kitarthatnak. És Faymonville is így vélekedett. A moszkvai csata után Faymonville végérvényesen meggyőződött róla, hogy a Szovjetunió nem fogja elveszteni a háborút.

Harry Hopkins látogatásának döntő jelentősége volt az amerikai—szovjet és az angol—szovjet kapcsolatok fejlődése szempontjából. Ahogy Robert E. Sherwood írta: „A repülőút (Arhangelszkből) Moszkvába négy óra hosszat tartott, és Hopkins fokozatosan kezdett megnyugodni a Szovjetunió jövőjét illetően. Letekintett a sok száz mérföldnyi összefüggő erdőre és azt gondolta, hogy Hitler összes páncéloshadosztályával sem remélheti soha, hogy áttörhet egy ilyen országon, mint ez."

Hopkins Moszkvába való megérkezése után „hosszas megbeszélést folytatott Steindhardttal, és elmondta, hogy utazásának fő célja annak megállapítása, valóban annyira katasztrofális-e a helyzet, mint ahogy a hadügyminisztériumban lefestik, és különösen, ahogy Ivan Yeaton őrnagy, katonai attasé táviratairól kitűnik."

Az, amit Sherwood Steindhardt nagykövet nézeteiről írt, megegyezik a követ 1941 nyári magatartására vonatkozó saját megfigyeléseimmel.

„Steindhardt azt mondta, hogy az, aki csak valamennyire is ismeri Oroszország történetét, aligha siet azzal a következtetéssel, hogy a németek könnyű győzelmet aratnak. Lehet, hogy az orosz katonák a támadó hadműveletekben tehetetlennek látszanak, így volt ez a napóleoni háborúkban is, és utána Finnországban. De, amikor hazájukat kell védelmezniük, nagyszerű harcosok és kétségtelenül igen sokan vannak."[84]

Utána elmondja Hopkins első, 1941. július 30-i találkozását Sztálinnal.

„Közöltem Sztálinnal, hogy az elnök személyes képviselőjeként érkeztem. Az elnök Hitlert az emberiség ellenségének tartja, és ezért segíteni kíván a Szovjetuniónak Németország elleni harcában...

Sztálin azt válaszolta, hogy üdvözöl a Szovjetunióban... Hitlert és Németországot jellemezve arról beszélt, hogy a nemzetek között szükség van az erkölcsi normák minimumára... Németország jelenlegi vezetői nem ismernek még ilyen minimális erkölcsi normákat sem... és társadalomellenes erőnek számítanak a mai világban... Nézeteink megegyeznek — állapította meg befejezésül."[85]

Ezután válaszolva Hopkinsnak arra a kérdésére, hogy abból, amit az Egyesült Államok azonnal szállítani tud, mire van leginkább szüksége a Szovjetuniónak, és mire lesz szüksége egy elhúzódó háború esetén. Sztálin a halaszthatatlanul szükséges dolgok közül az első helyre a közepes űrméretű légvédelmi ágyúkat és a hozzájuk való lőszert sorolta — „megközelítően 20 000 könnyű és nehéz légvédelmi löveg". Másodszor nehéz géppuskákat kért a városok védelmére. Harmadszor, kijelentette, hogy egymillió vagy még több puskára van szüksége. Ha ezek űrmérete megegyezik a Vörös Hadseregben rendszeresített puskák űrméretével, mondta, akkor elég lőszerünk van hozzájuk.

A második kategóriába sorolta, először a magas oktánszámú repülőbenzint, másodszor az alumíniumot repülőgépgyártás céljára, harmadszor pedig olyan egyéb anyagokat, amelyek már szerepeltek a kormányunknak Washingtonban átnyújtott listán.

Utána Sztálin a következő meglepő megjegyzést tette: „Adjanak nekünk légvédelmi lövegeket és alumíniumot, és akkor három-négy évig tudunk háborút viselni."[86]

A Molotovval folytatott hosszas megbeszélés után, amelynek fő

témája Japán volt, és amelynek során Molotov azt javasolta, hogy az Egyesült Államok „figyelmeztesse" Japánt, hogy ne támadja meg a Szovjetuniót, Hopkins másodszor is találkozott Sztálinnal.

A háború elején, mondta Sztálin, az orosz fronton levő német hadosztályok száma 175-ről 232-re emelkedett, és az ő véleménye szerint Németország 300 hadosztályt képes mozgósítani. A háború elején Oroszországnak csak 180 hadosztálya volt, de most már 240 van, és összesen 350 hadosztályt tud kiállítani.

„Sztálin kijelentette, hogy ...ennyi a tavaszi hadjárat kezdetére, 1942 májusában fegyverben lesz.

Arra törekszik, hogy a lehető legtöbb hadosztálya kerüljön közvetlen érintkezésbe az ellenséggel, mert akkor a csapatok megtudják, hogy a németeket meg lehet verni, és hogy azok nem übermenschek... Minél több edzett csapatot akar a nagy hadjárathoz, amely a jövő tavasszal kezdődik."

Sztálin azt mondta, nagy jelentőséget tulajdonít az arcvonal mögött tevékenykedő partizánosztagoknak, és azt állította, hogy a csapatok egyik oldalon sem adták meg magukat tömegesen. Kifejezte azt a reményét, hogy a németek hamarosan kénytelenek lesznek védelembe átmenni, de ennek ellenére elismerte, hogy bár „az oroszoknak sok páncélos- és gépesített hadosztályuk van, egyikük sem hasonlítható a német páncéloshadosztályhoz". Ezzel kapcsolatban megállapította, hogy véleménye szerint az oroszok „legnehezebb harckocsijai jobbak, mint a hasonló német harckocsik".

A Vörös Hadseregnek 4000 nehéz, 8000 közepes és 12 000 könnyű harckocsija, a németeknek összesen 30 000 harckocsijuk van.

Megállapította, hogy Oroszország havonta csak ezer harckocsit gyárt, és hogy nem lesz elegendő acélja.

Sürgette „az acélmegrendelések azonnali kielégítését. Később kijelentette, jobb lenne, ha harckocsijait az Egyesült Államokban gyárthatnák. Egyúttal minél többet akar vásárolni a mi harckocsijainkból, hogy felkészülhessen a tavaszi hadjáratra. Sztálin azt mondta, hogy a legfontosabb — a téli időszak harckocsigyártása. Harckocsikból mindkét fél igen sokat vesztett, de Németország e télen egy hónap alatt több harckocsit tud gyártani, mint Oroszország... Szeretne harckocsiszakembert küldeni az Egyesült Államokba. Kijelentette, hogy átadja az Egyesült Államoknak a szovjet harckocsik tervrajzait."[87]

Sztálin a Szovjetunió légierejének helyzetéről jóval derűlátóbban nyilatkozott, és azt mondta, hogy „az orosz légiveszteségekről szóló német jelentések képtelenek". Ennek ellenére „nagy érdeklődést tanúsított az Amerikában történő pilótaképzés iránt, és olyan benyomásom alakult ki, hogy nemsokára nem lesz elég pilótája".

„Sztálin többször megismételte, hogy nem becsüli le a német hadsereget. Elismerte, hogy szervezése elsőrangú, és hogy véleménye szerint a németek nagy élelmiszer-, ember-, felszerelési és üzemanyag-tartalékokkal rendelkeznek... Ezért úgy véli... a német hadsereg képes arra, hogy téli hadjáratot viseljen Oroszországban. Ámde, úgy gondolja, hogy a németek nehezen tudnak majd jelentős támadó tevékenységet folytatni szeptember 1. után, amikor megindul az esőzés, és október 1. után az útviszonyok már annyira rosszak, hogy kénytelenek lesznek védelembe átmenni. Azt a határozott meggyőződését fejezte ki, hogy a téli hónapokban az arcvonal Moszkva, Kijev és Leningrád alatt fog húzódni, hihetőleg legfeljebb 100 km-re attól a vonaltól, ahol most húzódik. Szerinte... a németek »kifáradtak«, és nem lesz harcos támadó kedvük... Németország még átdobhat ide mintegy 40 hadosztályt, ebben az esetben az orosz fronton összesen 275 hadosztálya lesz. Ezeket a hadosztályokat azonban aligha sikerül a hideg beállta előtt ideszállítani."[88]

Sztálin e második megbeszélésen ismét hangsúlyozta, hogy a Vörös Hadseregnek elsősorban légvédelmi ágyúkra van szüksége, és hogy „igen nagy mennyiségű ilyen löveg kell közlekedési útvonalainak védelmére"; másodszor, alumínium kell a repülőgépgyártáshoz; harmadszor, géppuskára és puskákra van szüksége.

A kikötőkről, amelyeken át a szállítás történhet, azt mondta, hogy „Arhangelszket nehéz, de nem lehetetlen felhasználni", mivel „jégtörői a kikötőt egész télen át nyitva tarthatják". Vlagyivosztokot veszélyesnek tartotta, „mert Japán bármely pillanatban elzárhatja", Iránban pedig a vasutak és a földutak áteresztőképessége „nem kielégítő".

„Sztálin több ízben kifejezte azt a meggyőződését, hogy az orosz arcvonalat a jelenlegi állásoktól 100 km-es eltéréseken belül tartani fogják", és kijelentette, hogy „az arcvonal legkésőbb október 1-ig stabilizálódik".

Abból, amit Hopkins mondott Sztálinnak, kitűnik, hogy ő sem volt teljesen biztos benne, vajon a szovjet csapatok ki tudnak-e tartani ezen az őszön:

„Emlékeztettem arra, milyen fontos, hogy Moszkvában ne legyen semmilyen értekezlet, amíg nem értesülünk a jelenlegi csata kimeneteléről. Rendkívül ésszerűtlennek tartottam bármiféle értekezlet megtartását, amíg az ütközet kimenetele nem ismeretes. Ezen alapult az a javaslatom, hogy az értekezletet halasszuk minél későbbre. Akkor tudni fogjuk, létezik-e majd valamilyen front, s azt is, körülbelül hol húzódik az arcvonal a küszöbön álló téli hónapokban."[89]

Ennek ellenére Sztálin ama meggyőződése alapján, hogy az arcvonal „legkésőbb október 1-ig stabilizálódik", Hopkins javasolta az amerikai kormánynak a konferencia megtartását (Sztálin, Beaverbrook és Harriman későbbi konferenciája) október 1. és 15. között.

Befejezésül Sztálin azt mondta, hogy véleménye szerint a németek hangulata elég rossz, és még jobban demoralizálná őket, ha bejelentenék, hogy az Egyesült Államok hadba szándékozik lépni Hitler ellen.

„Sztálin azt mondta, hogy mi (az Egyesült Államok) végső soron elkerülhetetlenül össze fogunk ütközni Hitlerrel valamilyen csatatéren. Németország oly erős, hogy bár Oroszország egyedül is meg tudja védeni magát, Nagy-Britannia és Oroszország közösen is nagyon nehezen tudja szétzúzni a német hadigépezetet... A háború elkeseredett és valószínűleg hosszú lesz... Végül megkért, közöljem az elnökkel, hogy bár meggyőződése szerint az orosz hadsereg helyt tud állni a német hadsereggel szemben, az ellátás problémája tavaszra súlyosra fordul, és hogy szüksége van segítségünkre."[90]

Hopkins Sztálinnal való találkozásáról szóló cikkében később ezt írta:

„Néhány pergő orosz szóval üdvözölt. Röviden, keményen, udvariasan kezet rázott velem. Melegen mosolygott. Nem volt egy felesleges szava, gesztusa vagy modorossága. Úgy tűnt, mintha egy kitűnően kiegyensúlyozott géppel, vagy eszes géppel beszélnék... Röviden, világosan és közvetlen módon kérdezett... Válaszai gyorsak, egyértelműek voltak, úgy hangzottak el, mintha sok évvel azelőtt gondolta volna ki őket... Ha mindig olyan, amilyennek hallottam őt, akkor soha egy szót sem ejt ki fölöslegesen. Ha enyhíteni akarja a kurta

választ... ezt egy gyors, tartózkodó mosoly kíséretében teszi, amely lehet, hogy hideg, de baráti, szigorú, de meleg. Nem próbál közeledni az emberhez. Úgy tűnik, nincsenek kételyei. Azt a meggyőződést kelti az emberben, hogy Oroszország kiállja a német hadsereg rohamait. Biztosra veszi, hogy másnak sincsenek kételyei... Elég gyakran nevet, de ez rövid, talán kissé erőltetett nevetés. Nem ismeri az üres fecsegést. Humora metsző és átható."[91]

Bár Hopkins nyilvánvalóan olyan instrukciókkal érkezett, amelyek alapján feltételeznie kellett, hogy az oroszokat a tél beállta előtt feltétlenül megverik, Sztálin nemcsak mint személyiség volt rá óriási hatással, hanem meg is győzte őt arról, hogy az oroszok feltartóztatják a németeket, és hogy igen hosszú háborúra készülnek. „Az az ember, aki fél az azonnali vereségtől, nem beszélne az alumíniumszállítás elsőrendű fontosságáról" — írta Sherwood arról a tanácskozásról, amely Hopkins és Sztálin között folyt le. Sztálin kérései egymagukban azt mutatták, hogy „a háborút hosszú távlatból" szemléli.

És Sherwood hozzáfűzi:

„Hopkins később rendkívül ingerülten nyilatkozott a moszkvai katonai megfigyelőkről, amikor olyan pesszimista jelentéseket táviratoztak, amelyek csak sejtéseken és előítéleteken alapulhattak."[92]

Hopkinsnak Sztálinnal folytatott megbeszéléseiről szóló elbeszélése felbecsülhetetlen jelentőségű. Lényegében ez az egyetlen, részletes első kézből származó elbeszélés Sztálinról a német betörés legkritikusabb napjaiból. Külön hangsúlyoznunk kell egyes mozzanatokat. Hogy az amerikaiaktól segítséget kapjon, Sztálin kedvezőbb képet festett, mint ahogy az a háború 1941 július végi állása alapján megítélhető volt. Szándékosan került mindenfajta utalást arra, hogy a Vörös Hadsereg nagy hiányt szenved harckocsikban és repülőgépekben. Tudta, hogy azonnal aligha várhat bármit is, és ezért rámutatott: a szovjet légierőt és harckocsicsapatokat kívánatos felkészíteni az 1942. évi tavaszi hadjáratra. Teljesen tudatosan olyan benyomást keltett, hogy hosszan elhúzódó háborút tervez. De „nem kért kegyet" tárgyaló partnereitől, mert nem kételkedett benne, hogy Angliának és Amerikának érdeke a Szovjetunió megsegítése.

Természetesen alaposan tévedett, amikor azt gondolta, hogy a németek csak 200 km-t fognak előrenyomulni, hogy a szovjet csapatok nemcsak Moszkvát és Leningrádot, hanem Kijevet is tartani fogják,

és hogy az arcvonal szeptember vagy legkésőbb október elejére stabilizálódik.[93]

Hopkins eléggé optimista prognózisai alapján került sor Sztálin, Beaverbrook és Harriman konferenciájára, amely szeptember 29-én nyílt meg, egy nappal a németek Moszkva elleni „végső" támadásának megindulása előtt.

Ezekben a napokban Sztálint nyilvánvalóan sokkal jobban aggasztotta az általános helyzet, mint ahogy az Hopkins elbeszéléséből kitűnik. Erről tanúskodnak Sztálin Churchillhez intézett egyes üzenetei abból az időből, amikor a németek már Ukrajna nagy részét elfoglalták. Így szeptember 3-án ezt írta: „...a szovjet csapatok helyzete olyan fontos térségekben, mint Ukrajna és Leningrád jelentősen rosszabbodott.

Arról van szó, hogy a front viszonylagos stabilizációja, amit három héttel ezelőtt sikerült elérni, az utóbbi hetekben felborult — 30—40 friss német gyaloghadosztálynak, hatalmas mennyiségű harckocsinak és repülőgépnek a keleti frontra... való átdobása... következtében. A németek a nyugati veszélyt blöffnek tekintik... és teljesen lehetségesnek tartják, hogy egyenként verik le ellenfeleiket: előbb az oroszokat, azután az angolokat."[94]

A Krivoj Rog-i vasércmedence és több ukrajnai kohászati üzem elvesztése „védelmi képességünk meggyengülését vonta maga után és *halálos veszélybe sodorta a Szovjetuniót* (a szerző kiemelése — *A. W.*)... Úgy gondolom, hogy ebből a helyzetből csak egy kivezető út van: még ebben az évben létre kell hozni valahol a Balkánon vagy Franciaországban egy... második frontot... s ezzel egyidejűleg folyó év október elejéig biztosítani kell a Szovjetunió részére 30 000 tonna alumíniumot, továbbá *havonta* legalább 400 repülőgépből és 500 (kisebb vagy közepes) harckocsiból álló segítséget."[95]

Tíz nap múlva, szeptember 13-án, Sztálin ismét azt írta Churchillnek, hogy ha jelenleg nem lehetséges a második front megnyitása, akkor „Anglia kockázat nélkül partra tehetne 25—30 hadosztályt Arhangelszkben, vagy ezeket a hadosztályokat Irányon keresztül a Szovjetunió déli körzeteibe irányíthatná a Szovjetunió területén való katonai együttműködés céljából, ahhoz hasonlóan, ahogy ez a múlt világháború idején Franciaországban történt. Ez nagy segítséget *jelentene*."[96]

Az a javaslat, hogy angol csapatok orosz területen segítsenek Oroszországnak, továbbá az a figyelmeztetés, hogy Oroszország vereséget szenvedhet, elárulja Sztálin őszinte aggodalmát. Ennek ellenére Churchillnek írt levelét jellegzetes büszke gesztussal fejezi be. Arra az angol javaslatra, hogy a háború után megtérítik az oroszok veszteségeit, ha elhatároznák Leningrádban levő hadihajóik megsemmisítését, hogy ne kerüljenek az ellenség kezére, Sztálin megjegyezte: „A Szovjet Kormány... értékeli az Angol Kormánynak azt az elhatározását, hogy részben kész megtéríteni... a kárt. Nem kétséges, hogy a Leningrádban levő szovjet hajókat a szovjet emberek szükség esetén meg fogják semmisíteni. De azért a kárért nem Anglia viseli a felelősséget, hanem Németország. Ezért úgy gondolom, hogy a kárt a háború után Németország terhére kell megtéríteni."[97]

Az 1941. évi angol—szovjet együttműködés legjellegzetesebb példája Irán közös megszállása volt. Az angol kormánnyal való előzetes tanácskozások után a szovjet kormány értesítette Irán kormányát, hogy az országban megindult szovjetellenes mesterkedések miatt csapatai bevonulnak Iránba. A csapatok „bevonulása" az 1921. évi szovjet—iráni szerződés 6. cikkelye értelmében történt. E cikkely lehetővé teszi ezt abban az esetben, ha Irán függetlenségét és a Szovjetunió biztonságát egy harmadik hatalom veszélyezteti. A szovjet jegyzék emlékeztetett arra, hogy az oroszországi német betörés óta a szovjet kormány már három figyelmeztetést küldött az iráni kormánynak, de eredmény nélkül.

Ugyancsak augusztus 25-én Sir Reader Bullard, az iráni angol nagykövet, értesítette az iráni kormányt, hogy angol csapatok vonulnak be Iránba. E közös megszállásnak kettős célja volt: megakadályozni azt, hogy Németország Irán Oroszország és az iráni olajkutak ellen támaszpontnak használja fel, és szállítási útvonalat nyitni a Perzsa-öböltől a Kaszpi-tengerig. E tervnek igen nagy jelentőséget tulajdonítottak, mivel a szövetségesek, különösen Churchill, a két másik utat — Vlagyivosztokon és az orosz sarkvidéken keresztül — rendkívül megbízhatatlannak tartották. A közös hadművelet figyelemreméltóan simán zajlott le. Iránban új kormány alakult, és a németekkel rokonszenvező Reza sah nemsokára lemondott trónjáról. Élete hátralevő részét emigrációban töltötte Johannesburgban, s ott halt meg 1944-ben.

„Az angol és orosz csapatokat barátian fogadták, és azok szeptem-

ber 17-én közösen megszállták Teheránt. Előtte a sah lemondott 22 éves tehetséges fia javára. Az új sah szeptember 20-án a szövetségesek tanácsára helyreállította az alkotmányos monarchiát... Erőink nagy része kivonult az országból, csupán osztagokat hagyott hátra az utak őrzésére, és október 18-án mind az angol, mind az orosz csapatok elhagyták Teheránt."[98]

Baeverbrook—Harriman missziója szeptember 28-án érkezett Moszkvába. Molotov elnökletével több megbeszélést tartottak, s Beaverbrook és Harriman két ízben hosszasan beszélgetett Sztálinnal. Beaverbrook Oroszország megsegítésének eltökélt híve volt, és a gazdasági tárgyalások eredményeképpen az Egyesült Államok a Szovjetunió rendelkezésére bocsátotta az első „lend-lease" hitelt, egymilliárd dollár értékben. Elhatározták, hogy a Szovjetuniónak jelentős mennyiségű mindenfajta fegyvert, nyersanyagot és gépet küldenek. Cserében a Szovjetunió kötelezte magát, hogy bizonyos nyersanyagfajtákat szállít az Egyesült Államoknak és Angliának. Beaverbrook, Harriman és Molotov záróbeszéde rendkívül szívélyes volt. A konferencia záróülésén Harriman kijelentette, hogy Anglia és Amerika „gyakorlatilag mindent szállít a Szovjetuniónak, amit csak kért tőle".

Október 4-én a következőket jegyeztem fel Moszkvában:

„A konferencia befejeződött, és a felek nagy sikerként üdvözlik. Annak hatására, hogy a konferencia megfelelően gyorsan megbirkózott munkájával, az emberek hajlamosak megfeledkezni a tárgyalások korlátozott hatásköréről és arról, hogy az Oroszországba való anyagszállítás lehetőségei korlátozottak... Az orosz lapok sokat írnak a konferencia sikeréről, a világ három legnagyobb ipari hatalmának »Hitler-ellenes egységfrontjáról« stb. A villamosokon újságot olvasó emberek látszólag elégedettek, de nem gondolom, hogy túl lelkesek. Tudják, hogy előttük áll a szörnyen kemény tél..."

És tovább:

„Beaverbrook nagyon is a dolgok középpontjában állt, és majdnem mindenkit elhomályosított, Harrimant... és Crippset is beleértve. Ez lehet, hogy nem igazságos, hiszen Cripps és a katonai misszió, kétségtelenül, sokat tett a konferencia előkészítése érdekében... Mindamellett Beaverbrook aktivitása, vitathatatlanul, hozzájárult a konferencia sikeréhez, a Sztálinnal folytatott éjszakai beszélgetései pedig úgy látszik döntő módon segítettek elsimítani az egyenetlenségeket...

Beaverbrook jól tudja, hogy az orosz jelenleg az egyetlen nép a világon, amely komoly mértékben gyengíti Németországot, és Angliának érdeke lemondani néhány dologról és átadni őket Oroszországnak..."[99]

A moszkvai látogatás során szerzett benyomások, amelyeket Beaverbrook nemcsak a helyi tudósítókkal, hanem október 4-i táviratában Churchill-lel is közölt („ez az egyezmény roppant mértékben javította a hangulatot Moszkvában"), teljesen eltér attól, amit a háború után Churchill írt:

„Fogadtatásuk rideg volt és a tárgyalások nem túl baráti légkörben folytak. Majdnem hogy azt lehetett gondolni, hogy az a súlyos helyzet, amelyben a szovjetek voltak, a mi bűnünk. (Ők) semmiféle tájékoztatást sem adtak. Még csak arról sem tájékoztattak, milyen alapon becsülték fel az értékes hadianyagainkra vonatkozó orosz szükségleteket. Majdnem az utolsó éjszakáig nem adtak hivatalos fogadást a misszió tiszteletére... Majdhogynem úgy tűnt, mintha kegyeket mentünk volna kérni."[100]

Kétségtelen, hogy abban az időben a szovjet kormány rendkívül elégedett volt a konferencia jelentőségével, és türelmetlenül várta a jövendő nagyarányú amerikai segítséget. Másrészt, az angol szállítmányok, amelyeket azonnal meg lehetett volna kapni, természetesen annyit jelentettek, mint csepp a tengerben.[101]

Még ha a fogadtatás „rideg" volt is (bár Beaverbrook egészen másképp vélekedett), teljesen hihető, hogy ebben közrejátszottak az arcvonalról érkező hírek. Amikor Beaverbrook és Harriman Moszkvába érkezett, nagy német támadás kezdődött — először a brajnszki, majd három nap múlva a vjazmai irányban. Bármit ígért is a gazdasági konferencia a jövőre, a moszkvai csatát a Szovjetuniónak meglevő felszerelésével egyedül kellett megnyernie.

A Szovjetunió diplomáciai tevékenysége főként azt a célt szolgálta, hogy szorosabb kapcsolatokat létesítsen Angliával és az Egyesült Államokkal, de ugyanakkor a német betörés nyomán egy sor további diplomáciai probléma állt elő. Finnország, Magyarország, Románia és Olaszország most hadban állt a Szovjetunióval, Churchill pedig nem akart hadat üzenni Magyarországnak, Romániának, de különösen nem Finnországnak. Valóban, Finnország problémája jelentős angol—szovjet súrlódásokra adott okot.

A Szovjetunió megszakította a kapcsolatot a vichyi francia kormány-

nyal, és egy héttel a német betörés után Pétain engedélyezte a szovjetellenes francia légió megalakulását. A finn hadseregbe belépett bizonyos számú svéd önkéntes, Spanyolországban pedig megalakult a „kék hadosztály", hogy bekapcsolódjon a Szovjetunióban, különösen Leningrádnál folytatandó hadműveletekbe. Törökország, Irán és Afganisztán sietett biztosítani a Szovjetuniót semlegességéről, bár Iránról ezt a Szovjetunió nem fogadta el. Később, még abban az évben a szovjet kormány követelte, hogy Afganisztán utasítsa ki területéről a német ügynököket. Az afgán kormány látszólag teljesítette ezt a követelést, bár Pietro Quaroni, a kabuli olasz nagykövet továbbra is központi szerepet játszott a tengelyhatalmak afganisztáni tevékenységében (1943-ban, Mussolini bukása után Moszkvába nevezték ki Olaszország nagykövetének!).

Moszkvában augusztus 10—11-én megtartották az első össz-szláv gyűlést. Ez valamennyi szláv népet szent háborúra szólította fel Németország ellen, és a felhívást „Oroszország, Belorusszija, Ukrajna, Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Bulgária népeinek képviselői írták alá". Majszkij, mint a Szovjetuniónak és Jan Masaryk, mint a csehszlovák emigráns kormánynak a képviselője Londonban már július 18-án kölcsönös segélynyújtási egyezményt írt alá. Az egyezmény kimondta a követcserét, továbbá, hogy a Szovjetunió területén csehszlovák katonai alakulatokat állítanak fel egy olyan tábornok parancsnoksága alatt, akit a csehszlovák kormány nevez ki a szovjet kormány jóváhagyásával. Ezek a csapatok a szovjet főparancsnokság alá tartoznak.

Dorothy Thompson újságírónő elmondja, hogy mindazok közül, akikkel 1941 júliusában Londonban találkozott, csak egyetlen ember akadt, aki hitt abban, hogy a németek nem verik le az oroszokat, és ez az ember Beneš elnök volt. A Szovjetunió és a „független" Szlovákia között természetesen automatikusan megszakadt a diplomáciai kapcsolat, de erről nem esett szó.

Jóval bonyolultabb volt az a kérdés, helyre kell-e állítani a kapcsolatot Lengyelországgal és milyen feltételek mellett. Külsőleg az az egyezmény, amelyet Majszkij és Sikorski 1941. július 30-án írt alá, alig különbözött a tizenkét nappal korábban megkötött szovjet—csehszlovák egyezménytől. Valójában azonban egy sor rendkívül kellemetlen kérdést érintett.

A szovjet kormány számára nyilvánvalóan kissé zavaró volt hozzájárulni az egyezmény első pontjához, amely a lengyelországi területi változásokra vonatkozó, minden 1939. évi szovjet—német szerződést semmisnek nyilvánít. Ezenkívül fennállt a Szovjetunióban élő lengyel polgárok kérdése, amelyet valahogy meg kellett oldani. Ennek a kényes kérdésnek a rendezése végett az egyezményhez egy „Jegyzőkönyvet" csatoltak, amelyben a szovjet kormány amnesztiát adott „minden lengyel polgárnak, akit jelenleg a Szovjetunióban akár hadifogolyként, akár egyéb érvényes ok miatt fogságban tartanak".

Ezenkívül a szovjet—lengyel egyezmény, a szovjet—csehszlovák egyezményhez hasonlóan, kimondta a követcserét és a kölcsönös segélynyújtást a náci Németország elleni közös háborúban.

Ez az egyezmény, amelyet kínos vita előzött meg Lengyelország jövő határainak kérdéséről, valójában új korszakot nyitott a lengyel—szovjet kapcsolatokban. Augusztus 14-én Moszkvában katonai egyezményt kötöttek, amelyet A. M. Vaszilevszkij, a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság megbízottja, és Bohusz-Szyszko vezérőrnagy, a lengyel főparancsnokság megbízottja írt alá. Az egyezmény feltételei alapján Sikorski tábornok Anders tábornokot nevezte ki a Szovjetunió területén tartózkodó lengyel fegyveres erők főparancsnokává, és bejelentették, hogy Anders „megkezdte a lengyel hadsereg szervezését". Anders csak nem sokkal azelőtt szabadult egy szovjet börtönből.

Szeptember 4-én megérkezett Moszkvába Stanisław Kot, az első lengyel nagykövet, majd decemberben Sikorski, akinek hosszú és szerfölött kellemetlen megbeszélései voltak Sztálinnal. Erről azonban majd később.

Lengyelországon és Csehszlovákián kívül a háború első hónapjaiban Jugoszláviával, Norvégiával, Belgiummal és Görögországgal is helyreállt a kapcsolat. 1941. szeptember 26-án fontos jegyzékváltás történt Majszkij és de Gaulle között. A szovjet kormány de Gaulle-t a szabad franciák vezetőjének ismerve el, minden lehetséges segítséget felajánlott neki a Németország elleni harchoz, s kifejezte azt az eltökéltségét, hogy „Franciaország függetlenségének és nagyságának teljes helyreállításáig" fog harcolni. De Gaulle ugyanilyen szellemben válaszolt.

Aligha meglepő, hogy a japánok Peral Harbor-i támadása nagy megkönnyebbülés volt az oroszoknak abban az időben, amikor csak

nemrég kezdődött meg a decemberi orosz ellentámadás a moszkvai arcvonalszakaszon. Természetesen fennállt annak a veszélye, hogy ennek következtében lelassulnak az Angliából és az Egyesült Államokból érkező szállítások, de ezeknél a megfontolásoknál nagyobb jelentőségű volt az a tény, hogy az Egyesült Államok most hadba lépett, és a japán csapatok nyugati, valamint déli irányú elvonulása következtében legalábbis egy időre, megszűnt annak a veszélye, hogy Japán megtámadja a Szovjetuniót.

December 16-án Roosevelt táviratban javasolta a szovjet kormánynak, vegyen részt a kínai, angol, holland és amerikai megbízottak csunkingi konferenciáján. Sztálin kitérő választ adott, bár hozzátette: „Kívánok Önöknek sikert a csendes-óceáni agresszió elleni harcban."[102]

III. RÉSZ

A LENINGRÁDI HŐSKÖLTEMÉNY

A második világháborúban sok tömegtragédia fordult elő. Ott volt Hirosima, ahol néhány másodperc alatt mintegy 100 000 ember pusztult el, sok ezren pedig súlyos sérüléseket szenvedtek és életük végéig nyomorékká váltak, s ott volt Nagaszaki, ahová a második atombombát ledobták. Drezdában 1945 februárjában két éjszaka 135 000 férfi, nő és gyermek lelte halálát. 1942 augusztusában Sztálingrádban 40 000 ember vesztette életét. A háború elején a német légierő tömeges légitámadásokat intézett London ellen, és előfordultak olyan „apróságok", mint Coventry tönkrebombázása, ahol egy éjszaka 700 ember pusztult el. Ott voltak a németek mészárlásai Belorusszija sok száz „partizán"-falujában, vagy a náci haláltáborok, ahol a gázkamrákban és egyéb szörnyű módokon az emberek millióit semmisítették meg. A felsorolást akár a végtelenségig folytathatnánk.

Leningrád tragédiája azonban, ahol körülbelül egymillió ember pusztult el, e háború egyik tragédiájához sem hasonlított. Leningrádot 1941 szeptemberében a németek körülzárták és majdnem hárommillió embert ítéltek éhhalálra. Közel egyharmaduk meghalt, de nem adták fel városukat.[103]

Leningrád — régi nevén Szentpétervár — több mint két évszázadon át az Orosz Birodalom fővárosa volt. A Néva partjai és hídjai, az Ermitázs, a paloták sokasága és köztük a Téli Palota, az Admiralitás épülete, az Izsák-székesegyház és a Bronz-lovas, a Nyevszkij proszpekt, a Nyári kert, a csatornák és a rajtuk átívelő görbe hátú gránithidak mindig is a világ egyik legszebb városává tették.

Két évszázadon át nemcsak Oroszország fővárosa, hanem egyúttal

legnagyobb kulturális központja is volt. Egy orosz városhoz sem fűződik annyi irodalmi képzettársítás, mint Szentpétervárhoz. Puskin, Gogol, Dosztojevszkij, Innokentyij Annyenszkij, Blok és Anna Ahmatova — hogy csak néhány nevet említsünk — sohasem lett volna azzá, ami volt, ha nincs ez a varázslatos város, amely nagyságával, bájával és harmóniájával annyira lenyűgözte Puskint, és amely oly titokzatos, baljós és ha szabad azt mondanom, oly szürrealista volt, Gogolnak, „Az orr" szerzőjének és Dosztojevszkijnek, aki a „Félkegyelmű"-t és a „Bűn és bűnhődés"-t írta.

Szentpétervárott — akkoriban Petrográdban — kezdődött 1917-ben mindkét forradalom. A szovjet kormány Oroszország fővárosát Moszkvába helyezte át. A polgárháború és intervenció okozta rombolás következtében három-négy éve alatt Petrográd majdnem haldokló várossá vált, amely jobban éhezett, mint az orosz városok többsége. A várost 1919-től 1921-ig lakosságának több mint a fele elhagyta, és az ottmaradók közül sok ezren éhen haltak. Az éhínség tehát nem volt szokatlan Leningrád számára. Ám 1924-ben megkezdődött a város újjászületése, mégpedig mindenekelőtt ipari újjászületése; 1941-re már virágzó ipari és kulturális központtá fejlődött, a Szovjetunió legnagyobb közoktatási központja lett, ahol jóval nagyobb volt az egyetemi hallgatók számaránya, mint bármely más városban.

Bár Leningrád már nem volt a Szovjetunió fővárosa, továbbra is megőrizte enyhe sznobizmussal árnyalt lokálpatriotizmusát. A város életében voltak nehéz pillanatok is. 1934-ben itt gyilkolták meg Kirovot, s ezután a harmincas évek végéig megtorló intézkedések következtek. Ezektől Leningrád talán többet szenvedett, mint más városok. Jellemző, hogy Olga Berggolc író- és költőnő, akinek az éhínséges 1941—1942-es télen mint egyik fő bemondónak oly nagy szerepe volt a leningrádi rádió „Leningrád kitart" adásaiban, 1937-ben koholt vád alapján néhány hónapot börtönben töltött. És mégis „Nappali csillagok" című könyve az egyik legizgalmasabb mű azok közül, amelyek a blokád szörnyű napjait írják le. Feledhetetlen például az az elbeszélése, hogy az éhségtől legyengülve egy falat kenyérrel és egy cigarettával egész napra (a másikat apjának tartogatta) miként tett meg, lépten-nyomon hullákba botolva, tizenöt kilométert a hóbuckákon, a jéggel borított Néván keresztül azért, hogy apját, az idős orvost meglátogassa, és amikor végre elérte célját, hogyan talált rá az éhségtől

félholt apjára a haldokló betegek között. Olga Berggolc tipikus leningrádi nő, aki kész volt meghalni városáért.

1941 szeptemberében tehát a németek hárommillió embert zártak csapdába. Soha egyetlenegy nagyváros sem élte át azt, amit Leningrádnak kellett átélnie 1941—1942 telén.

Leningrádban, amikor a lakosság értesült róla, hogy a németek 1941. június 22-én betörtek a Szovjetunió területére, népgyűlések kezdődtek, és a következő két hét alatt rengeteg leningrádi lépett be önként a népfelkelő alakulatokba. Egyedül a Kirov-művekben 15 000 férfi és nő jelentkezett azonnali katonai szolgálatra. De nem minden jelentkezést fogadhattak el, ugyanis a Kirov-műveknek hadianyagot kellett gyártania. Ezért az eredetileg tervezett tizenöt munkáshadosztályról le kellett mondani, és július 4-én elhatározták, hogy amíg újabb utasítások nem érkeznek, megelégszenek három népfelkelő hadosztállyal. Az első önkéntes hadosztályt már július 10-én elindították az arcvonalra, s ezt néhány nap múlva a második és a harmadik is követte. A katonai kiképzés, amely a város főterein folyt, mindössze néhány napig tartott. A három népfelkelő hadosztályt nyomban a lugai védővonalba irányították, amelyet mindössze három lövészhadosztály és a katonaiskola növendékei védtek, akiket szintén sürgősen irányítottak ide Leningrádból. Július 14-re a németeknek Lugától északra, a Luga folyó jobb partján már sikerült egy nagy hídfőt kialakítaniuk, ahonnan megkezdték a támadás kifejlesztését Leningrád ellen.

A helyzet rendkívül súlyos volt, és ezt nyíltan be is ismerte az Északnyugati Irány haditanácsának július 14-i parancsa, amelyet K. J. Vorosilov főparancsnok és A. A. Zsdanov, a leningrádi pártszervezet titkára írt alá:

„Vöröskatonák, parancsnok és politikai munkás elvtársak! Lenin városát — a proletárforradalom bölcsőjét — az ellenség betörésének közvetlen veszélye fenyegeti. Mialatt az Északi Front csapatai a Barents-tengertől Hangöig és Tallinnig húzódó vonalon bátran harcolnak az elállatiasodott fasiszta Schützkorps-hordákkal... minden talpalatnyi szovjet anyaföldet védelmeznek, az Északnyugati Front csapatai nem mindig fejtenek ki kellő ellenállást az ellenség visszaverése érdekében, gyakran elhagyják állásaikat, még csak ütközetbe sem bocsátkoznak... amitől még inkább vérszemet kap az elszemtelenedett ellenség. Egyes pánikkeltők és gyávák nemcsak hogy önkényesen el-

hagyják... az arcvonalat, hanem a becsületes és állhatatos harcosok között is pánikot keltenek. A parancsnokok és politikai munkások sok esetben nemcsak hogy nem akadályozzák meg a pánikot, nem szervezik meg és nem vezetik harcba csapataikat, hanem szégyenletes viselkedésükkel... csak fokozzák a szervezetlenséget és a pánikot az arcvonalon."

A parancs a továbbiakban kimondta, hogy mindenkit, aki az arcvonalat parancs nélkül elhagyja, hadbíróság elé állítanak, amely a bűnöst golyó általi halálra ítélheti „tekintet nélkül rendfokozatára és régi érdemeire".[104]

Június 27-én a leningrádi városi tanács több százezer férfit és nőt rendelt ki védelmi munkálatokra. Több védővonal készült; az egyik a Luga folyó torkolatától Csudovo, Gatcsina, Urick, Pulkovo felé és tovább a Néva mellett húzódott; a másik — Leningrád „külső védővonala" — Peterhoftól, Gatcsina, Pulkovo, Kolpino és Koltusig. Ezenkívül építettek néhány védelmi terepszakaszt a város közelében, köztük egyet az északi elővárosokban, a finnekkel szemben.

Július végén és augusztus elején a védelmi létesítmények építésén majdnem egymillió ember dolgozott.

„A legkülönbözőbb foglalkozású emberek — munkások, alkalmazottak, tanulók, háziasszonyok, tudósok, művészek, egyetemi hallgatók stb. — ásót, csákányt és fejszét ragadtak. Kora hajnaltól... késő éjszakáig dolgoztak... gyakran ellenséges tűzben."[105]

A földmunka nagy része, amelyet ilyen körülmények között, s ráadásul az effajta munkához nem szokott emberek végeztek, elkerülhetetlenül hevenyészve és hozzáértés nélkül készült el; sok árkot nem ástak elég mélyre, az aknamezőket és a drótakadályokat pedig gyakran rendszertelenül telepítették. És mégis, ha figyelembe vesszük, hogy a németek a Leningrádtól 125 km-rel délre húzódó lugai védővonalat a betörés után három hétre érték el, s utána ahhoz, hogy elérjék a város szélét, további másfél hónapra volt szükségük, akkor világos, hogy még az ily módon kiépített védelmi terepszakaszok is fontos szerepet játszottak Leningrád megmentésében. A leningrádiak összesen 700 km harckocsiárkot, 25 000 km lövészárkot ástak, felállítottak 635 km hosszúságú drótakadályt, 190 km hosszúságú fatorlaszt emeltek és több mint 5000 fa-föld erődöt és vasbeton tűzfészket építettek, nem számítva a magában a városban létesített védelmi berendezéseket.

Az egyetlen sikeres ellencsapáson kívül, amelyet július 14—18 között Szolci körzetében a lugai védővonal déli végződésénél, az Ilmenytó közelében mértek, a szovjet csapatok csupán arra törekedtek, hogy minél tovább tartsák a Luga folyó és Leningrád közötti különböző védelmi terepszakaszokat.

A lugai védővonal egyik szakasza kivételével mindenütt a németek voltak óriási fölényben. Sőt mi több, sok szovjet egységnek egyáltalán nem voltak harci tapasztalatai. Azt, hogy milyen súlyos megpróbáltatásoknak voltak kitéve, az újonnan felállított 1. népfelkelő hadosztály példája bizonyította. E hadosztályt — 60 km-es erőltetett menet után, miközben a német repülők szüntelenül támadtak — menetből vetették harcba a német páncélos- és gépesített egységek ellen.

„Ez az első harc súlyosan próbára tette a hadosztálynak mind a harcosait, mind a parancsnokait. A tűzkeresztségen még át nem esett, tapasztalatlan harcosok és parancsnokok fejüket vesztették, és nem lévén elegendő eszközük a páncélosok elleni harchoz, visszavonultak a tömegesen rohamozó harckocsik elől."[106]

Ennek ellenére a szovjet csapatoknak a lugai védővonal nagy részén július közepétől kibontakozó szívós védelmi harcai erőátcsoportosításra kényszerítették a németeket, s ezért csak augusztus 8-án kezdődött meg a Leningrád elleni „döntő" támadás. A lugai vonal védőit nyugatról és keletről megkerülték a németek, úgyhogy augusztus 21-én egy 20 km széles és majdnem 200 km mély kiszögellés csúcsán találták magukat, s ugyanakkor gyors ütemben nyomultak előre a Finn-öböl felé Leningrádtól délnyugatra, és a Ladoga-tó felé, a várostól délkeletre. A szovjet parancsnokság a bekerítéstől félve, elhatározta a visszavonulást. A németek augusztus 21-én elfoglalták Csudovót, és ezzel átvágták a leningrád—moszkvai vasúti fővonalat. Augusztus 30-án súlyos harcok után bevették Mgát, s ezzel azt az utolsó vasútvonalat is megszakították, amely Leningrádot még összekötötte az országgal. A németek a várostól délnyugatra és délkeletre rengeteg harckocsit és repülőgépet összpontosítottak, és azt tervezték, hogy rohammal veszik be a várost. A német csapatok a szovjet egységek elkeseredett ellenállása dacára előretörtek a Ladoga-tó déli partjáig. Slisszelburggal együtt a Néva bal partján elfoglaltak egy jelentős szakaszt, a folyón azonban nem tudtak átkelni. Leningrád most már el volt szigetelve az országtól, hacsak a Ladoga-tavon keresztüli igen

megbízhatatlan összeköttetést nem számítjuk. A várostól délre és délnyugatra legalább ennyire kétségbeejtő volt a helyzet; a németek Leningrádtól mindössze néhány kilométerrel délnyugatra előretörtek a Finn-öbölig, és hevesen rohamoztak a kolpinói és pulkovói szakaszon, Leningrádtól mindössze 20 km-rel délre. A Vörös Hadsereg azonban tartotta széles hídfőjét Oranienbaumnál (Lomonoszov), Kronstadttal szemben és nyugatra attól a helytől, ahol a németek elérték az öblöt. Leningrádtól 30 km-rel északra a finnek szeptember 4-én elfoglalták Beloosztrov nagy határállomást, de másnap kiverték őket onnan.

Vorosilov és Zsdanov már augusztus 20-án, a leningrádi pártaktíva ülésén elismerte, hogy a helyzet rendkívül súlyos. Zsdanov kijelentette, hogy a város egész lakosságának, különösen a fiataloknak, elemi katonai kiképzésben kell részesülnie, meg kell tanulnia lőni, kézigránátot dobni és el kell sajátítania az utcai harcot.

Másnap közzétették a front haditanácsának, a városi pártbizottság nak és a leningrádi városi tanácsnak a lakossághoz intézett nevezetes felhívását:

„...Egy emberként kelünk városunk, családi tűzhelyünk, családjaink és szabadságunk védelmére. Szovjet hazafiakként teljesítjük szent kötelességünket és megingathatatlanok leszünk a vérszomjas és gyűlölt ellenséggel szembeni küzdelemben, éberek és könyörtelenek a rémhírterjesztőkkel, a pánikkeltőkkel és szökevényekkel szemben, a legszigorúbb forradalmi fegyelmet teremtjük meg városunkban. Vasfegyelemmel, bolsevik szervezettséggel felvértezve bátran nézünk szembe az ellenséggel, és megsemmisítő csapással verjük őt vissza."[106]

Ezekben a napokban egyáltalán nem volt biztos, hogy a németek nem fognak betörni Leningrádba. Pavlov később így írt erről:

„Az üzemeket, a hidakat, a középületeket aláaknázták, hogy egy adott jelre a levegőbe repülve roppant kő- és vastömeget zúdítsanak az ellenséges katonák fejére, a romok pedig eltorlaszolják a harckocsik útját. A polgári lakosság, nem is beszélve a katonákról és tengerészekről, felkészültek az utcai harcokra. A minden egyes házért vívott harc gondolata nem a mindenáron való önfeláldozást jelentette, hanem az ellenséges hadsereg teljes megsemmisítését tűzte ki célul. És mint később Sztálingrád példája is bizonyította, egy nagy város szívós ellenállása az ellenség legerősebb csoportosításának vereségét okozhatja."[108]

A németek szeptember 4-én tüzérséggel lőni kezdték Leningrádot, szeptember 8., 9. és 10-én pedig különösen barbár légitámadásokat intéztek a város ellen. A szeptember 8-i bombázástól 178 tűzeset keletkezett, többek között a Badajev élelmiszerraktárakban, amelyeknek a kárairól később túlzott hírek keringtek, különösen amikor a szörnyű éhínség megkezdődött. Szeptember 9-ére már jobban megszervezték a légoltalmat, és csaknem valamennyi gyújtóbombát gyorsan eloltottak. A légvédelmi tüzérség lelőtt öt német repülőgépet, de a lassú járatú I—15-ös szovjet vadászgépek szinte tehetetlenek voltak a Messerschmittekkel szemben. Ezért egyes hős szovjet pilóták arra vállalkoztak, hogy rárepüljenek a német gépekre.

E nagy légitámadások során a németek rengeteg időzített bombát is ledobtak a városra. Hatástalanításukra önkéntesek vállalkoztak (Leningrádban mindenre akadt önkéntes jelentkező), de nem lévén gyakorlatuk benne, sokan elpusztultak közülük.

Sokan írtak azokról az elkeseredett harcokról, amelyek azokban a napokban Pulkovóban, Kolpinóban és Urickban (Urick Leningrádtól délnyugatra mindössze 3—5 km-re fekszik a Kirov-művektől) dúltak. 1943-ban néhány leningrádi embertől egy drámai történetet hallottam. Eszerint szeptember 10-e körül Vorosilov — úgy vélvén, hogy minden elveszett — kiment az első vonalba, abban a reményben, hogy megölik a németek.

Sztálin azonban szeptember 11-én Leningrádba küldte G. K. Zsukovot, aki rövid idő alatt teljesen újjászervezte a város védelmét. Az 1945 júniusában Berlinben tartott sajtókonferencián, amelyen jelen voltam, Zsukov büszkén említette meg ezt a tényt, igaz, nem bocsátkozott részletekbe. Kétségtelen, hogy Zsukov rövid ideig tartó parancsnoksága alatt (október közepéig maradt a városban) Leningrád körül megszilárdult az arcvonal.

Miután Leningrádot rohammal nem tudta bevenni, a német főparancsnokság úgy gondolta (és nem alaptalanul), hogy az éhség rövidesen megadásra kényszeríti a várost. Hitler azonban, és ez jellemző rá, megparancsolta, hogy ne fogadják el a kapitulációt és „Leningrádot... tegyék egyenlővé a földdel", mert ellenkező esetben nagy járványveszély keletkeznék, ezenkívül a város alá van aknázva, s ily módon kettős veszélyt jelentene a bevonuló katonák számára. Nürnbergben Jodl a következőképpen magyarázta e parancs kiadásának okait

(és egyúttal a Leningrád elfoglalására vonatkozó német tervek meghiúsulását):

„A Leningrád térségében működő »Észak« hadseregcsoport parancsnoka, von Leeb tábornagy kijelentette, teljességgel képtelen élelmezni és ellátni a több millió leningrádit, ha elfoglalja a várost, mivel abban az időben saját hadseregcsoportjának ellátási helyzete is katasztrofálissá vált. Ez volt az első ok. Aztán meg nem sokkal azelőtt adták fel Kijevet az orosz hadseregek, és alig foglaltuk el a várost, amikor egymást követték a szörnyű erejű robbanások. A belváros nagy része leégett, 50 000 ember vált hajléktalanná, a német katonák... jelentős veszteségeket szenvedtek, mivel nagy tömegű robbanóanyag explodált... A parancsnak csak egy célja volt — megóvni a német csapatokat az ilyen katasztrófáktól, mert Harkovban és Kijevben egész törzsek repültek a levegőbe."[109]

A német parancsnokság október 7-i, Jodl által aláírt direktívája megismételte a führernek azt a parancsát, hogy ne fogadják el „sem Leningrád, sem pedig később Moszkva kapitulációját". A direktíva kimondta, hogy azokat, akik a városból menekülnek, tűzzel kell fogadni, ha a német állásokhoz közelednek; azt azonban, ha „egyes személyek" menekülnek a blokád keskeny résén keresztül kelet felé, üdvözölni kell, mert ez csak fokozza a káoszt Oroszország keleti részén. Azt is megparancsolták, hogy Leningrádot bombázással és tüzérségi tűzzel a földdel egyenlővé kell tenni.

A direktíva dátuma sokat elárul: október elején tehát a németek már nem remélték, hogy rohammal veszik be Leningrádot. A várost és megközelítési útjait továbbra is az oroszok tartották, ami arra kényszerítette a németeket, hogy (a szovjet parancsnokság becslése szerint) 300 000 fős hadsereget tartsanak ott. Mivel nem volt biztos, hogy a németek nem kísérelnek-e meg egy újabb döntő támadást Leningrád ellen, egészen decemberig folyt a munka: minden egyes házat védelemre rendeztek be, és felkészültek a német ejtőernyősök megsemmisítésére. Leningrádot a partvédő, a haditengerészeti és csapattüzérség nehéz ütegeinek gyűrűje övezte, és felbecsülhetetlen segítséget nyújtott a városnak a Balti Flotta. Még az „Aurora" cirkáló ágyúit is, amely cirkáló 1917-ben megadta a jelt a Téli Palota megrohamozására, a Leningrádtól délre levő pulkovói magaslatokra irányozták be. Bár Leningrádot is komoly veszély fenyegette, Moszkva

októberben még veszélyesebb helyzetben volt, és Leningrádból a blokád ellenére légi úton ezer löveget, jelentős mennyiségű lőszert és egyéb fegyvereket dobtak át Moszkvába![110]

Szeptember közepére már nem fenyegetett annak veszélye, hogy Leningrádot gyorsan elfoglalják a németek. Ámde, mivel a várost teljesen elvágták a Nagy Földtől (ha nem számítjuk a Ladoga-tavon át vezető utakat), csak a szárazföldi blokád áttörése volt az egyetlen reális remény az élelmiszer-, nyersanyag- és fűtőanyag-, továbbá a helyben nem gyártható fegyver- és lőszerellátás biztosítására. Szeptemberben a szovjet csapatok elszánt kísérletet tettek arra, hogy kiszorítsák a németeket a Ladoga-tó partja felé nyúló mga—szinyavinói ékből, és ily módon felszabadítsák a leningrád—vologdai vasútvonalat. Jóllehet, sikerült nekik a Néva déli partján, Slisszelburgtól nyugatra egy kis hídfőt létesíteniük, s ezt roppant emberveszteségek árán egész télen át tartaniuk, de a németek úgy megerődítették a mga—szinyavinói körzetet, hogy onnan nem is tudták kiszorítani őket. A német védelmet itt csak 1943 februárjában sikerült áttörni.

SZEMÉLYES ÉLMÉNYEIM LENINGRÁDBAN

Amikor 1943 szeptemberében Leningrádba[111] érkeztem, a német állások még mindig a Kirov-művektől három kilométernyire húzódtak a város déli szélén. A lakosság addigra mintegy 600 000 főre csökkent, és a város, bár a tüzérségi lövedékek, repülőbombák és a tüzek jelentős kárt tettek benne, még mindig gyönyörű volt, mégis különös, félig kihalt képet mutatott. Természetesen frontváros volt, és a lakosság nagy része katonai egyenruhát viselt. A bombázások lényegében már megszűntek, de az ellenség tüzérsége gyakran, és néha igen kegyetlenül lőtte a várost. A tüzérségi tűz óriási károkat okozott a házakban, különösen Leningrád déli, új kerületeiben, és sok lakos szörnyű eseteket mesélt, amikor a tüzérségi lövedékek egymás után csapódtak be a villamosmegállókba vagy a zsúfolt villamoskocsikba; néhány ilyen eset pár nappal megérkezésem előtt is előfordult.

És bármennyire különös is, úgy tűnt, mintha az élet visszatért volna rendes kerékvágásába. A város nagy része elhagyottnak látszott, és mégis, az est leszállta előtt, amikor a tüzérségi tűz szünetelt, a Nyev-

szkij proszpekt „biztonságos" oldalán (a lövedékek rendszerint az egyik oldalon csapódtak be) nagy embertömegek sétáltak. Itt még olyan „luxuscikkeket" is árultak, amelyeket abban az időben Moszkvában sem lehetett kapni, például kis üveg leningrádi gyártmányú parfümöt. Az írók könyvesboltjában pedig, az Anyicskov-híd közelében, a Nyevszkij proszpekten élénk antikvár könyvkereskedelem folyt. Leningrádban az éhínséges télen a könyvek millióit tüzelték el, de sok könyvtulajdonos meghalt, mielőtt ideje lett volna eltüzelni könyveit, és most — milyen szomorú! — néha olcsón igazi kincseket lehetett szerezni.

A színházak és mozik játszottak, bár valahányszor az ágyúzás elkezdődött, egyszerre kiürültek. A Mars-mezőn és a Nyári kertben, ahonnan a görög isteneket és istennőket ábrázoló, XVIII. századból származó márványszobrokat elvitték és biztonságba helyezték, most zöldségféléket termeltek, és néhány ember a káposzta- és burgonyaágyak körül szorgoskodott. A homokzsákokkal védett „Bronz-lovas" köré szintén káposztát ültettek.

Alighogy Leningrádba érkeztem (repülőgépen Tyihvinen át, s onnan éjszaka mindössze néhány méter magasan repültem a Ladoga-tó vize felett), az éhségről hallottam különböző történeteket. Anna Andrejevna, egy idős, intelligens hölgy, aki az Astoria szállóban gondoskodott rólam, például rögtön az első este a következőket mesélte:

„Most az Astoria olyan, mint egy szálloda, de látta volna az éhínség idején! Átalakították kórházzá, s akkor igazi pokol volt. Ide hozták a legkülönbözőbb embereket, nagyrészt értelmiségieket, akik az éhhalál küszöbén voltak. Vitamintablettákat adtak nekik, igyekeztek őket legalább kissé feljavítani. De sokat már reménytelen állapotban szállítottak be, és majdnem azonnal meghaltak, amint ide kerültek...

Nem tudja elképzelni, hogy itt mi volt. Az utcán és a lépcsőkön minduntalan hullákon kellett átlépni. Már egyszerűen észre sem vettük őket. Semmit sem lehetett tenni. Szörnyű dolgok történtek. Voltak, akik eszüket vesztették az éhségtől. Általánosan elterjedt az a szokás, hogy a halottakat valahol a házban elrejtették, és élelmiszerjegyeiket felhasználták. Mindenütt olyan tömegesen haltak meg az emberek, hogy a hatóságok nem tudtak minden halálesetet nyilvántartani."

Másnap az Építészeti Intézetben jártam, ahol már dolgoztak egyes, a németek által tönkretett műemlékek — így a Puskin- és a Peterhof-

palota — helyreállítási tervein. Itt hallottam a következő elbeszélést:

„Az egész 1941—1942-es télen dolgoztunk ezeken a terveken... Ez számunkra, építészek számára, szerencse volt. A legjobb orvosság, amelyet ínséges időkben adhattak nekünk. Micsoda óriási ösztönző erő egy éhező ember számára, ha tudja, hogy hasznos dolgot művel... Kétségtelen, hogy a munkások jobban elviselik a terheket, mint az értelmiségiek. Közülük igen sokan nem borotválkoztak — ez az első jele annak, hogy az ember kezdi elhagyni magát... Ezeknek az embereknek a többsége, amikor munkát kapott, felrázódott. De általában a férfiak hamarabb elhagyták magukat, mint a nők, és kezdetben a halálozási arány éppen a férfiak között volt magas. Ámde azok, akik az éhínség legszörnyűbb időszakát átvészelték, végső soron életben maradtak. A nőkön az éhezés következményei jobban megmutatkoztak, mint a férfiakon. Sokan tavasszal haltak meg, amikor a legroszszabbján már túl voltunk. Az éhség következtében az emberi szervezetben sajátságos jelenségek zajlottak le. A nők annyira kimerültek, hogy nem menstruáltak. Oly sok ember halt meg, hogy koporsó nélkül kellett eltemetni őket. Az emberek érzelmei eltompultak, és a temetéseken szinte senki sem sírt... Minden teljes csendben bonyolódott le, minden érzelmi megnyilvánulás nélkül. Azt, hogy a dolgok jobban mennek, a nőkön lehetett látni, akik festeni kezdték sápadt, beesett arcukat és rúzsozták magukat. Igen, valóban keresztülmentünk a poklon, de azon a napon kellett volna itt lennie, amikor áttörték a blokádot: az emberek az utcán sírtak a boldogságtól, ismeretlen emberek egymás nyakába borultak."

Erről a leningrádi látogatásomról számtalan benyomást vittem magammal az emberi szenvedésekről és kitartásról. Addigra Leningrád körül megszilárdult az arcvonal, és a város, bár még be volt kerítve, hittel szemlélte, ahogy a németek a szovjet—német arcvonal nagy részén visszavonulnak, és várta, mikor kerül rá is sor és véglegesen felszabadul. És bár éhségről már szó sem volt, a lakosság nagy része még mindig kegyetlen nehézségeket élt át. Különösen nehéz körülmények között voltak például a Kirov-művek munkásai és munkásnői, mert az üzem majdnem az arcvonalban feküdt. Itt, és még egy nagyüzemben nemcsak azt mutatták meg, hogyan éltek az emberek abban az időben, hanem azt is elmondták, milyen volt az emberek élete az éh-

ínség idején. Először az Optikai Készülékek Gyárában tett látogatásomat írom le.

Itt az előző két télen majdnem minden kis faépületet szétszedtek tűzifának. Az üzem egy nagy műhelyben helyezkedett el, amelynek külső téglafalain repeszek nyomai éktelenkedtek. Szemjonov, az üzem igazgatója, egy kemény, erélyes kinézésű ember, egyszerű khakiszínű gimnasztyorkát viselt, rajta a „Leningrád védelméért" érdeméremmel és a Lenin-renddel. Külsejére és modorára nézve jellegzetes szovjet funkcionárius volt. Dolgozószobájában láthattuk azokat a termékeket, amelyeket az üzem akkoriban gyártott — szuronyokat, detonátorokat és nagy optikai lencséket.

Szemjonov elmondta, hogy üzeme a Szovjetunió legnagyobb optikai készülékeket gyártó vállalata... „De a háború első napjaiban — mesélte — berendezésünk zömét keletre szállították, mivel az üzem a fontos hadiüzemek egyike és nem volt szabad kockáztatni. 1942 elején végrehajtottuk a második evakuálást, és a szakmunkások, akik nem mentek el az előző alkalommal, vagyis azok, akik még életben maradtak, most elmentek."

Már a háború első heteiben, amikor felszerelésünk és szakmunkásaink nagy részét elszállították, itt teljesen új alapon kezdtünk dolgozni, vagyis kizárólag a Leningrádi Front szükségleteire, és azt kellett csinálnunk, amit az ittmaradt berendezésen lehetett, márpedig ez nem volt sok. Munkásainknak nem voltak tapasztalatai az effajta munkában. De ilyen körülmények között is azt kezdtük gyártani, amire a katonáknak legnagyobb szükségük volt. Leningrádnak gazdag ipari hagyományai, nagy ipari kultúrája van, s kézigránátjaink és a harckocsiaknákhoz való gyújtók az országban gyártottak közül a legjobbnak bizonyultak. Sok százezret gyártottunk belőlük... Az egész blokád alatt foglalkoztunk még lövészfegyverek, puskák és géppuskák javításával, és most újból gyártunk optikai eszközöket, így periszkópokat tengeralattjárók számára. Hiszen, mint tudja, Balti Flottánk nem ül ölbe tett kézzel...

Megkértem Szemjonovot, mesélje el, milyen volt az élet az üzemben az éhségblokád alatt. Az igazgató egy darabig hallgatott... „Megmondom őszintén — kezdte —, erről nem szeretek beszélni. Nagyon keserű emlékeink vannak... A blokád kezdetére embereink felét elszállították vagy bevonultak a hadseregbe, úgyhogy mindössze körül-

belül 5000 dolgozónk maradt. Kénytelen vagyok elismerni, kezdetben nehéz volt hozzászokni a bombázásokhoz, és ha valaki azt mondaná önnek, hogy nem fél tőlük, ne higgye el neki! És mégis, bár a bombázások megijesztették az embereket, egyúttal dühös haragra is gerjesztették őket a németek ellen. Amikor 1941 októberében megkezdődött a város tömeges bombázása, munkásaink jobban harcoltak üzemünkért, mint saját házukért. Az egyik éjszaka egyedül a mi üzemünkre 300 gyújtóbombát dobtak le. Embereink elkeseredett dühvel és szinte őrjöngve oltották őket. Akkor értették meg, hogy az első vonalban vannak — és ez elég volt. Óvóhelyeink — amelyeket csak a kisgyermekek és az öregasszonyok számára tartottunk fenn — megteltek. Később pedig, decemberben, amikor a húsz fokos hidegben egy bombarobbanás nyomán minden ablakunk kitört, azt gondoltam: »tovább valóban nem tudunk dolgozni. Mindenesetre tavaszig nem. Lehetetlen dolgozni ilyen hidegben világítás, víz és szinte minden élelem nélkül.« És mégis, nem tudom hogy, de nem hagytuk abba a munkát. Valamilyen ösztön azt súgta, hogy ne hagyjuk abba, mert ez rosszabb volna, mint az öngyilkosság, hogy ez árulás lenne. És valóban, nem múlt el másfél nap, és már újból dolgoztunk, egyenesen pokoli körülmények között: a műhelyekben nyolc fok hideg, a szobában, ahol most ül, tizennégy fok. Voltak valamiféle kályháink: kis kályhácskák, amelyek egy méter sugarú körben melegítették fel a levegőt. De munkásaink mégis dolgoztak. És vegye figyelembe, éhesek, szörnyen éhesek voltak..."

Szemjonov összeráncolva homlokát, egy pillanatra elhallgatott. „Igen — mondta —, ezt még ma sem értem, sehogy sem értem, honnan vették ezt az erős akaratot és lelkierőt. Sokan, az éhségtől támolyogva, naponta bevánszorogtak az üzembe, nyolc, tíz, tizenkét kilométert gyalogoltak. Hiszen villamos nem volt. Minden lehetséges eszközt igénybe vettünk; mi mindent meg nem csináltunk, hogy a munka ne maradjon abba — amikor nem volt áram, kerékpárpedálokkal forgattuk a gépeket.

Az emberek valahogy megérezték, mikor halnak meg. Emlékszem egy idős munkásra, aki betámolygott szobámba és ezt mondta: »Főnök elvtárs, kérni szeretnék magától valamit. Az üzem régi munkása vagyok, és maga mindig jó barátom volt. Tudom, nem utasít vissza. Többé sohasem fogom nyugtalanítani. Ma vagy holnap meghalok,

érzem. Családom igen nehéz helyzetben van, mindannyian nagyon legyengültek. Nincs erejük a temetés lebonyolításához. Legyen olyan jó, rendeljen nekem koporsót és küldje el a családnak, hogy ne kelljen nekik még azzal is bajlódniuk, hiszen tudja, milyen nehéz hozzájutni!« Ez az egyik legborzasztóbb decemberi vagy januári napon történt. És ilyen dolgok nap mint nap előfordultak. Sok munkás bejött ebbe a szobába és ezt mondta: »Igazgató elvtárs, ma vagy holnap meghalok!« Elküldtük őket az üzemi kórházba, de mindig meghaltak. Az emberek minden lehetőt és lehetetlent megettek. Olajpogácsát és ásványi olajat (rendszerint előzőleg felmelegítették őket), meg asztalos enyvet. Az emberek forró vízzel és élesztővel próbálták fenntartani magukat. Az 5000 megmaradt munkásból több százan meghaltak. Sokan éppen itt... Többen nagy nehezen elvánszorogtak az üzemig, betámolyogtak a kapun, összeestek és meghaltak... Mindenütt holttestek hevertek. Egyesek otthon, a családjukkal együtt haltak meg, és ilyen körülmények között nehezen tudtunk meg valami biztosat... hiszen közlekedés nem volt, s gyakran nem is tudtunk kit elküldeni a házhoz. Így tartott ez körülbelül február 15-ig. Utána az élelmiszeradagokat emelték, és már kevesebben haltak meg. Még ma is rosszul vagyok, ha ezekről a dolgokról kell beszélnem..."

Mindennél jobban emlékezetembe vésődtek azok az órák, amelyeket 1943 szeptemberében a Kirov-művekben töltöttem. A mindössze három kilométerre levő német állásokból a tüzérség szinte szakadatlanul lőtte az üzemet, a munka azonban még ilyenkor sem szünetelt. Azért annyira emlékezetes számomra ez a látogatás, mert 1943-ban éppen itt alkothattam fogalmat magamnak Leningrád legsötétebb és legkegyetlenebb napjairól. A kirovisták számára ezek a napok nem enyésztek a múltba, még mindig úgy éltek itt, mint a pokolban. És ennek ellenére az volt a véleményük, hogy a Kirov-művek munkásának lenni és mindvégig kitartani — becsület dolga. Az itteni munkások nem voltak katonák, 69 százalékuk nőkből, nagyrészt egészen fiatal lányokból állt. Tudták, hogy itt ugyanolyan nehéz, mint az arcvonalban, sőt bizonyos értelemben még nehezebb: itt az embereknek nem adatott meg a közvetlen megtorlás lehetősége. A kirovisták magatartásában sok volt a Putyilov-gyár nagy forradalmi hagyományaiból — korábban ez volt az üzem neve.

Egy nappal előtte a Kamennyij-szigeten levő gyermeküdülőben beszélgettem egy Tamara Turanova nevű lánnyal.

A lányka tizenöt éves volt, igen sápadt, sovány és törékeny, nyilvánvalóan leromlott állapotban. Fekete blúzán zöld szalagon ott lógott a „Leningrád védelméért" érdemérem.

„Hol kaptad?" — kérdeztem. Sápadt arcán halvány mosoly suhant át: „Egyszer az üzembe jött egy szemüveges bácsi, nevét nem tudom, és ő adta ezt az érmet" — felelte. — „Milyen üzembe?" — „Természetesen a Kirovba" — mosolygott. „És az apád szintén ott dolgozik?" — „Nem — válaszolta Tamara. — Apám meghalt az ínséges évben, január 7-én. 14 éves korom óta dolgozom a Kirov-üzemben, valószínűleg azért kaptam ezt az érmet. Hiszen nem messze vagyunk a fronttól." — „És nem félsz ott dolgozni?" Elfintorította arcocskáját. „Hát nem, ehhez hozzá lehet szokni. Amikor a gránát sivít, ez azt jelenti, hogy magasan repül. De amikor sziszegni kezd, akkor rosszra számíthatunk. Természetesen történnek szerencsétlenségek, méghozzá igen gyakran, néha naponta. A múlt héten egy gránát becsapódott műhelyünkbe és sokan megsebesültek, két sztahanovista lányka pedig elevenen elégett." Megdöbbentő egyszerűséggel beszélt erről, mintha a két sztahanovista lány nem is pusztult volna el, mintha az egész nem is volna olyan komoly. „És te nem akartál átmenni egy másik üzembe?" — kérdeztem. „Nem — felelte fejével is »nem«-et intve. — Én kirovista vagyok és apám putyilovista volt, hiszen a legnehezebbjén már túl vagyunk, jobb végig ittmaradni."

Éreztem, hogy mindezt nagyon őszintén mondja, bár igen jól el tudom képzelni, milyen hihetetlen idegfeszültséget kellett kiállnia ennek a törékeny lénynek. „És a mamád?" — kérdeztem. „Ő a háború előtt meghalt — felelte a lány. — Bátyám azonban a hadseregben van a Leningrádi Frontnál, és ő gyakran, igen gyakran ír. Három hónappal ezelőtt pedig néhány bajtársával együtt eljött hozzánk a Kirov-művekbe." Az emlékezéstől felragyogott arcocskája és az üdülő ablakából az ősz aranyló pompáját viselő fákra kitekintve megjegyezte: „Tudja, milyen jó itt lenni egy kis ideig."

Másnap a peterhofi úton áthajtottam Leningrád erősen megrongálódott déli külvárosain, ahol a Finn-öböl Urick melletti kis bemélyedésének partján a német állások húzódtak, és megérkeztem a Kirov-

művekbe. Itt Puzirjov, az üzem igazgatója, egy viszonylag fiatal, erélyes, de gondterhelt arcú ember fogadott...

„Természetesen látja — mondta —, hogy mi most szokatlan körülmények között dolgozunk. Ez egyáltalán nem az, ami a Kirov-műveknél rendes körülmények között volt... A háború előtt több mint 30 000 munkás dolgozott nálunk; ennek csak egy kis hányada maradt meg... és munkásaink 69 százaléka nő. A háború előtt alig dolgoztak nők nálunk. Akkor turbinákat, harckocsikat, lövegeket gyártottunk, de csináltunk traktorokat, és a Moszkva—Volga-csatorna építéséhez szükséges felszerelés nagy részét is mi szállítottuk. Sok szerkezetet készítettünk a hadiflotta részére... A háború kitörése előtt megkezdtük a harckocsik, továbbá a harckocsi- és repülőgépmotorok nagybani gyártását. Gyakorlatilag legfontosabb termékeink gyártása keletre települt át. Ma Diesel-motorokat és harckocsikat javítunk, fő termékünk azonban — a lőszer és bizonyos fajta gyalogsági fegyverek..."

Puzirjov ezután a Kirov-művek első háborús napjairól beszélt. Ez az elbeszélés Leningrád lakosságának és munkásainak közös élethalálharcáról szólt. Egy emberként szálltak síkra a német betolakodók ellen, de önfeláldozási készségük akkor érte el a tetőfokát, amikor augusztus 21-én Vorosilov, Zsdanov és Popkov e szavakkal fordult hozzájuk: „Leningrád veszélyben van."

„A Kirov-művek munkásai — mesélte Puzirjov — kivételezett helyzetben voltak, és úgyszólván senkinek sem kellett bevonulnia közülük. Ennek ellenére, amint a németek betörtek országunkba, kivétel nélkül valamennyi munkás kijelentette, hogy önkéntesként a frontra kíván menni. Ha akarjuk, 25 000 embert küldhettünk volna harcolni, de csak kilenc- vagy tízezret engedtünk el. Belőlük már 1941 júniusában egy hadosztály alakult, később ez lett a híres »Kirov«-hadosztály. Bár a háború előtt munkásaink kaptak némi katonai kiképzést, nem lehetett őket teljesen kiképzett katonáknak tekinteni, de rámenősségük és bátorságuk félelmetes volt. Vöröskatona egyenruhát viseltek, de valójában népfelkelők voltak, akik alig voltak jobban kiképezve, mint a többi népfelkelő harcos. Leningrádban néhány ilyen munkászászlóalj alakult... és sok tízezer munkás ment innen az ellenségre, hogy bármi áron megállítsa. Verekedtek Lugában, Novgorodban és Puskinóban, végül Urickban, ahol az egyik legelkeseredettebb utóvédharcban embereinknek sikerült az utolsó pillanatban megállítaniuk a németeket...

Az a harc, amelyet munkáshadosztályunk vívott itt azokkal a leningrádiakkal együtt, akik azért jöttek a városból, hogy feltartóztassák az ellenséget, valóban döntő volt... Nem titok, hogy a munkáshadosztályokban harcolók nagy része sohasem tért vissza..."

Éreztem, Puzirjov lelke mélyén sajnálja, hogy a harcokban ilyen nagyszerű ipari erőket kellett feláldozni, de 1941-ben, amikor mind Moszkva, mind Leningrád sorsa egy hajszálon függött, ilyen szempontokat félre kellett tenni, és Puzirjov örült annak, hogy amikor a legnehezebbjén már túl voltak, az életben maradottak közül sokakat leszereltek és visszaküldtek az iparba.

Ezután a Kirov-művek kiürítéséről beszélt. „Mielőtt a német gyűrű bezárult, csupán egy teljesen felszerelt műhelyt sikerült kitelepíteni, 525 szerszámgépet és 2500 munkást. De tavasz előtt semmi többet nem sikerült keletre szállítani. Ámde legjobb szakmunkásainkat, akikre oly nagy szükség volt mind Szibériában, mind az Urálban, családjukkal együtt repülőgépen szállítottuk oda. Először Tyihvinbe vittük őket, de annak eleste után más repülőterekre kellett szállítani az embereket, ahonnan gyakran sok-sok kilométert gyalogoltak a legközelebbi vasútállomásig, mély hóban, a legkegyetlenebb télben... Az Urálba már a tél első felében óriási mennyiségű felszerelés érkezett Harkovból, Kijevből és más helyekről, még Moszkvából is valami. Szakmunkásainkra rendkívül nagy szükség volt a munka megszervezéséhez és a termelés beindításához. Így például Cseljabinszkban azelőtt sohasem gyártottak harckocsikat, és szakembereinktől azt követelték, hogy a legrövidebb időn belül kezdjék meg a harckocsik tömeggyártását... Ez volt számunkra a legkritikusabb átmeneti időszak, amikor nyugati területeinken az ipar már nem termelt, a keleti vidékeken pedig még nem indult be... Azok az emberek, akik októberben utaztak el innen, decemberben már teljes erővel dolgoztak az új helyen, kétezer kilométerre az otthontól... És milyen körülmények között bonyolítottuk le mindezt! A felszereléssel megrakott szerelvények ellen légitámadásokat intézett az ellenség és azokat a szállító repülőgépeket is támadta, amelyek a szakmunkásokat és családjukat költöztették el Leningrádból. Szerencsére a szállítógépeknek csak kis százalékát lőtték le. De az esetek többségében éjjel kellett repülni, igen bonyolult körülmények között..."

Az, amit Puzirjov arról mesélt, milyen volt az élet a Kirov-művek-

ben az éhségblokád legnehezebb hónapjaiban, sokban hasonlított Szemjonovnak, az Optikai Készülékek Gyára igazgatójának az elbeszéléséhez.

Az üzemben december 15-én gyakorlatilag megszűnt a munka. Nem volt sem fűtőanyag, sem villany, sem víz. S ez a szörnyű helyzet így maradt egészen április 1-ig, amikor a munkások megkezdhették a valamelyest rendszeres termelést. „De még a legínségesebb időkben is — mondta Puzirjov — megtettük, amit csak tudtunk... Lövegeket javítottunk, és öntödénk nem hagyta abba a munkát, bár alig-alig termelt valamit. Úgy látszott, mintha a hatalmas Kirov-művek átváltozott volna falusi kovácsműhellyé...

Mint már mondtam, sem vizünk, sem villanyunk nem volt. Csak egy kis szivattyúnk volt, amely az öbölből emelt ki vizet. Más vízellátás nem létezett. Leningrád egész télen át — decembertől márciusig — hóval oltotta a gyújtóbombákat... Ebben az időben csak egy nagy tűzeset volt, amikor leégett a Gosztyinij Dvor (híres üzletsor a Nyevszkij proszpekt árkádjai alatt). Nálunk az üzemben, egy műhely sem égett le.

Az emberek annyira leromlottak az éhségtől, hogy közös szállást kellett berendeznünk az ittlakás megoldására. Azoknak, akik otthon laktak, megengedtük, hogy hetente csak kétszer jöjjenek be az üzembe... November végén gyűlést kellett összehívnunk, hogy bejelentsük: a munkások kenyérfejadagját 400 g-ról 250 g-ra, a többiekét 125 g-ra szállítják le, ugyanakkor más élelmiszer úgyszólván nem volt. Az emberek ezt a bejelentést nyugodtan fogadták, bár sokak számára egyenlő volt a halálos ítélettel..."

Ezután Puzirjov elmondta, hogy a Leningrádi Front katonái kérték, vegyék le az ő fejadagjaikat, hogy ne kelljen a polgári lakosság élelmiszeradagjait annyira csökkenteni. A Legfelsőbb Főparancsnokság azonban nem engedélyezte ezt, mivel a csapatok amúgy is csak a minimumot kapják, amivel tartani tudják magukat. Ez a minimum 350 gramm kenyérből és igen jelentéktelen mennyiségű egyéb élelmiszerekből állt.

„Az embereket egy bizonyos fajta levessel próbáltuk fenntartani, amely élesztő és szója keverékéből készült. Ez, igaz, nem sokkal volt jobb, mint a melegvíz, de az emberekben azt az illúziót keltette, hogy »ettek« valamit... Nagyon sok munkásunk halt meg. Mivel a közle-

kedéssel igen nagy bajok voltak, elhatároztuk, hogy itt helyben jelölünk ki temetőt... És mégis, bár az emberek éhen haltak, egyetlen egy komoly incidensre sem került sor."

1943-ban már nem az élelmiszer-probléma volt a legfőbb Leningrádban. A német állások azonban továbbra is mindössze három kilométerre voltak a Kirov-művektől; továbbra is szakadatlanul lőtte a tüzérség.

„Egyáltalán, hogyan tudnak dolgozni erős tűzben? — kérdeztem. Vannak-e veszteségeik? és az embereik hogyan állják mindezt?" — „Igen — felelte —, feltételezem, hogy létezik valamilyen kirovista patriotizmus. Egy-két igen beteg munkást nem számítva, még nem találkoztam olyan emberrel, aki el akart volna menni tőlünk..."

Puzirjov kihúzta íróasztalának egyik fiókját és kiemelt belőle egy köteg felbélyegzett levelet, lehetett vagy negyven-ötven. Ezeket a leveleket az áttelepített leningrádi munkások írták, s kérték, engedjék meg, hogy visszatérjenek a városba, akár egyedül, akár családosan.

„Tudják, milyen nehéz körülmények között élünk itt — mondta —, de azt is tudják, hogy nálunk többé nem lesz élelmiszer-probléma. Mégsem engedhetjük meg visszatérésüket. Ezek a kirovista szakmunkások ott fontos dolgot csinálnak, nálunk pedig nincs olyan sok felszerelés, s mi afféle szükséghadiüzem vagyunk. Nem úgy, mint Kolpinóban, innen körülbelül 15 km-nyire, ahol a lőszer föld alatti öntödékben készül, az arcvonal kellős közepén...

Ahhoz, hogy az üzem folytatni tudja munkáját — mondta a továbbiakban —, decentralizálni kellett. A termelőfolyamatot kis egységekre osztottuk fel, minden műhelyben a szerszámgépek és az emberek az egyik sarokban vannak, amely, amennyire ez lehetséges, védett a légnyomástól és a szilánkoktól. De szerencsétlenségek — vagy helyesebben bizonyos normális veszteségi százalék — mégis előfordulnak. Ebben a hónapban — és ez viszonylag jó hónap volt — 43 embert vesztettünk. Tizenhármat halottakban, huszonhármat sebesültekben és heten kaptak légnyomást.

Ön azt kérdi, mindezt hogyan fogadják az emberek? Nos, nem tudom, volt-e már hosszabb időn át tüzérségi tűzben? De ha valaki azt mondja önnek, hogy ez nem szörnyű, kérem, ne higgye el neki. Elmondhatom, hogy ha egy műhely telitalálatot kap, az életben maradt dolgozók egy-két napig szörnyű lelkiállapotban vannak, s a munka

termelékenysége a műhelyben ezalatt erősen csökken, sőt az is előfordul, hogy a munka teljesen leáll, különösen, ha sok ember meghalt vagy megsebesült. Ez borzalmas látvány, minden csupa vér, és még a legedzettebb munkásaink is egy-két napig teljesen betegnek érzik magukat utána... De aztán újból megfogják a dolog végét, és igyekeznek behozni azt az időt, amelyet, mint nálunk mondják, a »szerencsétlenség« következtében elvesztettek. Ennek ellenére teljesen tisztában vagyok vele, hogy üzemünkben a munka állandó erkölcsi feszítettség, és amikor azt látom, hogy valamelyik férfi vagy lány eljut a tűrőképesség határáig, pár hétre vagy egy hónapra elküldöm üdülőbe..."

Később Puzirjov megmutatott néhány műhelyt. A nap nyugodtnak látszott, a németek alig lőttek. Mint most felfedeztem, az óriási üzem jóval romosabb volt, mint ahogy azt kívülről az utcáról látni lehetett. Az erősen megrongálódott épületektől körülvett nagy téren egy óriási blokkház emelkedett... Betonfalai 30 cm vastagok voltak és teteje erős acélgerendákból készült. „Ez semmitől sem fél, csak a nehéz lövedékek telitalálatától, és attól is csak akkor, ha közelről lőtték ki — mondta Puzirjov. — A legnehezebb napokban építettük, amikor úgy gondoltuk, hogy a németeknek sikerül betörniük Leningrádba. Akkor látták volna, hogy a Kirov-művek — kemény dió. Az üzem területén sok ilyen bunker van..."

Utána benéztünk egy kovácsműhelybe. Ennek egyik vége teljesen sötét volt, másik felét pedig, amelyet egy vastag téglafal választott el, nyitott falú, vörösen izzó kemencék lángja világította meg. A rőt fényben emberek, főként lányok sötét figurái mozogtak. Vékonyka lábukon stoppolt pamutharisnyát viseltek és meggörnyedtek a fogóba szorított, vörösen izzó óriási acéldarabok súlya alatt. Látható volt, hogy az izmok micsoda kétségbeesett megfeszítésére és akaraterőre volt szükség ehhez a munkához. Aztán felemelték vékony, majdnem gyermekes kezüket, és az izzó darabokat az óriási acélkalapács alá dobták. A vérvörös félhomályban sziszegve repültek szanaszét a nagy szikrák és a fülsiketítő zajtól az egész üzem megremegett. Néhány percig némán bámultuk ezt a jelenetet, s utána Puzirjov, majdnem bocsánatkérő hangon, megpróbálta túlkiabálni a zajt: „Ebben a műhelyben a munka még nem megy teljesen rendben. A napokban néhány lövedék csapódott be — és egy homokkal meg cementtel teli ládára mutatva magya-

rázólag hozzátette: — az egyik éppen ide esett." — „Halottak voltak?" — „Voltak."

Átsétáltunk a műhelyen, hogy jobban lássuk, mit csinálnak a lányok. Amikor kiléptünk, a lángok rőt fényében egy komor női arcot pillantottam meg. Már nem volt fiatal és egy vén cigánybanyára emlékeztetett. A szigorú arcból két sötét szem fénylett elő. Volt valami tragikus ezekben a szemekben... Hány éves volt? Ötven, negyven, de lehet, hogy csak huszonöt? Láttam még néhány leányarcot — ezek teljesen normálisnak tűntek. Egyikük, egy egész kis lány még mosolygott is. Igen, normálisnak látszottak — de volt bennük valamilyen belső feszültség, mintha mindnyájukat valami súlyos emlék nyomná, amelytől sehogy sem tudnak megszabadulni.

Egy másik feledhetetlen emlékem a Tambov utcai középiskolában tett látogatásomhoz fűződik. Az iskola az újvárosban állt, amely négyöt kilométerre volt az arcvonaltól és tüzérséggel erősen lőtték. Az iskola igazgatója egy Tyihomirov nevű idős ember, az OSZFSZK érdemes tanára, aki pedagógusi pályáját még 1907-ben, elemi iskolai tanítóként kezdte. Ez az iskola ama kevesek egyike volt, amelyet még a legínségesebb napokban sem zártak be. Négy alkalommal súlyos károkat szenvedett a német gránátoktól, a tanulók azonban eltakarították az üvegtörmeléket, téglával berakták a megrongált falakat, és az ablaküveget furnérlemezzel pótolták. A legutóbbi ágyúzás alkalmával, májusban, az egyik tanárnő az iskolaudvaron halt meg.

A tanulók jellegzetes leningrádi gyermekek voltak: nyolcvanöt százalékuknak az apja még mindig a Leningrádi Frontnál harcolt, vagy már ott elesett, vagy az éhező Leningrádban pusztult el — anyáik pedig — ha még éltek — a leningrádi üzemekben, a közlekedésben, fakitermelésben vagy a polgári védelmi csoportokban dolgoztak. Minden fiú szenvedélyesen gyűlölte a német fasisztákat, és most már szilárd meggyőződésük volt, hogy ez a „csőcselék" nem jut be Leningrádba, és a legközelebbi jövőben megsemmisítik. Anglia és Amerika iránt vegyes érzelmekkel viseltettek: tudták, hogy Londont légitámadások érték, hogy az angol légierő „befűtött a fritzeknek", hogy az amerikaiak egy sereg teherautót szállítottak a Vörös Hadseregnek, és hogy ők fejadagjukban amerikai csokoládét kaptak; de „még nincs második front".

Tyihomirov igazgató elmondta, hogyan állták ki ezt az időt, és hogy elég jól viselték. „Nem volt tűzifánk, de a leningrádi szovjet nem messze

innen adott egy kis faházat, hogy szétszedjük tüzelőnek. A légitámadások és a tüzérségi tűz azokban a napokban igen heves volt. Akkoriban körülbelül 120 tanulónk lehetett — fiúk és lányok — és az óvóhelyen kellett tartanunk az órákat. Egy napra sem hagytuk abba a tanítást. Igen hideg volt. A kis kályhácskák csak félméteres körzetben melegítették fel a levegőt, az óvóhely többi részében nulla fok alatt volt a hőmérséklet. Egyetlen világításként egy petróleumlámpa pislogott. De tanítottunk, és a gyerekek annyira komolyan vették az órákat, hogy a tanulmányi eredmények jobbak voltak, mint bármely más évben. Ez meglepő, de így van. A gyermekeket elláttuk élelemmel — a hadsereg segített táplálni őket. Néhány tanár meghalt, de büszkén jelenthetem ki, hogy minden gondjainkra bízott gyermek életben maradt. Csak igen nehéz volt szenvedésüket nézni azokban az ínséges hónapokban. 1941 végére már alig volt gyermek külsejük. Furcsán hallgataggá váltak... Nem járkáltak a szobában, csak ültek, de egyikük sem halt meg. Néhány tanuló elpusztult, aki abbahagyta az iskolába járást és otthon maradt. Ők gyakran családjukkal együtt haltak meg..."

Tyihomirov ezután egy csodálatos dokumentumot mutatott. „Blokád-albumunk" — mondta. Ebbe gyűjtöttük össze a gyermekek dolgozatait, amelyeket az éhínség alatt írtak, és sok más anyagot. A bíborszínű bársonyba kötött album kis lapjaira rágépelték az ínséges években írt legfigyelemreméltóbb dolgozatokat. A gépelt szöveget szokásos gyermekrajzok illusztrálták, amelyek katonákat, harckocsikat, repülőgépeket stb. ábrázoltak. Az egyik lány ezt írta dolgozatában:

„Június 22-ig mindenkinek volt munkája és jól élt. Ezen a napon kirándultunk a Kirov-szigetekre. Az öböl felől friss szél fújt és a »Drága föld...« dallamfoszlányait hozta felénk, amelyet tőlünk nem messze gyermekek énekeltek. Utána az ellenség egyre közelebb és közelebb jött városunkhoz. Kimentünk nagy árkokat ásni. Ez nem volt könnyű, mert sok gyermek nem szokott hozzá az ilyen nehéz fizikai munkához. Von Leeb német tábornok már nyalta a száját, ha arra gondolt, milyen pompás ebédet kap az Astoriában. Most az óvóhelyen ülünk a kis kályha körül, télikabátban, prémsapkában és kötött kesztyűben. Meleg holmikat kötöttünk katonáinknak és leveleiket elvittük barátaik és rokonaik címére. Színesfémeket is gyűjtöttünk, hogy felhasználás céljából beszolgáltassuk..."

Egy idősebb, tizenhat éves lány, Valentyina Szolovjova, ezt írta: „Június 22! Milyen sokat jelent ma számunkra ez a dátum! De akkoriban úgy tűnt, hogy csak egy szokásos nyári nap... A lakóbizottság helyisége hamarosan megtelt asszonyokkal, lányokkal és gyermekekkel, akik azért jöttek, hogy jelentkezzenek a légoltalmi osztagokba, a tűzoltó- és vegyvédelmi csoportokba... Szeptemberre a várost bekerítették. Az élelmiszer-szállítás megszűnt. Elmentek az utolsó vonatok a kitelepítettekkel. Leningrád lakosai szorosabbra húzták a nadrágszíjat. Az utcákon barikádok és harckocsiakadályok tornyosultak. A város körül a fedezékek és tüzelőállások egész hálózata épült ki.

Akárcsak 1919-ben, felmerült a döntő kérdés: »Szovjet város marad-e Leningrád vagy nem?« Leningrád veszélyben volt. A munkások azonban egy emberként keltek védelmére. Az utcákon harckocsik dübörögtek. Az emberek mindenütt beléptek a népfelkelők soraiba... Közeledett a hideg, szörnyű tél. Az ellenséges repülőgépek a bombákkal együtt röplapokat is dobáltak. Ezeken az volt olvasható, hogy Leningrádot eltörlik a föld színéről, hogy mindnyájan éhen halunk. A németek azt gondolták, hogy megijesztenek bennünket, de csak új erőt öntöttek belénk... Leningrád nem bocsátotta be az ellenséget kapuján! A város éhezett, de élt és dolgozott, s egyre újabb fiait és leányait küldte a frontra. Az éhségtől járni is alig tudó munkások a légitámadást jelző szirénák bömbölése közben mentek üzemükbe...”

Az itt következő részlet egy másik dolgozatból való, amely arról szól, hogyan ástak lövészárkokat a tanulók, amikor a németek Leningrádhoz közeledtek:

„Augusztusban huszonöt napig ástunk lövészárkokat. Géppuskáztak bennünket és néhány tanuló megsebesült, de tovább ástunk, bár szokatlan volt számunkra az ilyen munka. És az általunk ásott árkok megállították a németeket...”

Egy másik tizenhat éves lány, Ljuba Tyerescsenkova leírta az iskolai foglalkozásokat, amelyek a blokád legnehezebb napjaiban sem szüneteltek:

„Januárban és februárban a blokádot még szörnyű fagyok is súlyosbították, amelyek kedveztek Hitlernek. »A kályha körül« elv alapján folytatódtak foglalkozásaink. A helyeket azonban előre nem osztották be, és ha valaki a kályha vagy a kályhacső közelében akart ülni, ko-

rábban kellett iskolába mennie. A kályhaajtó előtti hely a tanár számára volt fenntartva. Leültünk és egyszeriben szokatlan boldogság érzése vett rajtunk erőt: a meleg bőrünkön át csontjainkig hatolt; gyengének és bágyadtnak kezdtük érezni magunkat; semmire sem akartunk gondolni, csak szundikálni akartunk és minél több meleget szedni magukba. Kínszenvedés volt felállni és a táblához menni... A táblánál olyan hideg és sötét volt, a vastag kesztűybe préselt kezünk elgémberedett és elmerevedett, s nem akart engedelmekedni. A kréta állandóan kiesett ujjaink közül és a táblára írt sorok görbék voltak... A harmadik óra elejére fogytán volt a tüzelő... A kályha kialudt és a csövön át jéghideg levegő áradt be. Szörnyen hideg lett. Ilyenkor láttuk, hogy Vaszja Pugin ravasz arckifejezéssel kioson az osztályból és Anna Ivanovna szükségtartalékából néhány hasáb fával tér vissza. Néhány perc múlva ismét hallottuk a tűz csodás ropogását a kályhában... Szünetekben senki sem kelt fel helyéről, mert senki sem akart kimenni a jéghideg folyosóra."

Még egy dolgozatrészlet:

„Eljött a kemény és kegyetlen tél. A vízvezeték csövei befagytak, nem volt villanyvilágítás és a villamosok nem jártak. Hogy időben érjek az iskolába, mindennap igen korán kellett kelnem, mert a külvárosban lakom. Különösen nehéz volt eljutni az iskolába hóvihar után, amikor minden utat és ösvényt befújt a hó. De szilárdan elhatároztam, hogy befejezem a tanévet... Egyszer, miután hat óra hosszat álltam sorba kenyérért (azon a napon mulasztanom kellett, mert két napig nem kaptam kenyeret), meghűltem és megbetegedtem. Sohasem éreztem magamat olyan szerencsétlennek, mint ezekben a napokban. És nem azért, mert fizikailag rosszul voltam, hanem azért, mert szükségem volt iskolatársaim erkölcsi támogatására és felvidító tréfáikra..."

Az iskolába járó gyermekek közül senki sem halt meg. Sok tanár azonban igen. A „Blokád-album" utolsó fejezetét, amelyet egy címoldal előzött meg — rajta egy lila akvarell: szalagokkal díszített halotti urna —, Tyihomirov, az iskola igazgatója írta. Ez a fejezet a háborúban elesett vagy éhen halt tanárok nekrológjaiból állt. Az igazgatóhelyettes „harcban halt meg". Egy másik tanár „Kingiszeppnél esett el" abban a kegyetlen harcban, amikor a németek Észtországból törtek előre Leningrád felé. A matematikatanár „éhen halt". A földrajztanár szintén. Nyemirov, az irodalom tanára „a blokád egyik áldozata lett",

Akimov pedig, a történelemtanár „az elégtelen táplálkozásba és kimerültségbe" halt bele, annak ellenére, hogy hosszú ideig pihent szanatóriumban, ahová januárban utalták be. Egy másik tanárról Tyihomirov ezt írta: „Lelkiismeretesen dolgozott mindaddig, amíg csak azt nem érezte, hogy már nem tud járni. Akkor néhány nap szabadságot kért, remélve, hogy erőre kap. Otthon maradt és készült a második félévi foglalkozásokra. Könyveket olvasott, s így töltötte el január 8-át. Január 9-én csendesen elhunyt." Mekkora emberi tragédia rejlik ez egyszerű szavak mögött!

Leírtam a leningrádi helyzetet, úgy, ahogy 1943 szeptemberében találtam, amikor a várost még mindig gyakran és sokszor hevesen lőtte az ellenséges tüzérség. Az ágyúzás az év végéig tartott, és Leningrád szenvedései végérvényesen csak 1944 januárjában szűntek meg. Az előző hetekben rejtve, az éjszaka leple alatt nagy szovjet erőket dobtak át a Finn-öböl déli partján levő oranienbaumi hídfőre. Ezek az erők, Fegyunyinszkij tábornok parancsnoksága alatt, Ropsa felé tartottak, ahol egyesülniük kellett a Leningrádi Front délnyugati irányban csapást mérő csapataival. A szovjet támadás első napján a német erődítmények rombolására legalább 500 000 gránátot lőttek ki. Körülbelül ugyanebben az időben indultak meg a Volhovi Front csapatai is, és a németek néhány nap múlva Pszkovtól Észtországig az egész arcvonalon megfutamodtak. 1944. január 27-én hivatalosan közölték, hogy szétzúzták a blokádot.

Leningrád környékén — Pavlovszkban, Carszkoje Szelóban és Peterhofban — az összes történelmi nevezetességű paloták romokban hevertek.

MIÉRT TARTOTT KI LENINGRÁD?

Miért tartott ki Leningrád? Erre a kérdésre egyes nyugati történelmi művek szerzői azt a könnyű, egyszerű és látszólag kézenfekvő választ adják, hogy mivel valamennyi országutat és vasútvonalat elvágtak, a leningrádiak nem tehettek mást, mint kitartottak és „hősök" lettek — akár akarták, akár nem. Ha elegendő idejük lett volna, hogy kijussanak a városból, mondják mások, elmenekültek volna. A valóságban azonban nem ez a dolog lényege. A leningrádi blokád történetében

a legfigyelemreméltóbb nem az a tény, hogy a leningrádiak kitartottak, hanem az, hogyan tartottak ki.

Leon Goure amerikai szerző „Leningrád ostroma" című, rendkívül tendenciózus művében úgy vélekedik, hogy a városban akadtak olyanok, akik hajlandók voltak megadni magukat a németeknek, és bár ezek nem voltak többségben, „az elégedetlenek száma... úgy látszik korántsem volt jelentéktelen".[112] Amikor Leningrádban tartózkodtam, nemegyszer hallottam beszélni a városban levő német „ötödik hadoszlopról". A legújabb szovjet tanulmányok szintén említést tesznek róluk. Ám annak a bizonyítékai, hogy nem egy kis csoport, hanem állítólag sokan akarták megadni magukat, rendkívül gyengék.

Goure maga ismeri el, hogy „a hazaszeretet, a lokálpatriotizmus, a németek elleni fokozódó felháborodás és a »katonák« elárulásának nem akarása nagymértékben hozzájárult a »fegyelem fennmaradásához«". Ugyanakkor azonban véleményem szerint alaptalanul hangsúlyozza az oroszok állítólagos „vele született hajlamát a hatóságok iránti engedelmességre", „a politikai szabadságban való tapasztalatlanságot" stb., és túlságosan támaszkodik egyes háború utáni emigránsok elbeszéléseire.[113]

Jóval meggyőzőbb bizonyítékok vannak arra, hogy Leningrádban néhány önző ember kivételével senkinek sem jutott eszébe a megadás gondolata. Igaz, az éhínség tetőfokán néhány ember — s ezek nem voltak okvetlenül kollaboránsok vagy ellenséges ügynökök, hanem egyszerűen olyanok, akiknek eszét vette az éhség — valóban kéréssel fordult a hatóságokhoz, hogy nyilvánítsák Leningrádot „nyílt várossá". Ezt azonban egy normális ember sem tehette meg. Abban az időben, amikor a németek a városhoz közeledtek, az emberek igen gyorsan megtudták, mit jelent az ellenség. Hány fiatal pusztult el árokásás közben repülőbombáktól vagy géppuskatűztől! Miután pedig a várost teljesen bekerítették és megkezdődtek a légitámadások, a németek a bombákkal együtt szadista röpcédulákat is ledobáltak a városra, például november 6-án, a forradalom évfordulójára: „Ma bombázni fogunk, ti pedig holnap temetni."

Leningrád nyílt várossá nyilvánításának kérdése soha fel sem vetődhetett, mint például Párizs esetében 1940-ben. A fasiszta Németországnak a Szovjetunió elleni háborúja irtóháború volt, és a németek ebből sohasem csináltak titkot. Ezenkívül a leningrádi lokálpatriotizmus sa-

játos jellegű volt — a város, annak történelmi múltja és a hozzá fűződő nagyszerű irodalmi hagyományok (ez elsősorban az értelmiségiekre vonatkozott) iránti forró szeretet itt a városi munkásosztály nagy proletár- és forradalmi hagyományaival párosult. És semmi sem forraszthatta volna erősebben össze a leningrádiak városuk iránti szeretetének ezt a két alkotóelemét, mint a megsemmisülés fejük felett lebegő veszélye.

Ám az érzelmek egymagukban, bármennyire dicséretesek is, még nem elegendők. Kétségtelenül elkeserítette az embereket a hadsereg, amikor egészen Leningrád széléig vonult vissza, a leningrádi hatóságok pedig a német támadás első két hónapja alatt nyilvánvalóan sok hibát követtek el. A kiürítés egész problémáját, különösen a gyermekek elszállítását pocsékul oldották meg, és igen keveset vagy majdnem semmit sem tettek élelmiszerkészletek felhalmozása érdekében. Amint azonban megállították a németeket Leningrád falainál és elhatározták, hogy minden házért, minden utcáért verekedni fognak, a katonai és polgári hatóságok hibáit készségesen elfelejtették, mert most arról volt szó, hogy bármely áron meg kell védelmezni Leningrádot. Magától értetődő, hogy egy ostromlott városban szigorú fegyelemre és szervezettségre van szükség. Ennek a fegyelemnek és szervezettségnek azonban semmi köze sincs a „hatóságok iránti engedelmesség vele született hajlamához". Világos, hogy az élelmiszerek elosztására szigorú előírásokat kellett életbe léptetni, de ha valaki azt állítja, hogy Leningrád lakossága dolgozott és „nem lázadt fel" (milyen célból?) csak hogy megkapja az élelmiszerjegyeket — amelyek sokak számára nem jelentettek különbséget élet és halál között — az teljesen hamis színben látja Leningrád szellemét. Aligha kétséges, hogy a leningrádi pártszervezet igen fontos szerepet játszott a város megmentésében. Először is, azok között a hihetetlenül súlyos körülmények között a lehető legigazságosabban osztotta el az élelmiszereket; másodszor, alaposan megszervezte a városi légvédelmet; harmadszor, fa- és tőzegkitermelésre és egyéb munkákra mozgósította a lakosságot; negyedszer, megszervezte a különböző „életutakat". Az sem kétséges, hogy az 1941—1942-es tél legszörnyűbb nehézségei közepette olyan szervezetek, mint a Komszomol a legnagyobb önfeláldozással és állhatatossággal segítették a lakosságot.

Természetesen, az itteni helyzetet semmiképpen sem lehet összeha-

sonlítani a londonival. Londont súlyos légitámadások érték, bár közel sem olyanok, mint néhány év múlva a német városokat. Valójában London bombázása súlyosabb volt, mint a leningrádi bombázás és tüzérségi tűz, legalábbis, ha az áldozatok számát vetjük egybe. Ám csak akkor lehetne e két város között egyenlőségjelet tenni, ha azon a télen, amikor a németek Londont bombázták, a londoniak éheztek volna és naponta 10—20 000-en haltak volna éhen. A leningrádiak választhattak a német fogságban való dicstelen halál és a saját, magát meg nem adó városukban való tisztességes halál (vagy kedvező esetben élet) között. Ugyancsak hiba volna különbséget tenni az orosz hazafiság, a forradalmi hév és szovjet szervezet között, vagy azt kérdezni, hogy e három tényező közül melyik játszott fontosabb szerepet Leningrád megmentésében? Mindhárom tényező egyesült abban a szokatlan jelenségben, amelyet úgy nevezhetünk, hogy „Leningrád a háború napjaiban".

NÉHÁNY SZÓ FINNORSZÁGRÓL

Egy dolog nagyon feltűnő volt a leningrádi blokád alatt: az igazi ellenség Németország volt, és Finnországról szinte nem is történt említés. Pedig a finnek is harcoltak a Szovjetunió ellen, részt vettek Leningrád blokádjában, és csapataik a várostól 30 kilométernyire északnyugatra álltak. A várostól keletre, mélyen behatoltak szovjet területre, és kezükben tartották a Szvir-folyó menti sávot a Ladoga- és az Onyega-tó között. Petrozavodszk szovjet nagyvárost finnek tartották megszállva.

A finnek helyzete a Szovjetunió elleni 1941—1944. évi háborújukban azonban igen szokatlan volt. Sok kötelék fűzte őket a németekhez, ám a Szovjetunió elleni háborújuk mégis „külön" háború volt, és természetesen nem hajbókoltak úgy Németország előtt, mint annak egyes csatlósai. A háború után Finnország kijelentette, hogy nem engedte meg a német csapatoknak, hogy finn területről tevékenykedjenek Leningrád ellen, és hogy a finnek nem bombázták és nem lőtték Leningrádot.

Kétségtelen, hogy Németország és Finnország között a Szovjetunió elleni közös hadműveletekre vonatkozó megbeszélések jóval 1941. június 22. előtt megkezdődtek. Az is kétségtelen, hogy a finneknek egy

időre sikerült áttörniük a régi határon, amikor elfoglalták Beloosztrov szovjet határvárost. De már másnap kiverték őket onnan, s utána ezen a szakaszon megszilárdult a helyzet.

A németek ezzel elégedetlenek voltak, és szeptember 4-én maga Jodl utazott Mannerheimhez, hogy rábeszélje a finn támadás folytatására a régi határvonalon túl, vagyis Leningrád ellen. Úgy látszik, Mannerheim erre nem állt rá. A háború után Ryti, volt finn kormányfő, a németek szekértolója, a bíróság előtt azt állította, hogy ténylegesen a finnek „mentették meg" Leningrádot. Ryti kijelentette: „1941. augusztus 24-én látogatást tettem Mannerheim főhadiszállásán. A németek nyomást gyakoroltak ránk, hogy a régi határt átlépve folytassuk a támadást Leningrád ellen. Azt mondtam, hogy Leningrád elfoglalása nem célunk, és hogy ebben nem kell részt vennünk. Mannerheim és Walden hadügyminiszter egyetértett velem, és elutasította a németek indítványát. Ennek következtében paradox helyzet állt elő: a németek ugyanis északról nem tudtak előrenyomulni Leningrád felé. Ily módon a finnek észak felől védelmezték Leningrádot."[114]

Mindamellett a finnek ténylegesen részt vettek Leningrád bekerítésében. És Walter Görlitz nyugatnémet történész állítása szerint a finnek csatlakoztak volna a Leningrád elleni támadáshoz, ha a németek a város elleni döntő rohamot dél felől indítják. Ez azonban nem történt meg.[115] A finnek olyan szovjet területeket foglaltak el, amelyek sohasem voltak az övéik, nevezetesen a Ladoga-tótól keletre. Igaz, a finnekkel szemben támasztott 1944. évi szovjet fegyverszüneti feltételekből kitűnik, hogy Finnországban tartózkodtak német csapatok, de semmi adat nem utal arra, hogy ezek finn területről valaha is folytattak volna hadműveleteket Leningrád ellen. Viszont sokkal kétségesebb, vajon Leningrádot lőtték vagy bombázták-e valamikor finn területről? 1943-ban mutattak egy-két gránát ütötte lyukat a leningrádi épületek északi oldalán, ami alapján feltételezni kell, hogy bizonyos számú gránátot mégiscsak kilőttek finn területről. De még ha ezt az egy-két lyukat gránátok ütötték is, kétségtelen, hogy észak felől nem lőtték rendszeresen Leningrádot. A leningrádi házak falán levő feliratok, amelyek azt adták tudtul, hogy az utcák déli „védett" oldala jóval biztonságosabb az északinál, világosan utalt arra, hogy a leningrádiak a tüzérségi tüzet délről, vagyis a németek felől várták.

Természetesen a leningrádi blokád legválságosabb hónapjaiban min-

den, a finnek részéről indított komoly támadás és az észak felől jövő intenzív tüzérségi tűz jócskán fokozta volna Leningrád nyomorúságát. Az a körülmény, hogy a finnek nem támadták a várost ebben a válságos időben, egész sereg tényezővel magyarázható: sok finn helytelenítette a Hitlerrel való szövetséget, aki könyörtelenül betört Dániába és Norvégiába; Anglia és később az Egyesült Államok is a Szovjetunió szövetségese lett, és talán még azzal is, hogy Mannerheim őszintén nem akart részt venni Leningrád elfoglalásában és megsemmisítésében.

Mindez korántsem jelenti azt, hogy a finn burzsoázia nem volt erősen oroszellenes. Ilyen volt 1918 után egész idő alatt, különösen pedig az 1939—1940. évi téli háború után. Ámde a legbalgább tervek szerint az egészen Moszkváig terjedő „nagy Finnország" megteremtésének grandiózus illúziójában, úgy látszik, hogy csak egészen kis számú fanatikus ringatta magát. Ennek ellenére bizonyos, hogy bár nem nagy létszámban, de finn elit csapatok más arcvonalszakaszokon fanatikusan vettek részt a Vörös Hadsereg elleni német hadműveletekben. Annak alapján ítélve, amit a háború alatt és után hallottam, sok finn katona — elsősorban Szmolenszk és Tula környékén — „még a németeknél is rosszabbul", kíméletlen kegyetlenséggel bánt az orosz polgári lakossággal, különösen az asszonyokkal és lányokkal.

Ami Leningrád katonai és politikai vezetését illeti, nyilvánvalóan arra lehet következtetni, hogy megértette annak a szerepnek a „negatív hasznát", amelyet a finnek a leningrádi tragédia idején játszottak. A szovjet—finn fegyverszünet megkötése után Zsdanov Helsinkibe látogatott, több hosszú és hangsúlyozottan szívélyes hangú megbeszélést folytatott Mannerheimmel, és mint tudjuk, a fegyverszünet végleges feltételei, amelyek majdnem egész Finnországot megszállás nélkül hagyták, enyhébbek voltak, mint várni lehetett.

IV. RÉSZ

1942 NEHÉZ NYARA

MOSZKVA, 1942 JÚNIUS

1941 novemberében hazatértem Angliába és csak 1942 májusában utaztam vissza a Szovjetunióba, hogy most már egészen a háború végéig ott maradjak. Az út Middlesbrough-tól Murmanszkig a nevezetes PQ—16-os hajókaravánhoz tartozó „Empire Baffin"-on 28 napig tartott. Nem sokkal azután, hogy a hajókaraván elhagyta Izlandot, az észak-norvégiai támaszpontokról felszálló német zuhanóbombázók kezdték támadni. A bombázás hat napig tartott. Mint Churchill Sztálinhoz intézett leveléből tudjuk, az Admiralitás attól félt, hogy a karaván fele elpusztul. De, nyilvánvalóan a németek rossz szervezése miatt, a 35 hajóból csak nyolc süllyedt el. Egy hónap múlva a németek behozták mulasztásukat: a következő, PQ—17-es karaván hajóinak háromnegyed részét elsüllyesztették.

„Sztálingrád éve "című könyvemben leírtam a PQ—16-os hajókaravánnak ezt a rendkívüli útját, a karaván angol és orosz tengerészeinek a bátorságát; azt, hogy milyen nyomorúságos védelmet nyújtott a hajókaravánnak a két tengeralattjáró, a néhány torpedóromboló és korvett, amikor a német repülők első bombatámadása után mindkét kísérő cirkáló elhagyta a karavánt. A hajókaraván tengerészeiből 160-an meghaltak, sokan pedig megsebesültek. Ezeket végül is a túlzsúfolt és rosszul felszerelt murmanszki kórházba küldték.

1942 május végén mintegy 3000 „túlélő" angol tengerész volt Murmanszkban, sokan a nem sokkal azelőtt elsüllyedt „Edinburgh" cirkálóról. A gyakori német légitámadások ellenére, amelyek különösen azokban a napokban fokozódtak, amikor nyugatról hajókaraván érkezett, Murmanszk akkoriban viszonylag még nem sok kárt szenve-

dett. Csak egy hónap múlva pusztította el nagy részét egy heves légitámadás.

Említett könyvemben nemcsak azt írtam le, milyen volt Murmanszk 1942 májusában, hanem azt is, hogyan utaztam hat napig Murmanszkból Moszkvába „fapadosban", vagyis 3. osztályon, június első felében. Mivel a nap Oroszországnak ebben a jóval a sarkkörön túli részében majdnem huszonnégy órán át süt, néhány nap alatt beköszöntött a nyár, és a távoli észak sok milliónyi virágával egyenesen gyönyörű volt. Az éjszakai szürkületben elénk táruló Imandra-tó csodás szépsége is elbűvölt bennünket, amikor a Murmanszkból való elindulásunk utáni napon a szovjet Lappföld hegyvidékén áthaladtunk. És tovább, az utazás harmadik napján beláthatatlan erdőség tárult szemünk elé, amely a Fehér-tengertől délre húzódik az arhangelszk—vologdai vasútvonal mellett. A szerelvény gyakran megállt; akkor az emberek kikászálódtak a kocsikból, s virágokat meg tőzegáfonyát szedtek, amelyet egész télen hó borított.

A kocsi zsúfolásig telve volt katonákkal és a lakosság minden rétegét képviselő polgári személyekkel. A „Sztálingrád évé"-ben tucatnyi beszélgetést írtam le, amelyeket katonákkal, tisztekkel, vasutasokkal és másokkal folytattam. Volt köztük egy tizenegy éves Tamara nevű kislány, akit Leningrádból költöztettek el. A telet a Fehér-tenger mellett egy kisvárosban töltötte, és most anyja a nagymamához vitte a rjazanyi terület egyik kolhozába, amely Moszkvától délkeletre fekszik, és enyhébb az éghajlata.

Minden ember tudott valami érdekeset mondani. Tamara a Fehér-tenger melletti városban járt iskolába. Volt nála néhány tankönyv Sztálin és Vorosilov képével és a „Fenn és lenn" („kígyók és létrák") nevű játék. Elmondta, hogy az iskola éttermében jó ellátást kaptak és hogy a „dolgok jobban fognak menni, ha majd Hitlert megölik"; ugyanakkor az egész kocsit szórakoztatta azzal, hogy sipító hangon egy optimista csasztuskát énekelt, amelyet az iskolában tanult:

Hitler kedve nem vidám,
Nem esik el Leningrád.
Ott a Nyevszkij s kertjei,
S egy helyben topognak léptei.

Moszkváig lopódzott a tolvaj,
Hátán csattant a vendégoldal.
Minden fáradság kárba vész
Itt pusztít el a dögvész.

Bár a németek még mindig a Szovjetunió nagy területeit tartották megszállva, az a tény, hogy sem Moszkvát, sem Leningrádot nem sikerült elfoglalniuk, bizonyos önbizalmat öntött az emberekbe. Igaz, az emberek erkölcsi ereje korántsem volt azonos; gyakran attól függött, hogy volt-e elég ennivalójuk. A polgári lakosság kegyetlenül szenvedett a koplalástól, sokan skorbutot kaptak. Különösen hajlottak a borúlátásra az öregasszonyok; ők azt hitték, hogy a németek szörnyen erősek és azt mondták, egyedül az úristen tudja, mi vár Oroszországra a nyáron. A vasutasok, bár valamivel jobb ellátásban részesültek, mint más polgári személyek, rossz hangulatban voltak, részben azért, mert igen nehéz telet éltek át: a murmanszki vasútvonalat, amelyen szolgáltak, szüntelenül bombázta a német légierő. Gyakorlatilag valamennyi vasútállomás bombatalálatot kapott, és a sínek mellett mindenütt kocsi- és mozdonyroncsok éktelenedtek.

A katonák és tisztek hangulata sokkal jobb volt. Egyesek dicsérték a Murmanszkban tevékenykedő Hurricane-okat; beszéltek azokról a veszteségekről, amelyeket a németeknek és finneknek a „csodatevő Katyusákkal" okoztak a murmanszki arcvonalon. A tisztek között sok volt a kaukázusi és ukrajnai. Mindegyikük szeretett volna minél hamarabb visszatérni otthagyott családjához, de hangulatuk erősen megoszlott az optimizmus és a pesszimizmus között. Egyesek teljesen hihetőnek tartották, hogy a németek elfoglalják Ukrajna és a Kaukázus fennmaradó részét is, mások viszont úgy vélték, hogy erre képtelenek. Ennek ellenére ez utóbbiak is távol voltak attól, hogy lebecsüljék a németek erejét, és a dominójáték közben a dupla hatost — mivel „a legfélelmetesebb mindegyikük közül" — „Hitlernek", a dupla ötöst pedig „Goebbelsnek" nevezték.

Oroszországnak ezen a részén Leningrád az emberek többségének rögeszméjévé vált. Látták a városból elköltöztetettek ezreit, akik közül sokan már félholtak voltak, és hallották az átélt éhínséges télre vonatkozó kendőzetlen igazságot. Sokak barátai és rokonai Lenin-

grádban maradtak, így az én kis Tamara barátnőméi is, akinek mostohaapja leningrádi vasutas volt.

A lakosság rendkívüli hiányt szenvedett élelmiszerekben, de a katonák ellátása jó volt. Amikor a vonat az állomásokon megállt, egyedül ők csereberéltek a parasztokkal, akik egy darabka szappanért vagy egy csomag dohányért tíz tojást, sőt egy fél csirkét adtak.

Az emberek különféleképpen vélekedtek a szövetségesekről. Sokan Murmanszkból jöttek, ahol látták azokat a hajókat, amelyek a Szovjetuniónak harckocsikat, lőszert és kanadai liszttel teli zsákokat szállítottak, de mindezt semmiségnek tartották. Egy skorbutban szenvedő idős elemi iskolai tanító, aki családjához utazott egy Fehér-tenger parti halászfaluba, ahol remélte, hogy „táplálóbb ételeket" kap, hosszan elbeszélgetett velem Angliáról. Churchill, úgymond, feltétlenül a Szovjetunió régi ellensége, így az oroszoknak már azért is hálásnak kell lenniük neki, hogy nem a németek oldalára állt. Beszélgető partnerem azonban úgy vélte, hogy a második frontot nem egyhamar nyitják meg, sőt erre nem is kerül sor, legalábbis addig nem, amíg Churchill hatalmon lesz.

Adódtak pillanatok, amikor az egész kocsi igazi izgalomba jött: valaki beszélt a Köln elleni heves légitámadásról, amelyben ezer angol bombázógép vett részt. Anglia egyszeriben csodálatosan népszerű lett. Másnap azonban erősen leromlott a hangulat: valahonnan megtudták, hogy a harkovi csatában az oroszok nagy veszteségeket szenvedtek — 5000 volt a halott és 70 000 a nyomtalanul eltűnt.[116] Valamennyi utast nagyon aggasztotta ez a jelentés.

Az ötödik napon a vonat megérkezett Vologdába. A pályaudvaron az evakuáltak ezrei sereglettek össze, főként nők és gyermekek, akik napokon át várták ezt a vonatot, a peronon vagy a várótermekben éjszakázva. Élelmük igen kevés volt, naponta csak 200 gramm kenyeret kaptak.

Itt láttam néhány szerelvényt, amelyeken a Leningrádból elköltöztetett, leromlott emberek százai utaztak, és több kórházvonatot, amelyek az ismét súlyos harcokat vívó Leningrádi és a Volhovi Front sebesültjeinek százait szállították.

Kiderült, hogy az a vonat, amelyhez kocsinkat hozzá kellett volna kapcsolni, már elment, és így egész nap Vologdában vesztegeltünk. Egyszóval, Murmanszkból való elindulásom után majd egy hét múlva

értem Moszkvába. Az útnak ebben az utolsó szakaszában a kocsiban még több ember zsúfolódott össze, mint előtte: Vologdában sok katona préselődött be közénk. Különösen emlékezetes számomra egy hatalmas termetű katona, aki olyan volt, mint Saljapin fiatal korában; egy ültében elnyelt egy font kenyeret és fél tucat kemény tojást. „Nincs rossz étvágya" — jegyeztem meg. „Nem panaszkodhatom — felelte. — Az egész elmúlt telet be kell pótolnom. És maga is így enne, ha ott lett volna." Kiderült, hogy az egész telet Leningrádban töltötte.

Egy dolgot akkor igen érdekesnek találtam: egész héten, amíg a vonat Murmanszkból eljutott Moszkváig, senki egyszer sem említette Sztálin nevét. Vajon miért? Talán, mert az ő vezető szerepét valami magától értetődőnek tartották, vagy az emberek titokban kételkedtek kiválóságában? Vagy talán az, hogy északon az embereket szorosabb kapcsolatok fűzték a leningrádi tragédiához, mint a moszkvai eseményekhez, s Sztálin Moszkvában számított legfőbb tekintélynek. Sztálin Moszkvához tartozott, és most a nép képzeletében a főváros ellenállási szellemét személyesítette meg.

1942 júniusában Moszkva még igen közel volt az arcvonalhoz. A németek erősen beásták magukat Rzsevben, Vjazmában és Gzsatszkban — a fővárostól alig 130 kilométernyire. Senki sem lehetett biztos benne, nem kísérelnek-e meg egy újabb döntő támadást. Az utolsó bombákat márciusban dobták le Moszkvára, és bár — mint mondták — a légvédelem lényegesen szervezettebb volt, mint 1941 nyarán, egyáltalán nem volt biztos, hogy nem kezdődnek-e meg ismét a légitámadások.

Moszkva soványnak és éhesnek látszott. Kemény és sokak számára szörnyű telet élt át. Ez azonban semmiség volt ahhoz képest, amennyit Leningrád szenvedett, de nem kevés szomorú történetet volt alkalmam hallani a moszkvaiak nélkülözéseiről: a rossz táplálkozásról és a fűtetlen lakásokról, amelyekben éppen csak zérus felett, de gyakran alatta volt a hőmérséklet, a szétfagyott vízvezetékcsövekről és a használhatatlan illemhelyekről, arról, hogy az emberek alváshoz két kabátot és három vagy több pokrócot terítettek magukra — ha ugyan volt. Júniusban egy kiló kenyér a szabad piacon még 150 rubelba került. A káposzta és egyéb főzelékféle úgyszólván eltűnt, és bár a kenyeret mindennap kiadták (a fejadag 400—800 gramm volt), más élelmiszerekkel gyakran voltak fennakadások, s néha egyáltalán nem voltak

kaphatók. A moszkvai területen maradt burgonya- és zöldségkészleteket vagy a németek vitték el, vagy átadták a hadseregnek. Igen kevés volt a cukor, a zsiradék, a tej és a dohány.

A moszkvai utcákon járkáló embereket kimerültnek és sápadtnak láttam: a skorbut eléggé megszokott jelenség volt. Közszükségleti cikkeket szinte lehetetlenség volt kapni, hacsak nem fantasztikus áron vagy jegyre, ha egyáltalán beváltották. A „Mosztorg" nagyáruházban barométereket és hajsütővasakat árultak, semmi hasznos dolog nem volt. Olyan üzletutcákban, mint a Kuznyeckij-moszt vagy a Gorkij utca, a legtöbb üzlet kirakatát homokzsákokkal torlaszolták el. A gyógyszertárak majdnem olyan üresek voltak, mint az üzletek.

A moszkvai terület nagy részét elpusztították, sok falut felgyújtottak, és olyan városok, mint Kalinyin, Klin és Volokolamszk, éppen csak elkezdtek kiemelkedni a romokból és a hamuból.

Maga Moszkva elnéptelenedett, lakosságának fele még kitelepítésben volt. Júniusban mindössze fél tucat színház játszott, köztük a Nagy Színház Kamaraszínháza, és minden nehézség nélkül lehetett jegyeket kapni. A színházi büfében néhány kopejkáért csak vizet árultak. A Nagy Színházat egy egytonnás bomba telibe találta, és most zárva volt. Bombakárosult épületek másutt is voltak; a levegőben mindenütt záróléggömböket lehetett látni.

Sok állami hivatal még mindig keleten volt — Kazanyban, Uljanovszkban, Szaratovban, Kujbisevben és más városokban. Az egyetemet és a Tudományos Akadémiát keletre költöztették. Sok üzem felszerelésének jelentős részét és sok munkását szintén elköltöztették, s ezek most a minimális munkással dolgoztak, ha egyáltalán dolgoztak. Viszont azok, akik a „két veszélyes hónapban" — októbertől decemberig — Moszkvában maradtak, most bizonyos büszkeséggel beszéltek arról, hogy nem estek pánikba. Hősi hetek voltak azok, és magának Moszkvának a külsejében, a fő utcákon és különösen a város szélén emelt barikádok és harckocsiakadályok látványában volt valami nagy és lelkesítő. A félénkek elhagyták a várost, a Kreml vezetői azonban nem mozdultak el helyükről. Sztálin Moszkvában maradt, s vele együtt a tábornoki kar és a Politikai Iroda tagjainak nagy része is. A Honvédelmi Népbiztosság és a Pronyin vezette moszkvai városi tanács szintén nem távozott el. Az igaz, hogy október 16-án volt pánik, de másnap az a jelentés, hogy Sztálin Moszkvában van, óriási erkölcsi

hatással volt mind a lakosságra, mind a főváros előtt élethalálharcot vívó katonákra.

Februárra azonban világossá vált, hogy a németek nem szenvedtek teljes vereséget. Még mindig nagy hídfőt tartottak Gzsatszk—Vjazma—Rzsev körzetében, és ez nagy erők összpontosítását tette szükségessé Moszkva védelme érdekében. Szmolenszk, amelyről az oroszok azt remélték, hogy visszaszerzik, még mindig mélyen az ellenség háta mögött volt.

Ráadásul 1942 júniusában erősen tartották magukat azok a hírek, hogy Harkovban valami komoly dolog történt, és hogy a németek délen döntő támadásra készülődnek.

1942 első nyári hónapjaiban többször alkalmam volt látni azt a pusztítást, amelyet a németek Moszkva körül műveltek. Így, a Klinbe vezető úton a fővárostól már 25—35 km-rel északnyugatra leégett és bombáktól, tüzérségi lövedékektől lerombolt házakat láttam, Peski faluban pedig, Moszkvától 44 km-re, a templom kupoláját félig elvitte egy tüzérségi lövedék. Klint 1941 novemberében vették be a németek. Isztrában ezer házból három maradt épségben; a 16 000 lakosból mindössze 300 ember maradt, akiknek többsége földbunkerekben húzta meg magát. Klin 12 000 házából több mint ezer megsemmisült. Ha a németek okozta rombolás alapján ítélünk, azt mondhatjuk, hogy Klint megkímélték. Ez azonban csak azért történt így, mert igen sürgősen kellett elhagyniuk a várost. Három hetes megszállásuk alatt 30 000-ből csak 1500-an maradtak a városban; most 15 000-en visszatértek. De, ha a város nagy része meg is maradt, a németeknek sikerült kifosztaniuk; a közeli kolhozoknak is roppant veszteségeik voltak. A németek betörése előtt evakuálták a kolhozok 3000 tehenét, de a kolhozparasztok tulajdonában levő 4500 tehén közül a németek 3000-et elhajtottak. Mindez súlyosan érintette Moszkva élelmiszerellátását. A németek nem kímélték Csajkovszkij klini házacskáját és Tolsztoj Jasznaja Poljana-i tanyáját. Ám még mindkettő állt, bár sok mindent elloptak belőlük vagy megrongálták. Ezenkívül a németek sok halottjukat Tolsztoj sírja mellett, a parkban temették el, és ez kétségtelenül a megszentségtelenítés egyik formája volt. Miután Jasznaja Poljanát visszafoglalták, az oroszok kiszórták onnan a német katonák tetemeit.

A németek felgyújtottak egy nagy iskolát, amely 1928-ban épült Jasznaja Poljana közelében, Tolsztoj születésének századik évfordulója emlékére. És a németek itt is, mint másutt, számtalan atrocitást követtek el.

AZ ANGOL—SZOVJET SZÖVETSÉG

Az 1942 májusában megkötött angol—szovjet szövetségi szerződés háttere túlságosan ismert, s így nem szükséges, hogy részletesen tárgyaljam. 1941 decemberében Eden Moszkvába érkezett, s Sztálin, valamint Molotov kérte a szovjet határok elismerését, úgy, ahogy azok a német betörés pillanatában voltak. Ez a Szovjetunió, valamint Finnország és Románia új határainak, valamint annak a ténynek az elismerését jelentette volna, hogy a Szovjetunió bekebelezte a balti országokat és azt a területet, amelyet Churchill makacsul „Kelet-Lengyelországnak" nevezett. Jóllehet Churchill hajlott rá, hogy engedményeket tegyen ezekben a kérdésekben, ám a balti országokat illetően Washington ellenállásába ütközött, ahol is úgy vélekedtek, hogy ezeknek az államoknak a Szovjetunióhoz való csatolása ellenkezik az Atlanti Charta elveivel. A szovjet kormány — kétségtelenül bizonyos fenntartásokkal — egyetértett az Atlanti Charta „általános elveivel és céljaival". Az oroszok magánbeszélgetések alkalmával gyakran hangoztatták, hogy ha vannak is bizonyos fenntartásaik, Churchillnek még több van. Végül május 23-án, amikor Molotov Londonba érkezett, Eden azt javasolta, hogy a területi egyezményt helyettesítsék egy húsz évre szóló általános és nyílt szövetségi szerződéssel, amelyben semmiféle említés nem történik a határokról. Ezen az alapon május 26-án aláírták a szerződést.

Ami a második front kérdését illeti, ezt Sztálin először 1941 nyarán vetette fel Churchillhez intézett levelében és az oroszok azóta is sürgették mind az angolokat, mind az amerikaiakat, hogy nyissák meg azt.

Az 1942 tavaszán született amerikai javaslatok, nevezetesen Marshall tábornoknak az a javaslata, hogy „próbálják meg elfoglalni Brestet és Cherbourg-t... 1942 ősz elején" egyáltalán nem volt Churchill ínyére, bár „eleve nem vetette el ezt a gondolatot".[117]

Churchill 1941-ben és részben 1942-ben is „költséges" szövetségesnek tekintette a Szovjetuniót, és időnként igen borúlátóan ítélte meg túlélési esélyeit. Például Beaverbrook misszióját, amely 1941 végén érkezett Moszkvába, mint már láttuk, jóval szkeptikusabban szemlélte, mint Beaverbrook, s azután az utóbbi álláspontja igazolódott. Beaverbrook véleménye szerint a Szovjetunió igen értékes szövetséges volt, s ő égett a vágytól, hogy szinte bármi áron támogassa. Sőt még azután is, amikor az oroszok visszaverték a németek Moszkva elleni első rohamát, Churchill úgy vélte, hogy korántsem kizárt a Szovjetunió gyors veresége.

Churchill elsősorban világosan látta, hogy az adott időszakban a második front hadműveleteinek egész súlya Angliára nehezednék. Ezért más elgondolásokat részesített előnyben, így a francia Észak-Afrikában való partraszállás tervét vagy a „Jupiter" hadműveletet — Észak-Norvégia felszabadítását —, ami „közvetlenül segítené Oroszországot"; és 1943-at tekintette a franciaországi partraszállás legkorábbi dátumának.

Roosevelt, Marshall tábornokhoz hasonlóan, Churchillnél nagyobb jóindulattal kezelte azt a kérdést, hogy próbálják 1942-ben megnyitni a második frontot Franciaországban.

Bizonyára ilyen benyomása volt Molotovnak is washingtoni és londoni látogatása alatt 1942 május—júniusában, és a mai szovjet „A Nagy Honvédő Háború története" hangsúlyozza azt a tényt, miszerint Roosevelt kétszer megismételte Molotovnak azt az ígéretét, hogy 1942-ben megnyitják a második frontot, Marshall tábornok pedig biztosította őt afelől, hogy az Egyesült Államoknak ehhez minden lehetősége megvan. Hopkins szerint azonban az, amit Roosevelt kétszer mondott Molotovnak, az volt, hogy *várja* a második front megnyitását 1942-ben. „Marshall úgy érezte — folytatja Hopkins —, hogy a második frontra vonatkozó mondat (amelyet Molotov a nyilatkozat számára fogalmazott meg) túl erős volt, és igyekezett elérni, hogy 1942-ről egyáltalán ne történjék említés. Erre felhívtam az elnök figyelmét, ő azonban ennek ellenére azt óhajtotta, hogy ez a mondat szerepeljen a nyilatkozatban."

Ily módon a június 12-én kiadott nyilatkozatban szerepelt a következő mondat:

„A tárgyalások során teljes megegyezésre jutottak azt a sürgős fel-

adatot illetően, hogy 1942-ben megnyissák Európában a második frontot."

Ezzel olajat öntöttek a tűzre. Bár Churchill diszkréten nem említi Rooseveltnek e nyilatkozat miatti felelősségét, és amikor Molotov Washingtonból visszatért Londonba, kötelességének érezte, hogy aláírja, ragaszkodott hozzá, hogy Molotovnak átnyújtsák azt a ma már jól ismert „emlékeztetőt", amely többek között ezeket mondja:

„Lehetetlenség előre megmondani, olyan lesz-e a helyzet, hogy ez a hadművelet végrehajtható, amikor az idő eljön. Ezért nem tehetünk ígéretet ebben az ügyben, de feltéve, ha az egészségesnek és ésszerűnek látszik, nem fogunk habozni, hogy végrehajtsuk tervünket."[118]

A terv, amelyről szó volt, mint tudjuk, arra vonatkozott, hogy „1942 augusztusában vagy szeptemberében partra szállnak a kontinensen", és a szovjet kormány nagyon számított arra, hogy a keleti frontról „legalább 40 német hadosztályt" el fognak vonni.

1942. május 26-án Londonban, az angol—szovjet szerződés ünnepélyes aláírásán Molotov és Eden igen meleg hangú beszédet mondott, s mindketten hangsúlyozták a megkötött szövetség roppant jelentőségét nemcsak a háború alatti, hanem a háború utáni időre is. Mindennek ellenére Churchill álláspontja továbbra is némileg tartózkodó maradt. Mind az oroszok, mind az amerikaiak szerint Molotov és Roosevelt között jóval barátibb volt a viszony, mint Molotov és Churchill között. Molotov elutazása után Hopkins ezt írta Winantnak:

„Molotov látogatása rendkívül jól zajlott le. Ő és az elnök mesésen megértették egymást, és biztos vagyok benne, hogy legalábbis még egy szakadékot áthidaltunk köztünk és Oroszország között.

Még sok a tennivaló, de meg kell tenni, hogy valamikor igazi béke köszöntsön a világra. Mi egyszerűen nem tudjuk megszervezni a világot ketten az angolokkal, anélkül, hogy az oroszokat ne vonnánk be egyenjogú partnerként... (Ami a második frontot illeti) nekem az az érzésem, hogy egyes angolok visszavonulót fújnak, de általában a dolgok olyan jól mennek, ahogy csak remélni lehetett."[119]

Az, hogy június 11-én Cordell Hull és Litvinov szovjet nagykövet újabb „lend-lease" egyezményt, pontosabban egy átfogóbb jellegű egyezményt írt alá „a kölcsönös segítség elveiről az agresszió elleni

hadviselésben", jelentős mértékben Molotov washingtoni látogatásának az eredménye volt.

Június 18-ra a Kremlbe összehívták a Legfelsőbb Tanács külön ülését az angol—szovjet szerződés ratifikálására.

A szovjet sajtó már június 11-én közölte az angol—szovjet szerződés teljes szövegét, valamint a második frontra vonatkozó nevezetes nyilatkozatot. Június 13-án megjelent a szovjet—amerikai egyezmény szövege. A „Pravda" vezércikke ezen a napon ezt írta:

„A munkások, kolhozparasztok, szovjet értelmiségiek, a Vörös Hadsereg harcosai, parancsnokai és politikai munkásai számtalan röpgyűlésükön és gyűlésükön annak a szilárd meggyőződésüknek adnak kifejezést, hogy a harci együttműködés megszilárdulása (a Nagy Hármas között) ...meggyorsítja az ellenség szétzúzását... 1942-nek a hitlerista hordák végleges szétzúzása évének kell lennie... A szovjet emberek nagy megelégedéssel fogadták azt a hírt, miszerint teljes megegyezésre jutottak azt a sürgős feladatot illetően, hogy 1942-ben Európában megnyitják a második frontot."

A Legfelsőbb Tanács ülésének pompája — ez volt az első a háború kitörése óta — furcsa ellentétben volt Moszkva nyomorúságos képével. A diplomaták (sokan külön e célból utaztak fel Kujbisevből) és a kormány tagjai limuzinjaikban hajtattak a Kremlbe. A palota bejárata előtt felfedeztem egy japán zászlós gépkocsit. A forradalom után teljesen átépített nagy trónteremben, az emelvény feletti mélyedésben fényárban úszott Lenin szobra. A Legfelsőbb Tanács Elnökségének tagjai balra, a kormány tagjai jobbra ültek. A szónok mögötti dobogón a Politikai Iroda tagjai és más vezető állású küldöttek foglaltak helyet. A teremben mintegy 1200 küldött ült, ugyanis a Legfelsőbb Tanács és a Nemzetiségi Tanács küldöttei együttes ülést tartottak. Sok küldött repülőgépen érkezett az ország távoli zugaiból; az első sorokban ülő küldöttek színes keleti ruházatot viseltek. Sok asszony világos kendőt viselt, olyasfélét, mint a hinduk szárija, és sok férfi fején tarka tübitejka ékeskedett. A teremben sok volt a mongol típusú arc, és egyesek majdnem olyanok voltak, mint az indiánok. A küldöttek közül sokan viseltek katonai egyenruhát, amelyet rendjelek és érmek ékesítettek — de sok hely üresen maradt, egyrészt azért, mert sürgős értesítésre nehéz volt Moszkvába utazni,

de főként azért, mert sok küldött az arcvonalon harcolt vagy elesett.

Egyszerre csak dübörgő taps remegtette meg a falakat, amikor az Állami Honvédelmi Bizottság tagjai, köztük a nem különösen feltűnő Sztálin, elfoglalták helyüket az emelvényen. A küldöttek perceken át állva tapsoltak, és Sztálin nevét kiáltozták. Sztálin és az emelvényen ülők ugyancsak felálltak, és Sztálin szintén tapsolni kezdett annak a jeléül, hogy megköszöni az ovációt. Végre mindenki leült. Sztálinon jól szabott, világos khakiszínű egyszerű nyári gimnasztyorka volt, kitüntetések nélkül. Hajában sokkal több ősz hajszál csillogott, és sokkal alacsonyabb termetű volt, mint ahogy elképzeltem. Még egyszer sem láttam őt. Modorában volt valami kellemes fesztelenség: az ülés alatt beszélgetett szomszédaival, forgolódott, hogy véleményt cseréljen a mögötte ülőkkel, a többiekkel együtt felemelkedett helyéről, és néhányszor kimérten összeütötte tenyerét, amikor az egybegyűltek neve említésekor tapsolni kezdtek.

Molotov szólalt fel elsőnek. Hosszasan beszélt az Anglia és a Szovjetunió közti közeledés fő szakaszairól, az általa és Cripps által aláírt 1941. július 12-i egyezményről, Beaverbrook és Eden látogatásáról. Aztán az imént Londonban aláírt szerződés fő pontjait ismertette. Az okmány első része alapjában véve megismétli az 1941 júliusi egyezményt, amely most egy szabályos szerződés részévé vált; a második rész a háború utáni együttműködés elveire vonatkozik, „az Atlanti Charta fő tételeivel összhangban... amelyet a Szovjetunió már a múltban aláírt". A továbbiakban kijelentette, hogy a Szovjetunió a világ egyik részében sem törekszik területszerzésre, s ennek alátámasztására idézte Sztálin 1941. november 6-án mondott szavait, és hozzátette, hogy a megkötött szerződés céljaival és elveivel összhangban Anglia és a Szovjetunió arra fog törekedni, hogy „lehetetlenné tegye az agresszió megismétlődését... Németország vagy bármely más ország részéről, amely az európai agresszió aktusaiban vele kapcsolatban áll". (Az oroszok abban az időben gondosan óvakodtak bármi olyant mondani, ami megbánthatta volna Japánt.) A szerződés, mondta Molotov, húsz évre szól és megvan a lehetőség megújítására. Ezután kijelentette:

„Az elhangzottak után csatlakoznom kell Eden úrnak a szerződés aláírásakor mondott szavaihoz:

»Országaink története során társulásunk még soha nem volt ilyen szoros. Sohasem voltak ilyen magasztosak kötelezettségeink a jövőt illetően. Ez kétségtelenül jó előjel.«

A szerződés mind a Szovjetunióban, mind Angliában kedvező visszhangra talált... Ellenségeink táborában viszont zavart és dühös sziszegést keltett."

Molotov folytatta a beszédét, és a teremben türelmetlenül várták, mikor szól már a második frontról. Végül Molotov erre is rátért.

„A második front problémáinak — mondotta — természetesen mind a londoni, mind a washingtoni tárgyalásokon komoly figyelmet szenteltünk. Ezeknek a tárgyalásoknak az eredményeiről mind az angol—szovjet, mind a szovjet—amerikai közös nyilatkozat azonos formában beszél... A nyilatkozatnak nagy jelentősége van a Szovjetunió népei számára, mivel az európai második front megnyitása leküzdhetetlen nehézségeket fog okozni a hitleri hadseregnek arcvonalunkon. Reméljük, hogy közös ellenségünk nemsokára saját bőrén érzi majd a három nagyhatalom egyre erősödő katonai együttműködésének eredményeit."

És itt, mint másnap a „Pravda" írta, a beszédet „hosszan tartó, viharos taps" szakította félbe. Nekem azonban úgy tűnt, hogy viharosabb is lehetett volna annál, amilyen a valóságban volt. Úgy látszik a „reméljük" kifejezés kissé lehűtötte a jelenlevőket, és ez egyik-másik, később elhangzott felszólalásban is megmutatkozott.

Ezután Molotov kitért washingtoni látogatásának eredményeire. Elmondta, hogy a június 11-én aláírt szovjet—amerikai egyezmény csak „előzetes jellegű". De nyomban hozzátette, hogy Washingtonban is és Londonban is megvitatták a háború alatti és utáni szovjet—amerikai együttműködés minden fontos problémáját, és hogy mind Roosevelt, mind Churchill úr szívélyes és rendkívül vendégszerető volt.

Az Angliával való szövetség megtárgyalása során több szónok megragadta az alkalmat, hogy néhány szót szóljon választóiról. A Moszkva választóit képviselő Scserbakov emlékeztetett a moszkvai csatára, és valóban heves érzelmeket kifejező viharos taps közepette jelentette ki: „És önök, küldött elvtársak, fővárosukat egésznek és épnek láthatják."

Valamelyes érzelmi színezete azoknak a tapsoknak is volt, amelyekkel Kornyijecet, az akkoriban majdnem teljesen megszállt Ukrajna képviselőjét köszöntötték. Ez a nagy, lógó „ukrán" bajuszos ember nem beszélt finomkodóan. „Reméljük — mondta —, már nincs messze az az idő, amikor a nagyhatalmak a szavakról és a szerződésekről áttérnek a tettekre."

Zsdanov, Leningrád képviselője, akit majdnem annyira ünnepeltek, mint Sztálint, a közvetlenül az arcvonalban levő Kirov-művek egyik munkásának a szavait idézte: (A szerződés) „biztonsággal tölt el bennünket, hogy a hóhér Hitlert és klikkjét 1942-ben el fogják taposni. Kétszeres, háromszoros energiával fogunk dolgozni, hogy segítsünk Vörös Hadseregünknek teljesíteni történelmi küldetését."

Paleckis, Litvánia képviselője azt mondta, meg van győződve róla, hogy az európai második front 1942-ben történő megnyitásának előkészítésében „a legkisebb késedelem" sem fog előfordulni, mivel ez Nagy-Britannia és az Egyesült Államok népének érdeke. Nagyjából ugyanilyen szellemben nyilatkoztak a lett, észt, grúz, üzbég és más küldöttek is.

A három és fél óráig tartó felszólalások után a szerződést egyhangúlag ratifikálták.

A Legfelsőbb Tanács ülése után az angol—orosz szövetség rövid, mondhatni igen rövidke mézeshetei következtek. Néhány hét elteltével a második front miatt heves civakodás kezdődött. Meg kell mondanom, hogy a szovjet fél az egész háború alatt egy szóval sem említette az angol „emlékeztetőt" („aide-mémoire"), és még csak nem is utalt rá, hacsak Molotov beszédének „reméljük" kifejezését nem tekintjük annak.

A két fél kölcsönös gyanakvása tovább tartott egészen Sztálin november 6-i beszédéig és az angolok néhány nappal utána végrehajtott észak-afrikai partraszállásáig. A rossz kedélyállapot, amely hamarosan felháborodásba ment át, orosz részről spontán volt és a reménytelen fronthelyzet idézte elő, de az is teljesen lehetséges, hogy az angolok észak-afrikai partraszállását megelőző hetekben egyes mérges hangú sajtókommentároknak részben az volt a célja, hogy megtévesszék a németeket.

Az angol—szovjet szövetségi szerződés megkötése ténylegesen a háborúnak a Szovjetunió számára egyik legsúlyosabb eseményével esett egybe: májusban a szovjet csapatokat katasztrófa érte Kercsben és Harkovnál, s nyilvánvalóvá vált, hogy Szevasztopol védőinek napjai meg vannak számlálva.

Miután a Vörös Hadsereg 1941 őszén kénytelen volt feladni a Krím-félszigetet (Szevasztopol kivételével, amelynek erős helyőrsége továbbra is védte a várost), a Kaukázus felől deszanthadműveletet indított abból a célból, hogy visszahódítsa a Krím keleti végénél levő Kercs-félszigetet, és ily módon egy erős hídfőt létesítsen, amelyből kiindulva végső fokon az egész Krím-félszigetet felszabadíthatja és segítséget nyújthat Szevasztopolnak. Ez egyike volt a legnagyobb deszanthadműveleteknek, amelyeket az oroszok a háborúban végrehajtottak. A rendkívül kedvezőtlen időjárási viszonyok és az elég nagy veszteségek ellenére 1941 decemberének utolsó hetében sikerült nekik mintegy 40 000 embert partra tenniük és elfoglalniuk az egész Kercs-félszigetet, valamint (néhány napra) Feodosziját, ezt a fontos várost.

Egyébként történetesen Kercs volt az, ahol a szovjet csapatok a németek atrocitásaira vonatkozóan az első bizonyítékokat szerezték: nem sokkal azután, hogy a németek 1941-ben elfoglalták Kercset, Himmler egyik büntetőosztaga több ezer zsidót legyilkolt, és holttestüket mély árkokban ásta el a városon kívül. Nem is kell mondanunk, hogy von Manstein tábornagy, aki a Krímben harcoló 11. hadsereg parancsnoka volt, később azt állította, hogy erről mit sem tudott.

A sikeres kercsi partraszállás közvetlen eredményeként gyengült a Szevasztopolra nehezedő német nyomás, és Manstein később kénytelen volt beismerni, hogy az orosz partraszállás rendkívül veszélyes helyzetbe hozta a Krímben levő német csapatokat.[120]

Ámde a jól kiképzett katonák vagy a harci technika, de lehet, hogy mindkettő hiánya, ha ugyan nem a parancsnokság súlyos baklövése miatt, ez a sikeres deszanthadművelet nem fejlődött tovább, és május 8-án von Manstein döntő támadást indított a szovjet csapatok ellen a Krím keleti részében. A támadást hatalmas erejű légitámadás előzte meg. A szovjet csapatok súlyos veszteségeket szenvedtek, és

kénytelenek voltak a Török-sáncnak nevezett, előre kiépített védővonalba visszavonulni. A német nyomás azonban túl erősnek bizonyult.

„A frontparancsnokság nem tudta célszerűen felhasználni a légierejét... Meg sem próbálkozott azzal, hogy tömegcsapásokat mérjen az ellenség legfontosabb csoportosítására, és fedezze az ellenség légitámadásai által állandóan zaklatott csapatainak elszakadását. (Csapataink)... nem tudták megvetni a lábukat a Török-sáncnál, s megpróbáltak visszahúzódni Kercs irányába. Május 14-én estére a németek a város déli és délnyugati pereméig törtek át. Május 15-től 20-ig utóvédegységeink elkeseredett harcot vívtak Kercs térségében, hogy a front főerői átkelhessenek a Tamany-félszigetre. A kiürítést azonban nem sikerült szervezetten végrehajtani. Harci technikai eszközeink és nehézfegyverzetünk csaknem teljes egészében az ellenség kezébe került, s ezt később felhasználta a Szevasztopol elleni harcban."[121]

Ilyen lakonikus rövidséggel ír „A Nagy Honvédő Háború története" a Vörös Hadsereg krími vereségéről.

A könyv elmondja. hogy a vereség fő okai abban rejlettek, hogy „helytelenül szervezték meg a védelmet", „nem biztosították a front és a hadsereg csapatainak mély hadműveleti felépítését, valamint a védelemben nélkülözhetetlen tartalékokat". Egy másik ok: „A front és a hadsereg törzsei gondatlanságból nem álcázták eléggé a harcállászpontokat, nem változtatták időről időre ezek helyét, s így a német légierő az első támadás során szétbombázta azokat, tönkretette a vezetékes híradást, és megzavarta a csapatok vezetését. A rádió és egyéb híradó eszközök használatára a törzseket nem képezték ki."[122] A vereség után Kozlov altábornagyot, a front parancsnokát és Mehliszt, a haditanács tagját, sok más tiszttel és komisszárral együtt leváltották beosztásukból és lefokozták őket. Mehliszt, aki abban az időben a honvédelmi népbiztos helyettese és a Vörös Hadsereg politikai főcsoportfőnöke volt, elmozdították mindkét tisztéből, s hadtestkomisszárrá fokozták le. Őt és a parancsnokságot azzal vádolták, hogy „a csapatok konkrét vezetése helyett a front haditanácsának meddő üléseire vesztegették el az értékes időt". Különösen lassan vonták vissza a csapatokat a Török-sánchoz, ami végzetessé vált az egész védelmi hadműveletre nézve. A kercsi katasztrófa egy még nagyobb balszerencséhez — Szevasztopol elestéhez — egyengette az

utat. A kercsi arcvonalszakasz felszámolása után Manstein szabad kezet nyert, és valamennyi Krímben levő egységét Szevasztopol ellen összpontosíthatta.

„A Nagy Honvédő Háború története" szerint a Szovjetunió Legfelsőbb Főparancsnoksága a tavaszi hadműveletek megtervezése során több hibát követett el. Először is, a moszkvai irányban levő ellenséges csoportosításból kiindulva úgy vélte, hogy a németek a fő csapást Moszkvára fogják mérni; másodszor, egyszerűen túlbecsülte a saját és lebecsülte a németek erejét.

A szovjet csapatok 1942 májusában Harkovnál elszenvedett veresége különösen súlyosan érintette a szovjet közvéleményt, talán azért, mert éppen ebben az időben jelentős közeledés volt tapasztalható a Szovjetunió, valamint Anglia és az Egyesült Államok között. A harkovi nagy kudarc kedvezőtlenül hatott a Vörös Hadsereg későbbi harctevékenységére az 1942. évi nyári hadjárat során.

1942-ben a Legfelsőbb Főparancsnokság kidolgozta az ukrajnai nagy támadás tervét, amelynek végrehajtása esetén a Vörös Hadseregnek el kellett volna érnie a Gomeltól északra Kijevig, majd utána nagyjából a Dnyeper jobb partján Cserkasszin át a Fekete-tenger menti Nyikolajevig húzódó vonalat. A tartalékok hiánya miatt le kellett mondani erről a tervről, és meg kellett elégedni egy szerényebb méretű támadással, amelynek fő célja Harkov felszabadítása volt. A szovjet csapatoknak az egyik csapást a Harkovtól északra eső szakaszról, a másikat pedig délről, a németektől télen visszahódított barvenkovói kiszögellésből kellett mérniük.

A németek is terveztek támadást ebben a körzetben, az oroszok azonban megelőzték őket, amikor a harkovi irányban május 12-én megindították támadásukat. A baj az volt, hogy a szovjet csapatok itt korántsem voltak túlerőben, s ami még ennél is rosszabb (mint a következő események megmutatták) a németek a közelben erős mozgó tartalékokkal rendelkeztek, viszont a szovjet parancsnokságnak ilyen tartalékok nem álltak rendelkezésére. Tyelpuhovszkij szovjet történész a következőképpen értékeli ezt a hadműveletet:

„Támadásunk meghiúsítása céljából május 17-én egy igen erős német csoportosítás nagyszámú harckocsi és repülőgép támogatásával csapást mért a 9. hadseregre Szlavjanszk körzetében és Barvenkovótól délre. E hadsereg csapatai kénytelenek voltak visszahúzódni az

Észak-Donyec bal partjára, s ezzel fedezetlenül hagyták a Harkov ellen támadó szovjet csoportosítás szárnyát. Az a körülmény, hogy az ellenség elérte a Harkov ellen támadó szovjet csapatok közlekedési útvonalait, rendkívül nehéz helyzetbe hozta őket, s kénytelenek voltak súlyos harcok közepette kelet felé visszavonulni, miközben nagy veszteségeket szenvedtek."[123]

„A Nagy Honvédő Háború története" igen nyíltan írja le a harkovi eseményeket: elmondja, hogy a szovjet csapatok a bekerítés nyilvánvaló veszélye ellenére folytatták a Harkov elleni támadást, a harckocsitartalékokat túl későn vetették be, és azok már nem tudták menteni a helyzetet. És végül elismeri, hogy sok szovjet egységet bekerítettek, és a kétségbeesett kitörések közben a szovjet haza számtalan hű fia esett el. Sokaknak sikerült kitörniük és átkelniük az Északi-Donyec bal partjára, a többiek azonban május 30-ig harcoltak a bekerítésben.

„Ily módon a Harkov térségében sikeresen indult támadó hadműveletünk a Délnyugati és a Déli Front majdnem három hadseregének súlyos vereségével végződött."[124]

A Vörös Hadsereg harkovi veszteségeiről nem közöltek pontos adatokat, de nyilvánvaló, hogy súlyosak voltak. A németek legalábbis azt állítják, hogy 200 000 foglyot ejtettek. A Szovjet Tájékoztató Iroda május végén jelentést adott ki, amely szerint a szovjet csapatok vesztesége „5000 halott és 70 000 nyomtalanul eltűnt". Ez a jelentés közvetve elismerte azt, hogy valami komoly dolog történt, és leverő hatású volt. Még azt is megpróbálták, hogy a harkovi ütközetet a szovjet csapatok győzelmeként tüntessék fel: június elején a külföldi tudósítókat külön elvitték egy Gorkij környékén levő német hadifogolytáborba. Az ott megmutatott 600—700 foglyot azonban kétségtelenül a harkovi hadművelet első szakaszában — vagyis a május 12—17-i szovjet támadás során — ejtették. Többségük, bár átkozta „balszerencséjét", igen hetykén viselkedett. Azt mondták, hogy Németország 1942-ben leveri Oroszországot, és egy pillanatra sem hittek valamilyen második front megnyitásának a lehetőségében.

A szovjet csapatok 1942 nyarán a harmadik nagy vereséget Szevasztopolban szenvedték el. De Kercstől és Harkovtól eltérően Szevasztopol esete az egész szovjet—német háború legdicsőbb veresége

volt Szevasztopol kilenchónapos ostroma — a tragikus végtől eltekintve — sokban emlékeztet Leningrád ostromara itt is azt a szokatlan kitartast és szolidaritást latjuk, mint a leningrádi ostrom eseteben A hazaszeretet, amely a másik szevasztopoli ostromra (1853—1854) és a „nagy elődokre" — Nahimov és Kornyilov tengernagyra — való történelmi visszaemlékezésen alapult, valamint a fekete-tengeri tengerészek kulonleges forradalmi és hazafias hagyományai donto hatással voltak a katonák és a lakosság erkolcsi állapotara.

Ezenkívul fontos szerepe volt Szevasztopol eros és aktív part- és Komszomol-szervezetének. Az ostrom vége felé a védoknek azt az eltokéltségét, hogy az utolsó csepp vérig ellenállnak, még az az egyszerű és tragikus tény is fokozta, hogy a magasabb parancsnoksag, valamint néhány tiszt és katona kivételével, akiknek eletuket veszélyeztetve az utolsó hadihajókon és tengeralattjárokon sikerult elhagyniuk a várost, a védóknek semmi lehetoségük sem volt arra, hogy elkerüljék a német fogságot, csak az, hogy az utolso toltényig harcoljanak.

Mint már láttuk, a németek 1941 októberében Szevasztopol kivételével az egész Krímet elfoglalták. E nagy haditengerészeti támaszpont ostroma október 30-án kezdódott, és a von Manstein parancsnoksága alatt álló 11. német hadsereg elso behatolási kisérlete Szevasztopolba (amelyet a szárazfold felól három, tobbé-kevésbé jol megerosített védóvonalból alló ovezet védett) oktober 30-tol november 21-ig tartott. Ennek az első nagy német támadásnak a visszaverésében igen fontos szerepet játszottak a Fekete-tengeri Flotta hajóagyúi és a parton harcoló tengerészgyalogos-osztagok. A leningradi baltí tengerészekhez hasonlóan ők voltak a legkitartóbbak, legszívósabbak. Az elso német támadás alatt az onfeláldozás legismertebb példája Filcsenkov politikai vezető ot tengerészének az esete. Amikor már minden lőszeruk elfogyott, a még meglevő kézigránátjaikkal a kozeledő német harckocsik alá vetették magukat, és ezzel megakadályozták, hogy a németek északkelet felól áttorjenek Szevasztopolhoz. Az ot szevasztopoli tengerésznek ezt a hostettét sok dal és koltemény megénekelte, koztuk Viktor Belij igen szép dala is.

Annak ellenére, hogy a németek és a románok jelentős ember-, repülő- és harckocsifolényben voltak, Szevasztopolnak megvolt az az előnye, hogy a szárazfold felól természetes akadalyok jol védték;

a flotta nehéz ágyúival szintén jelentős segítséget nyújtott a városnak. 1941 novemberében a Szevasztopoli Védelmi Körlet helyőrsége több mint 50 000 főből állt, 21 000 tengerészt is beleértve. A német—román csapatok létszáma szovjet források szerint legalább kétszer ennyi volt.

A három hétig tartó támadás során a németeknek csak itt-ott sikerült valamelyest beékelődniük az első védővonalba. Egyetlen komoly sikerük ebben az időszakban a balaklavai hegyek elfoglalása volt Balaklavától keletre, amelyet továbbra is a védők tartottak. Némileg eredményesebb volt a december 17—31-i német—román támadás. Ez alkalommal az észak felől támadó ellenség a védőket a Szevasztopoltól 8 km-re húzódó vonalra szorította vissza. A németek kelet felől is kissé előrenyomultak a város felé, december 31-én azonban ez a támadás is kifulladt, részben annak következtében, hogy a szovjet csapatok a Kercs-félszigeten sikeres partraszállást hajtottak végre, ami, mint láttuk, tetemes német erőket vont el Szevasztopoltól. A Szevasztopol elleni második német támadás során a legdicsőbb epizód annak a maroknyi tengerésznek a hőstette volt, akik Kamisli faluban három napon át tartották a 11. számú fa-föld erődöt, amíg csak mindnyájan meg nem haltak vagy halálosan meg nem sebesültek.

Arról, hogyan élt Szevasztopol a kilenc hónapig tartó ostrom alatt, a háború után megrázó történetet mondott el B. A. Boriszov, aki ebben az időben a szevasztopoli városi pártbizottság titkára és a városi védelmi bizottság elnöke volt. Beszélt a szevasztopoli pilótákról — olyanokról, mint Jakov Ivanov —, akik rendszerint életüket feláldozva rárepültek az ellenséges repülőgépekre; elmondta, hogy az első két német támadás alatt gyakorlatilag Szevasztopol egész lakosságának óvóhelyekre, pincékbe és a barlangokba kellett költöznie, mivel az ellenség szakadatlanul és hevesen bombázta a várost; beszélt az Északi-öböl partján levő mély barlangról, amelyben egy nagy műhelyt rendeztek be (1. sz. „Szpeckombinat"), ahol az emberek aknavetőket, akna- és kézigránátokat állítottak elő, és a másik, inkermani ugyanilyen műhelyről (2. sz. „Szpeckombinat"), ahol a korábbi krími pezsgős pincékben megszervezték az egyenruha- és lábbelikészítést. Beszámolt a szevasztopoli föld alatti iskolákról, és a nagy erősítésekről, amelyek tengeri úton érkeztek Szevasztopolba, először Ogyesszából, majd annak eleste után a Kaukázusból. Januárban és februárban, a város elleni második német támadás meg-

hiúsulása és a sikeres kercsi deszanthadművelet után emelkedett és optimista hangulat uralkodott Szevasztopolban. Akkor az emberek azt gondolták, hogy ha Kercs és Szevasztopol kitart, nemsokára az egész Krím is felszabadul. Az emberek az óvóhelyekről és a föld alatti üregekből visszatértek szétlőtt házaikba, és a fiatalok nagy lendülettel hozzáláttak az épületek helyreállításához. Szevasztopol utcáin még a villamos is megindult, bár a németek a várostól mindössze 8 km-re északra álltak. Május 1-én, majdnem hat hónappal az ostrom megkezdése után, Szevasztopolban számos gyűlést és ünnepséget tartottak, jóllehet a németek több ízben is bombázták és lőtték a várost. Ezen a napon, írja Boriszov, „a Szevasztopolt védő csapatok arra készültek, hogy segítséget nyújtsanak a Kercs-félszigeten levő csapatainknak, amelyeknek a támadását minden nap várták. A városban és az arcvonalon is mindenki arról beszélt, hogy a Krím hamarosan felszabadul és megszűnik Szevasztopol ostroma. Mindenki emelkedett, ünnepi hangulatban élt."[125]

Ámde megérkezett Kercs elvesztésének tragikus híre, és Szevasztopolnak most fel kellett készülnie a legrosszabbra. Megkezdődött a gyermekek és az öregek szervezetlen elköltöztetése. A Nagy Földdel való tengeri összeköttetés igen megbízhatatlan volt. A szevasztopoli komszomolisták fele (köztük sok lány) jelentkezett a hadseregbe, a többiek a városban maradtak, hogy két műszakban dolgozzanak a szevasztopoli hadiüzemekben. Az embereknek a házakból ismét le kellett költözniük az óvóhelyekre és a barlangokba.

És elkövetkezett az utolsó megpróbáltatás. Május 20. körül a felderítők és a krími hegyekben harcoló partizánok jelentéseiből ismeretessé vált, hogy Szevasztopol felé több irányból német csapatok közelednek. Június 2-án több száz német repülőgép hevesen bombázta a várost, ahol naponta egyébként is százával robbantak a nagy űrméretű lövedékek. A németek hat nap alatt 50 000 repesz- és gyújtóbombát dobtak a városra, és sok ezer gránátot lőttek ki rá. Ezek szörnyű károkat okoztak, és igen sok ember elpusztult. A németek bevetették „Thor" nevű óriási ostromágyújukat, amelyet a Maginot-vonal erődítményeinek a leküzdésére gyártottak.

A német—román csapatok június 7-én megkezdték döntő támadásukat Szevasztopol ellen. Az óriási német légi fölény következtében a Szevasztopol környéki szovjet repülőterek majdnem teljesen kiestek,

s a német légierő gyakorlatilag a Szevasztopol és a Kaukázus közötti hajóutakat is lezárta. Az a jelentéktelen mennyiségű élelmiszer, nyersanyag és benzin, amelyet a Nagy Föld még Szevasztopolnak küldött, rendszerint tengeralattjárókon vagy motoros naszádokon érkezett. A sebesülteket is tengeralattjárókon szállították el. Világos, hogy ezek csak igen kevés embert tudtak befogadni, és a sebesültek többsége továbbra is a szevasztopoli pokolban maradt. A helyi „fegyvergyártás" már nem tudta kielégíteni a csapatok szükségleteit. A szakadatlan bombázás és tüzérségi tűz majdnem lehetetlenné tette az élelmiszer és víz elszállítását az emberekkel túlzsúfolt földalatti üregekbe és más óvóhelyekre.

Három napig tartó súlyos küzdelem és két-három napig tartó utcai harc után a németek elfoglalták azt, ami a városból még megmaradt. A júliusi forróságban a rengeteg temetetlen holttest olyan erős bűzt árasztott, hogy az utolsó védők kénytelenek voltak gázálarcban harcolni. Időközben megkísérelték, hogy a sebesülteket valamiképpen elszállítsák a Szevasztopoltól 12 km-re nyugatra levő Herszonesz-fokról. Itt egy repülőgépnek sikerült éjjel leszállnia és magával vinnie néhány sebesültet, egy tengeralattjáró pedig Oktyabrszkij altengernagyot, Petrov és Krilov tábornokot, valamint a hadsereg-parancsnokság és a pártvezetés más vezető személyiségeit vette fedélzetére.

Boriszov nagyszerű portrékat rajzol a szevasztopoli Komszomol egyes vezetőiről. Ezek a végtelenül hazaszerető, kitartó és kötelességtudó fiatal fiúk és lányok vagy a Szevasztopol körüli harcokban estek el, vagy a város elfoglalása után haltak meg, illetve estek fogságba. Boriszov többek között leírja két komszomolista — Szasa Bagrij és Nagya Krajevaja tragikus sorsát. Ők, másokhoz hasonlóan, a Herszonesz-foknál hiába várták a repülőgépet vagy a motoros naszádot: egy repülőgép késő éjszaka valóban leszállt, de csak néhány sebesültet tudott magával vinni. Hajnalban a repülőteret ismét lőni kezdték, és szó sem lehetett arról, hogy repülőgép szálljon le oda. A naszádok szintén nem tudták megközelíteni Herszoneszt. Amikor a németek felfedezték az ott összegyűlt nagy embertömeget, elkezdték lőni.

„Bagrij és Nagya... ekkor csatlakozott egy katonai alegységhez... Halott vöröskatonáktól elvették a puskát és a töltényeket, s a többiek-

kel együtt elhatározták, hogy átvágják magukat a hegyekbe, a partizánokhoz... A rájuk zúduló tűzben azonban a bátor embereknek a fele elpusztult... Nemsokára újabb kísérletet tettek, de ez is eredménytelen volt. Hajnalban aztán... a hitlerista csapatok támadásba mentek át. A szovjet harcosok válaszlövései egyre ritkábban és ritkábban hallatszottak... A vöröstengerészek és vöröskatonák most kézitusában verték vissza a rohamokat... Nagya elesett... Néhány nap múlva Szasa egy hadifogoly-menetoszlopban vánszorgott, alig bírva emelni lábát...

Bahcsiszerajban vérző testtel és súlyosan megsebesülve még életben látták, majd Szimferopolban... akadtak árulók, akik kiadták Bagrijt. A hitleristák nem bocsátották meg neki, amit hazájáért, Szevasztopolért tett."[126]

1944 májusában láttam Szevasztopolt, azután, hogy az orosz csapatok felszabadították. Akkor sok, még izgalmasabb elbeszélést hallottam a város 1942 júniusi és júliusi végnapjairól. 1942 júliusában Moszkvában csupán annyit tudtak, hogy Szevasztopolt csak igen kevés védőjének sikerült elhagynia. Azt mondták, hogy 26 000 katona és tiszt került a németek kezébe, főként sebesültek. A németek azt állították, hogy 90 000 foglyot ejtettek.[127]

Moszkvában csak egyet láttak világosan: a németeknek a Kercs-félszigeten aratott májusi győzelme megpecsételte Szevasztopol sorsát; csak azt nem tudták, hogy mennyi ideig fogja tartani magát. Szevasztopol tovább kitartott, mint várni lehetett, és hős védelmével nem minden él nélkül állították szembe — elsősorban Erenburg — Tobruk előtte mindössze egy héttel történt „dicstelen" feladását.

Szevasztopol közeli elestéről a lehető legnagyobb óvatossággal írtak a lapok. A Szevasztopolról szóló jelentésekben a város ellenállásának utolsó két hetében egyre gyakrabban használták a „súlyos harcok" kifejezést, ami azt jelentette, hogy a dolgok nagyon rosszul mennek. A „Pravda" június 28-i számában már Szevasztopol „hervadhatatlan dicsőségéről" lehetett olvasni. Június 30-án Erenburg ezt írta a „Krasznaja Zvezdá"-ban:

„A németek... kérkedtek: »Június tizenötödikén a Grafszkij-parton isszuk a pezsgőt«... A szakértők azt jósolták: »Három nap, esetleg egy hét kérdése«... Tudták, hány repülőgépük van, tudták, milyen nehéz védeni egy minden útjától elvágott várost. Egyről azonban

megfeledkeztek: Szevasztopol nem egyszerűen város. Szevasztopol — Oroszország dicsősége és a Szovjetunió büszkesége...

Láttuk városok, híres erődök, államok kapitulációját. Szevasztopol azonban nem adja meg magát. Katonáink számára nem játék a háború — ők életre-halálra verekednek. Nem mondják azt, hogy »feladom«, amikor a sakktáblán az ellenfélnek kétszer, háromszor annyi figurája van."

Ez nyílt célzás volt Tobrukra. De mindenki látta, hogy már közeledik Szevasztopol vége. Július 1-én a Szovjet Tájékoztató Iroda jelentésében ez állt:

„Több száz fasiszta repülőgép bombázta a védelem előterét és a várost. A nap folyamán az ellenség több mint ezer repülőgép-bevetést hajtott végre... Szevasztopol minden védője igyekszik minél több hitleristát elpusztítani."

Július 4-én pedig az iroda azt jelentette, hogy a Vörös Hadsereg Legfelsőbb Főparancsnokságának parancsára a szovjet csapatok július 3-án, 250 napi ostrom után, elhagyták Szevasztopolt.

Három nap múlva Oktyabrszkij altengernagy a „Pravdá"-ban részletesen beszámolt a szevasztopoli csatáról, amelyből kiderült, hogy ez a katonai vereség valójában óriási erkölcsi győzelem volt.

AZ ÚJABB NÉMET TÁMADÁS

Bár Szevasztopol csak július elején esett el, sorsa már akkor eldőlt, amikor a Legfelsőbb Tanács június 18-án az angol—szovjet szerződés ratifikálására összeült. Májusban ráadásul bekövetkezett a kercsi és a harkovi katasztrófa. Ennek ellenére június 21-én a „Krasznaja Zvezda" azt állította, hogy „a német hadsereg olyan támadásáról, mint a múlt év nyári hónapjaiban, szó sem lehet. A németek problémája már nem a Szovjetunió meghódítása, hanem az, hogy valamiképpen tartsák magukat... Az ellenség támadó hadműveletei már csak korlátozott célúak lehetnek."

Amint a következő események megmutatták, ez a helyzetértékelés, valamint a Szovjet Tájékoztató Iroda június 23-án kiadott „A Honvédő Háború egy évének politikai és katonai eredményei" című közleménye távol állt a valóságtól. A benne közölt veszteségadatoknak

azt a kijelentést kellett alátámasztaniuk, miszerint a Vörös Hadsereg annyira meggyengítette Németország hadigépezetét, hogy ezzel már előkészítette a talajt a német hadsereg 1942-ben történő megsemmisítéséhez. Németország, úgymond, halottakban, sebesültekben és foglyokban 10 millió embert vesztett, ugyanakkor a Szovjetunió 4,5 milliót, s körülbelül ugyanez az arány harci technikában is. Ezek a számok, enyhén szólva, kevéssé voltak hihetők, és a háború utáni időben megjelent szovjet művek sohasem ismételték meg őket. Figyelmet érdemlők a német emberveszteségekre vonatkozó adatok (a betegek kivételével), amelyeket Halder tábornok naplója tartalmaz. Eszerint a téli hadjárat végéig a németek majdnem egymillió embert vesztettek, majd a február—májusi viszonylagos csend után (amikor a veszteségek ennek ellenére mintegy 200 000 főt tettek ki) a németek veszteségei ismét növekedtek, a májusi hadműveletek megindulása és a sztálingrádi csata kezdete közti időszakban pedig félmillió főre rúgtak. Ily módon még az 1942. évi hadjárat Sztálingrád előtti szakaszában sem arattak olcsó győzelmeket a németek.

A Szovjet Tájékoztató Iroda június 23-i jelentése már reálisabb adatokat közöl a szovjet veszteségekről.

„Természetesen — mondja a továbbiakban a jelentés — ...ilyen kiterjedésű arcvonalon a hitlerista parancsnokságnak még módjában van egyes szakaszokon jelentős erőket összpontosítani... és bizonyos sikereket érhet el. Ez történt például a Kercs-földszoroson is... De... a kercsihez hasonló sikerek semmiképpen sem döntik el a háború sorsát... Az 1942-es német hadsereg már nem az a hadsereg, amely a háború elején volt. *A válogatott német csapatokat zömmel szétverték... Ma a német hadsereg nem képes a múlt évekhez hasonló méretű támadó hadműveletek végrehajtására*" (a szerző kiemelése — *A. W.*).

Ezt az optimista helyzetmegítélést hamarosan megcáfolták az események, és ahogy az 1942. évi nyári német támadás kifejlődött, napról napra erősödött az az érzés, hogy a haza halálos veszélyben van. Igaz, ez már nem volt az 1941. évi német betörés utáni első napok rémült érzése. Ráadásul az a tény, hogy a németeknek sem Moszkvát, sem Leningrádot nem sikerült elfoglalniuk, a szovjet emberekbe nemcsak reményt, hanem bizonyosságot is öntött: ismét meg fogják állítani

az ellenséget. Mindamellett, ha a Szovjet Tájékoztató Iroda májusi és júniusi jelentései jobbára homályosak is, de mérsékelten derűlátók voltak, az utánuk következők azonban sok szovjet embert kétségbe ejtettek.

Hitler 1942 tavaszán kiadott 41. sz. direktívája kitűzte a német csapatok nyári hadjáratának fő céljait, később azonban a hadjárat közben, több vonatkozásban is lényegesen módosult. Hitler terve röviden a következő volt: először, a szovjet csapatok megsemmisítése a Krímben (Kercsben és Szevasztopolban); másodszor, Voronyezs elfoglalása, aminek az a kettős előnye lett volna, hogy a németek komolyan veszélyeztetik Oroszország középső részét Moszkvától délkeletre (Tambov—Szaratov körzete) és Sztálingrádot; harmadszor, az oroszok főerőinek bekerítése és megsemmisítése a Don-kanyarban kétirányú csapással: Voronyezstól délkeletre és Taganrogtól északkeletre; negyedszer — miután ily módon szabaddá vált az út Sztálingrád felé — vagy ennek a volgai városnak az elfoglalása, vagy legvégső esetben teljes szétbombázása. Utána a német csapatoknak egyenesen dél felé kellett fordulniuk, a Kaukázus irányába, hogy elfoglalják az olajmezőket — Majkopot, Groznijt és Bakut — és előre kellett nyomulniuk a Szovjetunió déli határáig, ami nyilván arra késztette volna Törökországot, hogy hadba lépjen a tengelyhatalmak oldalán. A tervban ezenkívül az is szerepelt, hogy ismét meg kell kísérelni Leningrád elfoglalását.

De amint a tervezett hadjárat megindult, máris számos, és mint később kiderült, sorsdöntő módosítást kellett végrehajtani a terven. Először is, a Vörös Hadsereg Voronyezsnél megállította a németeket, másodszor, a szovjet csapatok nem hagyták magukat — legalábbis nagy számban — tőrbe csalni a Don-kanyarban. Ez a két körülmény és néhány más tényező (olyanok, mint Rosztov könnyű elfoglalása) arra kényszerítette Hitlert, hogy módosítsa eredeti tervét. Csujkov marsall később erről a következőket írta:

„Hitler csakhamar lemondott a hadműveletek egymás utáni végrehajtásáról, vagyis ahelyett, hogy a hadműveletek harmadik szakaszában a főerőkkel megpróbálta volna elfoglalni Sztálingrádot, és azután felhasználni őket a kaukázusi olaj megszerzésére, úgy döntött, hogy egyszerre két hadműveletet hajt végre: Sztálingrád elfoglalását és a Kaukázus elleni támadást."[128]

A június 28-án — vagyis néhány nappal a Szevasztopol elleni támadás előtt — széles arcvonalon megindult német támadás kezdetben a villámháború minden már ismert vonását magán viselte. A németek hamarosan elfoglalták a Donyec-medencének azokat a körzeteit, amelyek még a szovjet csapatok kezén voltak, és június 19-én elesett Luganszk, ez a fontos iparváros. Még gyorsabban törtek előre a német csapatok észak felé, és csak Voronyezsnél állították meg őket. Itt az újonnan megalakított Voronyezsi Front hadseregeinek sikerült megakadályozniuk a németek áttörését Tambov—Szaratov felé, ami hamarosan elvágta volna Moszkvát az ország keleti részétől. Eddig még nem világos — bár mindkét fél történészei sokat vitatkoztak ezen —, hogy a Tambov—Szaratov elleni támadás szerepelt-e egyáltalán valaha is a németek terveiben. A szovjet parancsnokság azonban számolt ezzel a lehetőséggel; és ezért igen nagy erőket összpontosított Voronyezs körzetében.

Az ország keleti és délkeleti részével már igen bizonytalanná vált az összeköttetés. A volga—kaszpi-tengeri vízi út a rajta közlekedő hajókkal és tartályhajókkal az egyik fő utánpótlási útvonallá vált, és tucatnyi vasútvonallal ért fel. Gyakorlatilag az egész kaukázusi olajat a Volgán szállították. 1942 tavaszán, amikor a Volgán elolvadt a jég, Moszkvába és Oroszország középső részébe óriási mennyiségű kaukázusi olajat szállítottak, amely majdnem egy egész évi készletet tett ki. De amikor a nyári hadjárat megkezdődött, a német légierő támadta a volgai vízi utat, és ez egyre kockázatosabbá tette a szállítást. Keletről az ásványolaj-utánpótlás a Szaratovon és Tambovon átmenő vasútvonalakon történt, s éppen ez volt az egyik oka annak, hogy a szovjet parancsnokság mindenáron igyekezett megállítani a németeket Voronyezsnél.

Az általános helyzet — ha eltekintünk attól, hogy a németeknek a voronyezsi arcvonalszakaszon nem sikerült áttörniük[129] — igen komoly volt. Már a Don-vidék hatalmas térségeibe való betörés is eléggé bonyolította a helyzetet. Az igazi csapás azonban akkor érte a szovjet népet, amikor június 28-án értesült Novocserkasszk és Rosztov elvesztéséről. Ez azt jelentette, hogy a németek most már elfoglalják a Kubánt és a Kaukázust. Ugyanakkor mélyen behatoltak a Don-vidékre, és megkezdték az átkelést a Donon, a folyókanyar déli szakaszán, Cimljanszkijnál, amelyen át vezetett az út Sztálingrádba.

Mi történt Rosztovban? Ezzel kapcsolatban mind a sajtóban, mind pedig magánbeszélgetések közben sok homályos utalás hangzott el arról, hogy a Vörös Hadsereg egyes magasabbegységeinek soraiban pánik tört ki és megfutamodtak a veszettül támadó németek elől. A németek ezúttal nem nyugat felől támadták Rosztovot, mint 1941-ben, hanem észak és északkelet felől. Az ezekből az irányokból Rosztovba vezető utak ugyanis nem voltak említésre méltóan megerősítve. A lapok jelentéseiből kiderült, hogy semmilyen parancsot sem adtak a város feladására. Sok tábornokot és tisztet alacsonyabb beosztásba helyeztek és lefokoztak. Az egész ország követelte: „Szedjétek össze magatokat!", és ez élénk visszhangra talált a sajtóban. Az utána következő napokban a lapok egyre többet írtak a „vasfegyelem" bevezetéséről. Rosztov elestéért a felelősséget nyíltan a „gyávákra és pánikkeltőkre" hárították, akik nem teljesítették kötelességüket: nem védték a várost.

Ennek az egész „rosztovi ügynek" van néhány rejtélyes oldala. Katonai szempontból nagyon kétes, hogy az 1942 júliusában kialakult helyzetben rövidebb vagy hosszabb ideig védeni lehetett volna a várost. Sőt azt is mondták (talán a keserves tapasztalaton okulva), hogy minden olyan kísérlet, amely Rosztovból egy másik „Szevasztopolt" akart volna csinálni, csak bekerítéssel végződhetett volna. Ennek következtében pedig értelmetlenül pusztult volna el sok ezer ember, akikre igen nagy szükség volt. Bárhogy történt is, Rosztov parancs nélküli feladása lökést adott egy széles körű lélektani és egyúttal szervezési kampánynak. Mindenki, aki abban az időben a Szovjetunióban élt, tudja, hogy azon a napon, amikor bejelentették Rosztov elestét, a nép körében a már egész júliusban növekvő nagy aggodalom elérte a tetőpontját. Ha ma visszatekintünk arra az időszakra, bízvást elmondhatjuk, hogy a Rosztov eleste nyomán megindult lélektani kampány igen jótékony szerepet játszott. Igaz, az országban augusztusban is levert volt a hangulat, de amikor a németek közeledni kezdtek Sztálingrádhoz, valami csodálatos ösztön azt súgta az embereknek, hogy a helyzet jobbra fordul.

Rosztov eleste után a szovjet hadsereg parancsnoksága erélyes intézkedéseket tett, hogy a jövőben megakadályozza a rendezetlen visszavonulást. Július 30-án felolvasták a csapatok előtt Sztálin parancsát, amely azt követelte, hogy „Egyetlen lépést sem hátrálni!".

S bár ezt a parancsot korántsem teljesítették szó szerint — a szovjet hadseregek továbbra is gyors ütemben vonultak vissza Észak-Kaukázusban és (lassabban) a Don mentén, Sztálingrád irányában —, azonban, mint majd látni fogjuk, a nyári hadjárat korábbi szakaszához képest valami mégis változott.

Ahhoz, hogy jobban megértsük ennek az időszaknak az eseményeit, nem a hivatalos történeti műveket, hanem azoknak a szovjet hadvezéreknek az emlékiratait kell elővennünk, akik aktív szerepet játszottak az akkori hadműveletekben, így különösen Jerjomenko és Csujkov marsall visszaemlékezéseit. Természetesen, mint a világ minden tábornoka, ők is neheztelnek néhány kollégájukra, de, ami világosan kitűnik visszaemlékezéseikből (és ami akkoriban egyáltalán nem volt világos), az az, hogy nem csupán arról volt szó, hogy egyes tábornokok jók voltak, mások pedig semmire sem valók, hanem arról is, hogy egyes magasabbegységek erkölcsi-politikai szelleme és harckészsége magas színvonalon állt, mások viszont majdnem teljesen demoralizálódtak.

A délen történtekről még elevenebb képet festettek egyes, háború után megjelent regények, például Fagyejev „Ifjú gárdá"-ja, vagy a filmek, mint a jóval később készült „Ballada a katonáról", amely bemutatja a menekültektől nyüzsgő utakat, amelyeket német repülőgépek géppuskáztak, a vonatokat, amelyekre német bombák hullottak, és a rendezetlenül visszavonuló csapatokat. Ezek szörnyű jelenetek, amelyek 1941 legsötétebb napjaira hasonlítanak azzal a különbséggel, hogy 1942-ben gyakorlatilag már nem volt hova visszavonulni. Helyesebben, az utolsó védelmi terepszakaszok a Volga és a Kaukázus előhegyei voltak. Az emberek kétségbeesésükben azt gondolták, hogy ha ezeken nem állítják meg a németeket, ténylegesen elvesztették a háborút.

Az arcvonalon július végén és augusztus elején kialakult helyzet kétségtelenül igen súlyos volt. A Don-kanyarban nagyon véres harcok folytak, és a németek Cimljanszkijnál már átkeltek a folyón. Nyilván Sztálingrád ellen vonultak. Ezalatt a szovjet csapatok az egész kubáni arcvonalszakaszon visszavonultak. A cimljanszkiji hídfőből támadó német hadseregek augusztus 3-án elérték Kotyelnyikovót, majd egészen augusztus 18-ig, igaz, már lassabban, folytatták előrenyomulásukat Sztálingrád felé. Az egyetlen vigasz az volt, hogy a szovjet

csapatoknak sikerült szilárdan megvetniük lábukat a Don-kanyartól északra eső sávban és több hídfőben magában a folyókanyarban, így Kletszkajánál is. Nem sokkal később Szerafimovicsnál szintén hídfőt létesítettek, amely, mint majd látni fogjuk, fontos szerepet játszott a novemberi sztálingrádi ellentámadásban.

Jóval gyorsabban nyomultak előre a németek a Kaukázusban. Augusztus 11-re a harcok elérték Majkop olajvárost, valamint Krasznodart, és a Fekete-tenger partja felé törekvő német csapatok elkezdtek benyomulni a hegyekbe. Déli irányban augusztus 21-re elfoglalták a Kaukázus előhegyeiben levő nevezetes gyógyfürdőket — Pjatyigorszkot, Jesszentukit és Kiszlovodszkot. Délkeleti irányban gyorsan közeledtek a létfontosságú grozniji és bakui olajvidékekhez.

V. RÉSZ

SZTÁLINGRÁD

„SZTÁLINGRÁDI HÓNAPOK" MOSZKVÁBAN. CHURCHILL LÁTOGATÁSA ÉS AZ UTÁNA KÖVETKEZŐ ESEMÉNYEK

A német betörés első hónapjaitól eltérően, amikor a szovjet hadijelentések igen kitérők, homályosak voltak, az 1942 nyarán és őszén kiadott jelentések általában bámulatosan nyíltak voltak. Az arcvonal általános helyzetképe ez alatt az egész idő alatt szinte tökeletesen világos. Augusztus első napjaitól kezdve (amikor életbe léptek a Rosztov feladását követő reformok) augusztus 25-ig, amikor új szakasz kezdődött a harctevékenység menetében, a jelentéseket mondhatni szándékosan kegyetlen nyíltsággal fogalmazták. Már az augusztus 8-i jelentés megemlítette a „Kotyelnyikovótól északra" folyó harcokat. Ez azt jelentette, hogy a németek nagy erőkkel átkeltek a Donon és dél felől előrenyomulnak Sztálingrád irányában. Még lesújtóbbak voltak a jelentéseknek azok a sorai, amelyek arról számoltak be, hogy a németek villámgyorsan törnek előre a Kubánban és a Kaukázusban. Egymást követték a jelentések Kubán fővárosa, Krasznodar, Majkop olajipari központ és a Kaukázus előhegyeiben levő gyógyfürdők — Minyeralnije Vodi, Pjatyigorszk, Jesszentuki és Kiszlovodszk — feladásáról. A jelentések azt is beismerték, hogy a németek sikeresen vágják át magukat a hegyvidéken Novorosszijszk és a Fekete-tenger partvidéke felé és a Kaukázus keleti részén előretörnek Groznij, az olajipar központja és a Kaszpi-tenger felé, hogy elfoglalják Bakut.

Emellett természetesen beszámoltak egyes szovjet katonai egységek kimagasló hőstetteiről, és augusztus 19-én a „Krasznaja Zvezda" azzal próbálta vigasztalni olvasóit, hogy a németek most nem tá-

madtak olyan széles arcvonalon, mint 1941-ben, és kevésbé „magabiztosak", mint akár 1942 júliusában. A német támadás, írta a lap, egyenlőtlenül, „lökésszerűen" fejlődik, és a Vörös Hadsereg ellenállása a Don-kanyarban már felborította a hitleristák terveit.

A németek gyors előrenyomulása a Kubánban és Észak-Kaukázusban igen levert hangulatot keltett Moszkvában, jóllehet egyes katonai szakértők azt állították, hogy az ellenség igazi próbatétele akkor kezdődik, amikor eléri a hegyeket. Ennek ellenére Kubánnak, Oroszország egyik leggazdagabb termővidékének elvesztése igen súlyosan éreztette hatását. Különösen elkeserítő volt az a gondolat, hogy most az oroszok újabb milliói sínylődnek német járomban. Ámde, amikor a németek közeledni kezdtek Sztálingrádhoz, kezdettől fogva kialakult valami furcsa meggyőződés, hogy itt valóban döntő ütközetre kerül sor. A polgárháború óta legendáktól övezett városnak volt valamilyen szimbolikus (és így politikai) jelentősége.

Képtelenség volna azonban azt állítani, hogy teljesen lehetetlennek tartották Sztálingrád elvesztését. Éppen ellenkezőleg, augusztus végétől körülbelül október utolsó hetéig mindenki jól tudta, hogy Sztálingrádnál rendkívül válságos a helyzet.

Augusztus 12-én, amikor az arcvonalon különösen kétségbeejtő volt a helyzet, Churchill megérkezett Moszkvába. Észak-Kaukázusban a szovjet csapatok az egész arcvonalon visszavonultak, a németek közeledtek Sztálingrádhoz, és a várostól északra már-már el kellett érniük a Volgát.

A rövid ideig tartó angol—szovjet „mézeshetek" után, amelyek a Legfelsőbb Tanács június 18-i ülésével érték el tetőpontjukat, a két ország közti viszony rohamosan rosszabbodni kezdett. A Churchill és Sztálin közti üzenetváltás, különösen júliusban és augusztus elején, mindkét fél fokozódó ingerültségéről tanúskodik. Ezt az magyarázta, hogy három fő pontban: a második front, az Észak-Oroszországba küldött hajókaravánok és Lengyelország kérdésében nézeteltérések voltak közöttük.

Churchill egyre kevésbé hitt abban, hogy hajókaravánokat lehet küldeni Murmanszkba és Arhangelszkba. Már május 20-án azt írta, hogy „Egy harmincöt hajóból álló konvoj tegnap útnak indult azzal az utasítással, hogy törjön utat magának Önökhöz", s hozzátette, „ha

ismét nem kedvez nekünk az időjárás olyanformán, hogy megnehezíti a német légierők tevékenységét, akkor számolnunk kell a hajók és a rajtuk levő hadianyagok nagy részének elvesztésével". Ezzel kapcsolatban azt javasolta, hogy az oroszok próbálják meg bombázni az észak-norvégiai német légi támaszpontokat. Sztálin azt felelte, hogy az oroszok minden tőlük telhetőt megtesznek a szállítmányok légi biztosítása érdekében, viszont nem válaszolt Churchillnek arra a javaslatára, hogy bombázzák a norvégiai légi támaszpontokat. A szovjet légierőnek nyilvánvalóan nem voltak bombázógépei erre a célra.

Az említett PQ—16-os hajókaraván 35 hajója közül (ezzel a hajókaravánnal utaztam Oroszországba) 27 szerencsésen megérkezett Murmanszkba, de a következő, PQ—17-es hajókaravánt szerencsétlenség érte. Churchill július 18-án hosszú levelet írt Sztálinnak. Emlékeztetett arra, hogy Anglia már 1941 augusztusában küldeni kezdett kisebb hajókaravánokat Oroszországba, és ezeket decemberig nem támadták a németek. Később azonban a helyzet erősen rosszabbodott. A németek 1942 februárjában „jelentős tengeralattjáró erőket és sok repülőgépet irányítottak Észak-Norvégiába". Ennek ellenére a hajókaravánok „különféle, de megengedhető veszteségekkel átjutottak". A németek nem voltak megelégedve az eredményekkel, mert hadihajókat kezdtek bevetni a hajókaravánok ellen.

„A májusi konvoj elindítása előtt a Tengernagyi Hivatal figyelmeztetett bennünket, hogy a veszteségek igen súlyosak lesznek abban az esetben, ha a németek, mint várható volt, hadihajóikat a Medve-szigettől keletre vetik be. A konvoj útnak indítása mellett döntöttünk. A hadihajók támadására nem került sor, s a konvoj átjutott úgy, hogy állományának hatodrészét vesztette el, főleg légitámadások következtében. A PQ—17. számú legutóbbi konvoj esetében azonban a németek végül is azon a módon használták fel erőiket, amelytől mindig tartottunk. Tengeralattjáróikat a Medve-szigettől nyugatra összpontosították, hadihajóikat pedig tartalékban tartották, hogy azok a Medve-szigettől keletre hajtsanak végre támadásokat. A PQ—17. számú konvoj végleges sorsa még nem ismeretes. Eddig Arhangelszkbe csak négy hajó érkezett meg, további hat pedig az Új-föld kikötőiben tartózkodik. Az utóbbiakat azonban külön-külön támadás érheti a levegőből."[130]

Röviden, Churchill közölte elhatározását, mely szerint külön értesítésig beszüntetik a sarkvidéki hajókaravánok indítását:

„Nem tartjuk helyesnek anyaországiflottánk kockáztatását a Medveszigettől keletre... Ha igen korlátozott számú nagy hadihajóink közül egy vagy kettő elpusztulna, vagy akár komolyan megsérülne, s ugyanakkor a »Tirpitz« és kísérőhajói... akcióképesek maradnának, akkor az egész Atlanti-óceán feletti uralmunkat elvesztenénk."

Ez, úgymond, kihatással lenne az Angliának szánt élelmiszer-szállítmányokra és megingatná katonai erőfeszítéseit, „mindenekelőtt pedig akadályozná, hogy az amerikai csapatokat szállító nagy konvojok, amelyek havi szállítási kontingense rövidesen eléri a körülbelül 80 000 főt, keresztüljussanak az óceánon, s lehetetlenné tenné egy valóban erős második front létrehozását 1943-ban".

Churchill ugyanebben a levélben említést tett arról a „három lengyel hadosztályról", amelyeknek katonái családjaikkal együtt el akarták hagyni Oroszországot. Sztálin hozzájárult elutazásukhoz, de Churchillnek most aggályai voltak:

„Remélem, hogy az Ön által javasolt terv, amelyet nagyra értékelünk, nem marad megvalósítatlan amiatt, hogy a lengyelek a csapatokkal akarják majd elszállíttatni jelentős számú családtagjaikat — asszonyaikat és gyermekeiket... Ezeknek az eltartottaknak az élelmezése jelentős megterhelést jelent majd számunkra. Úgy gondoljuk, hogy vállalnunk kell ezt a terhet az említett lengyel hadsereg létrehozása céljából, amelyet lelkiismeretesen használunk majd fel közös ügyünk érdekében."

Ezeknek a lengyeleknek Iránba és Palesztinába kellett indulniuk és Churchill nyilvánvalóan azt akarta, hogy minél hamarabb elhozza őket Oroszországból.[131]

23-án Sztálin mérges hangú levéllel válaszolt erre az üzenetre:

„Az üzenetből kitűnik, hogy először, Nagy-Britannia Kormánya nem hajlandó folytatni a Szovjetuniónak hadianyagokkal való ellátását az északi útvonalon, másodszor... az ügyet (a második front létrehozását) 1943-ra halasztja... A perzsa kikötőkön keresztül történő szállítás semmiképpen sem pótolja azt a veszteséget, amely az északi úton való szállítás felmondása esetén áll majd elő... A szovjet—német fronton kialakult helyzetből kiindulva a leghatározottabban ki

kell jelentenem, hogy a Szovjet Kormány nem nyugodhat bele az európai második front megszervezésének 1943-ra halasztásába."

Sztálin élesen bírálta az angol Admiralitást a PQ—17. számú hajókaraván esetében elkövetett hibájáért, azért, hogy hadihajóinak elvesztésétől félve, sorsukra hagyta a szállítóhajókat:

„Én természetesen nem arra gondolok, hogy a rendszeres szállítás az északi szovjet kikötőkbe lehetséges kockázat és veszteség nélkül. De háborúban kockázat és veszteség nélkül egyetlen nagy dolgot sem lehet megvalósítani... A Szovjetunió hasonlíthatatlanul komolyabb veszteségeket szenved el. Mindenesetre, semmiképpen sem feltételezhettem, hogy Nagy-Britannia kormánya éppen most mondja fel nekünk a hadianyagok szállítását, amikor a Szovjetuniónak erre... különösen szüksége van."

Churchillt, természetesen, nem bántotta túlságosan, hogy egyértelműen kishitűséggel és hitszegéssel vádolják, és következő üzenetében azt javasolta Sztálinnak, hogy találkozzanak Asztrahanyban vagy a Kaukázusban. Közölte: szeptemberben újból megkísérlik, hogy egy hajókaravánt indítsanak el Arhangelszkba.

Sztálin július 31-i válaszában meghívta Churchillt Moszkvába, ahonnan, mint megállapította, „nekem, a kormány tagjainak és a vezérkar irányítóinak most, a németekkel vívott heves harc idején lehetetlen eltávozni".[132]

Churchill nyomban elfogadta a moszkvai meghívást, bár nyilvánvalóan nem volt ínyére ez az utazás.

Az előtte álló feladatról — miként közölje Sztálinnal, hogy 1942-ben nem lesz második front — Churchill ezt írta: „Olyan volt, mintha egy nagy jégdarabot vinnék az Északi-sarkra". A tárgyalások során az éles összecsapások felszínes nyájassággal váltakoztak, de nem kétséges, hogy Sztálin sok jellemvonása nagy hatással volt Churchillre.

„Először találkoztam a nagy forradalmi vezérrel, a bölcs államférfiúval és katonával, akivel az elkövetkező három évben meghitt, szigorú, de mindig izgalmas, sőt időnként szívélyes kapcsolatot kellett fenntartanom."

Churchill már a Sztálinnal való első találkozásán ismertette azokat az okokat, amelyek lehetetlenné teszik a második front megnyitását 1942-ben, majd beszélt a „Torch" hadműveletről (az észak-afrikai partraszállásról). Sztálin „élénk érdeklődést" tanúsított és a végén fel-

kiáltott: „Adja isten, hogy ez a vállalkozás sikerüljön!" Sztálin gyorsan felfogta a „Torch" hadművelet hadászati jelentőségét:

„Felsorolta a hadművelet négy fő indítékát: hátba támadja Rommelt; megfélemlíti Spanyolországot; harcot idéz elő a németek és a franciák között Franciaországban; közvetlen háborús veszélynek teszi ki Olaszországot.

Ez a figyelemre méltó megállapítás nagy hatással volt rám."

Churchill szerint ez az első találkozás rendkívül jól sikerült, ámde a következő találkozás már sokkal kellemetlenebb volt, és Churchill úgy gondolta, hogy a közbenső időben Sztálint a Népbiztosok Tanácsa befolyásolta, „amely az általam hozott hírt nem fogadta olyan kedvezően, mint ő". Abban az emlékiratban, amelyet Sztálin a második találkozáskor nyújtott át Churchillnek, erélyesen tiltakozott az angoloknak ama elhatározása ellen, hogy 1942-ben nem nyitják meg a második frontot Európában. Utána újabb jegyzékváltás következett, amely azonban semmilyen eredménnyel sem járt.

Az eseményekre visszatekintve elmondhatjuk, hogy Churchillnek a moszkvai utazásáról szóló egész elbeszélésében a legérdekesebb az, ahogyan Sztálin értékelte az oroszországi arcvonalak helyzetét. Sztálin kijelentette: *a)* a Kaukázust 25 szovjet hadosztály védi, a németek nem tudnak átvergődni a hegyláncon és nem fognak előretörni sem Bakuig, sem Batumiig, két hónap múlva pedig a hó járhatatlanná teszi a hegyeket, és *b)* e meggyőződése mellett más nyomós okok is szólnak, különösen egy nagy ellentámadás.

„Egyéni véleményem szerint — írta Churchill Attleenek és Rooseveltnek — egyenlőek az esélyek arra, hogy kitartanak, de a birodalmi vezérkari főnök erről nincs meggyőződve."[133]

Tárgyaltak — egyébként minden végleges eredmény nélkül — egy észak-norvégiai közös szovjet—angol hadműveletről.

Moszkvai látogatása utolsó napjának estéjén (mielőtt Andersszal találkozott) Churchill Sztálin magánlakásán vacsorázott a Kremlben.

„Molotovot is meghívták... Igen jóindulatú légkör alakult ki, s ez volt az első alkalom, hogy könnyed és baráti viszonyba kerültünk egymással. Úgy érzem, sikerült olyan személyi kapcsolatokat létesítenünk, amelyek hasznosak lesznek...

Inkább tehergépkocsikat akart, mint harckocsikat, amelyekből ha-

vonta kétezer darabot gyárt. Alumíniumot szintén nem akar. Egészben véve határozottan elégedett vagyok moszkvai utazásommal... Most már tudja a legrosszabbat, és miután kifejezte tiltakozásukat, most egészen barátságos, annak ellenére, hogy ez a legaggasztóbb és legválságosabb idő."[134]

Ez Churchill 1942 augusztusi moszkvai utazásáról szóló beszámolójának a lényege. Az természetesen más dolog, hogyan viszonyultak a moszkvaiak Churchill látogatásához és általában a nyugati szövetségesekhez. A szovjet sajtó ugyanis messzemenően népszerűsítette a második frontról szóló július 11-i nyilatkozatot, és ez az emberek tudatában Sztálin május 1-i parancsával társult, amely leszögezte, hogy 1942-ben ki kell űzni a Szovjetunióból a fasiszta területrablókat. Feltételezték, hogy Sztálin sohasem adott volna ki ilyen parancsot, ha nem lett volna tökéletesen meggyőződve róla, hogy Nyugaton megnyílik a második front.

A Szovjetunió lakossága tűrte a legnagyobb nélkülözéseket (a tél szörnyű, a tavasz és a nyár valamivel jobb volt), és amikor júliusban és augusztusban az arcvonalon a helyzet valóban katasztrofálisan alakult, a második frontnak a legközelebbi jövőben való megnyitását sok szovjet ember majd hogy nem élet-halál kérdésének tekintette. Azt sem szabad elfelejteni, hogy csaknem mindenkinek vagy az apja, vagy a fivére, vagy a fia — és az is előfordult, hogy több fivére és fia — a hadseregben harcolt, s vagy elesett, vagy megsebesült, vagy nyomtalanul eltűnt. A falvakban ténylegesen alig maradt férfi, hacsak a fiatalkorúakat és az aggastyánokat nem számítjuk annak.

A moszkvaiak még az angol—szovjet „mézeshetek" tetőfokán sem bíztak az amerikaiakban, de különösen nem az angolokban. Amikor az angol—szovjet szövetségi szerződést ratifikálták, a középületekre felhúzott rengeteg szovjet zászló között egyetlenegy angol sem akadt. Mint már említettük, gyűlölködő összehasonlításokat tettek az oroszok szevasztopoli elkeseredett ellenállása és az angolok tobruki „kishitű" kapitulációja között. Emlékszem, amikor egy értelmes külsejű idős asszony ezt mondta a villamoson: „Az angoloknak nem szabad hinni. A fiatal emberek ezt nem tudják, mert nem elég képzettek, de én mindent tudok Dis-ra-e-li-ről"[135] (a nevet dühösen, szótagolva ejtette ki). Mások nagyon bizalmatlanok voltak Churchill-lel szemben. Az ő Oroszországgal kapcsolatos magatartását gyakran szembeállították

Rooseveltével, akiről úgy vélték, hogy barátibban érez a Szovjetunió iránt. Június, július és augusztus hónapokban különböző iskolákban jártam, és sok fiúval, meg lánnyal beszélgettem. Barátságosak voltak, de csak egy érdekelte őket: megnyitják-e a második frontot, és ha igen, mikor.

A szovjet propaganda igen keveset tett az angol és amerikai szövetségesek népszerűsítésének érdekében. Júliusban kiragasztottak néhány plakátot; az egyik három villámot ábrázolt — szovjet, amerikai és angol zászlóval — a félelemtől elzöldült varangyos béka — Hitlerre irányítva. A színházakban és mozikban semmit sem mutattak be, aminek köze lett volna a szövetségesekhez, legfeljebb a Molotov amerikai és angliai látogatásáról szóló filmhíradó kockáit. Az egyetlen „szövetségesbarát" látvány, amelyre emlékszem, egy esztrádműsor volt a moszkvai „Ermitázs"-ban. Ez elég értelmetlenül végződött: egy egzotikus külsejű fiatal nő tört angol és orosz nyelv keverékén harmonika kísérettel énekelte a „Tipperary"-t, s utána szövetséges zászlóerdővel a háttérben az együttes valami angol—szovjet—amerikai táncféleséget adott elő. A nézők semmiféle lelkesedést sem árultak el. Ez július elején történt, s az előadást nemsokára levették a műsorról. A három villámot ábrázoló plakátok is eltűntek, a „Győzelem 1942-ben" feliratú plakátokkal együtt.

Az angol—szovjet szövetségi és az amerikai—szovjet egyezmény megkötésének egyik szerény kísérőjelensége az Angol—Amerikai Sajtótársaság megalakulása volt 1942 júniusában. A tisztára angol—amerikai társaság engedélyezése az oroszok részéről korántsem egy gesztus volt, amellyel a szövetségesek iránti jóindulatukat kimutatták. A társaság létezése lehetővé tette számukra, hogy propagandaerőfeszítéseiket koncentrálják az angol és az amerikai sajtóban.

Az idő múltával az oroszoknak a második front hiánya miatti ingerültsége egyre fokozódott. Moszkvában azt beszélték, hogy a németek ilyen szövegű röpcédulákat dobáltak le az orosz csapatokra: „Hol vannak az angolok?" vagy „A románok és a magyarok jobb szövetségeseink, mint nektek az angolok".

Ilyen körülmények között a szovjet emberek vegyes érzelmekkel fogadták a Churchill látogatásáról szóló hírt. A látogatás céljára vonatkozó, Erenburg-féle újságíróktól származó feltételezések általában helyesek voltak: Churchill azért érkezett, hogy „rábeszélje Sztálint, vonja

vissza a második front megnyitására vonatkozó nyilatkozatot". Ettől eltekintve a szovjet sajtó mélységes hallgatásba burkolózott. Ami pedig az információ, helyesebben az utalások másik két forrását illeti, ezek nyilván sehogy sem tudtak közös véleményre jutni. Az angol nagykövetség továbbra is arra célozgatott, hogy Sztálin és Churchill „nagyszerűen megérti egymást". Churchill moszkvai látogatásának utolsó napján Sir Archibald Clark Kerr az angol miniszterelnök Sztálinnal való találkozását „korszakalkotó eseménynek" nevezte, és ez a nyilatkozat nemsokára nagy zavart okozott. Másfelől Harriman és a többi amerikai továbbra is azt sejtették, hogy a találkozók eredménye korántsem volt olyan ragyogó, és ha az oroszok valamilyen azonnali eredményeket várnak ezektől az ingerült légkörben lezajlott megbeszélésektől, akkor csalódás vár rájuk. Az is kiszivárgott, hogy az angolok légi támaszpontokat kértek a Kaukázusban, de a szovjet kormány elutasította ezt. De még az amerikaiak is elismerték, hogy Churchill moszkvai tartózkodásának végére a légkör valamelyest javult, és a kremli vacsorán „majdnem vidám" volt. Mesélték, hogy Churchill Sztálinnal beszélgetve dicsérte a „nagyszerű orosz katonákat", mire Sztálin ezt válaszolta: „Ne túlozzon. Nem olyan nagyszerűek ők. Valójában még nem nagyon jó katonák. De napról napra tanulnak és tökéletesednek, és hamarosan olyanok lesznek, amilyennek lenniük kell."

A moszkvaiak nem látták Churchillt. Nem jelent meg színházi előadáson; a nagykövetségen semmilyen fogadást sem rendeztek, sőt úgy döntött, hogy a sajtó képviselőivel sem találkozik, hanem helyette a nagykövet fogadja őket, akinek akkor szaladt ki a száján a meggondolatlan „korszakalkotó esemény" kifejezés.

Ámde a filmhíradó operatőrjei nem voltak restek. Amikor a szovjet nézők a vásznon megpillantották Churchillt, aki a repülőtérre való megérkezésekor a „V" betűt utánzóan emelte fel két ujját (V — „victory" — győzelem), egyesek ezt a második front jeleként értelmezték. (A moziban hallottam, amint egy fiatal lány megkérdezte barátnőjét, amikor a zenekar a „God Save the King"-et [Isten óvjad a királyt — az angol himnusz — *A ford.*] játszotta, hogy ez miféle dallam, mire az ezt felelte: „Hát nem tudod? Ez az »Internacionálé« angolul."

A látogatás után kiadott nyilatkozat és a szovjet lapok vezércikkei Anglia és a Szovjetunió szoros kapcsolatairól szóltak, de nem sokat magyaráztak és semmilyen eredményt sem ígértek a közeli jövőre.

Figyelemre méltó, hogy a „Krasznaja Zvezda" nem közölt saját vezércikket, hanem átvette a „Pravdá"-ét. Ezenkívül Churchill elutazásának napján, aki zárónyilatkozatában közölte, hogy „nyíltan megmondta véleményét Sztálinnak", a „Pravda" közölte Jefimov rosszindulatú karikatúráját, amely kigúnyolta a németek papírerődítményeit a La Manche-csatorna partján. Ezt az elméletet azonban néhány nap múlva a dieppe-i partraszállási kísérlet sajnos megcáfolta. Igaz, az oroszok szerint Dieppe semmit sem bizonyított, hacsak azt nem, hogy az angolok meg akarták mutatni a második front megnyitásának a „lehetetlenségét".[136]

A moszkvaiaknak az sem tetszett, hogy Churchill moszkvai látogatása alatt „bratyizott" Anders tábornokkal, bár úgy látszik, csak egyszer akart vele találkozni. Feltételezték (és valószínűleg helyesen), hogy azok a szóbeszédek, amelyeket Churchill a Vörös Hadsereget „fenyegető" közeli vereségről hallott (akár elhitte őket, akár nem) elsősorban Anderstól származtak, aki, mint ez köztudott volt, szörnyen sietett, hogy minél több lengyelt kiszállítson a Szovjetunióból. Egész Moszkvában elterjedt az a hír, hogy Churchill arra biztatta a lengyeleket, hagyják el a „süllyedő hajót", s ez csak fokozta az oroszok ingerültségét.

Augusztus 23-án a németek 600 géppel légitámadást intéztek Sztálingrád ellen, a várostól északra pedig előretörtek a Volgáig. Ezt abban az időben nem közölték. A következő hét hadijelentései homályosan beszéltek a Sztálingárdtól északkeletre és északnyugatra folyó „elkeseredett" harcokról, s időnként beszámoltak a szovjet csapatok valamilyen helyi sikeréről. Szeptember első felében a sajtó a Sztálingrád körzetében folyó harcot határozottan ideges hangnemben kommentálta, és csak szeptember 20-án (öt nappal Rogyimcev hadosztályának beérkezése után) beszélt a „hős Sztálingrádról".

Szeptember nagyobbik felében a sajtó hideget és meleget is fújt egyszerre: egyrészt elismerte, hogy Sztálingrádban nagyon súlyos a helyzet, de ugyanakkor néhány olyan jelentést is közölt, amelyek alapján a szovjet emberek elég nyugodtan nézhettek a jövő elé. Így sokat írtak a hadiipar óriási eredményeiről, a hadsereghez érkező fegyverekről és készletekről, továbbá a németek szellemének hanyatlásáról. Különösen Erenburg idézett cikkeiben gyakran a Németországból érkező elkeseredett hangú, az orosz fronton harcoló németeknek címzett leve-

lekből, amelyek beszámoltak az „ezres angol terrorbombázások" borzalmairól. Második front nem volt, de az angol bombázó légierő nem tétlenkedett.

Szeptember utolsó tíz napjában a Sztálingrádról szóló szovjet sajtótudósításokban két új momentum tűnt fel: a lapok részletesen kezdtek írni az ezen az arcvonalon folyó harc egészen különleges jellegéről (mindenekelőtt az utcai harcokról). Szeptember 22-én például a „Krasznaja Zvezda" igen részletes cikket közölt a minden egyes házért (sőt minden emeletért és szobáért) folyó utcai harcok taktikájáról.

A sajtó most már nem volt olyan tartózkodó, mint szeptember első felében. A „hős Sztálingrád" és „Sztálingrád hős védői" megszokott kifejezéssé vált a szovjet lapokban. Szimonov, Grosszman, Kriger, s még sok szovjet író és újságíró leírta a sztálingrádi csata pátoszát, komor és hősi légkörét. Sok szovjet tudósító és különösen fotóriporter meg filmoperatőr vesztette életét Sztálingrádban és más arcvonalakon.

Szeptember elején a szovjet lapok Verdunnel hasonlították össze Sztálingrádot, és a világsajtó azonnal felkapta ezt a hasonlatot. A szovjet lapok azonban szeptember végén képtelenségnek minősítették ezt a párhuzamot. Így A. Sz. Jeruszalimszkij szeptember 27-én azt írta a „Krasznaja Zvezdá"-ban, hogy Sztálingrád „sokkal felülmúlta Verdunt". „Verdun — mondotta — elsőrendű erőd volt. Sztálingrád nem az. Ráadásul az oroszok 1916-os támadása keleten jelentős német erőket vont el Verduntól... Ma fordított a helyzet."

1942 október, mint azt egy évvel később Sztálin kijelentette, az a hónap volt, amikor a Szovjetunió még komolyabb veszélyben forgott, mint a Moszkva környéki harcok idején. A sztálingrádi ütközet kedvezőtlenül alakult, és október 14-én majdnem elveszett a város. Ráadásul az angol—szovjet viszony erősen rosszabbodott. Angliára a kétkulacsosság dühös vádjai zúdultak. Ez természetesen, bizonyos mértékben összefüggött azzal a válságos helyzettel, amely a hónap közepére alakult ki Sztálingrádban.

A fokozott angolellenes kampány (amely Churchill látogatása és a dieppe-i sikertelen partraszállás idején kissé elcsitult) valamivel korábban, pontosabban azokban a napokban kezdődött, amikor Wendell Willkie Moszkvába érkezett, vagyis szeptember 20-a körül. Willkie Roosevelt elnök személyes megbízottjaként jött, és nagy hűhót csaptak

körülötte. Az oroszok szemében az ő Szovjetunióval kapcsolatos álláspontja előnyösen különbözött Churchillétől. A lapok közölték azt a képet, amely Sztálin és Molotov társaságában ábrázolta, bőven ismertették és kommentálták a nyilvánosság előtt tett kijelentéseit. Megmutattak neki egy sereg hadiüzemet, és lehetővé tették, hogy Moszkvától nyugatra, a rzsevi arcvonalszakaszra utazzék, ahol a szovjet csapatok rendkívül elkeseredett „elterelő" harcokat vívtak a németekkel, és súlyos veszteségek árán igen jelentéktelen sikereket értek el.

Willkie több ízben félreérthetetlenül kijelentette, hogy Roosevelt teljesen amellett volt, hogy a második frontot ebben az évben megnyissák, de az angol tábornokoknak és magának Churchillnek az ellenállásába ütközött.

Különösen jól megmaradt emlékezetemben szeptember 26-a reggele. Willkie nyomban azután, hogy visszaérkezett a rzsevi arcvonalszakaszról, meghívott reggelire az Osztrovszkij-közben levő Orosz Vendégházba. Elegáns kék, fehér pettyes selyemköntöst viselt, és sugárzott belőle az egészség és az energia. Senki sem hitte volna, hogy nemsokára meghal. Mindenki tudta, hogy milyen személyi varázsa volt. Igyekeztek neki mindenképpen kedvében járni. Reggelire kaviárt kapott, sőt szőlőt, amelyet ebben az évben először láttam.

„Igen kényes problémával állok szemben — mondta. — Hogyan magyarázzam meg az amerikai közvéleménynek, hogy az oroszok igen veszélyes helyzetben vannak, de mindamellett erkölcsi erejük kiváló? Tudom, hogy ebben az országban rengeteg a szörnyű egyéni tragédia, de mégis, ha elmondanám mindazt a vad beszédet, amelyet a tegnapi vacsorán Szimonovtól, Erenburgtól és Vojtyehovtól hallottam, mindazokkal a sértésekkel, amelyeket a szövetségesekre mondtak, ez azt hiszem igen rossz hatást keltene az Államokban..."

Utána megdöbbentően illusztrálta, milyen erősen kételkedtek Washingtonban 1942 nyarán abban, hogy a Szovjetunió túléli ezt a háborút.

„Végső soron — mondta Willkie —, a helyzet korántsem olyan reménytelen, mint amilyen mostanára lehetett volna. Egyiptomban minden rendben. Az oroszok tartják magukat, sőt még Sztálingrád is az övék. Elmondhatom önnek, hogy amikor öt héttel ezelőtt elutaztam Washingtonból, az elnök ezzel búcsúzott tőlem: »... Figyelmeztetni

akarom önt. Tudom, hogy bátor ember, de megeshet, hogy akkor érkezik Kairóba, amikor elesik, és az is lehetséges, hogy Oroszországba szintén akkor érkezik meg, amikor az éppen összeomlik«..."

Megjegyeztem, hogy az elnök esetleg nem megfelelően tájékozott emberektől kap információkat Moszkváról (az amerikai nagykövetség borúlátóira gondoltam, különösen Michela tábornokra és Park ezredesre), és Willkie egyetértett ezzel. A második frontról beszélve kifejtette azt a véleményét, hogy annak megnyitását 1943-ra halasztani szörnyen kockázatos, mert mi van akkor, ha az oroszoknak addigra egyáltalán nem marad erejük ahhoz, hogy támadjanak? (Mellesleg ebből az következett, hogy ha a szovjet vezetők említettek Churchillnek valamit ellentámadási terveikről, Willkie-nek semmit sem szóltak erről — minek hűtsék le hevét a második fronttal kapcsolatban.)

Ugyanezen a napon Willkie nyilatkozott az angol és az amerikai sajtó képviselőinek. Őszinte megindultsággal beszélt az oroszok önfeláldozó szelleméről, amelynek megnyilvánulásait mindenütt látta. Aztán következtek nevezetes szavai, amelyek egész sereg zavart okoztak:

„Egyéni meggyőződésem, hogy segítséget tudunk nyújtani nekik oly módon, hogy Angliával közösen igazi második frontot hozunk létre Európában a lehetséges legkorábbi pillanatban, amelyet katonai vezetőink jóváhagynak. És egyesek közülük rászorulnak, hogy a közvélemény kissé nógassa őket."

A szovjet lapok kaptak a szavain és elkezdtek karikatúrákat közölni, amelyek a lomha angol hadvezéreket ábrázolták. Churchill őrjöngött. Véleménye szerint Willkie nyilatkozata sok mindent nullifikált abból, amit egy hónappal azelőtt, moszkvai látogatása alatt elért, amikor úgy látta, sikerült meggyőznie a szovjet vezetőket arról, hogy a második front megnyitása a közeli jövőben nem lehetséges. És bár Sztálin tudott a „Torch" hadműveletről (lehetséges, hogy Willkie nem), októberben, amikor a sztálingrádi helyzet különösen reménytelennek látszott, a szovjet sajtó éles angolellenes kampányba kezdett.

Október 6-án, mindössze egy héttel Willkie nyilatkozata után, a „Pravdá"-ban rosszindulatú karikatúra jelent meg, amely egy sereg kopasz, rozmárbajuszú angol katonát ábrázolt, akik asztalnál ülnek és velük szemben két, amerikai egyenruhát viselő fiatalember. Nevük: „Bátor-tábornok" és „Döntés-tábornok". Az angol katonák neve: „Mi lesz, ha kilyukasztanak bennünket tábornok", „Nem kell sietni

tábornok", „Minek kockáztatnánk tábornok" stb. Ugyanezen a napon Sztálin válaszolt három kérdésre, amelyet Henry Cassidy, az Associated Press tudósítója juttatott el hozzá. Kijelentette, hogy a második front a jelenlegi helyzetben elsőrendű fontosságú, hogy a szövetségesek által a Szovjetuniónak nyújtott segítség egyelőre még nem elég hatékony, és elengedhetetlen, hogy a szövetségesek maradéktalanul és időben teljesítsék vállalt kötelezettségeiket. Végül Cassidynak arra a kérdésére „Milyen nagy még a szovjet ellenállási képesség?", Sztálin ezt válaszolta:

„Azt hiszem, hogy a szovjet ellenállási képesség a német rablókkal szemben erejét tekintve semmivel sem kisebb — ha ugyan nem nagyobb —, mint a fasiszta Németország vagy bármely más támadó állam képessége arra, hogy megszerezze magának a világuralmat."

Molotov egy sajátos fogáshoz folyamodott, és ezzel olajat öntött a tűzre. Mappájában már kilenc hónap óta ott feküdt a csehszlovák kormánynak és a Francia Nemzeti Bizottságnak a háborús bűncselekményekkel kapcsolatos jegyzéke, amelyet más, náci megszállás alatt levő országok kormányai is támogattak. Most elhatározta, hogy válaszol erre a jegyzékre. A válasz utolsó bekezdésében ez állt:

„A Szovjet Kormány szükségesnek tartja, hogy haladéktalanul állítsák különleges nemzetközi bíróság elé és a büntetőjog teljes szigorával vonják felelősségre a fasiszta Németország bármely vezetőjét, aki a háború alatt már a hitleri Németország ellen harcoló államok hatóságainak a kezében van."

Ezt a jegyzéket október 15-én hozták nyilvánosságra (a sztálingrádi csata egyik legnehezebb napján). Ennek értelme négy nap múlva derült ki, amikor a „Pravdá"-ban vezércikk jelent meg Rudolf Hessről:

„Kiderült, hogy mivel Rudolf Hess német pilóta-egyenruhában érkezett Angliába, már nem a bűnös hitlerista klikk egyik világszerte ismert vezetője, hanem szinte »közönséges hadifogoly«. Hessnek, a mindenki által ismert bűnözőnek csak fel kellett vennie egy hitlerista pilóta-egyenruhát... és máris kibújhat a felelősség alól megszámlálhatatlan bűncselekményéért, s ily módon Angliát a gengszterek menedékévé teszi."

Ha Hesst nem tekintjük háborús bűnösnek, folytatta a „Pravda", ez azt jelenti, hogy „egy másik állam képviselőjének, Hitler küldöttének tekintjük".

Utána Hess feleségének története következett:

„Természetesen nem véletlen, hogy Hess felesége azzal a kéréssel fordult bizonyos angol személyiségekhez, hogy szállítsák el a férjéhez. Mint látszik, Frau Hess ugyancsak nem tekinti őt hadifogolynak... Ideje megállapítani, kicsoda jelenleg Hess — bűnöző vagy... a hitleri kormány teljhatalmú képviselője Angliában, aki sértetlenséget élvez?"

Lehetséges, hogy Hess feleségének története merő kitalálás, az is lehet, hogy valamilyen diplomáciai „bogárka" csempészte oda az oroszoknak. A Hessről szóló cikk az angolok elleni legrosszindulatúbb kirohanás volt az egész háború alatt, és kétségtelenül, igen erős angolellenes hangulatot szított a Szovjetunióban. Emlékszem, azon a napon, amikor ez a cikk megjelent, láttam egy lengyel tisztet, aki sorban állt az egyik moszkvai élelmiszerüzlet, a „Gasztronom" előtt. A körülötte állók elkezdték kiabálni: „Ahelyett, hogy ínyencségekért állnál sorba, egy kicsit harcolnod kellene." Amikor megmondta, hogy nem angol, hanem lengyel, békében hagyták.

Az angolok az országukat „gengszterek menedékének" nevező cikkre olyan élesen reagáltak, hogy a szovjet sajtó abbahagyta a kampányt. Jugyin professzor október 28-i nyilvános előadásában azt bizonygatta, hogy a második front hiányának tisztára politikai okai vannak. Sajnos, mondta, magában az angol kormányban igen erős a münchenisták befolyása. Jugyin majdnem hogy azt mondta, a Hessről szóló cikknek az volt a célja, hogy felrázza az angol közvéleményt és követelje a „münchenisták" eltávolítását a kormányból.

Október végére jóval optimistább hangnemben írtak a szovjet lapok. A hónap közepén a hadijelentések és a katonai tudósítások részletesen beszámoltak az arcvonalakon kialakult rendkívül súlyos helyzetről, de október végére úgy látszott, hogy a legrosszabbon már túl vannak. G. F. Alekszandrov október 31-én ezt írta a „Pravdá"-ban:

„A szovjet katonák hősies védelme három hónapig feltartóztatta a németeket Sztálingrádnál. Ez pedig azt jelenti, hogy a németek Sztálingrádnál elvesztették a legdrágább időt, amellyel ebben az évben támadás céljára rendelkeztek."

Más szóval, már elmúlt az a szörnyű veszély, amely az országot júliusban és augusztusban fenyegette. Igaz, maga Sztálingrád még nem volt végleg túl a veszélyen, és majdnem az egész Észak-Kaukázus

német kézre került. Bár a németeket megállították Mozdoknál — a Bakuba vezető úton — és Novorosszijszk fekete-tengeri kikötőtől sem tudtak lényegesen előrenyomulni, mégis november 2-án váratlanul nagy sikert értek el: áttörtek Nalcsik felé, a Vlagyikavkazba vezető úton, amely a grúz hadiút vége és a Kaukázusontúl kapuja.

Ennek ellenére Moszkvában az Októberi Forradalom 25. évfordulójának előestéjén határozottan derűlátó volt a hangulat. A vigasztalan hónapok — július és agusztus — után valami nyilván változott. November 6-án a lapok első oldalon közölték „Sztálingrád védőinek esküjét": „Sztálingrád elfoglalásával Hitler megpróbálja átvágni volgai utunkat, hogy utána a Volga mentén délnek nyomulva elérje a Kaszpi-tengert és ezzel elvágja országunkat a legfontosabb olajforrásoktól... Ha az ellenségnek sikerül ezt megvalósítania, haladéktalanul... Leningrád és Moszkva ellen fogja bevetni felszabaduló erőit."

A sztálingrádiak még ebben az időszakban is így mondták: „Ha az ellenségnek sikerül", nem pedig úgy, hogy „Ha az ellenségnek sikerülne". E fenntartástól eltekintve a dokumentum hangneme teljesen magabiztos. Az eskü szerzői nem mentek el olyan messze, hogy kijelentsék: Sztálingrádot tartani fogják, de az a tény, hogy a város sorsát összefüggésbe hozták Sztálin nevével és személyes presztízsével, igen valószínűtlenné tette a vereséget.

„Amikor e levelet elküldjük a lövészárkokból, megfogadjuk Önnek drága Joszif Visszarionovics, hogy az utolsó csepp vérünkig, utolsó leheletünkig, szívünk utolsó dobbanásáig fogjuk védelmezni Sztálingrádot... Fogadjuk, hogy nem hozunk szégyent az orosz fegyverekre, s a végső lehetőségig verekszünk."

Az eskü egész hangneme annyira magabiztos volt, hogy most meg egy olyan tendencia jelentkezett, amely lebecsülte a Sztálingrádot még mindig fenyegető veszélyt. Bármiként volt is, az emberek ösztönösen érezték, hogy a legrosszabbon már túl vannak, és ösztönük nem csalt. A Sztálingrádban harcoló katonák levelei roppant mértékben hozzájárultak a derűlátóbb hangulathoz. Ezek magánlevelek voltak, amelyekből világosan kitűnt, hogy az óriási lelki és testi erőfeszítések ellenére a szovjet katonák rendkívüli módon büszkék arra, hogy Sztálingrádban harcolnak. Ugyanakkor a németek számára egyre szörnyűbbé vált az a lehetőség, hogy Sztálingrádba küldhetik őket.

Októberben nemcsak a szovjet sajtó folytatott angolellenes kam-

pányt, hanem a Churchill és Sztálin közti üzenetváltás is távol állt attól, hogy szívélyes legyen. Sztálin elég lakonikusan igazolta, hogy Arhangelszkba megérkezett a PQ—18. számú hajókaraván. Nem értett egyet Churchillnek a németek által gyártott repülőgépekre vonatkozó adataival, pontatlannak nevezte azokat, és Churchill október 9-i hosszú üzenetére, amelyben sürgette, hogy engedje meg angol—amerikai repülőgépek állomásozását a Kaukázusban (de egyúttal értesítette Sztálint, hogy a sarkvidéki hajókaravánok indítását korlátozniuk kell) Sztálin csak ennyit válaszolt: „Október 9-i üzenetét megkaptam. Köszönöm." I. SZTÁLIN.

Ámde a kaukázusi helyzet rosszabbodása miatt (a németek november 2-án elfoglalták Nalcsikot) Sztálin november 8-i levelében újból érdeklődést tanúsított azon javaslat iránt, hogy 20 angol—amerikai repülőszázadot küldjenek a Kaukázusba.

Tekintettel az angol és a szovjet kormány közti nézeteltérésekre, amelyek főleg októberben voltak erősek (Churchillt különösen felháborították a szovjet sajtó Hess-szel kapcsolatos kirohanásai) Sztálin november 6-i rádióbeszéde kellemes meglepetésként érte a nyugati szövetségeseket. Abban az időben kétségtelenül tudta, hogy a „Torch" hadművelet már megkezdődött, és hogy Rommel csapatai a nyugati sivatagban visszavonulnak. Többször is hangsúlyozta az angol—amerikai—szovjet szövetség jelentőségét, bár ironikusan nyilatkozott az angolok líbiai hadműveleteiről, ahol „az arcvonal egyébként mindössze 4 német és 11 olasz hadosztályt köt le". Kijelentette továbbá, hogy ha lenne második front, akkor a Vörös Hadsereg nem ott állna, ahol most áll, hanem valahol Pszkov, Minszk, Zsitomir és Ogyessza körül. Sztálin megelégedéssel beszélt a szovjet csapatok megnövekedett harcképességéről és azokról az óriási sikerekről, amelyeket a szovjet iparvállalatok keleten értek el. A németeknek, úgymond, nem sikerült elérniük fő céljukat.

Sztálin november 7-i parancsa alapjában véve ugyanezeket a gondolatokat tartalmazta. Nem utalt sem a „Torch" hadműveletre, sem a készülő ellentámadásra, hanem olyat mondott, ami mindenkit nemcsak rendkívüli módon lelkesített, hanem érdekelt is: „Lesz még ünnep a mi utcánkban is!"

Az észak-afrikai partraszállás híre két nap múlva érkezett meg Moszkvába, és nagy hatást keltett. Az emberek anélkül, hogy tudták volna, milyen roppant bonyolult volt e hadművelet megszervezése, megelégedetten vették tudomásul, hogy a dolog Nyugaton végre kimozdult a holtpontról, bár ez korántsem az a második front volt, amelyben reménykedtek. Később Sztálingrádban elmondták nekem, hogy az észak-afrikai partraszállás hírét azonnal közölték valamennyi egységgel, és a hír rendkívül kedvezően hatott a katonákra. Sztálin Cassidyhoz intézett második, november 13-án kelt levelében kijelentette, hogy szovjet körökben ezt a hadműveletet igen fontos és kimagasló tényként értékelik, amely „kilátást nyújt arra, hogy az olasz—német koalíció a legközelebbi időben szétesik". Ez a hadművelet, írta, világosan „rácáfol arra, hogy az angol—amerikai vezetők nem képesek komoly háborús akciót szervezni", és hozzátette, hogy az olasz—német haderőt „mesterien" verték szet a nyugati sivatagban. Megjósolta, hogy Olaszország hamarosan kilép a háborúból. Bár egyelőre még korai lenne arról beszélni — írta —, hogy a hadművelet hatásaként milyen mértékben fog csökkenni a Szovjetunióra nehezedő közvetlen nyomás, de véleménye szerint e hatás nem lesz „csekély".

Sztálin arra is rámutatott, hogy „ez a hadművelet megteremti a Németország létfontosságú központjaihoz közelebb eső európai második front megszervezésének feltételeit", és kiragadja Franciaországot „dermedtségéből".

Általában és egészében véve az észak-afrikai partraszállás után észrevehetően javult a szövetségesek közti viszony. Mint néhány nappal később Clark Kerr angol nagykövet megjegyezte: „A Kreml most meleget áraszt."

A NÉMETEK BEKERÍTÉSE SZTÁLINGRÁDNÁL

Később a sztálingrádi harcosok elmesélték, milyen kitörő örömmel, reménységgel és izgalommal hallgatták azt a távoli, de erős ágyúdörgést, amely november 19-én reggel hat és hét óra között — a Sztálingrádi Fronton a nap legcsendesebb időszakában — hangzott fel. Tudták, ez az ágyúdörgés azt jelentette, hogy nem kell egész télen át védeniük Sztálingrádot. Kidugták fejüket a fedezékekből a sötétségbe, ame-

lyen alig hatolt át valami világosság — bágyadt, nyirkos és ködös hajnal volt —, és úgy hallgatóztak.

Semmilyen hivatalos jelentést sem adtaki ki sem november 19-en, amikor Rokosszovszkij Doni Frontjának és Vatutyin Délnyugati Frontjának a csapatai megindultak dél felé Kalacs irányában, sem pedig november 20-án, amikor a Sztálingrádi Front csapatai Jerjomenko parancsnoksága alatt megindultak Sztálingrád déli körzetéből észak-nyugati irányban, hogy egyesüljenek velük. A november 21-i hadijelentés szintén nem közölt semmit a támadásról. A „Pravda" aznapi vezércikke „A Tudományos Akadémia szverdlovszki ülésé"-vel foglalkozott. Csak a november 22-i éjszakai rendkívül jelentés hozta nyilvánosságra azt a nagyszerű újságot, hogy a néhány nappal azelőtt Sztálingrádtól északnyugatra és délre összpontosított csapatok támadást indítottak, elfoglalták Kalacsot, Krivomuzginszkaja és Abganyerovo körzetében átvágtak két vasútvonalat, amelyeken a sztálingrádi német csapatok részére az utánpótlást szállították. Ez a jelentés még nem állította kifejezetten, hogy a Sztálingrádban levő németek körül bezárult a gyűrű, de adatokat közölt az ellenség óriási veszteségeiről: 14 000 német katona elesett, 13 000-et foglyul ejtettek stb.

Moszkvában nagy volt az izgalom és mindenki ajkán ott volt a szó: „Elkezdődött!" Mindenki ösztönszerűen érezte, hogy ettől a támadástól valamilyen igen nagy eredmény várható.[137]

A sztálingrádi csatának erről a második, döntő szakaszáról az alábbi lényeges megállapításokat tehetjük:

1. A három szovjet front csapatainak a létszáma összesen 1 millió 500 000 fő, amelyekkel majdnem azonos létszámú ellenséges erő állt szemben; kikerekítve az orosz harckocsik száma 900, a németeké 700, az oroszok tüzérségi lövegeinek száma 13 000, a németeké 10 000, az orosz repülőgépek száma 1100, a németeké pedig 1200 volt.[138]

Viszont a főcsapás irányaiban a Vörös Hadseregnek olyan túlnyomó fölénye volt, amilyent „A Nagy Honvédő Háború története" szerint addig még sohasem sikerült elérnie: háromszoros ember- és négyszeres technikai fölény — különösen tüzérség és aknavetők tekintetében.

Ezt a fegyverzetet ténylegesen a szovjet ipar gyártotta nyáron és az első őszi hónapokban. A szovjet csapatok csak jelentéktelen számú nyugati harckocsit, tehergépkocsit és dzsipet alkalmaztak. 1943 februárjáig a Szovjetuniónak összesen mintegy 72 000 nyugati gyártmányú

tehergépkocsit szállítottak, de a Sztálingrád alatti támadás megindulásának időpontjában az oroszoknak csak igen kevés volt belőlük.

2. A csapatok harci szelleme rendkívül jó volt.

3. Az ellentámadás tervét augusztus óta dolgozták ki, főként Sztálin, Zsukov és Vaszilevszkij, a frontparancsnokok — Vatutyin, Rokosszovszkij és Jerjomenko — megkérdezésével. Októberben és novemberben Vaszilevszkij és Zsukov felkereste a leendő hadműveleti körzeteket.

4. A támadás előkészítését óriási szervezési erőfeszítések árán és a legteljesebb titokban hajtották végre. Így a támadás előtt már több héttel szünetelt az érdekelt frontok katonái és családjaik között mindennemű levelezés. Bár a németek bombázták a Dontól északra eső körzetbe vezető vasútvonalakat, nem volt világos elképzelésük róla, mennyi élőerőt és harci technikát szállítottak rajtuk (főként éjjel) a Dontól északra fekvő körzetekbe és a Don-kanyarban levő két fő szovjet hídfőbe. A németek sohasem tételezték fel, hogy a szovjet ellentámadás (ha egyáltalán megindul) ilyen óriási lehet. Még nehezebb volt délre, a Sztálingrádi Front állományába átdobni a rengeteg alakulatot és hatalmas mennyiségű technikát. E célra a Volgától keletre húzódó és a németek által hevesen bombázott vasútvonalat kellett igénybe venni, továbbá pontonhidakat és komp-átkelőhelyeket kellett létesíteni a Volgán, mondhatni a németek orra előtt. A Dontól északra fekvő vidéktől eltérően, ahol még csak akadnak itt-ott erdők, a Sztálingrádtól délre eső kietlen sztyeppen igen nehéz volt megvalósítani az álcázást.

És mégis, mindennek ellenére a németeknek fogalmuk sem volt a készülő csapás erejéről.

5. A német hadvezetés és különösen maga Hitler, presztízsből annyira megszállottja volt Sztálingrád elfoglalásának, hogy nem fordított kellő figyelmet arra, hogy megerősítse a csapatok elhelyezési körletének két szárnyát, vagyis azt, amit sztálingrádi kiszögellésnek nevezhetünk. Helyesebben, ez nem is volt kiszögellés: északi oldalán valóban arcvonal volt, de délen afféle senki földje húzódott a kalmük sztyeppeken keresztül egészen Észak-Kaukázusig. Itt csak néhány gyengécske védelmi terepszakasz volt, amelyeket zömmel román csapatok tartottak. Északon, egyes arcvonalszakaszokon szintén románok álltak. Csapataik jól harcoltak Ogyesszánál és a Krímben, ámde a tél elején,

a doni sztyeppeken erősen lelohadt harci kedvük. Itt már nyilvánvalóan nem a királyi Románia, hanem Hitler érdekeiért harcoltak, s egyáltalán nem volt baráti a viszony köztük és a németek között. Távolabb, nyugat felé, a Donnál olasz csapatok tevékenykedtek, amelyeknek harci szelleme szintén nem volt valami ragyogó. A szovjet hadvezetés ezt jól tudta, és helyesen ítélte a román és az olasz arcvonalszakaszokat a leggyengébbeknek.

A támadás november 19-én 6 óra 30 perckor a sztálingrádi kiszögelléstől északra, széles arcvonalon kezdődött tüzérségi előkészítéssel. Két óra múlva megindult a gyalogság és a harckocsik. A rossz idő miatt csak kevés repülőgépet vetettek be. A Vatutyin parancsnoksága alatt álló csapatok 125 km-t nyomultak előre, menetből szétzúzták a 3. román hadsereget és a segítségére küldött néhány német egység támadó csoportosítását. Bár a német és helyenként a román csapatok is erős ellenállást tanúsítottak, Vatutyin Délnyugati Frontjának csapatai november 22-én elérték Kalacsot. Ott találkoztak Jerjomenko csapataival, amelyek délről hajtottak végre áttörést, ahol az ellenség ellenállása nem volt annyira szívós.

A harc során a szovjet csapatok négy román hadosztályt bekerítettek és ezek parancsnokukkal, Lascar tábornokkal az élen hamarosan letették a fegyvert. Ugyanez lett a sorsa egy másik bekerített román csoportosításnak is, amelynek Stenescu tábornok volt a parancsnoka. A 3. román hadsereg szétzúzása, amelynek során a Vörös Hadsereg mintegy 300 000 foglyot ejtett, messzemenő hatással volt Hitler és szövetségesei viszonyára. Ezután a németek jóval szigorúbb és közvetlenebb ellenőrzés alatt tartották a román csapatokat.

Jerjomenko Sztálingrádi Frontjának egy nappal később támadó csapatai még gyorsabban nyomultak előre Kalacs felé, s alig három nap alatt elérték azt. Ily módon megelőzték a Délnyugati Front csapatait, és 7000 román katonát foglyul ejtettek. Rokosszovszkij tábornok Doni Frontjának jobbszárnycsapatai november 19-én szintén déli irányban mértek csapást. E csapatok egy része Gorohov tábornok Sztálingrádtól északra levő Volga menti hídfője felé tört előre.

A Sztálingrádban levő németek bekerítése négy és fél nap alatt befejeződött. A „gyűrű" nem volt sem nagyon széles — 30—60 km — sem nagyon szilárd, és a következő feladat nyilvánvalóan az volt,

hogy megerősítsék és kiszélesítsék. November utolsó napjaiban a németek nyugat felől megpróbálták áttörni a bekerítés arcvonalát, de ez némi kezdeti sikerek ellenére kudarcba fulladt. A szovjet parancsnokság leginkább attól tartott, hogy Paulus 6. hadserege és a 4. páncéloshadsereg Sztálingrádban levő csapatai megpróbálnak kitörni és elvonulni Sztálingrádból. De semmi ilyen nem történt, és bármilyen ellentmondónak tűnik is, a doni szovjet áttörés idején rengeteg német menekült Sztálingrádba, hogy „biztonságba" helyezze magát.

E nagy csata lefolyásáról érdekes részleteket közölt velem Henry Shapiro, a United Press moszkvai tudósítója, aki engedélyt kapott rá, hogy néhány nappal a „gyűrű" bezárulása után e helyekre utazzék. Vasúton ment egy Sztálingrádtól északnyugatra mintegy 150 km-re levő helységig, majd onnan gépkocsival Szerafimovicsig. Ez abban a doni hídfőben volt, amelyet az oroszok elkeseredett harcok árán októberben létesítettek, és ahonnan Vatutyin november 19-én Kalacs ellen támadásra indította csapatait.

„Az arcvonal közelében levő vasútvonalat a németek erősen bombázták, s minden állomást leromboltak. A katonai kommendánsok és a vasutasok fedezékekből és a romos épületekből irányították a vasúti forgalmat. A vasúton az arcvonal felé szüntelenül özönlöttek a fegyverek — »Katyusák«, lövegek, harckocsik, lőszer — meg a csapatok. Éjjel-nappal szakadatlanul folyt a forgalom, és nemcsak a vasúton, hanem az országutakon is. A forgalom különösen éjszaka volt igen intenzív. Angol és amerikai harceszközökből igen kevés ment — néhány dzsip és harckocsi; a fegyverek 90 százaléka hazai gyártmányú volt. Ami azonban a szállított élelmiszereket illeti, ezek elég jelentős részét amerikai élelmiszerek — különösen disznózsír, cukor és húskonzervek — tették ki.

Abban az időben, amikor Szerafimovicsba érkeztem, az oroszok éppen azzal foglalatoskodtak, hogy megerősítsék a Sztálingrád körüli »gyűrűt« és még egy másikat is létrehozzanak. A térképről világosan kitűnt, hogy a németek Sztálingrádban véglegesen csapdába estek, és sehogy sem tudnak kimászni belőle... Mind a katonáknál, mind a tiszteknél akkora *önbizalmat tapasztaltam, amilyennel előtte sohasem*

találkoztam a Vörös Hadseregben. A moszkvai csata idején semmi ilyen nem volt (kiemelés tőlem — *A. W.*).

Messze az arcvonal mögött a románok ezrei kóboroltak a sztyeppen, szidták a németeket, és kétségbeesetten keresték az orosz étkeztető helyeket és igyekeztek, hogy mielőbb formálisan is átvegyék őket hadifogolynak. Egyes, az alakulatuktól elcsellengő katonák a helyi parasztok jóságára bízták magukat, akik könyörületesen bántak velük, már csak azért is, mert nem voltak németek. Az oroszok azt mondták, hogy »ezek ugyanolyan szegény parasztok, mint mi«.

Egy kis csoport vasgárdista kivételével, akik helyenként szívósan ellenálltak, a román katonák belefáradtak a háborúba, torkig voltak vele. Minden fogoly, akit láttam, nagyjából ugyanazt mondta: ez Hitler háborúja, és a románoknak semmi keresnivalójuk sincs a Donnál.

Minél jobban közeledtem Sztálingrádhoz, annál több német fogollyal találkoztam... A sztyepp fantasztikus képet nyújtott. Mindenütt döglött lovak hevertek, de akadtak olyanok, amelyekben még volt valami pára, ezek három fagyott lábukon álltak és rázták negyedik — törött — lábukat. Szívszaggató látvány volt. A szovjet támadás alatt 10 000 ló pusztult el. Az egész sztyepp tele volt lótetemekkel, lövegtalproncsokkal, kilőtt harckocsikkal és ágyúkkal — német, francia, cseh, sőt angol gyártmányúakkal is (bizonyára Dunkerque-ban zsákmányolták őket)... — és számtalan német meg román hullával. Először az orosz halottakat temették el. A békés lakosok visszatértek nagyobbrészt lerombolt falvaikba... Kalacs romhalmaz volt. Csak egy ház maradt épen...

Egy Kalacstól délre levő faluban — amelyet időnként lőtt a német tüzérség — végre rátaláltam Csisztyakov tábornok harcállláspontjára. A tábornok elmondotta, hogy még néhány nappal azelőtt a németek elég könnyen kitörhettek volna Sztálingrádból, de Hitler megtiltotta nekik. Most elszalasztották az alkalmas pillanatot. Elmondta, hogy meggyőződése szerint Sztálingrádot december végére beveszik.

Az oroszok, mondta Csisztyakov, tucat számra lövik le a német szállítógépeket. A sztálingrádi »katlanban« levő németek élelmiszerhiányban szenvednek, és lóhúst esznek.

A német hadifoglyok, akiket láttam, többségükben fiatal, igen szánalmas külsejű fickók voltak. Tiszt egyetlenegy sem volt köztük.

A harminc fokos hideg ellenére a németek posztóköpenyt viseltek és pokrócokba burkolóztak. Ténylegesen semmilyen téli ruhájuk sem volt. Az oroszok viszont igen jól fel voltak szerelve, nemezcsizmát, rövid bárányból bekecset, meleg kesztyűt és ehhez hasonlókat viseltek. A németek erkölcsi szempontból, úgy látszik tökéletesen eltompultak, és nem tudták megérteni, hogy az ördögbe történhetett ez.

Visszafelé hajnali 4 órakor egy szerafimovicsi romos iskolaépületben néhány percig beszélgettem Vatutyin tábornokkal. Szörnyen kimerült volt, legalább két hete nem sikerült kialudnia magát. Állandóan a szemét dörzsölte és időnként elszundított. Mindamellett igen erősnek és határozottnak látszott, és a legnagyobb mértékben optimista volt. Mutatott egy térképet, amelybe világosan bejelölték az oroszok további előrenyomulásának irányát a doni sztyeppék nyugati részébe.

Olyan benyomásom alakult ki, hogy míg októberben Szerafimovicsot csak nagy veszteségek árán sikerült az oroszoknak elfoglalniuk, a mostani jól előkészített áttörés során veszteségük jóval kisebb volt, mint a románoké és németeké."

Abban az időben a németek és szövetségeseik még mindig nagy területeket tartottak megszállva Oroszország délkeleti részén. Kezükön volt az egész Kubán és Észak-Kaukázus egyes körzetei; még mindig tartották magukat Mozdokban — a Groznijba vezető úton — és Novorosszijszk fekete-tengeri kikötőben. November 2-án bevették Nalcsikot és kis híja, hogy el nem foglalták Vlagyikavkazt — a grúz hadiút északi végződését. Ámde itt a szovjet parancsnokság november 19-én nagy erők bevetésével jelentős sikert ért el, és Nalcsik széléig visszavetették a németeket. Mozdok körzetében a németeknek augusztus vége óta nem sikerült számottevően előrenyomulniuk. Sztálingrádhoz hasonlóan Mozdok több hónapon át állandóan szerepelt a hadijelentésekben. A szovjet parancsnokság azt tűzve ki célul, hogy Sztálingrádtól nyugatra Rosztovig és az Azovi-tengerig az egész Don mentét megtisztítja az ellenségtől, helyesen, úgy számított, hogy amennyiben ez sikerül, a németek automatikusan arra kényszerülnek, hogy elkotródjanak a Kaukázusból és Kubánból.

A még merészebb „Saturnus"-terv, amelyet a Legfelsőbb Főparancsnokság december 3-án, vagyis két héttel az ellentámadás megindulása után fogadott el, azt tűzte ki célul, hogy felszámolják a szta-

lingrádi „katlanba" zárt csapatokat, utána Rosztovval együtt elfoglalják az egész Don-kanyart és elvágják a Kaukázusban levő német csapatokat. Mint „A Nagy Honvédő Háború története" megállapítja,[129] Sztálin november 27-én távbeszélőn felhívta az abban az időben Sztálingrád körzetében tartózkodó Vaszilevszkij vezérkari főnökét és utasította, hogy mindenekelőtt a Sztálingrádban levő német csapatokat semmisítsék meg, és a „Saturnus" terv többi pontjának végrehajtását a Délnyugati Front Vatutyin parancsnoksága alatt álló csapataira bízta.

„A Doni és a Sztálingrádi Front csapatai december elején megkezdték a támadást a bekerített ellenséges csoportosítás ellen. Ez azonban nem járt nagy eredménnyel. A szovjet parancsnokság ezért elhatározta, hogy jelentősen megerősíti a csapatokat és gondosabban előkészíti a hadműveletet. Sztálingrád körzetébe újabb egységeket és magasabbegységeket dobtak át, valamint ide irányították a Főhadiszállás tartalékából a Malinovszkij altábornagy parancsnoksága alatt álló 2. gárdahadsereget is.[140]

A németek november végén először nyugat felől próbáltak áttörni Sztálingrádba, de sikertelenül. Utána átszervezték erőiket és megalakították az új „Don" hadseregcsoportot, amelynek a következő feladata volt: *a)* állítsa meg a szovjet csapatok előrenyomulását a Don medencéjében, és *b)* törje át a Sztálingrád körüli gyűrűt. Ez a csoport magában foglalta a Don középső folyása és az asztrahányi sztyeppek között tartózkodó összes német és szövetséges csapatokat, és azt tervezték, hogy két nagy csapásmérő csoportosítást szerveznek, egyet Tormoszinban, a Don-kanyarban és egyet a sztálingrádi „katlantól" 90 km-re délnyugatra levő Kotyelnyikovóban. A hadművelet végrehajtásával von Manstein vezértábornagyot, a „krími győzőt" bízták meg, aki igen nagy tekintélynek örvendett a német hadseregben.

Ámde az erős csapásmérő csoportosítás megalakítása, különösen Tormoszinban, az óriási szállítási nehézségek miatt igen elhúzódott. Ezek zömmel abból adódtak, hogy a partizánok állandóan támadták a vasútvonalakat, s ezért a doni körzetbe az erősítéseket nyugat felől csak kerülőutakon lehetett szállítani. Az idő azonban nem várt, s ezért Manstein úgy határozott, hogy egy csapásmérő csoportosítással támad, amelynek erőit Kotyelnyikovóban összpontosították. Később elhatározását a következőképpen magyarázta:

„Ez közelebb volt Sztálingrádhoz, és útközben nem kellett átkelni a Donon. Remélhető volt, hogy az ellenség nem számít nagy támadásra ebben az irányban... Kotyelnyikovói csoportosításunkkal kezdetben csak öt orosz hadosztály állt szemben, viszont a Tormoszinban összevonttal szemben 15."[141]

December 12-én Manstein több száz harckocsival megerősített kotyelnyikovói csoportosítása a kaukázusi vasútvonal mentén keskeny arcvonalon megindult Sztálingrád ellen. A szovjet csapatok szívós ellenállása dacára három nap alatt 50 km-t nyomult előre. A németeknek december 15-én sikerült átkelniük az Akszaj-folyón, de a szovjet csapatok a folyótól északra védőállásokat foglaltak, és nagy erősítéseket kaptak. A németek előrenyomulása lelassult, de december 19-re több száz bombázógép támogatásával sikerült elérniük a Miskova-folyót, amely az utolsó természetes akadály volt köztük és Sztálingrád között. Ezen a folyón is átkeltek, s utána — Manstein szavai szerint — már látták „a tűztől pirosló eget Sztálingrád fölött". Ezzel az egésznek vége is volt, mert magát Sztálingrádot nem sikerült Mansteinnek megpillantania. A szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság a „Saturnus"-terv feladatait a sztálingrádi „katlan" felszámolásáig elhalasztotta, és figyelmét elsősorban arra összpontosította, hogy szétzúzza Manstein Kotyelnyikovo felől támadó csoportosítását, továbbá Tormoszin körzetében levő csapatait.

Hogy megbirkózzanak Manstein kotyelnyikovói csoportosításával, az oroszok rendkívül nehéz körülmények között sürgősen erősítéseket irányítottak a sztálingrádi „katlantól" 40 km-re levő Miskova-folyóhoz. Malinovszkij 2. gárdahadseregének a Volgán átkelve 200 km-t kellett megtennie. A csapatok erőltetett menetben napi 40 km-t haladtak a hóborította sztyeppen, szörnyű hóviharban. Amikor elérték a Miskova-folyót, amelyen a németek már több helyen átkeltek, már csak igen kevés üzemanyaguk volt, s az utánpótlás a rossz időjárás és az utak állapota miatt erősen késett. Az oroszok néhány napig csak gyalogságukat és tüzérségüket tudták alkalmazni, harckocsijaik pedig csak december 24-én léphettek harcba. Sikerült azonban a németeket feltartóztatniuk, majd utána december 24-én a szovjet csapatok harckocsik és repülőgépek támogatásával csapást mértek és az Akszaj-folyóig vetették vissza az ellenséget. Itt a németek szívós ellenállásra szánták el magukat, de az oroszok egyre erősebb és erősebb csapáso-

kat mértek, és visszaszorították őket Kotyelnyikovóig. December 29-én ezt a helységet is elhagyták, és Manstein csapatainak maradványai sietve visszavonultak Zimovnyiki kozáktanyáig, onnan pedig tovább, a Manics-folyón túlra, Észak-Kaukázus felé. Ez a folyó Kotyelnyikovótól 90 km-rel délnyugatra folyik, ahonnan Manstein december 12-én megindította támadását.

A németeknek a sztálingrádi áttörési kísérlet (a szovjet parancsnokság adatai szerint) 16 000 halottjukba került, s elvesztették harckocsijaik, lövegeik és gépkocsijaik tetemes részét. Néhány nappal később, amikor már minden elcsendesedett, alkalmam volt megtekinteni ennek a rendkívüli német visszavonulásnak a színterét, a Miskova-folyótól Zimovnyikig.

Az oroszok előtt akkor, és még hosszú ideig utána is, rejtély volt, hogy Paulus, aki tudott arról, hogy a felmentésére érkező csapatok mintegy 40 km-re vannak a sztálingrádi „katlantól", miért nem kísérelte meg a kitörést, hogy egyesüljön velük. De még csak nem is igyekezett a felmentők Sztálingrád felé való előrenyomulását ellentámadással megkönnyíteni, amely a szovjet csapatoknak legalább egy részét elvonta volna.

A háború után erről a rendkívül vitás hadműveletről igen sokat írtak össze — maga Manstein, Walter Görlitz, Philippi és Heim és még sokan mások. Elsősorban mindmáig rejtély, hogy Manstein (vagy a „Hoth"-csoport, ahogy a németek ezt a csoportosítást nevezni szokták) tulajdonképpen mit akart elérni, ha nem azt, hogy biztosítsa az összes Sztálingrádba zárt német erő kitörését. Hiszen igen nehezen képzelhető el, hogy a „Hoth"-csoport hosszabb ideig fenn tudott volna tartani egy Sztálingrádba vezető szűk folyosót, és azt a szovjet csapatok ne vágták volna át. Világosnak látszik, hogy Manstein ezt a hadműveletet azzal a „reservatio mentalis"-szal indította, hogy amennyiben áttör Sztálingrádhoz vagy legalábbis kellőképpen megközelíti, vagy sikerül meggyőznie Hitlert arról, hogy rendelje el Paulus csapatainak kitörését a sztálingrádi „katlanból", vagy befejezett tény elé állítja Hitlert, azon az alapon, hogy más kivezető út nem volt.

Volt egy olyan időszak december 19. és 23. között — ezekben a napokban a „Hoth"-csoportnak hídfők voltak birtokában a Miskova-folyótól északra —, amikor Paulus a siker bizonyos esélyével kísérel-

hette volna meg a kitörést. Manstein két önálló hadműveletet tervezett: először a „Wintergewitter"-t (Téli Zivatart), amely megteremti az összeköttetést a „Hoth"-csoport és Paulus csapatai között — főként abból a célból, hogy szárazföldi úton utánpótlást lehessen szállítani a bekerített csoportosításnak, a vele való légi összeköttetés ugyanis ténylegesen megszűnt; másodszor pedig a „Donnerschlag" (Villámcsapás) hadművelet, amelynek célja az egész sztálingrádi csoportosítás kitörése volt a „katlanból". Paulus azt állította, hogy bármelyik hadművelet előkészítéséhez több napra lett volna szüksége; csapatai igen leromlottak, élelmiszerekre és egyéb készletekre lett volna szükségük („legalább tíznapi élelmiszerkészlet 270 000 ember számára"); nagy hiány volt továbbá üzemanyagban, és mindenekelőtt el kellett szállítani 8000 sebesültet. Végső soron kézenfekvőnek látszik az a következtetés, hogy akár voltak a sztálingrádi német csapatoknak jó esélyeik a kitörésre, akár nem, e négy döntő napon — december 19-től 23-ig — sem Paulus, sem Manstein nem szánta el magát a cselekvésre, mert Hitler nem adott engedélyt a visszavonulásra. Nyilvánvalóan egyikük sem mert semmit sem tenni Hitler kifejezett engedélye nélkül, mert az engedetlenség ilyen komoly esete az egész Wehrmacht fegyelmére vészes következményekkel járó „forradalmi" precedenst teremtett volna. Ráadásul Hitler, véleményük szerint, bármely nem tőle származó parancsot érvényteleníthetett volna.

Paulus még más miatt is habozott (nem úgy, mint egyik tábornoka, von Seydlitz, aki a kitörés mellett volt): Hitler elárasztotta ígéretekkel, Göring pedig „garantálta", hogy légi úton biztosítani fogja a bekerített csapatok megfelelő ellátását, úgyhogy 1943 tavaszáig könnyen tartani tudják magukat, addigra pedig minden valószínűség szerint az egész Don-medencét visszahódítják a németek. Miután Manstein Sztálingrád felé irányuló áttörési kísérlete meghiúsult, Paulus (és Manstein is) azzal vigasztalta magát, hogy bár a légi szállítást nem sikerült megszervezni, a sztálingrádi „katlanban" rekedt német csapatok mégis hasznos dolgot művelnek, mivel nagy orosz erőket kötnek le, Manstein pedig most fontosabb feladatnak szentelheti magát, mint a 6. hadsereg megmentése, nevezetesen tartja Rosztov és a Tamanyfélsziget közt tátongó rést, így lehetővé teszi, hogy a Kaukázusból és a Kubánból jóval nagyobb német erők vonulhassanak ki minimális veszteséggel.

Walter Görlitz szerint Paulus sok éven át Hitler lelkes híve volt, és ezért alázatosan engedelmeskedett parancsának, hogy minden áron tartsa magát. Csak a Hitler elleni 1944. július 20-i merénylet után győzték meg, hogy csatlakozzék ahhoz a sok száz német tiszthez és tábornokhoz, akik elhatározták, hogy kiáltványt intéznek a német néphez Hitler megdöntésére. Ily módon Görlitz szertefoszlatja azt a legendát, amely szerint Paulus igazi náciellenes személyiség volt. Igaz, később a Német Demokratikus Köztársaságban telepedett le és 1957-ben bekövetkezett haláláig Németország és a Szovjetunió legszorosabb együttműködése érdekében munkálkodott. (Jóllehet ő volt Hitler egyik leglelkesebb hadműveleti tervezője, aki mind a Lengyelország elleni háború, mint a Szovjetunió elleni 1941. évi támadás haditervének előkészítésében közreműködött.)

Az utóbbi időben egyes német szerzők azt hangoztatják, hogy minden azzal kapcsolatos vita, hogyan kellett volna eljárnia Mansteinnak és Paulusnak december 19. és 23. között, megkerüli a lényeget, ami abban rejlik, hogy Manstein támadását egyszerűen rosszul tervezték meg, és ezért Paulus nem tudta végrehajtani a kitörést. Nézzük, mit ír erről Philippi és Heim:

„Tulajdonképpen semmilyen adat sincs, amely arra utalna, hogy december végén ezek az oly nyomorúságos állapotban levő csapatok képesek lettek volna kitörni, hacsak nem tételezzük fel, hogy a kiszabadulás reménye emberfeletti hőstettekre lelkesítette volna őket. A 6. hadsereg parancsnoksága december 21-én kijelentette, hogy a tervezett kitörés katasztrofális megoldás (Katastrophenlösung) ...ami igaz is volt, hiszen az óriási, fizikailag rendkívül leromlott embertömegnek az a kísérlete, hogy harccal nyisson magának utat a Miskova-folyóhoz, és e célból 50 km-t tegyen meg a behavazott sztyeppeken, s közben megtörje az ellenség friss, érintetlen és jól felszerelt csapatainak az ellenállását, csak kétségbeesett gesztus lehetett volna. Ugyanilyen kedvezőtlenek voltak a »Donnerschlag« és a »Wintergewitter« hadműveletek feltételei is."[142]

Igaz-e ez a felfogás vagy sem — erről a hadtörténészek, kétségtelenül, a jövőben is vitatkozni fognak. Ha azokról a németekről ítélünk, akiket Sztálingrádban több mint másfél hónap múlva láttam, ezeknek december huszadika táján még elég jó állapotban kellett lenniük. Akkor még alig egy hónapja, hogy bekerítették őket és még

nem is éheztek igazán. Azt is elmondták, hogy elkapta őket a „harci láz" arra a gondolatra, hogy Manstein már-már áttört Sztálingrádhoz. Azok a német katonák, akik tűrhető állapotban voltak még januárban, a sztálingrádi „katlan" felszámolásakor is rendkívül kitartóan harcoltak.

Miközben Malinovszkij 2. gárdahadserege arra készülődött, hogy visszaszorítsa a németeket a Miskova-folyótól, Vatutyin és Golikov csapatai észak felől folytatták sikeres előretörésüket a Don-medence belsejébe. Ezúttal jelentős légi támogatással (a támadás első napjaiban a szovjet repülőgépek 4000 harci bevetésen vettek részt) gyorsan nyomultak előre a Don középső folyásának körzetébe, majd tovább, nyugat felé. Szétzúzták a 3. román hadsereg és a 8. olasz hadsereg maradványait, s kivetették állásaiból a németek tormoszini csapásmérő csoportosítását, amelynek az volt a szándéka, hogy a kotyelnyikovói csoportosítás támadásával egyidejűleg áttörést hajt végre Sztálingrád felé. Eközben jelentős területet szabadítottak fel. Nézzük, mit írt erről „A Nagy Honvédő Háború története":[143]

A szovjet csapatok „megsemmisítő vereséget mértek a 8. olasz hadseregre és a »Don« hadseregcsoport balszárnyára. Megsemmisült a 8. olasz hadsereg öt gyaloghadosztálya... és egy »feketeinges« dandár. Ez a hadsereg, amelynek létszáma 1942 őszén mintegy 250 000 ember volt, halottakban, foglyokban és sebesültekben mintegy 50 százalékos veszteséget szenvedett. Súlyos veszteségei voltak a »Don« hadseregcsoport balszárnyán működő »Hollidt« hadműveleti csoportnak is. Öt gyalogos- és egy páncéloshadosztálya megsemmisült."[144]

Miután a Manstein—„Hoth"-csoportnak nem sikerült áttörnie Sztálingrádhoz és visszavonult Kotyelnyikovóba és tőle nyugatra, Malinovszkij csapatai visszaszorították a Manics-folyón túlra és áttörést szándékoztak végrehajtani délkeletről Rosztov felé. Ámde nem volt kétséges, hogy a szovjet támadás, amely november 19-től december végéig ilyen bámulatos eredményekkel járt a Don-vidéken, az új év kezdetével okvetlenül az ellenség jóval szívósabb ellenállásába ütközik. A németek számára rendkívül fontos volt, hogy minél tovább nyitva tartsák a rosztovi „folyosót", mert az volt a Kaukázusból és a Kubánból január elején sietve visszavonuló német csapatok meg-

mentésének fő útja. A Vörös Hadsereg sztálingrádi győzelme nyomán teljesen kudarcba fulladt Hitlernek az a kísérlete, hogy meghódítsa a Kaukázust.

SZTÁLINGRÁDI BENYOMÁSOK

1943. január elsején a nyugat—keleti irányban mintegy 70 km hosszú és északi—déli irányban 22 km széles ellipszis alakú sztálingrádi „katlanban" levő németek már több mint másfél hónapja majdnem teljesen el voltak szigetelve a külvilágtól, hacsak azt nem számítjuk, hogy időnként szállító repülőgépek érkeztek hozzájuk. December 24-re minden olyan remény véglegesen szertefoszlott, hogy a Manstein parancsnoksága alatt álló „Hoth"-csoport felmenti őket.

Január első felében néhány tudósítóval együtt engedélyt kaptam arra, hogy végigutazzam azon a Volgától keletre húzódó vasútvonalon, amely sok hónapon át a Sztálingrádot védő szovjet csapatok egyetlen utánszállítási vonala volt. Októberben és novemberben ugyanezen a vonalon szállították a csapatokat, fegyvert és az élelmiszert Sztálingrád déli körzetébe, ahonnan a Sztálingrádi Front csapatai november 20-án megindították támadásukat.

1943. január 3-án indultunk el Moszkvából egy régimódi, forradalom előtti hálókocsiban, amelyet a moszkva—szaratovi gyorsvonathoz kapcsoltak.

Az, hogy ilyen viszonylag luxuskörülmények között utaztunk, még 1942—1943-ban sem volt valami rendkívüli dolog a Szovjetunióban. Rajtunk kívül mások is utaztak a hálókocsiban: különleges küldetésben levő magas rangú hivatalnokok, tisztek ezredestől felfelé és mások. A vonaton, természetesen nem volt étkezőkocsi, és meg kellett elégednünk a hideg élelemmel. Ezt tea egészítette ki szeretetre méltó öreg kísérőnk szamovárjából. A többi kocsi fapados volt, zsúfolásig megtömve utasokkal, főként katonákkal. Minthogy az ablakokat nem lehetett leengedni, szörnyű melegünk lett.

Moszkvából való elutazásunk napján megenyhült az idő, köd ereszkedett le, a kocsi ablakain kívül olvadtak a jégcsapok. Áthaladtunk Kasira kiégett házai között, amelyek az egy évvel azelőtti Moszkva elleni német támadást idézték emlékezetünkbe. Most olyan távolinak

éreztük azokat a sötét napokat. Miután Sztálingrádnál bekerítették a németeket, mindenki tudta, hogy ilyen napok többé már nem következnek...

Szaratovban, ahova január 5-én reggel érkeztünk meg, sütött a nap és igen hideg, —25 °C volt. Szaratov a maga szép, széles utcáival a szokatlan virágzás képét mutatta. Moszkvából, Leningrádból és más városokból ide telepítettek sok fontos tanintézetet, úgyhogy a várost tréfásan „Professzaratovnak" nevezték... A színházak (köztük az Opera) és a néhány filmszínház teljes üzemben voltak. Nagy ebédet ettünk a vasutasklubban...

Este kocsinkat egy tehervonathoz kapcsolták. Már sötétedett, de még jól kivehettük a rengeteg mindenféle szerelvényt magán a szaratovi pályaudvaron és környékén. Lám, milyen nagy jelentősége van ennek a vasúti csomópontnak... Áthaladtunk a nagy volgai hídon, s utunk további része azon a területen keresztül vezetett, amely a térképen korábban Volga menti Német Autonóm SZSZK-ként szerepelt. Ekkor értettem meg, hogy miért nem akarta a szovjet kormány a kockázatot vállalni és itthagyni a németeket. Valamennyiüket — félmilliónyian voltak — 1941-ben kitelepítették Kazahsztánba. A Volga menti Német Autonóm Köztársaságban nyomban a háború elején előfordult néhány diverziós cselekmény a vasútnál, s azt is mesélték, hogy a helyi németek bujtatták az ezen a környéken lelőtt német gépek pilótáit.

Reggel Moszkva már igen távolinak tűnt. A vonat egész éjjel lassan döcögött, és most a Volgántúl beláthatatlan száraz sztyeppjein utaztunk. Hó igen kevés volt, és kibukkantak alóla a barna fűcsomók. Éppen most maradt mögöttünk néhány kocsironcs, a mellékvágányon kerekeivel felfelé még egy kocsi hevert, amelyet már teljesen ellepett a rozsda. A kis állomáson néhány vasutassal beszélgettem. Egyikük egy tomszki idős férfi volt, ősz bajuszú, ráncos arcú, kemény szibériai. „Sztálingrád — mondta — ott van, nem nagyon messze, ide száz kilométer. Igen, ott októberben meleg volt. És nem is tudom összeszámolni, hányszor bombáztak bennünket — vég nélkül! Látja? — kérdezte, és a felfordult vasúti kocsira mutatott. — Ezt a vonatot én vezettem. Ezen a napon sikerült nekik. Vonatomat három telitalálat érte. Csak a mozdony és az első kocsi maradt épen, a többi leszakadt

és roncs lett belőlük." Végignéztem a vonalon: mindenütt fedett és pőrekocsik, meg néhány tehergépkocsi és páncélkocsi roncsai hevertek — ezek bizonyára a szerelvényen voltak. „Sok ember pusztult el?" — „Harmincöt vasutas és három katona — mondta beszélgetőtársam. — Ott vannak sírocskáik" — tette hozzá, és a vasútvonaltól kissé keletebbre mutatott. Szörnyű volt hallani, hogy ez a kemény szibériai nem „sírokat", hanem becézően „sírocskákat" mondott.

Egy fiatal vasutas bekapcsolódott beszélgetésünkbe. Szőke hajú, kék szemű fiú volt és lágy déli kiejtéssel beszélt. „A sztálingrádi csata elejétől egészen a végéig ezen a vonalon dolgoztam — mondta. — Mi, vasutasok, olyanok vagyunk, mint a katonák. Sztálingrád számára az egész ellátás ezen a vonalon ment, úgyhogy elképzelheti, milyen figyelmet szenteltek neki a fritzek. Itt mindent teljesen szétbombáztak, csak egy kis kunyhó maradt épen." A vasúti töltéstől nem messze bombatölcsérek és deformált fémkupacok, de ugyanott csomóba rakott új sínek is hevertek. „Az egész vonalon tartalékvágányt fektettünk le — mondta —, úgyhogy a vonal mindig használható volt, néhány esetet kivéve, de a fennakadás akkor is csak néhány óráig tartott. Ha meggondoljuk, hogy az utóbbi öt hónap alatt milyen forgalmat bonyolított le a vonal, akkor a németek nem is olyan sok szerelvényt tettek tönkre." „Ez igaz — jegyezte meg a szibériai —, de akkor is sok gondot okoztak, mert a töltés mellett dobálták le bombáikat, s megszakították a távíró- és távbeszélő-összeköttetést." A fiatal vasutas elmosolyogta magát. „No és, kellemes az a tudat, hogy mindez nem volt hiábavaló. A fritzek most futnak, mint a nyulak. Voltak szörnyű pillanatok, de sohasem hittük, hogy a németeknek sikerül elérni céljukat. Sok olyan embert láttunk itt, akik egyenesen Sztálingrádból jöttek, de sohasem adták fel a reményt..." A fiú besszarábiai volt. „Amikor a románok bekerítették falunkat, csak a csoda mentett meg. A Vörös Hadsereggel átkeltem a Pruton. Tudom, hogy nemsokára visszatérek Besszarábiába, és ismét inni fogom a kitűnő besszarábiai borunkat. Nálunk jobb, mint itt" — mondta, miközben a néptelen sztyeppre pillantott.

Még egy vasutas jött oda és szintén azt mondta, hogy hamarosan „hazamegy", az ukrajnai Kupjanszkba, amely nem messze van Harkovtól. Kiderült, hogy ő a mozdonyvezetőnk. Arca fekete volt a ko-

romtól, de fehér fogai és rózsaszín ínye nedvesen csillogott mosolygás közben, szeme pedig nevetett.

Végre elindult vonatunk. Sokáig utaztunk a sztyeppen, ahol az emberi életnek semmi nyoma sem volt, hacsak az időnként felbukkanó szénaboglyákat nem tekintjük annak. Aztán alacsony, fordított L alakú földszínű döngölt agyagkunyhók tűntek fel. Itt kirgizek laktak. A teljesen sík sztyepp-óceán felett világoskék volt az ég. Körös-körül minden Pudovkin „Vihar Ázsia felett" című filmjének első kockáira emlékeztetett. Ez már valójában Ázsia volt. Ahogy a térképről megállapítottuk, a vasút kétszer is átszelt olyan területeket, amelyek Kazahsztánhoz tartoznak. Ezért érthető volt, hogy a Sztálingrádban harcoló katonák miért gondolták azt, hogy mögöttük „semmi sincs". Az emberek ezrei utaztak Sztálingrádba ezen a vonalon.

Leninszk, a Baszkuncsakból kiinduló szárnyvonal végállomásához közel fekvő város volt az a legvégső pont, ahova vasúton eljuthattunk. Ez a város, amely Sztálingrádtól ötven kilométernyire van a Volga másik partján, Sztálingrád és az egész Sztálingrádi Front fő ellátó bázisául szolgált... Ténylegesen minden csapatot és az egész technikát, amelyek a szovjet „harapófogók" számára oly fontosak voltak, ezen a ponton át szállították. Viszont Sztálingrádból rendszerint Leninszkbe hozták a sebesülteket. Az igen erős légvédelem folytán a város viszonylag kevés kárt szenvedett a bombázásoktól. Olyan régi vidéki város külseje volt. A széles főutca mindkét oldalán téglaházikók sorakoztak, a közök pedig faházakkal épültek be; sokuk ablakát szép fametszetek díszítették. A csendes vidéki városka régies atmoszférája éles ellentétben állt a minden falon fellelhető időszerű feliratokkal: „Vörös Hadsereg harcosai! Emlékezzetek Sztálingrádra és a hazával szembeni kötelességtekre!", „Elkergetjük a német patkányokat Sztálingrád kapuja elől!", „Dicsőség a sztálingrádiaknak!" stb. A kis nyilvános parkban Lenin emlékműve állt. A közvetlenül a város melletti repülőtéren sok vöröskeresztes jelzésű szántalpas repülőgép sorakozott a sebesültek elszállítására.

A tiszti étkezdében ebédeltünk, és ott megismerkedtünk a helyi kórház két sebészével. Egyikük, egy kis eleven emberke, a sztálingrádi csata egész ideje alatt ebben a tranzitkórházban dolgozott. „Ennek a háborúnak egyik legrosszabb sajátossága — mondotta — az, hogy

a súlyos sebesültek aránya jóval nagyobb, mint bármely háborúban. Korábban a könnyű sebesültek aránya 80, a súlyos sebesülteké 20 százalék volt, most pedig a súlyosaké körülbelül 40 százalék. Jóval több a fejsérült, mint a múlt háborúban — ez az aknák és bombák következménye. Ugyanez a helyzet a németeknél is — erről értesültünk a fogságba esett német katonaorvosoktól." Az orvos elmondta, hogy a legtöbb német és román fogoly fagyásos. „Egyáltalán nem készültek fel a téli hidegre, úgy látszik arra számítottak, hogy szeptemberben elfoglalják Sztálingrádot, és befejezik a háborút! A románok magas prémsapkát viselnek, amely igen dekoratív, de nemhogy az arc alsó részét, hanem még a fül alsó részét sem védi. Nemezcsizma helyett a németeknek valamilyen nevetséges „Ersatz"-csizmát (pótcsizmát — *A szerk.*) adtak ki szalmából, fatalppal — olyan esetlen, hogy járni sem lehet benne."

Még aznap elutaztunk Leninszkből, a sík erdős terepen át Rajgorodba, amely a Volga deltájában, a keskeny Ahtuba-folyó és a Volga között fekszik. A volgai átkelőhelyhez Sztálingráddal szemben és a várostól délre is több út vezet. Azon a napon igen élénk volt a forgalom. Főként katonai tehergépkocsikkal találkoztunk, és csak nagy ritkán parasztszánokkal. Egyszer olyan szánokat is láttunk, amelyek elé tevéket fogtak be. Úgy látszik az élet itt a Volga-parti halászfalukban összpontosult. Ezeken az utakon nemcsak a sztálingrádi jelszavakkal teleragasztott táblák sokasága volt feltűnő, hanem az óriási „Lövészárok", „Melegedőhely" feliratok is. Mindez hozzátartozott az „élet útjához". A melegedőhelyek az út közelében levő fedezékek voltak, forróra befűtött kemencével, ahova a katonák bemehettek melegedni. Az óvóárkok pedig a német légitámadások alatt nyújtottak menedéket. Körös-körül sok, nagyrészt már oszlásnak indult, de most megfagyott lótetem hevert. Gépkocsivezetőnk egy fiatalember volt, aki az ostrom alatt Ogyesszában tartózkodott, és az utolsó pillanatban szállították el hajóval. Szörnyű volt, mesélte, hogy hajóikat állandóan támadták a német zuhanóbombázók, és sokat elsüllyesztettek.

„Ezeket az utakat jól ismerem — mondta. — Állandóan bombázták őket. Itt szállítottuk a csapatokat és a készleteket Sztálingrádba. A fritzek kedvelt szórakozása közé tartozott az utak géppuskázása. Rengeteg embert és lovat megöltek. De augusztustól kezdve már vol-

tak vadászgépeink, úgyhogy az utakon naponta százával haladhattak a gépkocsik. A legrosszabb élményem augusztus 23-hoz fűződik, amikor a németek nagy erejű légitámadást intéztek Sztálingrád ellen. Nem tudja elképzelni, hogy mi volt ez! Az egész város lángolt, mint valami óriási máglya. A téglaépületek szörnyű robajjal omlottak össze. Az utcán, ahol hajtottam, mind a két oldalon égtek a házak, fejem felett bőgve húztak el a német gépek csoportjai, és egyszer csak közvetlenül előttem összedőlt egy óriási ház és nyomában akkora porfelhő kerekedett, hogy azt sem láttam, merre menjek. Körös-körül mindenütt halottak. És mégis sikerült elinalni, a teherautón még csak egy karcolás sem esett. Átmentem a pontonhídon, és körülöttem időnként valami a vízbe pottyant. A híd nem sokáig bírta..." Utána napról napra lőszert szállított Sztálingrádba, „természetesen a folyónak ezen az oldalán" és szállította ki a sebesülteket. „Bizony, nehéz idők voltak — mondta befejezésül —, de most már minden jó lesz."

Sztálingrádba még nem engedtek be bennünket, de mindössze néhány kilométerre voltunk tőle, és amikor besötétedett, nyugaton vöröslött az ég és szakadatlan ágyúdörgés hallatszott. Az aznap éjszaka viszonylag nyugodtan telt el a városban, de ez volt annak a napnak az előestje, mikor Rokosszovszkij átnyújtotta ultimátumát Paulusnak, hogy aztán két nap múlva megkezdődjék a 6. német hadsereg végleges felszámolása.

Végre eljutottunk a volgai átkelőhelyhez, 25 km-rel délre Sztálingrádtól. A sötétben néhány bányadt fény villódzott. Az ágyúdörgés jóval tompábbá vált. Nyugodtan áthaladtunk a jégre fektetett széles pontonhídon. Tőlünk jobbra az égen még mindig látható volt valami gyenge fény — a Sztálingrád feletti halvány tűzpír. „Korábban — jegyezte meg a gépkocsivezető —, amikor az egész város heteken át égett, más volt a látvány. Leninszkben éjszakánként az egész ég világos volt." A híd valószínűleg majdnem másfél kilométer hosszú volt, bár a sötétben nem tudtuk pontosan megállapítani. A szemközti part jóval meredekebb volt. Áthaladtunk egy elsötétített falun, és utána tizenöt-húsz kilométert tettünk meg a sztyeppen át Rajgorodig.

Egy nagy parasztházban szállásoltak el bennünket. Egy testes harkovi ukrán lány és egy idős, görbe vörös orrú és kefebajuszú zsidó, aki valaha a Donyec-medencében bányászként dolgozott, borscccsal és kitűnően elkészített bárányhússal vendégelt meg bennünket. A férfi

beszédes volt, de nagyon borús kedvű, mert egész családja ott maradt a németeknél. Amikor panaszosan kérlelt bennünket, hogy minél hamarabb nyissuk meg a második frontot, érződött, hogy feleségéért és gyermekeiért könyörög.

Vacsora után felkeresett bennünket Popov vezérőrnagy. Ez volt az első találkozásunk a Sztálingrádi Front parancsnokságának egyik képviselőjével. Jellegzetes volgai arc volt, kiálló pofacsonttal és eleven sötét szemekkel. Modora hivatalosan tartózkodó. Popov egyike volt azoknak, akik a csapatok nagy részének átszállítását szervezték meg a Volgán a Sztálingrádi Front számára, amely november 20-án innen mért csapást Kalacs irányában. „Ezek a hidak — mondta — fontos szerepet játszottak támadásunkban, bár nem az elejétől fogva, mert amíg a folyó be nem fagyott, a szállítmányok nagy részét dereglyéken kellett átvinni. A legnehezebb feladat magának Sztálingrádnak az ellátása volt. Innen nem lehetett megszervezni, hanem csak a szemközti partról. Teljes két héten át, amíg a Volga kellőképpen be nem fagyott, több száz katona kúszott a vékony jégkérgen lőszerrel megrakott szánokat húzva maga után — amennyit a jég elbírt. A németek állandóan lőtték a folyót. És mégis, a katonák többsége eljutott erre a partra. Most a Volga jege elég vastag ahhoz, hogy elbírja a tehergépkocsikat és a lovaskocsikat, bár nem elég erős a harckocsik számára. De ma már sok hidunk van."

Popov tábornok elmondta, hogy egy pontonhíd veréséhez három-öt nap szükséges. A bombázó és felderítő repülések ellenére a németek mégsem tudták meg időben, hogy a szovjet parancsnokság milyen óriási mennyiségű csapatot szállított át a folyón, és amikor megtudták, már késő volt. Minden főként éjszaka történt, nappal pedig a nagy területen kis csoportokban szétbontakoztak a csapatok. A csapatoknak, közölte a tábornok, most van néhány amerikai Dodge-ja és dzsipje, de nem sok; egyúttal egész sereg zsákmányolt tehergépkocsit is használnak Európa majd minden országából, különösen sok a zsákmányolt francia Renault.

Másnap, 1943. január 7-én hóviharban indultunk útnak a teljesen sima és lakatlan kalmük sztyeppeken. Erősen havazott, de nem volt nagyon hideg — mínusz 5—10 C° lehetett. Már nem személygépkocsikon, hanem egy öreg autóbuszon utaztunk, amelyet nemrég még

mentőkocsinak használtak, sebesülteket szállítottak rajta Leninszkbe. Az autóbusz közepén egy kis „burzsujka" vaskályha állt, amelybe Gavrila, egy idős, rég nem borotvált arcú, északorosz típusú muzsik, lelkiismeretesen rakta a fahasábokat. Egy békés természetű medvére emlékeztetett. Időnként a burzsujka vadul füstölni kezdett, és a füst összekeveredett a törött hátsó ajtón behatoló kipufogógázzal. Ez a furcsa külsejű, volt mentőkocsi mintegy jelképezte a jó szállítóeszközök hiányát, amelyben a Vörös Hadsereg még mindig szenvedett.

Gavrilának két fia szolgált a hadseregben, s az egyikről a háború eleje óta semmi hírt sem kapott. Gavrila az egész sztálingrádi csata alatt sebesültvivőként szolgált ebben a mentőkocsiban. „A sebesülteknek nem volt gyönyörűség ebben a csontrázóban utazniuk. De mit ki nem bírnak a mi embereink! Igaz, mielőtt beraktuk őket a kocsiba, mindig adtunk nekik egy morfiuminjekciót..."

Rajgorodtól Abganyerovóig a sztálingrád—kaukázusi vonalon mintegy 100 km, onnan Kotyelnyikovóig további 100 km.

Rajgorodtól kissé nyugatra, a kalmük sztyeppeken tavak láncolata húzódik. Ez volt az első védővonal, amely a németek sztálingrádi ékjének jobb szárnyát fedezte. Messziről, a sűrű hóesésben látható volt az egyik sóstó sötét vízsávja, s kissé távolabb megálltunk, hogy megtekintsük a kilőtt német harckocsik és páncélgépkocsik roncshalmazát. Ezeket a roncsokat elég nagy területen szedték össze a tavak körül, ahol a szovjet csapatok áttörték a románok védelmét. November 20-án és 21-én a románok ezrei adták itt meg magukat. Most már nyomuk sem maradt, legfeljebb néhány havas rohamsisak. A sisakok elején nagy „C" betű és a királyi korona ékeskedett; a „C" betű „Carolt" jelentett, holott Carol már nem volt király.

Amíg a sztyeppen haladtunk, olyan sűrűn esett a hó, hogy a kísérő tiszt, Tarancev ezredes, kétkedni kezdett, vajon elérjük-e úticélunkat. Délután azonban kitisztult az ég, s amikor a sztálingrádi vasútvonalhoz értünk, a fehér sztyepp már vakítóan verte vissza a napsugarakat. Egy helyen átmentünk az Akszaj-folyón, s a túlparton ismét félig behavazott román rohamsisakok és egy sereg szétlőtt gépkocsi hevert, de német rohamsisakot sehol nem láttunk. Az a hely, ahol az utolsó támadás alatt a németek átkeltek az Akszaj-folyón, kissé nyugatabbra volt, és Manstein mindössze néhány nappal azelőtti támadásának nyomaival csak akkor találkoztunk, amikor elértük Abganyerovo és

Zsutovo állomást. Abganyerovót a németek még a nyári támadás idején teljesen szétbombázták, de a vágányokon seregestül álltak a vasúti kocsik és mozdonyok. Zsutovo onnan tizenöt kilométer vasúton, amely párhuzamosan fut az országúttal. Több tehervonat haladt el mellettünk; az oroszoknak már sikerült a vasútvonalat ismét átállítaniuk széles vágányúra.

Zsutovo kellemes külsejű falu volt gyümölcsöskertekkel és kis orosz házakkal. Egy sereg gyermek gyűlt körénk, két fiatalasszony is odajött csecsemővel a karján. Az asszonyok a szokásos történetet mesélték el, hogyan rejtőztek a német megszállás alatt a pincékben. „Hála istennek — mondta az egyik —, a mieink hamar visszajöttek, úgyhogy a németek nem tudták felgyújtani a házakat." A körülöttünk levő tömegben felfedeztem két tízéves fiúcskát. Az egyiken óriási prémsapka volt, amely eltakarta fülét, a másik vagy hat számmal nagyobb katonacsizmát viselt. „Hol szereztétek ezt?" — kérdeztem. „Ezt a sapkát egy halott románról szedtem le" — felelte büszkén az első. „Hát a te csizmád honnan van?" — „Egy halott tisztről, ott fekszik a kertben. Akarja megnézni?" A keskeny ösvényen követtem a fiút. A kertben az almafák között egy halott német feküdt. Arcát belepte a hó, csupasz lába vörösen fénylett, mintha viaszbábué lett volna, Nem volt rajta köpeny, csak vászonzubbony sassal és horogkereszttel. „Miért nem viszik el innen?" — kérdeztem. „Feltehetően a katonák nemsokára elviszik — felelte a csizma tulajdonosa. — Itt sok tiszt van, akiket el kell vinni. A fagyban úgysem lesz velük semmi."

Vajon ez a fiú szívtelen volt? Nem tudom... A németek bűne folytán a háború oly mélyen behatolt életébe, a halál pedig olyan közeli és megszokott útitárssá vált, hogy aligha lehetett őt elítélni. A hullák teljesen megszokott, hétköznapi jelenséggé váltak, és a fiú számára csak jó holttestek és rossz holttestek léteztek.

Kotyelnyikovo, ahol egy hétre megállapodtunk, eléggé nagy, 25 000 lakosú város volt. A németek és románok augusztus 2-től december 29-ig tartották megszállva, amikor Manstein sikertelen sztálingrádi áttörési kísérlete után kiverték őket onnan. Nemsokára hallottam, hogy mit műveltek itt a németek a megszállás alatt. Kotyelnyikovo a megszállás idején mindvégig a hadműveleti övezetben volt, és úgy látszik, a német hadsereg teljhatalmú úrnak érezte magát. Mivel

a németek a körzetet kozákterületnek tekintették, tartózkodtak a tömeges atrocitásoktól. Edgar Snowt és engem a helybeli tanítónő kis faházában szállásoltak el. A tanítónő öreg édesanyjával és Gaj nevű tizenöt éves fiával lakott benne. Férje vasutas volt, és június óta semmit sem tudott róla.

Az, amit Kotyelnyikovóban a negyvenéves tanítónő és később tizenöt éves fia mesélt, nem utalt arra, hogy a németek nagy atrocitásokat követtek volna el. Inkább az tűnt ki belőle, hogy mennyire megvetették az oroszokat, és milyen megaláztatásokat kellett a lakosságnak eltűrnie. De ez is éppen elég volt.

Házuknak két kis helyisége volt, egy konyha és egy hálószoba. A kettő között állt a nagy orosz kemence, amelyből jó meleg áradt. Jelena Nyikolajevna egészséges, molett nő volt, telt karokkal és elöl két aranyfoggal, amelyek csillogtak az egyetlen petróleumlámpa fényében. Miután bemutatott bennünket a nagyanyónak, egy soványka ráncos öregasszonynak, aki a konyha sarkában az elsötétített ablak közelében gubbasztott, fogta a petróleumlámpát és bevezetett bennünket a hálószobába. A nagyanyót otthagyta a sötétben. „A nagymama jól megvan ott — mondta Jelena Nyikolajevna —, megszokta, hogy krumplit is sötétben pucol." A hálószobában két nagy ágy, egy asztal és egy könyvszekrény állt. „Micsoda élet volt itt nálunk az utóbbi hat hónap alatt! — kiáltott fel Jelena Nyikolajevna. — Először románok, aztán németek laktak nálunk — egy harckocsi kezelőszemélyzete, öt ember. Gőgös, kellemetlen emberek, egyébként bizonyára ellenséget láttak bennünk. Nem tudom, milyenek lehetnek békés körülmények között!..." A ház épen maradt, s nem is vittek el belőle semmit, részben kétségtelenül azért, mert itt egyszerűen nem volt mit rabolni: egy könyvszekrény fizika, kémia és orosz irodalmi tankönyvekkel, a falakon számtalan családi kép és ez minden... A németek távozásukkor itthagyták — furcsa volt látni ezeket a holmikat a doni sztyeppeken! — a párizsi Metró térképét és utcajegyzékét, meg a „Wittgensteiner Zeitung" december 4-i számát. A vezércikk címe: „Spanyolország megmentőjének, Francónak 50. születésnapja."

Másnap megismerkedtünk Gajjal. Elég magas növésű, de igen sovány, eleven, értelmes arcú fiú volt. Tiszta, ezüstös hangján csodaszépen beszélt oroszul. „A németek miatt romlottál le ennyire?" — kérdeztem. „Nem, mindig soványka voltam, de a németek alatt az

élet természetesen nem volt gyönyörűség, szörnyen az idegekre mentek; no, és azonkívül nem volt élelmiszer. A múlt évben a mamával Sztálingrádba mentünk, voltunk egy jó orvosnál, és ő azt mondta, hogy makkegészséges, csak vérszegény vagyok... Sajnálom, hogy tegnap este nem voltam itt, de a németek alatt sohasem mentem ki este, és nappal is csak igen ritkán — valahogy nem akarózott. Most pedig szeretném látni társaimat, akikkel együtt jártam iskolába." — „Igen, milyen boldogság — kapcsolódott be Jelena Nyikolajevna a beszélgetésbe —, hogy Gaj most már újra mehet iskolába."

Még sokszor beszélgettem Gajjal. Szívesen beszélt mindenről — magáról, mi akar lenni, a németekről, azokról a filmekről, amelyeket látott. „Szeretem az amerikai filmeket — mondta. Nálunk Kotyelnyikovóban mindenkinek nagyon tetszett »A szerelem dala«, »A nagy keringő« és Chaplin »Nagyvárosi fények« című filmje. A háború előtt igen vidáman éltünk. Úttörő voltam és már a Komszomolban lennék, ha nem jön a német megszállás. Minden gyerek mérnök, orvos vagy tudós akart lenni. Én szeretnék a haditengerészeti iskolába járni. Ha a németek itt maradnak, a lányokkal padlót mosattak, a fiúkkal pedig teheneket őriztettek volna. Nem tekintettek embernek bennünket... Így volt ez a németek alatt. Teleragasztották a házak falait Hitler képével, amelyen ez a felirat állt: »Hitler, a felszabadító«. Nem nagyon volt emberformája — egyenesen vadállati arc. Olyan, mint a maláji dzsungelek vadembere. Szörnyű! A németek kinyitották a templomot. Először román, majd orosz pap tartott istentiszteletet. Egyszer elmentem templomba, amikor még a roman pap misézett. A templom tele volt román katonákkal. Láttam, amint egyszerre mindnyájan térdre borulnak. Aztán egy tányért hordoztak körül és a románok pénz dobtak bele — ki rubelt, ki márkát vagy leit... Nem volt nagy különbség, mert értéke egyiknek sem volt. A márka tíz rubelt ért, de ezek hadi márkák voltak, vízjegy nélkül, lényegében értéktelen papírok... A németek mindent szenvedélyesen tönkretettek. Konyhakertünkben kitépdesték a veteményt. Az utolsó éjjel pedig felgyújtották a városi könyvtárat. Még az én könyvtáramat sem kímélték — mondta Gaj a könyvszekrényre mutatva —, összetépték a folyóiratokat és a könyvekből minden Sztálin és Lenin képet kiszakítottak. A harckocsizók. Furcsa fickók. Látta volna őket karácsonykor. Hogy érzelegtek! Sok ajándékot kaptak Németországból.

Gyertyákat gyújtottak a kis papír-karácsonyfán, kicsomagolták az óriási tortákat, kinyitottak egy sereg konzervdobozt és palackos bort, leitták magukat, és érzelmes dalokat énekeltek." — „Hát te hol voltál ezalatt?" — „Mindig itt — a konyhában." — „Nem kínáltak meg borral vagy egy darab tortával?" — „Természetesen nem, ez eszükbe sem jutott. Nem tartottak bennünket embernek." — „És te nem voltál éhes?" — „De igen, éhes voltam, de utáltam volna lakmározásukban részt venni." Gaj egy öngyújtót vett elő a zsebéből. „Itt felejtették. Az ágy alatt találtam. Nincs gyufánk, és ezért hasznos jószág. De nem akarok semmit sem ezektől az emberektől... Igen, erősen lesoványodtam. Valószínűleg a bombázások mentek az idegeimre, no meg az az érzés, hogy nem vagyok többé ember. A németek állandóan ezt hajtogatták. Senkit sem tiszteltek — akár le is vetkőztek volna nők előtt. Számukra egyszerű rabszolgák voltunk. Ráadásul élelmiszer sem volt — a kolhozpiac nem árult. És amikor nem kapunk zsírt, ez igen káros a szervezetre" — fejezte be mint valami kis tudós.

Jelena Nyikolajevna sokat beszélt magáról és anyjáról, a nagymamáról. Utolsó élő leszármazottja volt egy kozákcsaládnak. Apja paraszt volt és egy kozáktelepen élt a Don mellett. De nem sokat értett a gazdálkodáshoz, ezért tönkrement a polgárháború idején. Akkor eladta gazdaságát egy kuláknak 10 zsák lisztért, és a család átköltözött Novocserkasszkba. Apját és bátyját elvitte a tífuszjárvány. „Akkor 18 éves voltam. Beléptem a Komszomolba, és énekelni tanultam a novocserkasszki zeneiskolában, ahol egy kis ösztöndíjat kaptam." Az ösztöndíjból azonban nehéz volt megélni, annál is inkább, mert még anyját is el kellett tartania. Ezért, amikor leendő férje, egy vasutas, feleségül kérte, igent mondott.

„Férjem — jó ember, ha nem is nagyon művelt. De igazi bolsevik hagyományokon nevelkedett. Apja szintén negyven évet szolgált a vasútnál, és magától Kaganovicstól kapott egy aranyórát, amelybe bevésték a nevét." Miután férjével együtt átköltözött Kotyelnyikovóba, Jelena Nyikolajevna előadó lett egy elemi iskolai tanítóképző levelező tagozatán.

A sarokban ülő nagymama pedig elmondta, milyen szörnyű volt, amikor németek jöttek a házba. „Egész idő alatt sírtam, azt gondoltam, hogy nemsokára meghalok, és szörnyű volt kedveseimet ilyen bajban hagyni... De most, hogy a drága mieink visszatértek, azt

gondolom, hogy száz évig is elélek" — mondotta és kicsike ráncos arca fogatlan mosolyra húzódott... Aztán, mintha csak magának beszélne, folytatta: „Valamikor alkalmam volt megismerni az angol és amerikai urakat. Férjem kocsis volt. Szép, rugós hintójával angol és amerikai urakat vitt a Don túlsó partjára. Mérnökök voltak. Ez már nagyon régen volt, még a cár alatt..."

És mit hallani Jelena Nyikolajevna férjéről, a vasutasról? Legutoljára 1942 júniusában hallottak róla egy hírecskét. Abban az időben Voronyezsben volt. Most, amikor Kotyelnyikovóban ismét működni kezdett a posta, talán hamarosan kap róla hírt. Talán, de lehet, hogy nem...

„Mit nem beszél — mondta Jelena Nyikolajevna (nem mintha bárki mondott volna valamit) —, a mi szovjethatalmunk jó hatalom. Még a nagymama is igen megszerette, bár eleinte nagyon furcsának tartotta. Nézzék csak ezt a mi házunkat. Csak öt rubelt fizetek érte havonta. Egy országban sem lehet kapni egy ilyen házat ennyi pénzért."

Ez a család a heterogén elemek valóban csodálatos kevereke volt: a nagyanyó még emlékezett a „régi jó cári időkre", az anya kozákszármazású, kispolgári ösztönökkel; az apa igazi szovjet proletár; és a fiú, aki jobb jövőjét csak a szovjet rendszerben tudja elképzelni, amely oly nagy jelentőséget tulajdonít a tanulásnak. Bármilyen különbség volt is azonban közöttük, a németeket egyaránt gyűlölték.

A németek augusztus 2-án oly váratlanul foglalták el Kotyelnyikovót, hogy a lakosságnak csak körülbelül egyharmadát sikerült elszállítani, méghozzá szörnyű körülmények között. A vasúton a bombázástól és az országúton a géppuskatűztől sokan meghaltak; az asztrahanyi sztyeppre elhajtott állatok tetemes része szintén elpusztult a légitámadások alatt. Tyerehov a helyi végrehajtó bizottság elnöke, aki a város felszabadulása utáni napon ismét átvette hivatalát, elmondotta, hogy a németek négy embert lőttek agyon egy szovjet tiszt bújtatása miatt. Mintegy 300 embert — főként fiatalokat — rabszolgamunkára hurcoltak el Németországba. Ha a németeknek több idejük lett volna, jóval több szovjet embert hurcolnak el és tönkreteszik az egész várost. Voltak, mondta Tyerehov, akik önként együttműködtek a németekkel, másokat, köztük néhány vasutast, erőszakkal besoroztak a „policáj"-ba, és ha a látszat kedvéért kellett is tenniük valamit,

hűek maradtak a szovjethatalomhoz. A németekkel való „túlságos barátkozás" bizonyos eseteit még le kell nyomozni...

A németek még mindig meglehetősen élénk légi tevékenységet folytattak. Az egyre távolabbi repülőtereikről — a legközelebbi bázis most Szalszk volt, Kotyelnyikovótól 200 km-re és 350 km-re Sztálingrádtól — továbbra is indították szállítógépeiket, amelyek utánpótlást vittek Paulus bekerített hadseregének. Ezeket tucatszámra lőtték le, és csak igen kevésnek sikerült átjutnia. Göring Hitlernek tett ígérete, hogy naponta 500 tonna különféle rakományt szállít Sztálingrádba, merő blöffnek bizonyult. Sok fogságba esett német pilóta, akiket alkalmam volt látni azokban a napokban, teljesen magán kívül volt az „öngyilkos feladattól", amelyet végrehajtani kényszerült, és nem hitt benne, hogy a németeknek sikerül tartani magukat Sztálingrádban. Egyébként egyesek azt állították, hogy tavasszal új német támadás kezdődik és beveszik Sztálingrádot. Rosztovot „természetesen" nem adják fel. A fogoly német gyalogosok (közülük sokan egy teljes hétig bolyongtak a pusztában és megpróbálták utolérni gyorsan visszavonuló csapataikat, s közben szörnyen kiéheztek), még demoralizáltabb állapotban voltak. A fanatikus nácik, különösen a „Göringfiúk" még mindig kizártnak tartották Németország vereségét, de úgy vélték, hogy a háború döntetlenül végződhet. *Ez* már Sztálingrád hatása volt.

Az arcvonalhoz legközelebb eső pont, ahol megfordultunk, a Kotyelnyikovótól 90 km-re, a sztálingrád—kaukázusi vasútvonalon fekvő Zimovnyiki volt. A németek mindössze két napja hagyták el a várost, és most elkeseredett utóvédharcokat vívtak innen öt kilométerrel délre. Intenzív légi tevékenység folyt. Miközben Zimovnyiki felé haladtunk a teljesen sík, hóval borított sztyeppen (útközben egy óriási lőszerraktárat láttunk, amelyet a németek sietségükben otthagytak), fejünk felett percenként húztak el a szovjet vadászok. A közelben légiharc folyt, azonkívül a vadászok támadták a visszavonuló németeket. Most azonban a németek lassabban vonultak vissza, s annak a két páncéloshadosztálynak a maradványait, amelyek megpróbáltak Sztálingrádhoz áttörni, megerősítették a Kaukázusból odairányított „Wiking" SS-hadosztállyal. Az ágyúdörgést teljesen tisztán hallottuk, és egyszer a közelünkben csapódott be egy gránát, amelyből sárga füst-

felhő tört elő. Délről időnként hangos süvítés hallatszott — a híres „Katyusák" dolgoztak. A festői városkát erősen megrongálta az ellenséges tüzérség, a gabonatároló még mindig égett. A helyi lakosok ugyanazt mondták, amit már más felszabadított városokban is hallottunk. Négy napig, amíg Zimovnyikiben folyt a harc, a pincében ültek, ennivalójuk igen kevés volt, víz helyett pedig hóval oltották szomjukat.

A házakon még mindig ott függtek a román és német utcanévtáblák; a Lenin-emlékműből csak egy láb maradt épen. A nagy klubépületet a németek laktanyának rendezték be. A padló szalmával volt leterítve, azon aludtak. A színpadot még mindig fenyőágak díszítették, az asztalokon és a szalmán a karácsonyi vacsora maradványai hevertek — tucatnyi üres boros- és konyakosüveg, főként francia címkéjűek, üres konzerves dobozok, cigaretta- és kekszcsomagok. Itt egy halom folyóirat. Az egyikben láttam egy fényképet, amely német katonákat ábrázolt, egy Fekete-tenger partján levő ház verandáján ültek és napoztak — talán Anapában? Ugyanott volt egy cikk, amelynek címe „Der herrliche Kaukasus und die Schwarzseeküste" („A pompás Kaukázus és a Fekete-tenger partja"). Mint látható, akkoriban a németek a Kaukázusban teljesen otthon érezték magukat. Most pedig olyan gyorsan elkotródtak onnan, ahogy csak a lábuk bírta...

Jóval félelmetesebb volt az a látvány, amely a klubépület mögötti kis kertben tárult szemünk elé. Szovjet katonák tömegsírt ástak azoknak a bajtársaiknak, akik Zimovnyikiben estek el mindössze két-három nappal azelőtt. Itt, a kertben 70 vagy 80 tetem volt sorba rakva, amelyek szörnyű testhelyzetekben merevedtek meg: az egyik ülő helyzetben, mások szélesre tárt karokkal, volt akinek a feje hiányzott; néhány idős, szakállas férfinak és 18—19 éves fiúnak a szeme nyitva volt... Vajon hány ilyen tömegsírt ástak naponta az egész, óriási kiterjedésű arcvonalon...

Malinovszkij marsall, aki életének utolsó éveiben egy testes, láthatólag nem sok humorérzékkel rendelkező ember volt, 1943-ban egész másként nézett ki. Az akkoriban energikus, fiatal — 44 éves — altábornagy nagyszerű típusa volt a hivatásos katonának, aki elegáns egyenruhát viselt, dús sötét haját hátrafésülte és napégette kerek arcán néhány hetes szakadatlan menet után sem lehetett felfedezni a fáradtság legkisebb jeleit sem. Koránál jóval fiatalabbnak látszott.

Abban az időben Malinovszkij még a 2. gárdahadsereg élén állt, amely a főszerepet játszotta abban, hogy visszaverték Manstein kotyelnyikovói csoportosításának a támadását. Az a sors várt rá, hogy nemsokára átvegye Jerjomenkótól a Sztálingrádi Front parancsnokságát (amely most a Déli Front nevet kapta), és 1943 februárjában visszafoglalja Rosztovot a németektől.

Malinovszkij január 11-én fogadott bennünket törzsénél, amely egy Don menti nagy falu tágas iskolaépületében volt elszállásolva. Miután elmondta, hogy az első világháború alatt az orosz expedíciós csapatok katonája volt Franciaországban, vázolta a sztálingrádi támadó hadművelet első szakaszát, amely a német csapatok bekerítésével és a Vörös Hadsereg nyugati előrenyomulásával fejeződött be. A második szakasznak december 16-án kellett kezdődnie, de Manstein megelőzte az oroszokat azzal, hogy december 12-én támadást indított Sztálingrád irányába. Malinovszkij elmondotta, hogy ez a csapásmérő csoportosítás három gyalogos- és három páncéloshadosztályból állt, amelyek közül egyet a Kaukázusból, egy másikat pedig Franciaországból irányítottak oda. A hadosztályok mintegy 600 harckocsival rendelkeztek és erős légi támogatást kaptak.

Malinovszkij először a szovjet csapatok december 12 és 16-a közötti utóvédharcairól, a következő héten az Akszaj- és a Miskova-folyók mentén vívott harcokról, a németeket Zimovnyikin túlra visszavető ellencsapásról és még egy, a németek tormoszini csoportosítását a Don középső szakasza mentén szétzúzó támadásról beszélt, majd több fontos megállapítást tett:

„A németeken először látszanak a komoly zavarodottság jelei. A keletkezett hézagokat megpróbálják betömni, ezért egyik helyről a másikra dobják át csapataikat, ami a tartalékok hiányára utal. Sok német egység rendezetlenül vonul vissza nyugat felé, és óriási mennyiségű harceszközt hagy hátra. Az ilyen csapatok könnyen sebezhetővé válnak repülőink számára. A hitlerista csatlósok erőinek zömét teljesen szétzúztuk.

A foglyul ejtett német tisztek igen kiábrándultan beszéltek főparancsnokságukról és magáról a führerről. Annak a magabiztosságnak, amely nyáron még jellemezte őket, nyoma sem maradt.

Közlekedési útvonalaink meghosszabbodtak, s emiatt jelentős nehézségeink vannak, de elég sikeresen birkózunk meg velük. A Vörös

Hadsereg kétségtelenül előnyére változott meg. Szervezeti felépítésében 1942 nyarán néhány valóban forradalmi változás történt.

Csapataink támadó szelleme ma sokkal jobb, mint azelőtt. Az 1942—1943. évi téli támadásunk jóval szélesebb arcvonalon folyik, mint az 1941—1942. évi téli támadás. Katonáink ma sokkal tapasztaltabbak, és gyűlölik a németeket. Most képesek rá, hogy tartsák magukat olyan helyzetekben is, amelyek egy évvel ezelőtt elviselhetetlennek látszottak — például akkor, amikor 150 ellenséges harckocsi támad. Manstein utolsó támadása alatt páncéltörő eszközökkel jól felszerelt egységeink sikeresen vertek vissza ilyen rohamokat."

A németek sztálingrádi bekerítéséről Malinovszkij ezt mondta: „Sztálingrád — reménytelen helyzetű fegyveres hadifoglyok tábora. A »katlan« felszámolása már megkezdődött, és azoknak az óriási veszteségeknek, amelyeket a németek Sztálingrádban elszenvednek, döntő jelentőségük lesz a háború kimenetele szempontjából. Minden olyan próbálkozás, hogy Sztálingrádot légi úton lássák el, most, amikor a német vadászok nem tudják kísérni a szállítógépeket, teljesen kudarcba fulladt."

Ennek ellenére úgy vélekedett, hogy a németek még erősek a levegőben, és sok harckocsijuk van. Az SS-csapatok katonái dühödten verekszenek, ami pedig a többi német csapat harci tulajdonságait illeti, ezek nagyon eltérők.

Malinovszkij 1943-ra vonatkozóan óvatosan nyilatkozott: elég határozottan kijelentette, hogy Rosztovot fel fogják szabadítani, de „egyelőre" nem akart mást ígérni. Véleménye szerint a németek még képesek korlátozott erejű ellentámadások végrehajtására, de döntő jelentőségűekre már nem. Hangsúlyozta, hogy az oroszokra újabb nehéz megpróbáltatások várnak, hogy a „történelemben eddig példátlan" áldozatokat hoznak, és felszólította a szövetségeseket, hogy fejtsenek ki nagyobb erőfeszítéseket Nyugaton. Az észak-afrikai partraszállás, úgymond, csak szerény kezdet: csupán jelentéktelenül gyengítette a német nyomást Keleten. Ezen az arcvonalon a szövetségesektől kapott technikát még nem alkalmazták, bizonyos számú tehergépkocsitól eltekintve.

Malinovszkij kitűnő ebéddel vendégelt meg bennünket, s a végén

zsákmányolt francia konyakkal és német szivarokkal kínált. Szellemesen és fesztelenül társalgott velünk, és felelevenített néhány epizódott az első világháború alatti franciaországi tartózkodásából. Befejezésül meleg és baráti pohárköszöntőt mondott:

„A győzelem — minden katona életében a legboldogabb pillanat, és én nem sajnálom az erőfeszítéseket kivívása érdekében. Mi, szovjet emberek, ismerjük azokat a technikai nehézségeket, amelyek az európai második front megnyitását akadályozzák. Jelenleg egyedül harcolunk, de erősen hisszük, hogy a második frontot igen hamar megnyitják. Mondják el népeiknek, hogy milyen tiszták és világosak céljaink és indítékaink. Szabadságot akarunk, és most ne rágódjunk szabadságfogalmunk bizonyos eltérésein, ez másodrangú kérdés. Győzelmet akarunk, hogy a háború ne ismétlődhessen meg többé."

Még aznap este megnéztünk néhány német pilótát, akiknek gépeit nem sokkal azelőtt lőtték le az oroszok, és utána az erős hóvihar ellenére visszaindultunk kotyelnyikovói „bázisunkra".

Január első felében, bár sokszor erősen havazott, az időjárás viszonylag enyhe maradt, mínusz 5—10 °C körül ingadozott. Csak mikorra befejeződött az a hadművelet, amely Sztálingrádot megtisztogatta az ellenséges csapatok maradványaitól, vagyis január második felében és február első napjaiban, kezdődtek az erős fagyok: mínusz 30—40 °C-ig szállt le a hőmérő higanyszála. Erről magam is meggyőződtem, mert két hét múlva újból visszatértem Sztálingrád körzetébe, de ezúttal már magában a városban is jártam.

SZTÁLINGRÁD: A HALÁLTUSA

Január 1-én a Szovjet Tájékoztató Iroda terjedelmes különjelentést adott ki a Vörös Hadsereg sztálingrádi és doni támadása első másfél hónapjának eredményeiről. A hat hétig tartó harc során, szólt a jelentés, a szovjet csapatok 22 ellenséges hadosztályt kerítettek be és 36-ot zúztak szét.

Most hozzá kellett látni a sztálingrádi német „katlan" felszámolásához. A bekerített németeknek már nem volt miben reménykedniük. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a sztálingrádi csapdába esett katonák már teljesen felismerték helyzetük szörnyűségét. A tisztek

állandóan azt hajtogatták, ne nyugtalankodjanak amiatt, hogy gyorsan csökkennek élelmiszeradagjaik, a führer gondoskodik róla, hogy minden jól végződjék, bár Mansteinnak nem sikerült felmentenie őket. Mindenesetre, mondták a katonáknak, az, hogy ők Sztálingrádban vannak, óriási nehézségeket okoz az oroszoknak, és nagy szolgálatot tesz a führernek meg a hazának.

Paulus csapatai november 23-a óta voltak bekerítve, és készleteik a végét járták. Göringnek az az ígérete, hogy légi úton naponta 500 tonna élelmiszert, üzemanyagot és lőszert szállít Sztálingrádba, humbugnak bizonyult. A repülőgépek hamarosan csak napi 100 tonna rakományt szállítottak, december végére pedig még ennél is kevesebbet. A lelőtt repülőgépek száma napról napra növekedett. December közepétől kezdve a katonák a román lovashadosztály otthagyott lovait vágták le.

A németek egyre súlyosabb lőszerhiánya sokat változtatott a 62. és 64. szovjet hadsereg helyzetén, amelyek Sztálingrád körzetében szívósan tartottak néhány támpontot. Most már szinte teljes biztonságban szállították az óriási kondérokat a meleg étellel a peremvonalban levő harcosoknak, akik alig 40 méterre voltak a németektől. Nappal egész kocsisorok kelhettek át biztonságosan — persze sztálingrádi fogalmak szerint — a Volgán.

December végén Grosszman ezt írta a „Krasznaja Zvezdá"-ban:

„...Azok a németek, akik szeptemberben betörtek valamelyik utcába, beköltöztek a házakba és vidám szájharmonika muzsikára táncoltak, azok a németek, akik éjjel lámpával közlekedtek, nappal pedig a lőszert tehergépkocsikon szállították, most elrejtőztek a föld alá, elbújtak a kőromok között... Számukra itt nincs nap... huszonötharminc töltényt kapnak naponta, és az a parancsuk, hogy csak rohamozó csapatokra tüzeljenek. Napi fejadagjuk 100 gramm kenyér és lóhús. Úgy ülnek a kőpincékben, mint szőrrel benőtt vademberek, és falják a lóhúst... És elkövetkeztek számukra a szörnyű napok és éjszakák. Úgy rendeltetett, hogy itt érje utol őket a bosszú, a hideg romok között, a decemberi orosz égbolt hideg és részvétlen csillagai alatt."

Így állt a dolog magában Sztálingrádban, de nem volt jobb a nyílt sztyeppen sem, a „gyűrű" középpontjának a közelében, Gumrakban vagy a pitomnyiki repülőtéren, ahova most oly kevés „Ju—52"-esnek

sikerült eljutnia. Nyugaton a német csapatokat messzire visszakergették a szalszki sztyeppre meg a Don mögé, és a Sztálingrádban levő németek reménytelenül el voltak vágva az egész világtól.

Január első felében a Doni Front csapatai Rokosszovszkij és Voronov parancsnoksága alatt a Don és a Volga közti sztyeppeken az utolsó nekirugaszkodásra készülődtek. Ámde tudták azt, hogy a „gyűrű"-ben levő németeknek még sok harceszközük van, és el akarták kerülni a felesleges vérontást, ezért a szovjet parancsnokság január 8-án ultimátumot intézett Paulushoz.

„Az Ön bekerített csapatai súlyos helyzetben vannak. Éheznek és fáznak. A kemény orosz tél még csak most kezdődik... Önnek semmilyen reális reménye sincs a bekerítés gyűrűjének az áttörésére. Az Ön helyzete reménytelen, és semmi értelme sincs a további ellenállásnak."

A szovjet parancsnokság ezzel kapcsolatban felszólította a németeket, hogy szüntessék meg a harcot és adják meg magukat a szokásos, teljesen humánus feltételek mellett. Az ultimátum azzal a figyelmeztetéssel végződött, hogy elutasítása esetén „a Vörös Hadsereg és a Vörös Légiflotta egységei kénytelenek lesznek megsemmisíteni a bekerített német csapatokat, amelyért Önt fogja terhelni a felelősség."

Az ultimátumot elutasították, de nem azonnal. A német tábornokoknak, úgy látszik, időre volt szükségük, hogy kikérjék Hitler véleményét és mindent átgondoljanak. Később Sztálingrádban a szovjet tisztek elmesélték, hogy az ultimátum átnyújtása után valamilyen baljós csend következett, s mindkét oldalon hallgattak az ágyúk. Nemcsak a hivatalos szovjet megbízottak, hanem más személyek (köztük egy törzstiszt, akit ismertem) is átmerészkedtek a semleges övezeten, beszélgettek a németekkel, igyekezvén meggyőzni őket, hogy tegyék le a fegyvert. Hitler azonban még csak hallani sem akart semmiféle kapitulációról, „ami pedig von Mansteint illeti, ő most szintén előnyösebbnek tartotta magára nézve, hogy feláldozza a sztálingrádi »katlanban« levő német—román csapatokat és nem tájékoztatta Paulust a való helyzetről. Így arra kényszerítette, hogy sötétben tapogatózzék."[145]

A szovjet csapatok támadása január 10-én reggel 8 órakor kezdődött a „katlan" déli és nyugati oldalára lőtt tüzérségi zárótűzzel, amelyben 7000 löveg és aknavető vett részt. A tüzérség sűrűsége helyenként 170

löveg és aknavető volt arcvonal-kilométerenként. Ezalatt a repülőgépek bombázták a mélységben levő német állásokat. Egy óra múlva megindultak a harckocsik és a gyalogság. Annak ellenére, hogy a németek, akik ezt az egész körzetet jól megerődítették és elkeseredetten ellenálltak, az oroszok az első napon helyenként 5—8 km-t nyomultak előre.

Háromnapos szívós harc kellett hozzá, hogy levágják a „katlan" nyugati végét, mintegy 250 km²-t. A következő napokban jóval gyorsabb volt az előrenyomulás; az oroszok a „katlan" egész középső részét elfoglalták, Pitomnyikot is, ahol a legnagyobb német repülőtér települt.

A szovjet parancsnokság január 17-én ismét felszólította Paulust a fegyverletételre, és jóllehet legalább két német tábornok — von Seydlitz és Schlömmer — az elfogadás mellett kardoskodott, Paulusnak még mindig nem volt felhatalmazása rá. Addigra az oroszok a bekerített csoportosítás területének majdnem a felét elfoglalták, a németek azonban még mindig igen szívósan ellenálltak.

Január 22-én a Doni Front csapatai megkezdték utolsó, befejező támadásukat. A németek most rendezetlenül vonultak vissza Sztálingrád felé, és az oroszok január 24-én elérték Sztálingrád „külső védővonalát", amelyet szeptember 13-a előtt tartottak. A hihetetlen nélkülözéseket átélt német katonák, írta Zamjatyin ezredes, szovjet katonai szakértő, most már világosabban kezdték felismerni helyzetük reménytelenségét és csoportosan kezdték megadni magukat. Ugyanakkor az elvonuló németek helyenként megölték sebesültjeiket és betegeiket — csak hogy ne szolgáltassák ki őket a győzteseknek.

Mindennek ellenére Hitler és Manstein még mindig ragaszkodott hozzá, hogy a sztálingrádi „katlanban" levő németek ne szüntessék be az ellenállást. Paulust tábornaggyá léptették elő, bár állandóan jelentette Mansteinnak a további ellenállás reménytelenségét. Egyes német források szerint meggyorsult mind a tisztek, mind a katonák demoralizálódása; undorító jelenetek fordultak elő Gumrakban, az utolsó repülőtéren, ahol a tisztek óriási összegekkel vesztegették meg a pilótákat, hogy helyet kaphassanak a repülőgépen.[146]

Január 26-án a szovjet csapatok észak és nyugat felől is egyidejűleg betörtek Sztálingrádba, és a Mamaj-kurgánon végre egyesültek Csujkov 62. hadseregének csapataival, amelyek egész decemberben és

januárban állandóan nyugtalanították a németeket, különösen a Mamaj-kurgán, a „Barikád" és a „Vörös Október" gyár körzetében.[147]

Bár a németek, és különösen a románok (köztük Dimitriu tábornok is) most már csoportosan adták meg magukat, mivel január 20-a óta úgy látszik, még a korábbi szűkös fejadagot is nélkülözniük kellett, a következő öt napon Sztálingrád utcáin még meglehetősen heves harcok folytak. Paulus tábornagy csak január 31-én adta meg magát az Unyivermag áruház pincéjében levő törzsszállásán.

Később, amikor Sztálingrádba eljutottam, attól az embertől hallottam az eset lefolyását, aki Paulust elfogta: egy szőke hajú, pisze orrú és mosolygós arcú fiatalembertől, Fjodor Mihajlovics Ilcsenko főhadnagytól, akit mindenki csak „Fegyának" becézett. Fegya túláradó buzgalommal mesélte el történetét, hogyan fogott el egy főhadnagy egy tábornagyot.

Január 31-én, a Hitler hatalomra jutásának tizedik évfordulóját követő napon (Hitler ezen a napon nem mondta el szokásos rádióbeszédét) a szovjet magasabbegységek minden oldalról előrenyomultak a város központja felé. A fagysérült, éhező németek még mindig ellenálltak. A 64. hadsereg nyugat felől támadó egységei hatalmas tüzérségi előkészítés után először elfoglalták az áruház előtti egész teret, majd körülvették magát az épületet. Időnként a lángszórók is működésbe léptek. Ilcsenko elmondta, hogy napközben három fogságba esett német tiszttől megtudta, hogy Paulus az áruház pincéjében van. „Akkor elkezdtük ágyúzni az épületet (egységem az utca túlsó oldalát foglalta el, az áruház oldalbejáratával szemben), és amint az épületbe kezdtek becsapódni a lövedékek, Raske vezérőrnagy megbízottja hirtelen kipattant az ajtón és elkezdett integetni kezével. Bár ez igen kockázatos volt, mégis átmentem az utcán, és odamentem hozzá. Ekkor a német tiszt tolmácsot hívott és azt mondta: »A legmagasabb parancsnokokkal kíván beszélni a mi főparancsnokunk.« Erre én ezt feleltem: »Nos, a mi legmagasabb parancsnokunknak sok egyéb dolga van. Nincs itt. Kénytelen lesz megelégedni velem.« Ezalatt a mieink tovább lőtték az épületet a tér másik oldaláról. Hívtam a mieinket, s tizenkét harcos meg két tiszt csatlakozott hozzám. Természetesen, mindnyájan fegyvert viseltek, mire a német tiszt ezt mondta: »Nem, főparancsnokunk azt kéri, hogy csak egy vagy két ember jöjjön önök közül.« Mire én: »Majd ha fagy. Egyedül nem megyek.«

Végül elhatároztuk, hogy hárman megyünk. Nos, hárman lementünk a pincébe. Most üres, de látta volna csak akkor! Zsúfolva volt katonákkal — sok százan voltak. Rosszabb, mint a villamoson. Mindnyájan piszkosak, leromlottak voltak, és áradt belőlük a bűz! Valamennyien szörnyen ijedt képet vágtak. Ide menekültek az aknavetőtűz elől."

Ilcsenkót és a két harcost Raske vezérőrnagyhoz és Paulus vezérkari főnökéhez, Schmidt altábornagyhoz vezették. Raske azt mondta, hogy ők fognak tárgyalni a fegyverletételről, mert Paulus „tegnap óta egy kérdésre sem válaszol". Mindez Ilcsenko szerint kissé különös volt, sehogy sem tudta eldönteni, hogy ki itt a főnök. Talán Paulus átruházta jogkörét Raskéra, vagy egyszerűen nem akar személyesen részt venni a kapitulációban, vagy talán valami nézeteltérés van Paulus és a többiek között? Ilyesmi aligha lehetett, hiszen Raske és Schmidt időnként bement Paulus szobájába, nyilván azért, hogy a küszöbönálló fegyverletételről beszéljenek vele. Az is lehet, hogy Paulus egyszerűen nem akart személyesen tárgyalni egy egyszerű szovjet főhadnaggyal. Végül is Ilcsenkót bevezették Paulus szobájába. „Vaságyon feküdt — mesélte Ilcsenko —, egyenruhában, borotválatlanul, és tekintete, megmondom őszintén, komor volt. »No — mondtam —, vége.« Szánalmas tekintetet vetett rám és bólintott. Amikor átmentünk a szomszéd szobába — tudja, a folyosó még mindig tele volt katonákkal — Raske így szólt: »Van egy kérésem. Biztosítsa, hogy megfelelő gépkocsin és megbízható őrizet alatt szállítsák el innen, nehogy a vöröskatonák megöljék, mint valami csavargót.«" Ilcsenko elnevette magát. „Azt mondtam: «Rendben«. Paulusért valóban gépkocsit küldtek, és Rokosszovszkij tábornokhoz vitték. Hogy utána mi történt, nem tudom. A következő két napon a hadifoglyokat vettük át. A többiek, azok, akik a város északi részén voltak, három nap múlva szintén letették a fegyvert. De még Sztálingrádnak ebben a kerületében is, Paulus foglyul ejtése után is voltak csetepaték néhány órán át. Ám, amikor a németek megtudták, hogy mi történt, már simán kezdték megadni magukat."[148]

Ugyanakkor még 15 tábornok adta meg magát, s utána megkezdődött a csapatok tömeges fegyverletétele. Sztálingrád északi részén azonban az utolsó ellenállási góc még tartotta magát. A szovjet repülőgépek a makacskodó németeknek erre a csoportjára egész röp-

lapesőt dobtak le. A röplapokra fénykép volt ragasztva, amely Paulust ábrázolta, amint éppen kihallgatja egy szovjet tábornok. Valószínű, hogy az oroszoknak nem állt rendelkezésükre a klisé gyors elkészítéséhez szükséges felszerelés, de az is lehet, hogy úgy gondolták, az „igazi fénykép" nagyobb hatású lesz. Végül is be kellett vetni a nehéztüzérséget, és a német csapatok utolsó csoportja csak ezután, február 2-án tette le a fegyvert. Köztük volt még nyolc tábornok, néhány fanatikus náci, mint például von Arnim altábornagy, az Észak-Afrikában hírnevet szerzett von Arnim unokatestvére. Addigra már több mint 40 000 német katona és tiszt adta meg magát.

A február 2-án kiadott szovjet hivatalos jelentés szerint a szovjet csapatok novemberben 330 000 embert kerítettek be. Ámde november 23-tól január 10-ig, amikor a sztálingrádi „katlan" felszámolása megkezdődött, 140 000 német pusztult el harcban, vagy a hidegtől és betegségektől. Von Kulowski ezredes, a 6. hadsereg főszállásmestere szerint, január 10-én az élelmezési jegyzéken 195 000 ember szerepelt, a Todt-szervezet[149] és a rendőrség állományával együtt. Fogságba esett 24 tábornok, köztük egy tábornagy és 2500 tiszt. A foglyok száma e jelentés szerint összesen 91 000 volt, amiből az következett, hogy január 10-től február 2-ig további mintegy 100 000 ember esett el vagy halt meg, a novemberi bekerítés óta pedig több mint 200 000 német. Ez az összefoglaló jelentés, amely január 10-től kezdve az egész hadműveletet felöleli, felsorolja a hadizsákmányt: 750 repülőgép, 1550 harckocsi, 480 páncélgépkocsi, 8000 löveg és aknavető, 61 000 tehergépkocsi, 235 fegyver- és lőszerraktár és számos egyéb felszerelési tárgy.

1943. február 2-án a Doni Front csapatai befejezték az ellenség bekerített csoportosításának a szétzúzását és megsemmisítését. 22 hadosztályt vertek szét vagy ejtettek foglyul.[150] Sztálingrádban befejeződött a harc.

Oroszország nem ujjongott hangosan, de boldog volt — először a háború eleje óta igazán boldog. Most már mindenki biztosra vette a győzelmet. Az embereket a mély, bár tartózkodó nemzeti büszkeség érzése töltötte el. Most végre világossá vált, hogy a sok szenvedés, nehézség és veszteség nem volt hiábavaló. És mindenkit mélységes megelégedés töltött el amiatt, hogy a németeknél háromnapos nem-

zeti gyászt rendeltek el. Ez olyan megaláztatás volt, amelyet a náci kormány és a német nép teljesen megérdemelt.

Senki sem kételkedett abban, hogy ez volt a második világháború fordulópontja, amelyre oly régen vártak.

Másnap a szovjet lapokban megjelentek az első fényképek a fegyverletétel jeleneteiről: a hadifoglyok hosszú sora menetel a Volga jegén át; Paulus igen feszült arckifejezéssel ül az asztalnál egy kis szobában, mellette Rokosszovszkij és Voronov, akik éppen kihallgatják, és Gyatlenko őrnagy, a fiatal tolmács; a fogoly tábornokok csoportja a hómező közepén; oldalt áll hunyorítva és a németeknek majdnem hátat fordítva a magas prémsapkát viselő Dimitriu tábornok. Nyilvánvalóan neheztelt a németekre, hiszen 12 napig még a korábbi éhkopp fejadagtól is megfosztották a románokat.

Az újságok a 6. hadsereg történetét is megírták, amely von Reichenau parancsnoksága alatt betört Belgiumba, bevonult Párizsba, majd részt vett a jugoszláviai és görögországi betörésben. 1942-ben Harkovból Sztálingrádig tört előre. Hitler különösen büszke volt erre a hadseregére és kolosszális csapásmérő erejére. A lapok Paulus élettörténetét is megírták, aki részt vett az első világháborúban, s nemrég Lengyelországban és Franciaországban harcolt.

A németek azt terjesztették, hogy Paulus öngyilkos lett. Két nap múlva azonban személyesen volt alkalmam látni őt és a Sztálingrádban foglyul ejtett többi német tábornokot is.

„KAUKÁZUS — ODA-VISSZA"

„Kaukázus — hin und zurück" (Kaukázus — oda-vissza) — nem minden irónia és keserűség nélkül mondták ezt a német katonák, amikor már mindenen túl voltak. A Kaukázus német megszállása fél évig tartott. 1942 augusztusában óriási területet foglaltak el a Kaukázusban olyan gyorsan, amilyen gyorsan 1943 január—februárban el kellett takarodniuk onnan.

A Kaukázus sürgős kiürítése természetesen egyenes következménye volt annak, hogy Sztálingrádnál bekerítették a német csapatokat és utána a Vörös Hadsereg elfoglalta a Don-medencét. Ha 1943 januárjában sikerül lezárniuk a rosztovi folyosót, vagy ami még jobb,

a Tamany-félszigetet is elfoglalniuk — a németeknek ezt a Kercs-földszorosan át a Krímbe vezető visszavonulási útját —, valamennyi Kaukázusban levő német erő csapdába esett volna.

1942 utolsó öt hónapjában, amikor minden figyelem Sztálingrádra összpontosult, a szovjet sajtó viszonylag keveset foglalkozott a kaukázusi eseményekkel, és még utána több évvel is igen keveset írtak az ottani harcokról. Ennek a hadjáratnak az első szakasza az egyik legnehezebb időszak volt a szovjet parancsnokság számára, annál is inkább, mivel előzőleg 1942 július végén elvesztette Rosztovot. Annak ellenére, hogy Sztálin kiadta a parancsot: „Egy lépést sem hátrálni!", a Vörös Hadsereg csapatai a Kubánban és Észak-Kaukázusban egész augusztusban olyan sietve vonultak vissza, mint 1941 legnehezebb napjaiban. Augusztusban kimondhatatlanul lehangoló jelentések láttak napvilágot. Nyilvánvaló volt, hogy az oroszok „az ellenséges túlerő nyomására" feladják a Kubánt, ezt a gazdag termővidéket, amely az Urál innenső oldalán megmaradt nekik. Von Kleist „A" hadseregcsoportja augusztus 20-ig óriási területet foglalt el. Már a németek kezén volt az egész Kubán, a tulajdonképpeni Kaukázus területére is betörtek, nyugaton pedig, miután elfoglalták Krasznodart, Kubán fővárosát és Majkopot, a Kaukázus harmadik legjelentősebb olajipari központját, közeledni kezdtek a Fekete-tenger partvidékéhez. Keleten a két legnagyobb olajipari központ, Groznij és Baku felé nyomultak előre.

Amikor a szovjet csapatoknak augusztus elején a Donnál nem sikerült megállítaniuk a német csapatokat, azok Kubán elleni támadása igazi „villámháborús" jelleget öltött. A németek nyomasztó harckocsi- és légi fölényben voltak, és a Vörös Hadsereg csapatai csak helyenként, jobbára a folyók menti terepszakaszokon folytattak utóvédharcokat, különösebb siker nélkül. Az utakat ellepték a menekülők ezrei, akik állataikkal együtt a hegyekben próbáltak menedéket keresni, vagy minden állomáson megrohamozták a vonatokat, ámde a németek támadása oly gyorsan fejlődött, hogy feltehetően a polgári lakosságnak csak egészen kis részét sikerült elszállítani.[151] Ugyanilyen oknál fogva majdnem lehetetlennek bizonyult az iparvállalatok evakuálása, és a legtöbb, amit Majkopban tenni lehetett az volt, hogy felrobbantották a fúrótornyokat és egyéb felszereléseket, s megsemmisítették a még meglevő olajkészleteket. A hamarosan odaérkező német olaj-

mérnökök megállapították, hogy igen sok idő kell ahhoz, míg Majkop ismét megkezdheti a termelést.

Kubánnak és a Kaukázus északi körzeteinek az elvesztése különösen fájdalmas volt, és mégis majdnem minden német szerző, aki a kaukázusi hadjáratot leírja, egyetért abban, hogy az oroszok az egyetlen ésszerű dolgot cselekedték, amit az adott körülmények között cselekedhettek: nevezetesen, hogy a gyorsan előretörő németektől nem hagyták magukat kelepcébe csalni, hanem visszavonultak a viszonylag biztonságos hegyek közé.

Mint kiderült, a Kaukázus elfoglalásának német terve túl nagy célokat tűzött ki. Ez egyike volt Hitler legszerencsétlenebb agyszüleményének. Az eredeti terv, mint már láttuk, az volt, hogy először elfoglalják Sztálingrádot, jóval nagyobb erőkkel, mint amilyeneket Hitler végül is odaküldött, utána pedig a Kaszpi-tenger felőli oldalon kezdve az egész Kaukázust. E támadás „1. sz. objektumaként" Groznijt és Bakut határozták meg. Miután Hitlernek könnyűszerrel sikerült elfoglalnia Rosztovot, úgy képzelte, az oroszok annyira gyengék, hogy két részre oszthatja erőit, amelyek közül az egyik elfoglalja Sztálingrádot, a másik pedig a Kaukázust. Már régóta kacsingatott a kaukázusi olajra, és úgy vélte, ha átvágja a volgai ellátási utat és megkaparintja a három kaukázusi ásványolaj-központot, akkor igen rövid idő alatt sikerül megbénítania a Szovjetunió gazdasági életét. Baku elfoglalását augusztus közepére vagy végére tervezte.

A németek kétségtelenül lebecsülték a Vörös Hadsereg ellenállóképességét. A Kaukázusban, mint mindenütt, egyszerre túl sokat akartak markolni: *a)* keleten — áttörni Groznijig, majd utána a Kaszpi-tenger partján Bakuig; *b)* középen — áttörni Vlagyikavkazig, a grúz hadiúton átkelni a Kaukázus fő vonulatán és eljutni a Kaukázusontúlra, és ezzel egyidőben esetleg a párhuzamos oszét hadiúton is, majd tovább, nyugatra átkelni a Kluhorszkij-, Maruhszkij- és Szancsarahágókon, egyenes úton Szocsi és Szuhomi között elérni a Fekete-tenger partját, ahonnan a fasiszta csapatok nyugat felől lerohanhatták volna a Kaukázusontúlt és elérhették volna a török határt; *c)* nyugaton — áttörni a Fekete-tenger partjára Novorosszijszknál és tovább délre (ami jóval fontosabb volt) Tuapszénél, ahonnan a tengerparton eljuthattak volna Batumiig.

I. V. Tyulenyev tábornok, a Kaukázusontúli Front parancsnoka

később azt írta, hogy ha a németek erejük zömét keleten összpontosítják, ahelyett, hogy egyszerre sok irányban próbálnak támadni, elérhették volna Groznijt, sőt Bakut is. Ehelyett szilárdan eltökélték, hogy a Fekete-tenger partvidékét is elfoglalják, részben azért, hogy megsemmisítsék a szovjet Fekete-tengeri Flottát, hogy Törökországot hadba lépésre bírják Németország oldalán. Tyulenyev nyíltan kimondja, hogy a Kaukázusba betörő német csapatok egy részét tartalékolták a közel-keleti hadjáratok céljára, továbbá, hogy „egyesüljenek Rommel tábornokkal, aki abban az időben Egyiptomban tevékenykedett!" Nem csoda, hogy Churchillt nagyon nyugtalanította a németek kaukázusi támadása, és nagy angol—amerikai légierőt ajánlott fel Sztálinnak „a Kaukázus védelmére". És, mint láttuk, Sztálin nem utasította el azonnal ezt az ajánlatot.

Úgy látszik, a szovjet hadvezetés igen reálisnak tartotta azt a veszélyt, hogy a német csapatok áttörnek Groznijig. Egész augusztusban és szeptemberben 90 000 polgári lakos éjjel-nappal építette az erődöket, ásta a tüzérségi tüzelőállásokat, harckocsiárkokat stb. Groznijban, Mahacskalában és a „Derbenti-kapunál" a Kaszpi-tenger partján, továbbá magában Bakuban, amely körül tíz védővonal épült. A német támadást azonban Mozdoknál — Groznijtól mintegy 100 kmre nyugatra — megállították, és a szovjet csapatok heteken és hónapokon át tartó harcukkal megakadályozták, hogy a németek kiszélesítsék a Tyerek déli partján foglalt hídfőt és onnan nyomuljanak tovább Groznij ellen. A németeket teljesen váratlanul érte, hogy azokon a csapatokon kívül, amelyeknek sikerült tőlük elszakadniuk, a Vörös Hadseregnek a Kaukázusban elegendő tartalékai voltak ahhoz, hogy megállítsák őket a Mozdoknál, annál a városnál, amelynek neve, akárcsak Sztálingrádé, első ízben a Szovjet Tájékoztató Iroda augusztus 25-i jelentésében tűnt fel és egészen januárig szerepelt a következő jelentésekben.

A Mozdok körzetében levő szovjet csapatok Tyulenyev tábornok Kaukázusontúli Frontjának úgynevezett Északi Csoportjához tartoztak. Az északról dél felé visszavonuló csapatok pedig két front — a Déli és az Észak-Kaukázusi — állományba tartoztak. Ezeket július 28-án Bugyonnij marsall parancsnoksága alatt Észak-Kaukázusi Fronttá egyesítették, szeptember 1-ével pedig átalakultak a Kauká-

zusontúli Front Fekete-tengeri Csoportjává, Cserevicsenko tábornok parancsnoksága alatt.

Ez a csoport tartotta a tengerpartot és a közeli hegyeket Novorosszijszk és Szocsi között. A szovjet hadvezetés nemcsak jelentős tartalékokkal rendelkezett a Kaukázusban, amelyek a legdöntőbb szakaszokon állították meg a németeket, miután mindent vagy majdnem mindent felhasználtak, amit csak a hadászati számvetések megengedtek, hanem szeptembertől a hadjárat végéig az óriási szállítási nehézségek ellenére igen nagy erősítéseket is eljuttatott a Kaukázusba. A Kaszpi-tengeren keresztül Krasznovodszkból Bakuba, onnan pedig vasúton és országutakon szállították az egységeket és a roppant mennyiségű nehézfegyvert (lövegeket, harckocsikat stb.). A szovjet csapatokat nyugaton alapjában véve ugyanígy látták el. A Kaukázusontúl többé-kevésbé rögtönzött gyárai és műhelyei aknavetőket, lövészfegyvereket, lőszert és egyebeket gyártottak. A Kaukázusontúl a front csapatait is nagymértékben ellátta élelmiszerekkel. A csapatokat és az élelmiszert szintén tengeren szállították Batumiból Tuapszébe.

A német támadás egész augusztusban, kétségkívül, igen látványos volt, szeptemberben pedig a németek további sikert értek el, északnyugaton is elfoglalták az egész Tamany-félszigetet és a novorosszijszki haditengerészeti támaszpontot. Igaz, ezt a kikötőt nem tudták hatékonyan felhasználni, mert az öböl szemközti oldala még a szovjet csapatok kezén maradt, s onnan állandóan tűz alatt tartották a kikötőt. A németek kétségbeesett kísérleteket tettek, hogy átvágják magukat dél felé Tuapszéig, amely a fekete-tengeri partvidék igazi kulcsa volt, de minden próbálkozásuk kudarcba fulladt. Tyulenyev ezt több tényezővel magyarázza: a szovjet katonák és tengerészek állhatatosságával, a Tuapszéhez vezető út természetes védelmi terepszakaszaival (hegyek és erdők), de leginkább azzal az óriási erődítési munkával, amelyet a katonák és a lakosság végeztek, akik tüzelőállásokat építettek, harckocsiárkokat ástak, egyes esetekben pedig évszázados fákat döntöttek ki a veszélyeztetett utakra. Ilyen munkálatokat nemcsak a Tuapszébe vezető utakon, hanem a hegyek hágóiban, a Bakuba vezető úton és a fő hegyvonulatot átszelő grúz és oszét hadiút egész hosszában is végeztek.

Tyulenyev különösen Babin tábornokot, a Kaukázusontúli Front műszaki csapatainak parancsnokát dicséri, akinek „sikerült a Kau-

kázusi hegyekbe vezető utakat teljesen elzárnia az ellenség harckocsijai és gyalogsága elől. És ezt annak ellenére is el tudta érni, hogy a felszerelés és a robbanóanyag hiánya rendkívül megnehezítette a munkák elvégzését."[152]

Ily módon a németeknek nem sikerült keleten Groznijig és nyugaton Tuapszéig áttörniük. „Középen" megpróbáltak átkelni a Kaukázuson a három nevezetes hágón át, s jóllehet a kaukázusi hegyek csúcsairól láthatták a Fekete-tengert, támadásukat itt is megállították. Tyulenyev leírja azokat a különösen elkeseredett harcokat, amelyek a magas hegyekben egész szeptemberben folytak, és azt, hogy milyen óriási nehézségek közepette szállították a helyszínre a csapatok lőszerét kis U—2-es repülőgépeken és öszvéreken. Még ennél is bonyolultabb volt a sebesültek elszállítása. A hóviharok, amelyek október elején dühöngtek a hegyekben, arra kényszerítették a németeket, hogy lemondjanak a Fekete-tengerhez való áttörésről a magas hegyek hágóin keresztül.

November elején a németek az utolsó kísérletet tették arra, hogy más úton, a mozdoki szovjet csapatokat délről megkerülve, törjenek át Groznijig és Tbilisziig. November 2-án elfoglalták Nalcsikot, Kabardin-Balkar fővárosát, és tovább nyomultak előre Vlagyikavkaz, Észak-Oszétia fővárosa felé, amely a grúz hadiút északi végén és egyúttal a Groznijba délnyugatról vezető úton fekszik. Ám a szovjet hadvezetésnek elég ideje volt ahhoz, hogy átcsoportosítsa erőit, és Vlagyikavkaztól mindössze néhány kilométerrel nyugatra megsemmisítő csapást mértek a támadó német harckocsioszlopokra, majd visszavetették őket Nalcsikhoz. Vlagyikavkaz körül három élőerővel jól feltöltött védővonal épült, és innen a szovjet tüzérség és harckocsik súlyos vereséget mértek a németekre. Az oroszok becslése szerint a németek az ötnapos harcban 140 harckocsit, 2500 tehergépkocsit és egyéb hadfelszerelést vesztettek, halottaik száma pedig elérte az ötezret.

Mindenesetre a németek ezután már nem vállalkoztak támadó hadműveletekre, és Mozdoknál, valamint Nalcsiknál is védelembe mentek át. Azt remélték, hogy tavasszal — ha Sztálingrádnál minden jól megy — friss erőkkel újból megindíthatják a támadást a Kaukázus elfoglalására.

Amint láttuk, ez nem így történt. Január elején a Sztálingrádi

Front csapatai (amely a Déli Front elnevezést kapta és parancsnokságát Jerjomenkótól Malinovszkij vette át) Kotyelnyikovót megkerülve Szalszk és Tyihoreck felé nyomultak előre azzal a végső feladattal, hogy elfoglalják Rosztovot és lezárják a „rosztovi folyosót" a kaukázusi német csapatok előtt. A Fekete-tengeri Csoportnak a Fekete-tenger partjáról kelet felé, Krasznodar és Tyihoreck irányában kellett előrenyomulnia és ott egyesülnie a Déli Front Csapataival, nem csupán azért, hogy lezárja a rosztovi folyosót, hanem azért is, hogy elvágja a kaukázusi német csapatokat a Tamany-félszigettől, vagyis a Krímbe való visszavonulás útjától. Egész sereg oknál fogva a szovjet hadvezetésnek nem sikerült maradéktalanul megvalósítania ezt a tervét. A németek a Kaukázusból Zimovnyiki—Szalszk—Tyihoreck körzetébe gyorsan nagy páncélos erőket dobtak át, hogy feltartóztassák az oroszok Rosztov és Tyihoreck irányába indított támadását.

A Manstein Kotyelnyikovo elleni támadásával kezdődött súlyos harcok után a Déli Front csapatainak nem volt elegendő harckocsijuk és egyéb felszerelésük, a kért új harckocsik viszont lassan érkeztek. Mivel a sztálingrádi vasúti csomópont még mindig a sztálingrádi „katlanban" volt, az ország központi területeivel nem volt vasúti összeköttetés, a közúti szállításhoz pedig sok idő kellett, nem beszélve arról, hogy az utánszállítási vonalak túlságosan elnyúltak (mintegy 350 km a legközelebbi ellátó bázisig). Ami a Fekete-tengeri Csoportot illeti, amelynek most Petrov tábornok állt az élén, ennek is nehézségei voltak az ellátással: a tengeri viharok bizonytalanná tették a fő szállítási útvonalakat, az esők meg az áradások pedig erősen akadályozták a csapatok előrehaladását Krasznodar felé. Krasznodar csak február 12-én, vagyis több mint egy hónappal a Vörös Hadsereg támadásának a megindulása után szabadult fel.

Napjaink német és szovjet szerzőinek véleménye erősen eltér a német csapatoknak a Kaukázusból való visszavonulását illetően: a németek szerint ez „tervszerű" visszavonulás volt, ugyanakkor az oroszok „rendezetlennek" mondják. A szovjet források sokat beszélnek a Kaukázus elleni német támadásban részt vevő román és szlovák csapatok teljes demoralizálódásáról, továbbá megállapítják, hogy sietős visszavonulásuk közben a németek rengeteg anyagot és harceszközt hagytak az egyes vasúti csomópontokon, például Minyeralnije Vodiban, ahol a szovjet csapatok 1500 kocsirakományt zsákmányol-

tak. Valójában azonban kevés bizonyíték van arra, hogy a visszavonuló németek üldözése közben a Kaukázusontúli Front Északi Csoportjához tartozó egységeknek (amelyek közül több Mozdoknál már néhány hónapig verekedett) sikerült volna sok foglyot ejteniük vagy jelentős embervesztességeket okozniuk a németeknek. A Kaukázusban levő német csapatok zömének sikerült elvonulnia (vagy a rosztovi folyosón) keresztül, vagy a Tamany-félszigetre. Német kommentátorok szerint Hitlernek az volt az elgondolása, hogy minél nagyobb erőkkel tartsa ezt a félszigetet, és a jövőben ugródeszkának használja fel a Kaukázus visszahódításához. Ma ezt a tervet Hitler egyik végzetes hibájának tartják, mert ahelyett, hogy a Tamany-félszigeten tétlenül vesztegeltek, ezek a 400 000 főt számláló csapatok a mérleg serpenyőjét a németek javára billenthették volna a későbbi harcokban a Don mellett és Ukrajna keleti körzeteiben.[153]

A németek sietve vonultak vissza a Kaukázusból, de nem annyira, hogy itt is ne alkalmazták volna messzemenően a „felperzselt föld" módszereit. Visszavonulás közben rengeteg falut részben vagy teljesen megsemmisítettek. Korábban, Kubán megszállása alatt, óriási mennyiségű élelmiszert és jószágot koboztak el vagy „vásároltak fel" a lakosságtól.

A Kaukázusba betörő németek nagyon számítottak a kaukázusi népek Moszkva iránti „illojalitására". A szovjet hatalmi szervek valóban aggódtak a Kaukázus, különösen pedig az ott élő muzulmán népek miatt. Részben más, közép-ázsiai muzulmán népek is nyugtalanították őket, bár e népek fiai bátran harcoltak az ellenség ellen. A Vörös Hadsereg legállhatatosabb katonái közül egyesek kazahok voltak, s a kazahok az egész háború alatt legjobb oldalukról mutatkoztak be. Magában Sztálingrádban a legjobb katonák között ott voltak a közép-ázsiai népek képviselői — kirgizek, kazahok és baskírok. A tatároknak — mind a krímieknek, mind a volgaiaknak — szintén igen jó hírük volt.

Miután már a háború első heteiben elvesztek olyan nem orosz területek, mint a balti köztársaságok, a háború pedig orosz és ukrán területen folyt, így a lakosság teljesen vagy majdnem teljesen lojálisnak volt mondható. De amikor a németek betörtek a Kaukázusba és közeledni kezdtek Ázsia határai felé, a szovjet hatóságok egy sereg új

problémába ütköztek. A krími tatároknál igen kellemetlen tapasztalatokat szereztek, most kérdés, hogyan fog viselkedni a Kaukázus?

Nem kell mondanunk, hogy a szovjet hazafias propaganda a kaukázusi népek között nyomban azután megkezdődött, hogy a németek elfoglalták Kubánt. Az egész Kaukázusban antifasiszta gyűléseket tartottak. Igen sokat írtak arról a lelkesedésről, amellyel a kaukázusiak e gyűlésekre eljártak, különösen sokat foglalkozott a szovjet sajtó a július végén Vlagyikavkazban tartott antifasiszta tömeggyűléssel. A „Pravda" szeptember 1-i száma nagy betűkkel az alábbi felhívást közölte:

„Hegyi népek... testvérek, bátor lovasok, a Kaukázus hegyeinek, a Don, Kubán, Tyerek és Szunzsi szabad térségeinek, a kalmük sztyeppek és Sztavropol szülöttei! Keljetek élethalálharcra!... Észak-Kaukázus síkságai és a Kaukázushoz vezető utak váljanak a német haramiák sírjává!"

A „Pravda" szeptember 3-i számának „A Kaukázus népei és a sztálini alkotmány" című cikke ezt írta:

„A Kaukázus a népek gyöngye, a régi időkben bágyadtan fénylett. Most pedig ragyog a kultúra szovjet csillagképében."

Szeptember 6-án egy másik, ezúttal egy kaukázusontúli antifasiszta gyűléssel kapcsolatban a lap így írt:

„...A hitlerista csirkefogók szemében a kaukázusi népek »bennszülöttek». A hitlerista szörny... el akarja szakítani egymástól az anyaországot és a Kaukázust. Ugyanígy az ellenség azokat a testvéri kötelékeket is el akarja tiporni, amelyek a kaukázusi népeket a szovjet népek egész családjához fűzik."

Mindez világosan mutatja, hogy a szovjet hatóságokat nyugtalanította a kaukázusi német politika. Mint később kiderült, nagyrészt alaptalanul, annál is inkább, mivel a németek igen rövid ideig maradtak a Kubánban és Észak-Kaukázusban, és politikájuk — enyhén szólva — zavaros és ellentmondásos volt. Ennek ellenére az ilyen aggodalmaknak volt bizonyos alapjuk.

Itt nem kell foglalkoznunk a németek nagyszabású kaukázusi „terveivel" — Rosenbergével és másokéval — mert mindegyiknek az lett a sorsa, hogy papíron maradt. Ennek ellenére a németek néhány meglehetősen következetlen kísérletet tettek arra, hogy megnyergeljék a kozákok „ellenforradalmi múltját". A Kubánba szállították a

polgárháború kozáktábornokait, a bolsevikok olyan esküdt ellenségeit, mint Krasznov és Skuro tábornokokat, akiknek azt a feladatot szánták, hogy segítsenek meggyőzni a kozákokat, legyenek „kollaboránsok". Bár Rosenbergnek az volt a véleménye, hogy a kozákok, lényegében, ugyanolyan oroszok és ezért még kegyetlenebbül kell bánni velük, mint az ukránokkal (akiket Erich Kochhal, Ukrajna birodalmi biztosával ellentétben ő nem tekintett „untermenscheknek"), a német hadsereg olyan politikát folytatott, hogy a kozákok mégis potenciális „barátok", és őket nem kell az „untermenschek" közé sorolni; be kell toborozni a német hadseregbe. Mint már például Kotyelnyikovóban láttuk, amelyet kozák vagy félig kozák falunak tekintettek, a németek tartózkodtak a tömeges atrocitásoktól, bár ténylegesen semmit sem tettek annak érdekében, hogy megnyerjék maguknak az ottani lakosságot, sőt ellenkezőleg, lenézték. Ami pedig a „reformokat", például a kolhozok feloszlatását illeti, a németek nem mentek tovább bizonyos homályos ígéreteknél.

Nagyjából ugyanez történt a Kubánban is, azzal a különbséggel, hogy itt egyes német tisztek létrehoztak egy körülbelül 160 000 lakosú kísérleti „kozákkörzetet". A németek fűt-fát ígértek a lakosságnak. Bár kezdetben Rosenberg minisztériuma és az SS tiltakozott e kísérlet ellen, a hadsereg azonban 1943 januárjáig folytatta, amikor is a németeknek el kellett takarodniuk Kubánból.

„Helyi rendőrséget toboroztak. 1943 januárjában elhatározták, hogy kiterjesztik a (kozák-) körzet határait és kinevezik a kozákhadsereg parancsnokát... Gyökeres mezőgazdasági reformokat terveztek, bár a gyakorlatban igen kevés történt. Olyan terv is született, hogy 25 000 kozák önkéntest toborznak, hogy a német hadsereg oldalán vegyenek részt a háborúban. De ezeknek a terveknek a megvalósítására már nem volt idő."[154]

A hadsereg e „realista" politikájának Alexander Dallin szerint az volt a célja, hogy minél több ágyútölteléket biztosítson a maga számára. Állítása szerint a kísérletnek be kellett volna bizonyítania, hogy ha „a szovjet lakosságnak lehetőséget adnak arra, hogy önállóan oldja meg problémáit... általában szívesebben hajlandó lesz együttműködni a németekkel".

De mindamellett Dallin elbeszéléséből világosan kitűnik, hogy a doni, kubáni és tyereki kozákok túlnyomó többsége nem működött

együtt a németekkel, és hogy sok kozák passzívan, néha pedig aktívan is ellenállt. Kozák partizánosztagok harcoltak sok járásban, és közülük egyesek aktívan részt vettek Krasznodar felszabadításában. Még ha a németeknek sikerült is 20 000 kozákot — vagy álkozákot — toborozniuk egy több millió lakosú területen, ezt az „eredményt" inkább kudarcnak tekinthetjük. Már egymagában az a tény, hogy e „kozákok" közül sokan csak „kozáknak adták ki magukat" azt mutatja, hogy a doni, a kubáni és tyereki kozákok közül csak igen kevesen csatlakoztak a németekhez.

A háború eleje óta a Vörös Hadseregben több mint 100 000 kozák harcolt, és csapataik közül egyesek, mint például Dovator híres hadteste, amely több héten át zaklatta a németeket a Moszkva körüli harcokban, majdnem legendás hírnevet vívtak ki maguknak. A kozákok ezrei és ezrei, köztük a Dovator-hadtest harcosainak többsége is, a németek elleni harcban esett el.

Legalábbis naivság volt azt remélni, hogy egy olyan baljós emigráns kalandornak, mint Krasznov tábornok, a berlini „Központi Kozák Hivatal" vezetőjének sikerülni fog a maga oldalára állítani a kozákokat, és egy másik kozák kalandor, a német zsoldban álló Vaszilij Glaszkov szavai szerint „meggyőzni őket, hogy ismerjék el Adolf Hitlert a kozákság legfőbb diktátorának".

Az a nem nagy számú úgynevezett „kozák"-osztag, amelyet a németeknek sikerült összeverbuválniuk hadseregük számára, később — különösen Ukrajnában — banditizmusával vált hírhedtté.

A kaukázusi muzulmánoknak való hízelgés egyik része volt Hitler eszelős terveinek, amelyek azt a célt szolgálták, hogy Törökországot hadba lépésre bírják és a németek a Kaukázuson át behatoljanak Közép-Keletre. A németek muzulmán csapatok felállítását tervezték a Kaukázusban, hogy részt vegyenek azokban a hadműveletekben, amelyek az egész Közép-Keletet bevonták volna Németország befolyási körébe. Másrészt viszont úgy látszott, hogy Hitler igen szkeptikusan ítélte meg a „Berlin—Tbiliszi" tengely Rosenberg-féle elméletét. 1942 decemberében kijelentette:

„Nem tudom, mi van a georgiaiakkal (grúzok). Nem tartoznak a török népekhez. Csak a muzulmánokat tekintem megbízhatóknak... A tiszta kozák zászlóaljak felállítását rendkívül kockázatosnak tartom, de nem látok veszélyt a tiszta muzulmán csapatok felállításá-

ban... Rosenberg és a katonák kijelentései ellenére az örményekben sem bízom."[155]

Azt a kérdést, vajon a grúzok, örmények és azerbajdzsánok együtt fognak-e működni a németekkel vagy sem, az életnek sohasem kellett eldöntenie. Csupán azt tudjuk, hogy 1942 őszén e nemzetiségek képviselőiből több hadosztály alakult, hogy a Vörös Hadsereg oldalán harcoljanak. Bár — természetesen — voltak emigránsok, akik a német hadsereggel érkeztek a Kaukázusba, és várták, hogy a német csapatok bevonuljanak Bakuba, Tbiliszibe és Jerevánba.

A németek azonban mégis összeköttetésbe léptek egyes észak-kaukázusi muzulmán elemekkel és Kubántól keletre a kalmükök egyes buddhista elemeivel. Fővárosuk, a gyéren lakott kalmük sztyeppeken fekvő Eliszta, öt hónapig német megszállás alatt volt, és az emigránsok, a hírhedt Tundutov herceghez hasonlók, azzal foglalkoztak, hogy valamiféle kalmük osztagokat tákoljanak össze a német hadsereg számára. A többségükben muzulmán észak-kaukázusi hegyi lakókkal, a csecsencekkel, ingusokkal, karacsajevekkel és balkárokkal szemben a német hadsereg „liberális" politikát folytatott. Megígérték nekik, hogy feloszlatják a kolhozokat, megnyitják a mecseteket és templomokat, megfizetik az elrekvirált holmikat, és a nép bizalmát, különösen a nőkkel szemben tanúsított „mintaszerű" viselkedéssel szándékoztak megnyerni. A karacsai körzetben megalakult a Karacsai Nemzeti Bizottság. Ugyanez történt a Kabardin-Balkar területen is. Bár a németeknek nem sikerült mélyen behatolniuk a Csecsen-Ingus ASZSZK-ba (Groznijtól délre), e két nép között akadtak egyesek, akik rokonszenveztek a németekkel.

A németek kaukázusi muzulmán barátaik közül úgy látszik csak igen kevés katonát tudtak összeverbuválni, és amikor a német hadsereg megkezdte visszavonulását észak felé, a legaktívabb kollaboránsok természetesen követték. Meghiúsult az a grandiózus terv, amely a Közép-Kelet meghódítását tűzte ki céljául a kaukázusi hegyi lakók segítségével.

1944. február 11-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa elrendelte a muzulmán körzetek „megszüntetését". 1946-ban, amikor Kiszlovodszkban, Nalcsikban, Vlagyikavkazban és Észak-Kaukázus más helyein jártam, ott még mindig beszéltek a csecsencek, ingusok, karacsaiak és balkárok „felszámolásáról". E népekhez tartozókat néhány

nap alatt vagonokba rakták és „keletre" szállították. Ahogy egy kabard mesélte Nalcsikban: „Szörnyű volt látni, ahogy mindenkit — férfit, nőt és gyermeket — elszállítanak, de igen jól szervezték meg, igen, igen, szörnyen jól." — „No, és mi van a kabardokkal?" — kérdeztem. „Tudja — felelte —, mi néhány zúzódással és horzsolással megúsztuk. Népünk soraiból egyesek szintén csináltak ostobaságokat. Az egyik kabard hercegnek, aki fent lakott a hegyekben, nem jutott jobb az eszébe, mint egy nagyszerű fehér lovat küldeni magának Hitlernek."

Sztálin halála után ezeknek a népeknek megengedték, hogy hazatérjenek.[156]

VI. RÉSZ

1943 — A NEHÉZ GYŐZELMEK ÉVE

SZTÁLINGRÁD UTÁN

A sztálingrádi győzelemmel a Szovjetunió megnyerte az „élet csatáját" és a háború most már teljesen új szakaszába lépett. A háború végső kimenetele miatti aggódás már csaknem megszűnt, sőt túlzottan optimista és magabiztos hangulat volt tapasztalható, így például Harkov felszabadítása után, 1943 februárjában. De alig egy hónap elteltével a szovjet csapatok ismét kénytelenek voltak feladni Harkovot.

Ez a kudarc emlékeztetőül szolgált, hogy Sztálingrád ellenére még korántsem végeztek a németekkel. Ennek ellenére a Szovjetunióban már senki sem kételkedett a háború győzelmes kimenetelében, és már csak egy kérdés volt hátra: „Mennyi idő kell hozzá?" Ez a kérdés pedig elkerülhetetlenül összefüggött egy másikkal, vagyis hogy mit szándékozik tenni Anglia és az Egyesült Államok?

Sztálingrád után voltak olyan optimista pillanatok, amikor a katonák azt mondták, hogy a Vörös Hadsereg egyedül is szét tudja zúzni a németeket. Ezt a vélemenyt maga Sztálin cáfolta meg, aki 1943-ban egy alkalommal kereken kijelentette, hogy a Szovjetunió saját erejéből nem nyerheti meg a háborút.

1943-ban a Szovjetunió hivatalos köreinek Angliával és az Egyesült Államokkal való kapcsolata sokat javult az 1942-eshez képest, amikor a sztálingrádi csata végső kimenetele miatti idegesség olyan dühkitöréseket váltott ki, mint a Hess-üggyel kapcsolatban. 1943-ban, bár még a távoli jövőben, de már előrelátható volt a győzelem, s ezért fontos volt, hogy Angliával és Amerikával közösen hozzálássanak a békés rendezést szolgáló tervek kidolgozásához. Megbeszélések

kezdődtek, amelyek végül is elvezettek a teheráni konferenciához. A szovjet sajtó nem kevés figyelmet szentelt a szövetségesek északafrikai győzelmeinek. Bár ez még mindig nem a második front volt, a szövetségesek győzelmeit semmiképpen sem volt szabad jelentéktelennek tekinteni, különösen azért, mert azok, akárcsak Németország bombázása, a német csapatoknak legalább egy részét mégis elvonták a keleti arcvonalról.

Egy másik tényező, amely jelentősen hozzájárult a szövetségesek iránti jóval barátibb viszony kialakulásához, a „lend-lease" szállítások igen nagymérvű megnövekedése volt 1943-ban. A sztálingrádi csata idején a Vörös Hadsereg még igen kevés olyan felszereléssel rendelkezett, amelyet a szövetségesek szállítottak, viszont most más volt a helyzet. Ezenkívül a szovjet légierő nyugatról jelentős számú bombázó- és vadászgépet kapott, a Vörös Hadseregben már mindenütt voltak Dodge-ok, Studebakerek. dzsipek és a hadsereg élelmezését számottevően megkönnyítették az amerikai élelmiszerszállítmányok. Ez sok okot adott az élcelődésre: így a sonkát állandóan „második frontnak", a tojásport pedig „Roosevelt-tojásnak" hívták. Ettől eltekintve, az oroszok örültek ezeknek az élelmiszereknek.

Sztálingrád után a szovjet külpolitika is megélénkült. A szovjet kormány 1942-ben igyekezett elkerülni a nagyobb kellemetlenségeket más országokkal. Időnként bírálta Törökország és Svédország magatartását, de ez a bírálat egyszer sem öltötte a „kampány" jellegét. Japánnal szemben, amely abban az időben Angliával és az Egyesült Államokkal hadban állt, rendkívül taktikus és óvatos volt a viszony, mivel — legalábbis októberig — nem volt teljesen kizárt annak a lehetősége, hogy Japán hátba támadja a Szovjetuniót. Egész 1942-ben a londoni emigráns lengyel kormánnyal szemben is rendkívül tartózkodó volt a magatartás. Arról, hogy Anders hadserege elhagyta Oroszországot, szintén alig történt említés.

Ámde nem sokkal Sztálingrád után differenciáltabbá vált a Szovjetunió álláspontja a többi ország kormányával szemben. Ha figyelmen kívül hagyjuk Japánt, amellyel az oroszok továbbra is hivatalos, de udvarias viszonyt tartottak fenn, megkezdődött a „jó" és a „rossz" kormányok pontos elhatárolása. A londoni lengyel kormány ebbe az utóbbi kategóriába tartozott, és 1943 februárjában igazi kampány indult ellene, amelyet nem sokkal utána a diplomáciai kapcsolat

megszakítása (vagy inkább „ideiglenes megszüntetése") követett. Utána szovjet területen az emigráns kormánytól független lengyel hadsereg alakult. Természetesen előrelátható volt, hogy a lengyel kapcsolatok megromlása Angliával és Amerikával is jelentős bonyodalmakat okoz, ámde az oroszok megpróbálták, és nem is sikertelenül, legalább ideiglenesen „lokalizálni" ezt a civódást. Teheránban levették a napirendről a lengyel kérdés megvitatását.

Másrészt a Szovjetunió baráti viszonyt létesített a csehekkel, jugoszlávokkal és a franciákkal. Mindegyiket harcoló alakulatok képviselték az orosz fronton, és a francia „Normandie" repülőszázadot széles körben népszerűsítették. Ez a század egész 1943-ban nagyszerűen harcolt, és igen súlyos veszteségeket szenvedett. Mintegy jelképezte a Szovjetunió és az összes európai megszállt országok közti szolidaritást.

Sztálingrád után Németország csatlósaival szemben is erősen megváltozott az orosz magatartás. A román és olasz csapatok megsemmisülése novembertől januárig a Don mellett, és azok az óriási veszteségek, amelyeket a magyarok nem sokkal később Kasztornojénál szenvedtek el, súlyos csapás volt a fasiszta Németország számára. A hitleri „nagy koalíció" katonai értelemben ténylegesen megszűnt. Megmaradt még bizonyos számú fasisztabarát magyar egység, ott voltak még a finnek is, akik azonban meglehetősen különös eset voltak, mert „saját", „önálló" háborút viseltek. A magyar csapatok kétharmada megsemmisült a Szovjetunióban; Magyarország politikai válságban volt, és kormánya már megpróbált „kilépni a háborúból". Az oroszok egyre nagyobb figyelmet kezdtek szentelni mindennek, ami arra utalt, hogy a csatlós országok lázadoznak a németek ellen.

Röviden, Sztálingrád után minden feltétel megvolt ahhoz, hogy a Szovjetunió fokozza aktivitását a nemzetközi küzdőtéren. Figyelemre méltó, hogy 1943-ban, mindössze néhány hónappal Sztálingrád után, elhatározták a Komintern feloszlatását, amely már legalább két éve nem is működött. Ez szükséges feltétele volt annak a nemzetközi politikának, amelynek megvalósításához a szovjet kormány most hozzáfogott.

A sztálingrádi győzelem számos egyéb változást is hozott. 1941-ben és 1942-ben a szovjet propaganda a fő figyelmet Oroszországra, a

veszélyben forgó nagy orosz nemzeti hagyományokra stb. összpontosította, viszont Sztálingrád után ismét jogaiba lépett a „szovjet" szó. Egyre gyakrabban kezdték hangsúlyozni, hogy egy olyan győzelmet, mint a sztálingrádi, nemcsak az „orosz bátorság" eredményezte: egymagában ez a bátorság, mint ahogy az 1914—1918. évi háború is megmutatta, semmit sem ér, ha nem áll mögötte a hatalmas szovjet szervezet. Márpedig mi lenne ennek a szervezetnek a gerince, ha nem a párt?

Egy másik, Sztálingrád utáni esemény az volt, hogy Sztálin körül fokozatosan megteremtették a katonai lángész nimbuszát. Éppen Sztálingrád után, és nem *előbb*.

Itt hasznos lesz egy kis visszapillantás. Az iparosítás, a kollektivizálás és az első ötéves tervek évei nehezek voltak a szovjet nép számára. De 1936-ra — az új alkotmány elfogadásának évére — „az élet jobb, az élet vidámabb lett". Ebben minden érdemet Sztálinnak tulajdonítottak, és ennek következtében óriási mértékben nőtt tekintélye. A „harminchetes" év, amikor a leghevesebb tisztogatások folytak, szörnyű emléket hagyott maga után. És az a bámulatos, hogy mindez alig csorbította Sztálin személyes tekintélyét. Ugyanakkor a szovjet nép erősen érezte, hogy „a kapitalista környezet", mindenekelőtt pedig a náci Németország részéről veszély fenyegeti, és számtalan ember, úgy látszik, azt hitte, hogy nem zörög a haraszt, ha nem fúj a szél, és hogy Kamenyev, Zinovjev, Rikov, Pjatakov, Buharin, Radek és mások széles nyilvánosság előtt lefolytatott pereinek kell hogy valami alapja legyen. Ezenkívül sokan, még a letartóztatottak közül is, őszintén hitték, hogy az igazságtalanságok nagyrészt Sztálin tudta nélkül történtek, és hogy ezekben először Jagoda, majd utána Jezsov volt a bűnös. Amikor a tisztogatás többé-kevésbé már a vége felé közeledett és 1939-ben eltűnt Jezsov, akinek a helyébe Berija lépett, olyan hírek kezdtek keringeni, hogy a tisztogatásoknak maga Sztálin vetett véget.

Sztálin dicsőítéséhez hozzájárult a gazdasági viszonyok javulása, az iparfejlesztésben elért nagy eredmények és az ország védelmi képességének a megnövekedése.

Az 1939. évi szovjet—német szerződést a szovjet emberek tartózkodóan fogadták, de a legkisebb és elkerülhetetlen rossznak tartották. A közvéleménynek bizonyos elégtételt nyújtott Nyugat-Ukrajna és

Nyugat-Belorusszija megszállása, továbbá a balti köztársaságok csatlakozása a Szovjetunióhoz. Ugyanakkor, vitathatatlanul, nőtt az aggodalom is, különösen Franciaország gyors eleste, és még inkább azután, hogy Németország betört Jugoszláviába és Görögországba. De még mindig általános volt az a vélemény, hogy Sztálin, „a gazda", tudja, mit csinál.

Aztán kitört a háború, amely az első időben valami apokaliptikus katasztrófának tűnt. Az emberek milliói kezdtek gondolkozni rajta, hogyan engedhette meg a „nagy" és „bölcs" Sztálin, hogy ez megtörténjék. Nem csúszott-e valahol szörnyű hiba a számításba? Mondják, hogy először Sztálin is fejét vesztette. De ha elkeseredett volt is, ezt, bizonyára, nem mutatta, csak egyszer, Churchillnek írt 1941 augusztusi levelében. Sztálin július 3-i rádióbeszéde, riasztó hangneme ellenére megnyugtatóan hatott az országra. A lakosság nyilvánvalóan úgy vélte, hogy bármi legyen is, Sztálin a néppel van. És a nép elfogadta Sztálin vezetését.

A háború első hónapjaiban, egészen a moszkvai győzelemig, a lapok jóval kevesebbet említették Sztálin nevét és képét is ritkán közölték. Ámde a moszkvai győzelem után ismét erősen megnövekedett tekintélye. Feltétlenül két körülmény szólt mellette. Először, nem vesztette el fejét október 16-án és nem menekült el Moszkvából, s annak a gondolatnak, hogy „Sztálin velünk maradt" igen nagy pszichológiai hatása volt mind a moszkvai lakosságra, mind a hadseregre. Másodszor, november 7-én megtartották a csapatok díszszemléjét a Vörös téren, ahol Sztálin beszédet mondott, amelyet az orosz hazafiság szelleme hatott át, és ez óriási hatással volt a népre. A hadsereg Sztálint még sokkal inkább „apjának" tekintette, mint a múltban. És a katonák valóban ezzel a kiáltással mentek harcba: „A hazáért, Sztálinért!" Viktor Nyekraszov író, aki nem szerette Sztálint, mert a tisztogatások alatt sok barátját elvesztette, egyszer 1963-ban azt mondta nekem, hogy ő is ezzel a kiáltással vezette harcba katonáit. Sztálin, mint mondta, a háború elején szörnyen összezagyválta a dolgokat, de ennek ellenére a nép később ösztönösen felismerte, hogy ennek az embernek acélból vannak az idegei, aki az ország legnehezebb pillanatában sem vesztette el a fejét.

A moszkvai csata után Sztálin tekintélye növekedett. Ebben az időben azonban Sztálin a moszkvai győzelem érdemeiben hajlandó

volt osztozni másokkal, különösen olyan tábornokokkal, mint Zsukov és Rokosszovszkij.

Aztán elkövetkezett 1942 „nehéz nyara". Bizonyos értelemben Sztálin még nehezebb helyzetbe került, mint 1941-ben. Akkor legerősebb érve az volt, hogy egy erős hadsereg, amely egy másik országot megtámad — még ha az a legerősebb ország is — óriási kezdeti előnnyel rendelkezik. De 1942-ben ez az érv már nem állta meg a helyét, hacsak nem vesszük figyelembe azt, hogy a szovjet gazdaság még mindig viselte az óriási terület és sok erőforrás elvesztésének a következményeit. Ezért, amikor eljöttek a „nehéz napok" — először Kercs eleste, a harkovi vereség és Szevasztopol elvesztése, majd utána a németek Sztálingrád elleni támadása és behatolásuk a Kaukázusba — újabb magyarázatra volt szükség. Mint már láttuk, a kudarcokat elsősorban azzal magyarázták, hogy Európában nincs második front, ezenkívül megemlítették a Vörös Hadsereg bizonyos fogyatékosságait, a fegyelem gyengeségét, a rossz vezetést stb. Azok a reformok, amelyeket Rosztov eleste után életbe léptettek a hadseregben, és amelyek csodákat kezdtek művelni, ténylegesen nem személyesen Sztálintól, hanem a szovjet katonai vezetők egész kollektívájától származtak. De a végrehajtás érdemét szintén Sztálinnak tulajdonították. Éppen ez, és ezzel együtt az a parancs, hogy „Egy lépést sem hátrálni!" olyan benyomást keltett, hogy most, amikor Sztálin vette kézbe a dolgot, minden jól fog menni.

Hruscsovnak azt az állítását, hogy Sztálin nem értett a katonai dolgokhoz, úgyszintén külföldi megfigyelők olyan kijelentéseit, hogy míg az idegenekhez udvarias, az oroszokkal szemben, bármilyen beosztásban voltak is az illetők, rendkívül goromba volt, nem tartjuk helytállónak. Ezeket megcáfolják Jerjomenko marsallnak azok a visszaemlékezései, amelyek az Állami Honvédelmi Bizottság 1942 augusztusának első felében, közvetlenül a sztálingrádi csata előtt tartott ülésére vonatkoznak.[157]

Ebből a rendkívül érdekes leírásból egy sor fontos következtetést vonhatunk le: először, az Állami Honvédelmi Bizottság tanácskozó testületként végezte munkáját, másodszor, Sztálin jól értett a hadügyhöz (ezt Churchill, Hopkins, Deane és mások állításai is megerősítik); harmadszor, ő és munkatársai közvetlen kapcsolatot tartottak min-

den fronttal és mindennap fontos döntéseket kellett hozniuk, végül, az ideges és ingerült pillanatok ellenére, amelyek teljesen érthetők voltak az 1942 augusztusában kialakult válságos helyzetben, Sztálin tudott hallgatni tábornokaira, ha volt mondanivalójuk. Vajon az következik Jerjomenko elbeszéléséből, hogy 1942 komor napjaiban Sztálin fennhéjázó vagy basáskodó volt? Ellenkezőleg, az emberekkel egyaránt tudott baráti és tapintatos lenni. Mint tudjuk, 1942-ben Zsukov és Vaszilevszkij voltak a legközelebbi munkatársai, és a sztálingrádi ellentámadás terveit is ténylegesen ők dolgozták ki, Sztálin jóváhagyásával.

Ezt a sztálingrádi hadműveletekről szóló hivatalos jelentések teljesen világosan tükrözik, és az új kifejezések, mint például a „sztálini stratégia", a „katonai gondolkodás sztálini iskolája" és a „sztálini katonai lángelme" a szovjet lapokban és nem utolsósorban a „Krasznaja Zvezdá"-ban csak 1943 februárjában tűntek fel. Csak találgatásokra vagyunk utalva arra vonatkozóan, hogy mit gondoltak erről a katonai szakemberek. De éppen ezek a szovjet sajtóban nem sokkal Sztálingrád után feltűnő, a „sztálini katonai lángelmére" vonatkozó első kijelentések indítottak el egy új folyamatot, amely váratlan és végső soron rendkívül vészes következményekkel járt.

A 6. német hadsereg Sztálingrádnál történt megsemmisítése egy átfogó haditerv részét képezte, amelynek az volt az „optimális" célja, hogy a Vörös Hadsereg széles arcvonalon előrenyomul a Dnyeperig, amelyet még tavasz előtt el kellett érnie. Még jóval a németek sztálingrádi veresége előtt, a szovjet csapatok több szakaszon előrenyomultak nyugat felé. De január elejétől kezdve a németek ellenállása a Don mentén és Rosztovtól keletre lényegesen megerősödött, és a rosztovi folyosót nem sikerült bezárni. A Déli Front csapatai csak február közepén szabadították fel Rosztovot, és addigra a kaukázusi német csapatok részben beásták magukat a Tamany-félszigeten, részben pedig a rosztovi folyosón át „kibújtak" nyugat felé.

Jóval sikeresebbek voltak a Vörös Hadsereg hadműveletei — legalábbis a német ellentámadás megindulásáig — a Don felső folyása mentén és Ukrajna keleti körzeteiben. Voronyezst (amely addigra romhalmazzá változott) január 26-án felszabadították Golikov tábornok

Voronyezsi Frontjának csapatai, és február első felében egymást követték a szovjet csapatok győzelmei. Voronyezs felszabadítása után a várostól nyugatra, Kasztornojénál teljesen szétzúzták a 2. magyar hadsereget, amelynek több mint 100 000 katonája halt meg vagy esett fogságba. A német kommentátorok nem tagadják, hogy Kasztornojénál a keleti arcvonalon működő magyar csapatok szinte teljesen megsemmisültek. Bár délen (az Azovi-tengertől északra) a németek szilárdan tartották a Miusz-folyó menti terepszakaszt, amely a Donyec-medence déli részét fedezte, a szovjet csapatok azonban északon, Voronyezs és Bogucsar között széles arcvonalon nyomultak előre, felszabadították a kurszki területet, behatoltak Ukrajna északkeleti részébe, és keletről, valamint északkeletről a Donyec-medence északi körzetében. Valjukit, Liszicsanszkot, Izjumot és a gépgyártó ipar nagy központját Kramatorszkot (amely igaz, szintén romokban hevert) februári első hetében szabadították fel az oroszok, s néhány nappal később Volcsanszkot, Csugujevet és Lozovaját is visszafoglalták. Február 16-án súlyos harcok árán Golikov csapatai bevonultak Harkovba, a Szovjetunió negyedik legnagyobb városába. Közben délebbre Vatutyin tábornok Délnyugati Frontjának csapatai felszabadították Luganszk ipari központot, a Déli Front csapatai pedig Malinovszkij vezetésével Novocserkasszkot és Rosztovot.

Harkov elfoglalása után Golikov és Vatutyin csapatai folytatták támadásukat, és Pavlovgrád elfoglalásával február 17-én már megközelítették a Dnyepert, s mindössze 36 km választotta el őket a folyótól. A németek ebben az időszakban készültek fel ellentámadásukra, hogy „revánsot vegyenek Sztálingrádért". És valóban, márciusban az oroszok, akiket az ellentámadás váratlanul ért, kénytelenek voltak feladni a téli támadás alatt visszahódított terület egy részét, így Harkovot is.

A sztálingrádi győzelem és a készülő német ellentámadás első jelei közti időben a Szovjetunióban emelkedett volt a hangulat. Az a perspektíva, hogy még tavasz előtt visszahódítják a németektől az egész Donyec-medencét és elérhetik a Dnyepert, rendkívül csábító volt, Kurszk és Harkov felszabadítása pedig még a legrózsásabb reményeket is felülmúlta. A szovjet lapokban egy sereg cikk jelent meg, amelyek hangsúlyozták, hogy mennyire fontos a Donyec-medence felsza-

badítása, amely szenet és acélt adna az országnak. A sajtó hangja még ujjongóbb lett Harkov felszabadítása után. A „Krasznaja Zvezda" például ezt írta február 17-én:

„Harkov bevétele — a szovjet fegyverek újabb nagyszerű győzelme, a sztálini stratégia győzelme, amely már gazdag gyümölcsöket hozott az idei télen. Az ellenség görcsösen kapaszkodott Harkovba... Az Északi-Donyec folyónál a németek megpróbálták feltartóztatni támadó csapatainkat... de azok három német védőövet egymás után áttörtek.

A hangzatos nevű »Reich«, »Grossdeutschland«, »Adolf Hitler« nevet viselő német hadosztályok elkeseredett ellenállását heves utcai harcokban megtörtük... Most már mi diktáljuk a háború további menetét, és nem a németek."

Két nappal később ugyanez a lap a Vörös Hadsereg tudásáról áradozott, amely nemcsak óriási szovjet területeket szabadított fel, hanem közben bekerítette és meg is semmisítette az ellenséges erőket, így az olaszokat Millerovónál, a magyarokat Kasztornojénál, nem is beszélve a németek sztálingrádi vereségéről. A lap ismét megemlítette Cannaet, ahol Hannibal 50 000 karthágóival megsemmisítette a 70 000 főnyi római hadsereget. „Cannae" a Vörös Hadsereg hadászatának egyik elemévé vált. Mindaz, ami az utóbbi hónapokban történt, írta a „Krasznaja Zvezda", véglegesen bebizonyította, hogy „a német katonai elmélet hírhedt fölénye" mítosz, bár ezt a mítoszt még az 1914—1918. évi háború után sem leplezték le. Most pedig elkövetkezett a „sztálini stratégia" győzelme. Figyelemre méltó, hogy nem sokkal Harkov elfoglalása után Sztálin megkapta a Szovjetunió marsallja címet.

1943 februárjában, az örömujjongásnak e heteiben, a szovjet sajtó különösen hangsúlyozta a Kommunista Párt érdemeit.

A Harkov bevétele miatti öröm kellős közepén, február 19-én a „Krasznaja Zvezda" ezt írta:

„A párt a legjobb fiait állította csatasorba. Az ütközetek válságos pillanataiban, 1941-ben Moszkvánál és 1942-ben Sztálingrádnál is számtalanszor a kommunisták állhatatossága és bátorsága mentette meg a helyzetet! A pártszervezetek — csapataink tartópillére... Katonai elméletünk minden ragyogó sikere elsősorban azzal magyarázható, hogy a Vörös Hadsereg katonai doktrínája a világ legbölcsebb

tanításának — Marx—Engels—Lenin—Sztálin tanításának — kipróbált elveire épül fel."

Ahogy a háború egyre jobban közeledett a győzelmes befejezéshez, a „szovjet hazafiság" koncepciója egyre inkább kiszorította 1941—1942 komor napjai „orosz hazafiságának" a koncepcióját. Ennek a szovjet hazafiságnak a szimbóluma egyre inkább Sztálin lett.

Jellemző azonban, hogy Sztálin sohasem feledkezett meg teljesen 1941 és 1942 szörnyű napjairól, amikor majdnem kizárólag a tiszta *orosz* hazafiságra volt utalva, és a háború végén kiemelte az *orosz* népet mint olyat, amelynek az volt a rendeltetése, hogy megnyerje a háborút és megvédje a szovjet államot.

POLITIKAI ESEMÉNYEK 1943 TAVASZÁN

A lakosság többségének élet- és munkakörülményei 1943-ban továbbra is igen nehezek voltak. A legfontosabb iparágakban az emberek túlóráztak, napi 11—12 órát dolgoztak. Oly nagy hiány mutatkozott munkaerőben, hogy egyes üzemekben a legegyszerűbb munkaműveleteket napi 4—6 órát dolgozó gyermekek végezték. A jegyre történő ellátás, különösen az eltartottaké, rendkívül szűkös volt. A kolhozpiacokon alig akadt valami élelmiszer, s mindenért igen magas árat kértek. A városokban működött a „feketepiac", amelyen például egy kiló cukor 3000 rubelba került.

1943-ban, Erenburg szavai szerint, elkezdődött a „mély háború". A béke már csak távoli emlék volt, a győzelem pedig még messze, a ködös jövőben. Az „igazi" második frontot még nem nyitották meg, és bár márciustól júniusig a hivatalos körök rendkívül szívélyesek voltak a nyugati szövetségesekkel szemben, ez a szívélyesség furcsa ellentétben állt a lakosság hűvösebb magatartásával. Igen sokan úgy vélték, hogy a szövetségesek — észak-afrikai hadműveleteik és Németország bombázása ellenére — nem húzzák teljes erőből a „fogatot". Általában feltételezték, hogy a „jó orosz nép" sokkal inkább nyugatbarát, mint kormánya. Ebben a pillanatban ennek az ellenkezője volt tapasztalható. A hivatalos szívélyesség, kétségtelenül, taktikai lépés volt.

Mindenekelőtt nem sokkal Sztálin február 23-i, a szövetségesek

számára kellemetlen parancsa után a szovjet hivatalos szervek a Standley-incidensre a Roosevelt számára legkellemesebb módon reagáltak. Aztán következett a szakítás a „londoni lengyelekkel", s ez olyan esemény volt, amelynek minden bizonnyal erős szovjetellenes hangulatot kellett keltenie Angliában és az Egyesült Államokban. Ezért az oroszok számára fontos volt a lengyel kérdés „lokalizálása" és annak megakadályozása, hogy az nemkívánatos befolyást gyakoroljon a szovjet—angol—amerikai kapcsolatokra.

Bár Harkov elvesztése kínos érzés volt, a téli hadjárat egészében véve nagyszerű sikereket hozott. Bármennyi embert vesztettek is a németek — 800 000-t, ahogy az oroszok állították, vagy 470 000-t, amennyit a németek beismertek — még ennek a kisebb veszteségnek az időbeni pótlása is majdnem lehetetlen volt a nyári támadásig, annál is inkább, mert Németország csatlósainak kimerültek a lehetőségei, s ami a fő, nem is óhajtottak új emberáldozatokat hozni „Hitler háborújáért", amelynek sikeres kimenetele most már igen valószínűtlen volt. Ennek ellenére, a szovjet emberek bizonyos idegességgel várták a nyári hadjáratot, mivel emlékezetükben még élénken élt a két szörnyű nyárnak — 1941 és 1942 nyarának — az emléke.

Az 1943. júliusi döntő katonai összecsapás előtt, sokkal inkább, mint a háború bármely más időszakában az a hír járta, hogy a németek különbékét kínálnak fel mind a Szovjetuniónak, mind a szövetségeseknek. Sztálin május 1-i parancsában valóban említést tett erről a puhatolózásról. Nem alaptalan az a feltevés, hogy az orosz hivatalos köröknek a Nyugat iránti akkori szívélyességét, legalább részben amiatti idegességük magyarázza, hogy Németország esetleg lepaktál a nyugati hatalmakkal. De e gyanakvástól a másik fél sem volt mentes: a Földközi-tenger térségében harcoló szövetséges hadseregek katonáinak azt mondták, hogy a legnagyobb eréllyel kell harcolni „az esetben, ha az oroszok kilépnek". Bizonyos gyanakvás keletkezett Nyugaton amiatt is, hogy a fekete-fehér-piros Vilmos-zászló alatt megalakult a „Szabad Németország" Nemzeti Bizottsága — e zászlóról azt tartották, hogy még mindig kedves a német tisztek többsége számára.

Február 23-án, a Vörös Hadsereg napján kiadott parancstól eltérően, Sztálin 1943. május 1-i parancsa telve volt a nyugati szövetségeseknek

címzett baráti szavakkal. Miután Sztálin ismertette a nagy téli hadjáratot és megemlítette a harkovi német ellentámadást, amely csak azért vált lehetővé, mert a németek harmincnál több új hadosztályt dobtak át Nyugatról (ez az egyetlen tűszúrás az egész parancsban a második fronttal kapcsolatban), de ennek ellenére nem lett belőle „német Sztálingrád", nagy elismeréssel nyilatkozott a „szövetségesek győztes seregeiről", amelyek „szétverték az olasz—német haderőket Líbia és Tripolisz területén... és most folytatják annak szétzúzását Tunisz körzetében", a „vitéz angol—amerikai légierőkről", amelyek „megsemmisítő csapásokat mérnek Németország és Olaszország hadiipari központjaira, ami előhírnöke az olasz—német fasiszták ellen irányuló európai második arcvonal kialakításának..."

A németek és szövetségeseik helyzete, mondta, egyre rosszabb lesz, és a külföldi sajtóban egyre gyakrabban jelennek meg közlések a németek béketapogatózásairól, aminek célja az angol—amerikai—szovjet koalíció felbomlasztása. „Mivel a német imperialisták... hitszegők, elég arcátlanok ahhoz, hogy a szövetségeseket a saját mértékükkel mérjék..." Senki sem fogja bekapni ezt a horgot. A békét csak a hitleri hadseregek teljes szétzúzása és a hitleri Németország feltétel nélküli kapitulációja hozhatja meg.

A német—olasz fasiszta tábor súlyos válságot él át és katasztrófa előtt áll.

Ez persze még nem azt jelenti, hogy a hitleri Németország katasztrófája már be is következett... Ezért a Szovjetunió népeinek és Vörös Hadseregünknek, valamint szövetségeseinknek és hadseregeiknek még kemény és súlyos harcot kell folytatniuk... Közeledik az az idő, amikor a Vörös Hadsereg, szövetségeseink hadseregeivel karöltve, ketté fogja törni a fasiszta fenevad gerincét."[158]

A következő napokban a szovjet sajtó szövetségespártibb volt, mint valaha. Sztálin május 8-án melegen gratulált Rooseveltnek és Churchillnek az észak-afrikai „ragyogó győzelemhez". Az egész országot teleragasztották plakátokkal, amelyeken három azonos nagyságú angol, amerikai és szovjet nemzeti színű villám sújt le egy Hitler-fejet viselő hiénaszerű szörnyre.

A tuniszi hadjárat befejezése nagy, sőt túlságosan nagy reményeket keltett a Szovjetunióban.

A szovjet katonai megfigyelőkre az tette a legnagyobb benyomást,

hogy Tuniszban az angol és amerikai seregek az első komoly szárazföldi csatájukat nyerték meg. Ezt a tényt úgy tüntették fel, hogy a jóval nagyobb hadműveletek előjátéka Európa területén. A légierő előkészíti a talajt e hadműveletekhez.

Május 22-én bejelentették a Komintern feloszlatását. Ezt az elhatározást a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága Elnökségének határozataként közölték. A határozat megállapította, hogy ez a szervezet „elavult", sőt még gátolni is kezdte az „egyes nemzetek munkáspártjainak további erősödését". A háború bebizonyította a következő fontos tényt:

„Míg a hitleri tömb országaiban a munkások fő feladata... hogy segítsenek megdönteni a kormányokat... a Hitler-ellenes koalíció országaiban... a munkások szent kötelessége, hogy minden módon támogassák ez országok kormányainak háborús erőfeszítéseit..."

A határozat a következő szavakkal fejeződött be: „A Végrehajtó Bizottság felszólítja minden hívét, összpontosítsák erejüket a német fasizmus és vazallusai szétzúzására."

A dokumentumot az Elnökség következő tagjai írták alá: Gottwald, Dimitrov, Zsdanov, Kolarov, Koplenig, Kuusinen, Manuilszkij, Marty, Pieck, Thorez, Florin, Ercoli (Togliatti), továbbá a szekciók képviselői: Bianco (Olaszország), D. Ibarruri (Spanyolország), Lehtinen (Finnország), Ana Pauker (Románia) és Rákosi Mátyás (Magyarország).

Néhány nap múlva Sztálin Kingnek, a Reuter hírügynökség tudósítójának adott válaszában kijelentette, hogy „a Kommunista Internacionálé feloszlatása helyes és időszerű, mert ... leleplezi a hitleristáknak azt a hazugságát, mintha »Moszkvának« az lenne a szándéka, hogy más államok életébe beavatkozzék és azokat »bolsevizálja«. Ennek a hazugságnak mostantól fogva vége... megkönnyíti a szabadságszerető országok hazafiainak arra irányuló munkáját, hogy országuk haladó erőit a fasizmus elleni harc fejlesztése céljából, pártállásra és vallási meggyőződésre való tekintet nélkül... egyesítsék...

A Kommunista Internacionálé feloszlatása teljesen időszerű, mert éppen most, amikor a fasiszta fenevad utolsó erejét feszíti meg — meg kell szervezni a szabadságszerető országok általános támadását ennek a fenevadnak teljes megsemmisítése és a népeknek a fasiszta iga alól való felszabadítása céljából."[159]

Közismert dolog volt, hogy Churchill és Roosevelt szorgalmazta a Komintern feloszlatását. Sztálin mindig azt felelte, hogy a Komintern elhalóban van és nincs jelentősége. De arról nem beszélt, hogy ennek az „elhaló" és most már halott szervnek sok olyan tagja volt, akik később az új demokrácia vezetői lettek Európában, így Thorez, Togliatti, Gottwald, Kopecký, Dimitrov és mások. Ezek ebben az időben igen visszavonult életet éltek Ufában vagy Moszkvában. Moszkvában legtöbbjük a Gorkij utcai „Luksz" Hotelban lakott; igen keveset szerepeltek a szovjet sajtóban, ritkán jelentek meg nyilvános helyeken, kivéve a háború utolsó időszakát.

Május 30-án került sor Joseph Daviesnek, az Egyesült Államok volt moszkvai nagykövetének igen látványos moszkvai látogatására, amely a „Moszkvai küldetés" című filmből ismeretes. Moszkvába érkezése után kérte, írják fehér betűkkel gépének testére azt, hogy „Küldetés Moszkvába". Mint mondta, azért jött, hogy találkozzék „régi barátaival" — Mikojannal, Visinszkijjel és Ulrih bíróval. A „Moszkvai küldetés" című film tele volt képtelenségekkel — Visinszkij nagy fekete bajusszal stb. A filmet a Kremlben azon az estén mutatták be, amikor ott Daviest fogadták. A szovjet vezetők könnyei potyogtak a nevetéstől, de elismerték, hogy a film baráti hangú és hasznos, mert leleplezi a „vörös veszély" mítoszát, amely Davies szerint az Egyesült Államokban még mindig eléggé elterjedt. Az angol nagykövetség tagjai dühöngtek, a filmben ugyanis szerepelt egy monoklis szamár, amelyben sokan Lord Chilstont, az angol nagykövetet vélték felismerni. Az amerikai nagykövetség és a sajtó egyhangúlag Davies ellen fordult, részben az önreklámozás miatt, részben pedig azért, mert túlzottan igyekezett fitogtatni szovjetbarát érzelmeit.

A Komintern feloszlatása és Sztálin ezzel kapcsolatos nyilatkozata közti időben ünnepélyesen megemlékeztek az angol—szovjet szövetség első évfordulójáról. A lapokban lelkes hangú cikkek jelentek meg, üzenetváltás történt Kalinyin és VI. György között stb. Június 9-én, a szovjet—amerikai egyezmény megkötésének évfordulóján a lapok tele voltak az Egyesült Államok dicséretével és a „lend-lease" szállítások miatti köszönetekkel. A „Pravda" ezt írta: A szovjet nép nemcsak ismeri, hanem nagyra is becsüli a hatalmas tengerentúli köztársaság-

tól kapott segítséget." Majd hangsúlyozta, hogy az adott időszakban a legfontosabb, hogy ne engedjék Hitlert lélegzetvételi szünethez jutni.

A szövetségeseknek ez a szüntelen lármás reklámozása, természetesen, a hadihelyzettel függött össze. Rendkívül súlyos harcokra lehetett számítani, és a szovjet vezetők azt remélték, hogy a szövetségesek a közeljövőben újabb nagy erőfeszítéseket tesznek (mivel Észak-Afrikában már megtették a magukét).

A Szovjet Tájékoztató Iroda 1943. június 22-i nyilatkozata („A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának két éve") még arra is rámutatott, hogy „a második front nélkül lehetetlen legyőzni a hitleri Németországot". A nyilatkozat fő értelme az volt, hogy a Vörös Hadsereg 200 német hadosztály és 30 csatlós hadosztály lekötésével elegendő időt adott a nyugati szövetségeseknek ahhoz, hogy az európai kontinensen felkészüljenek a „tengelyhatalmak" elleni „mindent bele" csapásra.

Vajon hogyan kellett értelmezni a Szovjet Tájékoztató Iroda nyilatkozatát: szokásos taktikai lépésnek a szövetségesek csábítására, vagy az igazi nyugtalanság jelének a nagy nyári ütközetek előtt?

1943 júniusában valóban feszült volt a helyzet. Mindenki érezte, hogy a vihar bármely pillanatban kitörhet. Sokan csodálkoztak, hogy a németek eddig miért nem támadtak. Mind a német, mind a szovjet légierő igen aktív tevékenységet fejtett ki. A németek néhány éjszakai légitámadást hajtottak végre Gorkij ellen, és súlyos károkat okoztak a város ipari negyedeiben. Különösen erősen megrongálódott a harckocsiszerelő nagyüzem. Kurszkot, Szaratovot, Jaroszlavlt és más városokat szintén bombázták. A németek ezenkívül az alsó folyószakaszon aknásították a Volga vizét.

A szovjet légierő Orjol és más települések ellen intézett légitámadásokat. Általában világos volt, hogy Kurszk—Orjol körzete lesz a fő hadszíntér. Ezért, amikor a német támadás megindult, senkit sem ért meglepetésként. Még a németek új fegyvere, a „Tigris" és a „Párduc" harckocsik alkalmazása sem volt titok. Néhány ilyen harckocsit zsákmányoltak Leningrádnál, és kettőt be is mutattak közülük Moszkvában, a júniusi zsákmány-kiállításon. A szovjet katonai vezetés minden szükséges kísérletet elvégzett, hogy megtalálja azokat az eszközöket, amelyekkel e harci gépek leküzdhetők.

Június 11-én feljegyeztem egy szovjet tudósítóval folytatott beszélgetésemet, aki éppen akkor tért vissza Kurszk körzetéből. Elmondta, hogy ott valóban roppant mennyiségű harceszköz van, ehhez foghatót még nem látott. És az, amiben ez az idei nyár nem hasonlít a többihez — a rengeteg amerikai tehergépkocsi. A szovjet csapatok mozgékonysága hihetetlenül növekszik. Az orosz katonák meggyőződnek arról, hogy az amerikai tehergépkocsik kitűnő gépek.

Aznap a következőket jegyeztem még fel:

„Ma Molotov villásreggelit adott a szovjet—amerikai egyezmény aláírásának évfordulója alkalmából. Igen barátságos hangulatban volt, és egész idő alatt a Nagy Hármasnak nemcsak a háború alatti, hanem a háború utáni együttműködéséről is beszélt. Minden pohárköszöntő azzal foglalkozott, hogy a hármas szövetséget a háború után folytatni kell. Clark Kerr hangsúlyozta, örül annak, hogy az angol—szovjet szövetség ilyen izmos gyermeknek bizonyult — kezdetben úgy látszott, hogy egy kicsit gyenge lábon áll. Standley tengernagy a »lend-lease« szállításokról beszélt. Az első időkben egy kicsit lassan érkeztek, de most nagyon kielégítőek, mindenütt amerikai és angol anyag, Oerlikonok az orosz jégtörőkön, angol ágyúk a »Vörös Október« sorhajón... Az oroszok egyre többet gondolnak (vagy beszélnek) a Nagy Hármas égisze alatti békéről a háború után..."

Június második felében Moszkvában két ízben volt légiriadó. Június 9-én bombákat dobtak Moszkva elővárosaira, de magára Moszkvára nem. A német repülőgépek Gorkijt támadták. Ennek ellenére a légvédelmi csapatoknak elrendelték a készenlétet.

Június 19-én Erenburg igen aggódó hangú cikket írt a Moszkva elleni esetleges légitámadásokról: „Ne feledjétek, hogy még mindig Orjolban vannak; feledjétek el, hogy már nincsenek Vjazmában. Nem fogják bevenni Moszkvát, de gyűlölik Moszkvát — vereségeik szimbólumát, s megpróbálják megcsonkítani és elrútítani."

Júniusban gyakran találkoztam a „Normandie" francia repülőszázad pilótáival. A legkülönbözőbb emberek voltak közöttük — a párizsi külvárosok elragadó tájszólásában beszélő kommunista munkásoktól a vörös hajú de La Poype vicomte-ig. Az oroszok csodálkoztak, miért akar a vicomte a bolsevikok oldalán harcolni. E nagyszerű fiúk közül

azonban Toulasne, a század parancsnoka, egy alacsony termetű, csinos és igen kitűnő modorú férfiú keltette a legmélyebb benyomást.

A század 1942-ben alakult Szíriában. De Gaulle politikai megfontolásokból úgy határozott, hogy ezt a kis csoportot a Szovjetunióba küldi. Ezek a franciák 1942 vége óta voltak itt, már részt vettek harcokban, és június 15-ig tizenöt német gépet lőttek le, ők maguk pedig hármat vesztettek. Most, 1943 júniusában azokra a nagy ütközetekre készülődtek, amelyek során sokukra a halál várt. Jó viszonyban voltak a légi támaszpont szovjet szerelőivel, és igen vidáman töltötték idejüket a szomszédos falu leányaival. A francia pilóták JAK—1-es gépeken repültek, amelyek, mint mondták, nagyon tetszettek nekik.

Toulasne, akivel június 17-én Petit tábornok (a francia katonai attasé) lunchén találkoztam, azt mondta, hogy Brjanszk körzetében (ahol a francia század állomásozott) egyelőre teljes a nyugalom, de „az a valami" bármely pillanatban elkezdődhet. A szovjet légierő bombázta a németek közlekedési útvonalait. A támadásokban egyszerre 200 bombázó és 200 vadászgép vett részt. Nappal szovjet bombázókat, éjjel pedig amerikaiakat alkalmaztak. A németeknek itt úgyszólván nem voltak ejszakai vadászgépeik, ezeket lekötötte a Németország feletti légiharc.

A franciák, amint Toulasne elmondta, ugyanazt eszik, amit az oroszok. Ízlik nekik a kása és a scsí. De ritkán kapnak friss húst és a szokásos fogással — az amerikai konzervhússal — torkig vannak. Az újonnan érkezett francia repülők az életkörülményeket kezdetben nagyon primitívnek találták, de később nagyszerűen érezték magukat. A falusi lányok nagyon „barátságosak" voltak.

A „Normandie" század története egyike a franciák legdicsőbb és egyben legtragikusabb hőstetteinek a második világháború alatt. 1943 nyarán a Kurszk és Orjol körüli harcokban a század eredeti állományának mintegy kétharmada elpusztult, köztük Lefèvre és Toulasne is... Később új francia pilóták léptek helyükbe, és a század utolsó légiharcait Kelet-Poroszországban vívta. A jobb, JAK—3-as vadászgépekkel felszerelve a század szörnyű károkat okozott a legyengült német légierőnek. Egyszer a század pilótái három nap alatt mintegy 100 német gépet lőttek le. De La Poype vicomte szerencsés csillag alatt született: három másik pilótával együtt megkapta a Szovjetunió Hőse

címet és végül szerencsésen hazatért Franciaországba. De a század veteránjai leginkább Toulasne-t emlegették.

A „Normandie" század érzékeny veszteségei némileg szemléltetik az egész szovjet légierő veszteségeit.

A nyugati szövetségesek iránti baráti érzelmek megnyilvánulásait (amelyek állandóan a Nagy Hármas békéjére céloztak) részben gyengítette egy újítás. Júniusban a „Trud" című szakszervezeti lap kiadásában egy új folyóirat jelent meg, a „Vojna i rabocsij klassz" („Háború és munkásosztály"). A folyóirat első száma ismertette fő célját, a külföldön élő fasisztabarát elemek leleplezését, akik szembeszállnak a Nagy Hármas égisze alatti béke szovjet koncepciójával. „De nevetséges és oktalan dolog lenne, ha önmagunk és mások előtt is eltitkolnánk, hogy vannak bizonyos nehézségek a Hitler-ellenes koalíció tagjai közti viszonyban." A folyóirat egyúttal kirohant az amerikai izolacionisták, az angol „Cliveden-klikk" és más „münchenista" elemek ellen. Hitlernek ezek a „félig szövetségesei" most igyekeznek piszkos ügyeiket „bizonyos lengyel körökkel" elvégeztetni, „akik semmit sem tanultak". Utána helyeslően nyilatkozott a „nagy hatalmak direktorátusáról", amely majd „beszámolni tartozik" egy, a világ valamennyi országát magában foglaló széles körű nemzetközi szervezetnek. Így kezdett kialakulni az Egyesült Nemzetek Szervezetének szovjet koncepciója.

Július 6-án hivatalosan közölték, hogy a németek ott indították meg támadásukat, ahol várták — a kurszki kiszögellés körzetében, a belgorodi és orjoli ék között.

A KURSZKI CSATA

Még februárban, Sztálingrád után, Hitler kijelentette, hogy a német hadseregnek „nyáron vissza kell szereznie azt, amit télen elveszített". Ez nem volt könnyű, mivel a németek és szövetségeseik több mint félmillió, de lehet, hogy hétszázezer embert vesztettek. Amint ez német forrásokból kitűnik, a Németországban elrendelt „totális mozgósítás" ellenére a nyári harcok megkezdéséig ennek a veszteségnek csak körülbelül a felét sikerült pótolni. Hitler tekintélye a sztálingrádi vereség

miatt erősen megrendült, és már az sem segített, hogy a németek ismét elfoglalták Harkovot.

A németek észak-afrikai veresége és az a közeli lehetőség, hogy a szövetségesek benyomulnak Olaszországba, aminek igen nehezen (vagy inkább könnyen) előrelátható politikai következményei lehettek, mind csak növelte Hitler kudarcának a nagyságát. Most már aligha lehetett számítani az oroszországi háború megnyerésére, és Hitlernek nagyon nagy szüksége volt egy látványos győzelemre — olyasfajtára, mint a Vörös Hadsereg sztálingrádi győzelme volt. Az északról Orjol és délről Belgorod által határolt kurszki kiszögellés (amelyet a szovjet csapatok a múlt télen foglaltak el) a legmegfelelőbb helynek látszott, ahol szenzációs vereséget mérhet az oroszokra.

A szovjet hadvezetés a kurszki kiszögellést olyan hídfőnek tekintette, amelyből támadást indíthat és északnyugaton felszabadíthatja az orjoli és brjanszki területet, délnyugaton pedig Ukrajnát, s ezért itt óriási erőket összpontosított. Márciustól kezdve az oroszok megerősítették a kiszögellést, több ezer kilométer hosszúságú lövészárkot ástak, sok ezer tüzelőállást építettek stb. A védelem mélysége az északi, a nyugati és a déli oldalon elérte a 100 km-t.

Német források szerint 1943 tavaszán Hitlernek mind politikai, mind pedig gazdasági megfontolásokból az volt a szándéka, hogy tartja a Finn-öböltől az Azovi-tengerig terjedő arcvonalat, és a „Citadella" hadművelettel megsemmisítő vereséget mér a Vörös Hadseregre a kurszki kiszögellésben. Úgy gondolta, amennyiben ebben a körzetben sikerül nagy szovjet erőket bekeríteni, ez jelentősen megváltoztatja a hadászati helyzetet a németek javára, és talán még azt is lehetővé teszi, hogy újabb támadást indítsanak Moszkva ellen.

Nézzük, mit írnak most erről a németek:

„A kurszki kiszögellés különösen megfelelő hely volt egy ilyen csapáshoz. Egy észak és dél felől egyszerre meginduló német támadás az oroszok hatalmas csoportosítását ejtheti csapdába. Azt remélték, hogy azokat a hadműveleti tartalékokat is megsemmisíthetik, amelyeket az ellenség ütközetbe vet. Ezenkívül ennek a kiszögellésnek a felszámolása jelentősen megrövidíti az arcvonalat... Igaz, egyesek még akkor is azt állították, hogy az ellenség a németek támadását éppen ebben az irányban várja és... ezért fennáll annak a veszélye, hogy több német erőt vesztenek el, mint amennyi veszteséget az oroszoknak okoz-

nak... Hitlert azonban nem lehetett meggyőzni, és úgy vélte, hogy a »Citadella« hadműveletet siker fogja koronázni, feltéve, ha hamarosan végrehajtják."[160]

A hadművelet megkezdését azonban késleltették a kedvezőtlen terepviszonyok, továbbá az, hogy a német hadosztályok lassan kapták meg a feltöltést. Ilyen körülmények között Model tábornok, a kiszögelléstől északra működő csapatok parancsnoka kijelentette, hogy a hadművelet nem sikerülhet, ha nem kapnak jelentős erősítéseket az új mintájú harckocsikból, amelyek felülmúlják a legjobb szovjet harci gépeket. Ezért a támadást ismét elhalasztották, most már június közepéig, s közben sietve egyenesen a németországi hadiüzemekből szállították az arcvonalra a „Tigris" és „Párduc" harckocsikat, valamint a „Ferdinánd" rohamlövegeket. Később azonban a németek újból tétováztak és késlekedtek, egyebek közt azért, mert Hitler attól tartott, hogy Olaszország nemsokára kilép a háborúból. Miután meggyőződött róla, hogy Mussolini nem szándékozik feladni a játszmát, elhatározta, hogy ragaszkodik eredeti tervéhez. A kurszki győzelem, mondta, bámulatba fogja ejteni a világot.

Ezalatt a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság nem vesztegette az időt. Mi sem volt kedvezőbb számára, mint az, hogy a németek ott szándékoznak támadni, ahol a Vörös Hadsereg a legerősebb. Azt, hogy menynyi harceszközt összpontosítottak a harctevékenység fő körzetében, megítélhetjük abból a tényből, hogy alig három hónap alatt mintegy 500 000 vasúti kocsi különféle katonai rakományt szállítottak a hátországból a kurszki kiszögellés körzetébe.

A németek a kiszögellés körül mintegy 2000 repülőgépet és 2000 (szovjet adatok szerint 3000) harckocsit összpontosítottak. A harckocsiknak több mint a felét a Hoth tábornok parancsnoksága alatt álló déli szakaszra irányították.

Philippi és Heim ezt írja:

„Ilyen nagy német csapatösszevonás mellett Hitler nagy reményekkel nézett a csata elébe. Nem kételkedett abban, hogy az északi és déli csapásmérő csoportosítás át fogja törni az oroszok védelmét, és Kurszktól keletre bezárja a gyűrűt. De minden várakozás ellenére nagyon gyorsan meggyőződhetett a támadás meghiúsulásáról, bár csapataink a végsőkig megfeszítették erejüket. Támadó erőink mélyen

beékelődtek az oroszok védelmébe, de igen súlyos veszteségeket szenvedtek, és az oroszok július 7-én még több nehézharckocsit vetettek be. A 4. német páncéloshadsereg különösen súlyos harcokat vívott. A legtöbb, amit remélhetett az volt, hogy nem szorítják vissza. A »Citadella« hadművelet kimenetele felől komoly kétségek támadtak. Ennek ellenére Hitler július 10-én elrendelte a támadás folytatását. Ezen a napon a nyugati szövetségesek partra szálltak Szicíliában, és a »kurszki győzelemre« Hitlernek nagyobb szüksége volt, mint valaha.

Valójában a kezdeti harcászati sikerek után a kurszki csatában már régen szünet következett be, és július 12-én az orosz hadvezetés Orjol (a kurszki kiszögellés északi széle) irányában indított váratlan csapással hátba támadta a 9. német hadsereget... Július 3-án Hitler kénytelen-kelletlen elrendelte a »Citadella« hadművelet beszüntetését. Ezt az elhatározast az is siettette, hogy az olaszok nem tudták védeni Szicíliát, és felmerült annak a szüksége, hogy Olaszországba német erősítéseket kell küldeni."[161]

Négy nap alatt a németeknek csak helyenként és kis mélységben sikerült beékelődniük a kurszki kiszögellésbe: északon mintegy 16 km mélyen és 20 km szélességben, délen pedig 50 km mélyen és ugyanolyan szélességben. Az egymással szemben támadó német csapatokat mintegy 150 km választotta el egymástól, amikor a csata abbamaradt.

A németek majdnem valamennyi páncélosegységét annyira megtépázták, hogy lehetetlenség volt harcképességüket helyreállítani. Végső soron a németek elvesztették a kezdeményezést, és azt a Vörös Hadsereg ragadta magához.

Bár a Vörös Hadsereg szintén súlyos veszteségeket szenvedett a kurszki csatában, a szovjet hadvezetés mégis igen széles arcvonalon és erőfölényben kezdhette meg a nyári támadást.

Moszkvában rendkívül nagy volt a feszültség, amikor bejelentették, hogy a németek megindították a támadást. A hírt a „Krasznaja Zvezdá"-nak egy hazafias érzésektől áthatott cikke közölte: „Apáink és nagyapáink nem kevés áldozatot hoztak annak érdekében, hogy megmentsék Oroszországukat, hazájukat. Népünk sohasem felejti el Minyint és Pozsarszkijt, Szuvorovot és Kutuzovot, meg az 1812-es honvédő háború partizánjait. Büszkék vagyunk rá, hogy ereinkben dicső elődeink vére folyik, és sohasem fogunk elmaradni mögöttük."

Oroszország szívében, Turgenyev szülőföldjén folyt a jelen kulikovói csatája, amelynek kimenetelétől oly sok függött.

Már a csata első napján két dolog világossá vált: az egyik, hogy Németország óriási erőket vetett ütközetbe, és a másik, hogy ezek az erők hallatlanul nagy veszteségeket szenvednek, anélkül, hogy sikert érnének el. Az ütközet első napjának hadijelentése megállapította: „Csapataink július 5-én reggel óta szívós harcot vívtak az ellenség támadásba lendült és légierővel hatékonyan támogatott nagy gyalogos- és páncéloserőivel az orjol—kurszki és a belgorodi irányban. Nagy veszteségeket okozva, visszavertük az ellenség minden rohamát és csak egyes helyeken sikerült kisebb német osztagoknak jelentéktelen mélységben beékelődniük védelmünkbe. Előzetes adatok szerint csapataink az orjol—kurszk—belgorodi irányban a harc első napján kilőttek és megsemmisítettek 586 német harckocsit és lelőttek 203 ellenséges repülőgépet. A harc tovább tart."

Ez az 586-os szám megragadta az emberek képzeletét — ehhez hasonló nagyságrend eddig még sohasem szerepelt. A hatás körülbelül olyan volt, mint amilyet Londonban, az „angliai csata" kellős közepén az a jelentés keltett, hogy egy nap alatt 280 német repülőgépet lőttek le.

A július 6-i jelentés ismét azt közölte, hogy a szovjet csapatok kissé visszavonultak, a németek pedig 433 harckocsit és 111 repülőgépet vesztettek, július 8-án viszont a szovjet csapatok már ellencsapásokat mértek, és közölték, hogy a németek ezen a napon 304 harckocsit és 161 repülőgépet vesztettek.

Július 9-re, négy izgalmas harci nap után, megszűnt az aggodalom. Igaz, ez már azután is gyengült, hogy közzétették az 586 megsemmisített német harckocsiról szóló jelentést. „Égnek a »Tigrisek«" címmel jelent meg egy fronttudósítás. Utána megrémült német hadifoglyok nyilatkozatait közölték a lapok, akik elmondták, hogy „ilyen mészárlást még sohasem tapasztaltak a német csapatok soraiban".

Egy Belgorod környékén foglyul ejtett német tizedes nyilatkozata: „Egészségügyi személyzetünk nem tudta ellátni az összes sebesültet. Az egyik szanitéc azt mondta, hogy a kötözőhely olyan, mint egy mészárszék."

A július 15-i szovjet hadijelentés közzétette, hogy Orjolnál ellentámadás kezdődött,[162] és megállapította, hogy a szovjet csapatok, mi-

után több szakaszon áttörték az orjoli éket, három nap alatt 25—50 km-t nyomultak előre.

Sztálinnak a Rokosszovszkij, Vatutyin és Popov tábornokoknak szóló július 24-i parancsa bejelentette „a németek nyári támadásának teljes felszámolását", továbbá közölte, hogy a szovjet csapatok mindazt a területet visszaszerezték, amelyet a németek július 5. után elfoglaltak. A parancs megemlítette, hogy Orjolnál, Kurszknál és Belgorodnál a németek összesen 37 hadosztályt — 17 páncélos-, 2 gépesített és 18 gyalogoshadosztályt — összpontosítottak, de nem lepték meg az oroszokat, és teljesen kudarcba fulladt az a tervük, hogy áttörjenek Kurszkig. Egyszer s mindenkorra vége annak a legendának, hogy a németek nyáron mindig előrenyomulnak. A németek 70 000 halottat, 2900 harckocsit, 195 rohamlöveget, 844 tábori löveget, 1392 repülőgépet és 5000 gépkocsit vesztettek.

Az arcvonalból érkező valamennyi jelentés hangsúlyozta azt a szokatlan magabiztosságot, amellyel a szovjet csapatok ebben a csatában tevékenykedtek. Kétségtelen, hogy a közölt számok némelyikét eltúlozták. De még akkor is, ha a németek nem közel 3000, hanem csak 2000 harckocsit vesztettek (a háború után a németek beismerték, hogy páncéloscsapataikat Kurszknál egyszerűen porrá zúzták) még ez is igen jó eredmény volt. Ha a kurszki csatában 70 000 német katona esett el, akkor érthető, hogy a szovjet csapatoknak is súlyos veszteségeik voltak. A jelentések példákat közöltek az oroszok rendkívüli bátorságáról és állhatatosságáról. Így, a katonák az árkokban maradtak, átereszteték a fejük felett a német nehéz harckocsikat és hátulról lőttek rájuk.

Becslések szerint a kurszki csatában a két fél részéről mintegy 6000 harckocsi és 4000 repülőgép vett részt. Ez olyan óriási mészárlást jelentett egy viszonylag kis területen, amelynél szörnyűbb még nem fordult elő. Amikor néhány hét múlva Volcsanszktól Valujkiig és tovább Belgorodig és Harkovig végigmentem Ukrajna gyönyörű földjén, láttam, hogy Belgorodtól és Harkovtól északra elterülő vidék (ahol a németek mintegy 50 km-re behatoltak a kurszki kiszögellésbe) sivár pusztasággá változott: a tüzérségi tűz még a fákat és a bokrokat is elsöpörte. A harcmezőn még százával hevertek a kiégett harckocsik és a lelőtt repülőgépek, és több kilométerről érezhető volt a levegőben a félig eltemetett hullák bűze.

Azok számára azonban, akik a Szovjetunióban életben maradtak, ezek nagy napok voltak. Augusztus 5-ével, miután Sztálin külön nyilatkozatban jelentette be Orjol és Belgorod felszabadulását, megkezdődött az az időszak, amelyet a győzelmi díszsortüzek korszakának nevezhetünk.

Levitan, a moszkvai rádió bemondója mély hangján most először olvasott fel olyan szavakat — a legfelsőbb főparancsnok parancsának a szavait —, amelyek a következő két évben úgy hangzottak a szovjet emberek számára, mint valami kellemes és ismerős dallam: „Ma, augusztus 5-én, a Brjanszki Front csapatai a Nyugati és Központi Front szárnycsapatainak a támogatásával elkeseredett harcok után elfoglalták Orjol városát. Ugyancsak ma a Sztyeppi és Voronyezsi Front csapatai megtörték az ellenség ellenállását és elfoglalták Belgorod városát..."

A parancs ezután megnevezte azokat az egységeket, amelyek elsőnek törtek be e két városba, mondván, hogy ezek ezentúl az „Orjoli" és „Belgorodi" megtisztelő nevet fogják viselni. Utána a bemondó első ízben jelentette be: „Ma, augusztus 5-én 24 órakor hazánk fővárosa, Moszkva 120 löveg 20 össztüzével fogja üdvözölni az Orjolt és Belgorodot felszabadító dicső csapatainkat... Köszönetet mondok minden egységnek, amely részt vett az Orjolt és Belgorodot felszabadító hadműveletekben. Örök dicsőség a hazánk szabadságáért vívott harcban elesett hősöknek. Halál a német megszállókra!"

Némi változtatással ez lett az a szöveg, amelyet a rádióhallgatók milliói még több mint háromszázszor hallottak Németország és Japán végleges legyőzéséig.

Igen, megkezdődött a győzelmi díszsortüzek korszaka.

Másnap, augusztus 6-án, a hadijelentés közölte, hogy az Orjolt visszafoglaló csapatok nyugati irányban üldözik az ellenséget, elfoglalták Kromit és még 70 más helységet, és délen Harkov irányában sikeresen bontakozik ki egy nagyszabású támadás.

Korántsem volt véletlen az az elhatározás, hogy a kurszki győzelmet első ízben ünneplik díszsortűzzel és tűzijátékkal. A szovjet hadvezetés tudta, hogy a kurszki csata megnyerésével a Szovjetunió valójában megnyerte a háborút.

A háború utáni német történészeknek szintén ez a véleménye. Így

Walter Görlitz szerint Sztálingrád politikai és lélektani síkon jelentett fordulópontot keleten, viszont a németek kurszki és belgorodi veresége katonai szempontból volt fordulópont.[163]

ORJOL A NÉMET MEGSZÁLLÁS ALATT: SZEMÉLYES ÉLMÉNYEK

Orjolnak, ennek a régi orosz városnak a felszabadítása és a Moszkvát két éven át fenyegető orjoli ék teljes felszámolása a német csapatok kurszki vereségének egyenes következménye volt.

Orjol az egyik első tiszta orosz nagyváros volt, amely 1943-ban felszabadult. Ezenkívül itt (nem úgy, mint a Donnál és a Kubánban) a németek majdnem két éven át — 1941 októberétől — tartózkodtak.

Augusztus második hetében gépkocsin Moszkvából Tuláig, majd tovább, Orjolig utaztam. Most, akkori jegyzeteim alapján leírom, milyen volt az orjoli ék előterepe, mit láttam az éken belül és különösen magában a városban.

A bogáncs embermagasságúra nőtt. A bogáncs és egyéb gyomnövények mintegy három kilométer széles sűrű vadont alkottak, amely nyugati, majd keleti és déli irányban húzódott, csaknem mindenütt az orjoli ék területén. Ebben a sűrűségben, amelyen most a tulai poros út halad át, minden lépésnél a halál leselkedik az emberre. „Minen" (németül) és „mini" (oroszul) — „aknák" — olvastam a földbe vert régi és új jelzőtáblákon. A távolban a dombon a kék nyári égbolt alatt templomok romjai, házak maradványai és elárvult kémények tekintettek a nézőre. Ez a sok kilométer hosszúságú gazvadon majdnem két éven át senki földje volt. A dombon Mcenszk romjai meredeztek. Két öregasszony és négy kecske — összesen ennyi élőlényt találtak ott a szovjet katonák, amikor a németek július 20-án kivonultak. A fasiszták távozásuk előtt mindent felrobbantottak vagy felgyújtottak — templomokat és épületeket, parasztviskókat és egyebet. A múlt század közepén Leszkov és Sosztakovics „Lady Macbeth"-je e városban élt. Különös volt elgondolni, hogy a szenvedélyeknek és a vérnek ez a drámája olyan városban játszódott le, ahol most az egészen más miatt ontott vér szaga áradt.

A vadonon át Mcenszkbe hajtottunk. Egyetlenegy kis téglaépület valahogy épen maradt. „Étkeztető hely — olvastuk a hirdetményt. — Itt megkaphatja a napi adagot: reggelit, ebédet és vacsorát." Mellette egy másik hirdetmény: „Az ellenség lerombolta és kirabolta ezt a várost, rabságba hurcolta lakosait. Ők bosszúért kiáltanak."

„Ördögi találmány az akna — mondta egy ezredes, akivel Mcenszkben találkoztunk. Az út mentén egy száz méteres szakaszon 650 aknát ástunk ki." Beszélt az új időzített aknákról, amelyekre a német fedezékekben bukkantak. A gyújtó akkor lép működésbe, amikor a sav elmarja a fémet. Egyesek két hónap múlva robbannak. Ezenkívül vannak aknacsapdák is, rengeteget telepítettek belőlük. Az aknák és az aknacsapdák a németek egyik legfontosabb fegyverfajtájává váltak 1943-ban. A szovjet katonák számára az aknák igen kellemetlenek voltak, és ez volt a fő beszédtéma közöttük.[104] Az Orjolért vívott ütközetben a Vörös Hadsereg szörnyű veszteségeket szenvedett az aknáktól. A jövőben az aknák újabb veszteségeket fognak okozni Harkovnál és másutt. Miközben az ezredessel beszélgettünk, egy kocsi haladt el mellettünk, amelyen két nyögdécselő katona feküdt. Fejük merő vér, épp az imént léptek aknára...

Az utóbbi napokban a korábbi 20 000 lakosból csak mintegy 200 ember tért vissza Mcenszkbe. Idáig valahol a falvakban rejtőztek.

Az orjoli úton, amely földeken és gyönyörű erdőkön haladt át, falut sehol sem láttunk. Csak táblák álltak a romokon, amelyek mutatták, hogy itt valamikor egy falu volt.

A németek által létesített „felperzselt föld" most Rzsevtől és Vjazmától Orjolig terjedt.

Orjol, ez a nem is oly régen még kellemes, csendes vidéki város, most is telve Turgenyev emlékével, erősen megrongálódott. A házaknak több mint a fele tönkrement, helyenként még füstölögtek a romok. Az Oka hídjait felrobbantották, de már egy ideiglenes fahidat vertek rajta, és azon át katonai tehergépkocsik haladtak nyugat felé, Orjolba pedig mentőkocsik érkeztek a tőle ötven kilométerre nyugatra levő Karacsevból, ahol súlyos harcok folytak.

Hogyan élt Orjol a majdnem kétéves német megszállás alatt?

A város 114 000 lakosából csak 30 000 maradt. A megszállók sok embert megöltek. Sokakat a város főterén akasztottak fel, ugyanott, ahol most annak a szovjet harckocsinak a kezelői vannak eltemetve,

amely elsőnek hatolt be a városba, továbbá Gurtyev tábornok, a sztálingrádi csata hőse, aki azon a reggelen halt meg, amikor a szovjet csapatok harccal elfoglalták Orjolt. Mesélték, hogy a németek 12 000 embert öltek meg és kétszer annyit hurcoltak Németországba. Sok orjoli elment a partizánokhoz a környéken levő és a brjanszki erdőkbe, amelyek (különösen a brjanszki erdő) partizánvidékek voltak.

A németek orosz polgármestert neveztek ki (aki most velük együtt elmenekült), és az orjoli területre néhány volt orosz földesurat hoztak, fiaikkal együtt — a nép fehérgárdistáknak nevezte őket. Nem tudni azonban, visszakapták-e birtokaikat. Elindítottak egy kis magánvállalkozást, de olyan kevés volt az áru, hogy semmi sem lett belőle.

1941—1942 tele valamennyi közül a legnehezebb volt. Az emberek százszámra haltak éhen. Később napi 200 gramm kenyeret kaptak, ha a németeknek dolgoztak. És aztán ott voltak a hadifogolytábor borzalmai. Itt először győződtem meg róla közvetlenül, hogyan bántak a németek a szovjet hadifoglyokkal. Ez a bánásmód Sztálingrád után megváltozott. Addig nem törődtek vele, hogy az emberek tömegével pusztulnak el. Sztálingrád után zsarolással vagy hízelgéssel megpróbálták őket rávenni, hogy álljanak be az áruló Vlaszov hadseregébe.

Szobennyikov tábornok, az orjoli helyőrség mostani parancsnoka, részt vett a nagy júliusi támadásban, és mesélt róla. Július 15-re, háromnapos súlyos harc után, a szovjet csapatok az orjoli ék kerületén áttörték a németek fő védelmi vonalait. Soha még — mondta — német védőállások ellen nem összpontosítottak annyi tüzérséget, mint itt. Több szakaszon a tűzerő tízszeresen felülmúlta a verduni tüzérség tűzerejét. A németek oly sok és oly sűrű aknamezőket telepítettek, hogy tüzérségi „szuper"-előkészítésre volt szükség minél nagyobb mennyiségben való megsemmisítésük és a védelmet áttörő csapatok veszteségeinek csökkentése céljából. A németek július 20-án több száz repülőgép bevetésével megpróbálták feltartóztatni a szovjet támadást. A szovjet légvédelmi tüzérek és vadászrepülők nem könnyen birkóztak meg velük. A számtalan légiharcban mindkét fél igen súlyos veszteségeket szenvedett. Ezekben a napokban szintén sok francia pilóta pusztult el.

Az, hogy mennyire fontos volt a németeknek Orjol megtartása, folytatta Szobennyikov, kitűnik von Schmidt tábornok (később Mo-

del tábornok váltotta fel beosztásában) parancsából, amely elrendelte, hogy Orjolt az utolsó lehetőségig tartani kell.

„És valóban — mondta a tábornok — a németek a végsőkig kitartottak. Itt erős csapataik voltak, s majdnem mindegyik szívósan tartotta magát és csak jelentéktelen részük kapitulált. A foglyok között nem volt harmincévesnél idősebb katona — válogatott, egészséges, jó egységek harcoltak. Erenburg elvtárs, aki most azt mondja, hogy a német hadsereg podagrában és aranyérben szenvedő aggastyánokból állt, ostobaságokat beszél. Igen, ezek kitűnő erők voltak, bár erkölcsileg megrendültek. Kurszk és a többi vereség demoralizáló hatással volt rájuk. A foglyok elmondták, hogy Mussolini bukása szintén mély benyomást keltett a német katonákban, bár egyesek továbbra is hittek a tiszteknek abban a meséjében, hogy Mussolini súlyos beteg."

Utána a tábornok elmesélte azt a bonyolult történetet, hogyan kerítették be majdnem teljesen Orjolt augusztus 3-ra, és végül hogyan törtek be augusztus 5-én kora reggel az oroszok a városba.

„Rádiós páncélkocsink, amely az »Internacionálé«-t, a »Szent háború«-t és a »Kék kendő«-t játszotta, az elsők között tört be a városba. Zenénknek megrázó hatása volt. — Az emberek tömegesen az utcára tódultak, bár még dúlt a harc. A német rohamlövegek s harckocsik továbbra is tüzeltek, és sok kellemetlenséget okoztak a tetőkön lapuló géppisztolyosok. Egyikük megölte Gurtyev tábornokot. Még mindig robbantak az időzített aknák, és a lárma kellős közepén hangszórónk hazafias dalokat bömbölt. A géppisztolyosokat csak másnap sikerült megsemmisíteni, bár egyesek közülük lehet, hogy még valahol rejtőznek. Orjolban valószínűleg még több száz időzített akna maradt, jóllehet 80 000 aknát már megtaláltunk. Emiatt egyelőre csapatokat nem szállásolunk el a városban...

Igen, augusztus 5-én reggel vonultam be Orjolba. Képzelje el a képet, amely fogadott: virrad, körös-körül még égnek a házak, felvirágzott lövegeink és harckocsijaink behajtanak a városba, hangszóró a »Szent háború«-t játssza, öregasszonyok és gyermekek szaladgálnak a katonák között, virágokat nyomnak kezükbe, és csókolgatják őket. Helyenként még lövöldöznek. Emlékszem egy öregasszonyra, a Puskin utca sarkán állt és keresztet vetett, ráncos arcán könnyek gördültek alá. Egy másik idős asszony, beszéde után ítélve művelt nő,

odaszaladt hozzám, virágot nyújtott át, és nyakamat átölelve beszélt, beszélt, beszélt a végtelenségig. A pokoli zajban nem hallottam minden szavát, csak azt értettem meg, hogy a fiáról beszél, aki a Vörös Hadseregben szolgál."

Orjol felszabadulása óta még csak öt nap telt el, de a szovjet közigazgatási szervek már mind a helyükön voltak. A németek a középületek többségét megsemmisítették, de az egyik mellékutcának egy kis házában már berendezkedett M. P. Romasov, a területi tanács végrehajtó bizottságának elnöke, a helyi partizánok parancsnoka, a Szovjetunió Hőse. Ő sokat tudott mesélni a partizánháborúról — a büntető osztagokkal való csatározásokról, arról, hogyan szabadították ki a partizánok a polgári lakosokat, akiket a németek nyugatra akartak hurcolni. A partizánok megölték a német kísérőket, az emberek pedig szétszaladtak az erdőben.

Az orjoli lakosságot igazoló eljárásnak vetették alá, különösen a párttagoknak kellett számot adniuk arról, hogyan viselkedtek a húszhónapos német megszállás alatt. Orjolt 1941. október 2-án Guderian harckocsijai annyira váratlanul foglalták el, hogy sokan nem tudtak elmenekülni. Romasov asztalán láttam egy írni alig tudó asszony nyilatkozatát, aki elmondta, hogy ő mint párttag október 2-án két gyermekével együtt itt rekedt, és hogy saját és gyermekei megélhetését biztosítani tudja, kénytelen volt elmenni takarítónőnek egy német hivatalba.

Az orjoli börtön nagy téglaépülete mellett az árokból holttesteket ástak ki. Messziről puha, zöldesbarna rongybabáknak látszottak. Az árok mellé fektették őket, ahonnan kiásták. Két orosz hivatalos személy osztályozta a koponyákat. — Egyesek tarkóján golyó ütötte lyukak, másokon nem. Az árokból átható hullabűz áradt. 200 tetemet exhumáltak, de az árok hosszúságából és mélységéből ítélve még legalább 5000 holttestnek kellett ott feküdnie. Akadt néhány női tetem, többségük azonban férfi holttest volt. A tetemek fele szovjet hadifoglyoké volt, akik éhen haltak vagy különböző betegségekben pusztultak el. A többiek katonák vagy polgári személyek, akiket tarkón lőttek. A kivégzéseket kedden és pénteken 10 órakor hajtották végre. A Gestapo kivégző szakasza hetenként kétszer rendszeresen megjelent a börtönben. Ezenkívül még sok más személyt is meggyilkoltak Orjolban. Egyeseket mint „partizánokat" a város főterén akasztottak fel.

Orjoli tartózkodásom alatt felkerestem egy bájos régi házat. Klasszikus oszlopok díszítették és egy elhanyagolt kert tartozott hozzá. A ház valamikor Turgenyev egyik rokonáé volt. Maga Turgenyev sokszor megfordult itt, és nyilvánvalóan éppen erre a házra gondolt, amikor a „Nemesi fészket" megírta. Itt valószínűleg semmi nem változott a múlt század negyvenes évei óta.

A házban volt a Turgenyev-múzeum, és beszélgettem az öreg őrrel. Három hónapig ült a Gestapo börtönében, és kedden-pénteken reggel hallotta a kivégzések sortüzét. Mindkét munkatársát agyonlőtték mint „kommunistagyanús elemet".

Az öreg (Fominnak hívták) mesélt arról, hogy milyen szörnyű éhínség volt Orjolban. A lakosságnak hosszú ideig semmiféle élelmiszert sem adtak, még a szűkös kenyérfejadagot sem. 1941—1942 telén a járókelők a város utcáin lépten-nyomon holttestekbe botlottak. Gyakran előfordult, hogy az éhségtől elgyengült emberek az utcán összeestek és azon nyomban meghaltak. Azon a télen ő és felesége minden holmijukat burgonyára és répára cserélték be. Később az emberek életben maradását megkönnyítették a veteményeskertek.

Fomin elmondta, hogy a németek elvittek 10 000 kötetet a Turgenyev-könyvtárból, és sok kiállított tárgyat, például Turgenyev sörétes puskáját, egyszerűen elloptak. Hála istennek, mondta, hogy a ház épen maradt. Turgenyev háza az Orjol és Mcenszk között fekvő Szpasszkij-Lutovinóban — teljesen leégett.

Egyik este, amikor a csillagos eget nyugat felől, Karacsev irányában az égő falvak tűzfénye festette vörösre, a városi szovjetban egy furcsa emberpárral találkoztam, a helybéli orvossal és lelkésszel.

Protopopov doktor, aki kis szakállával és orrcsíptetőjével Csehov figuráira emlékeztetett, elmondta, hogy mindenek ellenére hogyan sikerült mégis gyógyítania a beteg és sebesült szovjet hadifoglyokat. Kísérteties állapotban voltak — kiéhezettek és elhanyagoltak. Ő és néhány odaadó segítőtársa megpróbált valamelyest enyhíteni sorsukon oly módon, hogy élelmiszereket gyűjtöttek a helyi lakosságtól — bár annak is kevesebbje volt a semminél — és ezeket becsempészték a kórházba. Sok súlyos beteg foglyot a németek a legnagyobb hidegben lovas szánokon egy több kilométerre levő másik kórházba akartak szállítani. Az orosz kórházi személyzet hiába tiltakozott. Igyekezett minél több embert takarókba burkolni. Útközben azonban a

betegeknek majdnem a fele meghalt. Amint hallotta, ez a másik „kórház" nem sokban különbözött egy haláltábortól.

A lelkész, egy 72 esztendős gondozatlan, majdnem teljesen süket, fehér szakállú aggastyán, akinek a nyakában ezüst láncon kereszt függött, elmondta, hogy sok orosz csak azért dolgozott a németeknek, mert különben éhen halt volna. Neki megengedték, hogy meglátogassa az orosz hadifoglyokat, akiket éhhalálra kárhoztattak. Előfordult, hogy egy nap 20, 30, sőt 40 ember is meghalt. Sztálingrád után azonban a németek kissé javítottak ellátásukon és elkezdték rábeszélni őket, hogy lépjenek be az „orosz felszabadító hadseregbe".

Ivan atya arról is szólt, hogy a németek bizonyos mértékig támogatták a templomot — ez antikommunista politikájuk egyik eleme volt. Valójában azonban éppen a templomok nem hivatalosan „kölcsönös segélynyújtási köröket" szerveztek, hogy segítsenek a legszegényebbeken és minden tőlük telhetőt megtegyenek a hadifoglyok érdekében. Ő, „a körülmények folytán" 1929-ben elhagyta a falusi papságot, de amikor a németek jöttek, azt gondolta, hogy talán hasznára lehet Oroszország ügyének, ha ismét gyakorolja funkcióját. „Egy sereg hivő csoportosult körém, és kaptunk egy templomot. Meg kell mondanom, hogy a németek alatt Orjolban felvirágoztak a templomok, de azzá lettek, amit a németek nem vártak, az orosz nemzeti öntudat aktív központjaivá." Ámde az az ember, akit a német parancsnokság a templomok felügyeletével megbízott, nem püspök volt, mint ahogy ezt természetesen sokan várták, hanem egy Konsztantyinov nevű városi hivatalnok, az orosz fehérgárdisták közül. Ily módon a templomokat minden önállóságtól megfosztották, és még körbélyegzőiket is Konsztantyinov asztalában zár alatt őrizték. Ivan atya ezt különösen felháborítónak tartotta. Közvetlen felettese Kutyepov atya volt, egy jóval nagyobb templom papja. Kutyepov atya azt mondta Ivan atyának, hogy sohase említse Szergij moszkvai metropolitát, és csak a németek által szentesített Szerafim metropolitáért imádkozzék, aki Berlinben székel.

„Nekem ez nem tetszett — mondta Ivan atya — és így sem az egyiket, sem a másikat nem említettem. Igen, a templomok zsúfolásig teltek; Orjolban öt volt belőlük..."

A lelkészt a németek természetesen megtévesztették, különösen azzal, hogy megengedték a tizenöt vagy még több éve bezárt templom

kinyitását. De vajon mi célja volt a németek ilyen „egyházpolitikájának" olyan emberekkel szemben, akikre mindenképpen az éhhalál várt? Talán minél nagyobb zavart akartak kelteni az oroszok fejében? Érdekes, hogy a templomok a „russzizmus" központjaivá váltak, jóllehet a németek arra számítottak, hogy a szovjetellenes propaganda központjai lesznek.

Orjolban a majdnem kétéves megszállás alatt működött még néhány furcsa figura. A tanintézeteket (néhány elemi iskola és a fiatalkorú kémek iskoláin kívül — ez olyasmi volt, amiről Harkovban már hallottam) bezárták. Emiatt a szovjet ifjúság körében különösen nagy volt az elkeseredés. A tanerőknek (még a bezárt iskolák tanítóinak is) megparancsolták, hogy látogassák azokat az előadásokat, amelyeket egy magát Oktannak nevező, idegen orosz kiejtéssel beszélő ember tartott. Előadásait „pedagógiai átképző tanfolyamnak" nevezték. Ezenkívül Oktan szerkesztette az Orjolban „Recs" címmel megjelenő orosz újságot, amely előadásainak alaptételeit népszerűsítette, nevezetesen: „Az orosz a természettől fogva nem alkotó nép, ezért alá kell vetnie magát mások parancsainak", „Az orosz történelmi múlt revíziója", „Milyennek kell lennie egy árjának". Lapjában „a kulturális értékek teljes átértékelését" hirdette; Tolsztojt semmit érő írónak nevezte; az orosz zenét lekicsinyelte, Wagnert viszont minden idők legnagyobb zenei lángelméjének kiáltotta ki. Felesleges mondanom, hogy nem minden tanárt „hívtak meg" Oktan előadásaira. Sokat letartóztattak, mások pedig elrejtőztek.

Az általános benyomás az volt, hogy az 1941—1942-es győzelmes években a németeknek voltak fehérgárdista kalandoraik és zsoldosaik, akik ráálltak, hogy valamilyen, egyelőre még meg nem határozott szerepet vállaljanak olyan tiszta orosz területek germanizálásában, mint amilyen Orjol körzete volt.

Még egy megdöbbentő tény: Orjolban régóta éltek német származású emberek. Ezeket Łódźba küldték vérvizsgálatra, hogy megállapítsák, igazi árják-e.

S végül, az orjoli vasút! Sohasem láttam ilyen totális rombolást. Sztálingrád környékén mindössze hat hónappal ezelőtt, a vasúti rombolás még primitív volt, és mindent könnyen helyre lehetett állítani. Itt, Orjol körzetében a németek egy különleges gépet használtak,

amely felszedte a síneket és kitépte a talpfákat. Ahhoz, hogy ezekben a nemrég felszabadult körzetekben helyreállítsák a vasúti közlekedést, gyakorlatilag újra kellett építeni a vonalakat.

Szeptember 1-én Harkovba utaztam, amelyet a szovjet csapatok augusztus 23-án szabadítottak fel. Az utazás szörnyű volt. Amikor éjjel néhány dzsipen elindultunk Valujkiből, az egyik gépkocsi aknára szaladt és három kísérőnk — Kozsemjako és Vaszjev a Külügyi Népbiztosság sajtóosztályáról, valamint Volkov százados, akivel Sztálingrádban már találkoztam — meghalt. Csak a gépkocsivezető maradt életben, bár súlyosan megsebesült és majdnem eszét vesztette a sokktól. Kozsemjakónak mindkét lábát leszakította a robbanás és egy óra múlva meghalt, anélkül, hogy visszanyerte volna eszméletét.

Hajnalban, amikor még két holttestet találtunk — az egyiket az úttól 15 méternyire dobta el a robbanás — folytattuk szánalmas utazásunkat. Most szörnyen elpusztított vidéken haladtunk át Belgorodtól északra, ahol júliusban a kurszki hadművelet legelkeseredettebb harcai dúltak. „Nincs egy élő hely" — ahogy az oroszok mondják. Körös-körül sok kilométeren át szomorú látvány tárult elénk, a levegőben a félig elhantolt tetemek hullabűze áradt.

Belgorodban a németek belövései a vártnál kevesebb kárt okoztak, és az utcákon sok embert láttunk. A Belgorod és Harkov közti gazdag földek mintegy 40 százalékát már megművelték, ámde 1943-ban ehhez a vidékhez már igen közel esett az arcvonal, és a németeket nem érdekelte a termés.

Harkov február úta újabb károkat szenvedett. De eltekintve attól a 200—300 szovjet sebesülttől, akiket az SS-katonák a kórházban meggyilkoltak, a németek — miután Harkovot márciusban ismét elfoglalták — a megszállás első időszakához képest igen óvatosan viselkedtek. Idegesek voltak, a kivégzéseket titokban hajtották végre, kerülték a nagy nyilvánosságot. Természetesen a járókelőkre csak lecsaptak az utcákon és Németországba szállították őket. Májustól a viselkedésük még „szelídebb" lett. Május 2-án rendelet jelent meg a hadifoglyokkal való bánásmód megjavításáról, ami azt a célt szolgálta, hogy hadifoglyokat toborozzanak Vlaszov hadseregébe.

Orjolban a németek seregnyi gaztettet követtek el, az orjoli terület és a brjanszki erdő viszont partizánok tevékenységéről volt híres. Ezért időszerűnek és helyénvalónak tartom, hogy röviden áttekintsük egyrészt az oroszországi háborúban elkövetett német gaztetteket, másrészt a partizánmozgalmat.

Véleményünk szerint egy, az 1941—1945. évi szovjet—német háborúval foglalkozó könyvben fontos helyet kell elfoglalniuk azoknak a bűncselekményeknek, kegyetlenkedéseknek, amelyeket a németek követtek el az általuk megszállt hatalmas területen. Ámde, ha ezt a kérdést részletesen tárgyalnánk, az a veszély állna elő, hogy túlságosan felduzzasztjuk a könyv terjedelmét.

A téma valóban óriási anyagot ölel fel. Noha a nürnbergi perben a tárgyalásra bocsátott német bűncselekmények és kegyetlenkedések között számos ismétlés fordul elő, áttekintésük korántsem teljes. És mégis, ezek a „válogatott" bűncselekmények, amelyeket a németek a Szovjetunióban követtek el, a 22 kötetes tárgyalási jegyzőkönyv jelentős részét foglalják el. Szó sem lehet róla, hogy e lapokon, akár csak vázlatosan is megpróbáljuk összegezni a nürnbergi per megállapításait, a háborús bűnösök elleni egyéb perekről nem is beszélve. És ha mégis felsoroljuk a német aljasságok fő kategóriáit, ezt egyszerűen azért tesszük, hogy általánosítsuk a németek szovjetunióbeli és lengyelországi magatartásának azokat a nagyszámú példáit, amelyekre elbeszélésünk során hivatkoztunk.

Ha a bűncselekményeket egyáltalán valamiképpen osztályozni lehet, Nürnbergben a következő kategóriákat állították fel:

1. A németeknek az oroszokkal szembeni magatartása az „Untermensch" filozófiáján alapult. Ezt a filozófiát szemléltetik von Reichenau táborszernagynak azok az utasításai, amelyeket a német haderőnek a Szovjetunió területén való magatartását illetően adott ki 1941-ben, vagy Himmler hírhedt poznani beszéde. Himmler így szónokolt: „Az, hogy harckocsiárkok ásása közben a kimerültségtől elpusztul-e 10 000 orosz nő vagy sem, engem csak annyiban érdekel, elkészültek-e Németország számára a harckocsiárkok." Vagy ott vannak Hitler, Göring és mások kijelentései: „Németországot nem érdekli,

hogy a közeljövőben 30 millió orosz éhen halhat", és hogy „nem a németek dolga a lakosság vagy a hadifoglyok élelmezése". E politika következtében a békés lakosok milliói pusztultak el, különösen a háború első két éve alatt. Bár egyes nácik, például Rosenberg, különbséget tettek az ősellenség — az oroszok —, valamint az ukránok s más nemzetiségek között, amelyek felett a Reichnek gyámságot kell létesítenie, Erich Koch, Ukrajna birodalmi biztosa egyáltalán nem ismert ilyen különbséget. Koch Ukrajnát a szokásos náci felfogás, az „Untermensch" filozófia szellemében kormányozta.

2. A németek különleges intézkedéseket adtak ki, például a komisszárokra vonatkozó parancsot (amely gyakorlatilag mindenkire vonatkozott, akit kommunistának, zsidónak vagy általában gyanús személynek tekintettek). E parancs előírta, hogy a komisszárokat nem kell hadifogolynak tekinteni, hanem agyon kell lőni őket. Egyes német tábornokok a háború után megpróbáltak arra hivatkozni, hogy ennek a parancsnak általában „elméleti" jellege volt, mert a német hadsereg nem alkalmazta. Az ilyen állítások elferdítik a tényeket vagy el akarják kendőzni a rideg valóságot, mivel a „komisszárokat" rendszerint Himmler SD- (Sicherheitsdienst — biztonsági szolgálat) alakulatai szedték össze, mielőtt azok a hadsereg hatáskörébe tartozó hadifogolytáborokba kerültek volna. Egy másik parancs („Kugel" — golyó), amelyet az oroszokra szigorúan alkalmaztak, előírta, hogy minden hadifoglyot, aki szökést kísérel meg vagy valamilyen titkos tevékenységgel gyanúsítható — agyon kell lőni.

3. Németországba majdnem 3 millió oroszt, beloruszt és különösen sok ukránt szállítottak kényszermunkára. Velük sokkal rosszabbul bántak, mint a Németországban kényszermunkán dolgozó más nemzetiségű munkásokkal.

4. A németek a megszállt területeken válogatás nélkül kivégezték a túszokat és a „gyanús" személyeket, vagyis azokat az embereket, akik valami módon kapcsolatban lehettek a partizánmozgalommal vagy a szovjet illegális szervezettel. Az Orosz Föderáció és Belorusszija területén számos falut porig égettek, lakosaikat, köztük a nőket és gyermekeket, egyszerűen megsemmisítették. Mint gyakran megállapították, a Szovjetunióban nem egy Oradour és nem egy Lidice volt, hanem sok száz. Minden megszállt városban — nagy- és kisvárosokban egyaránt — ott tevékenykedett a Gestapo, amelynek épületében

válogatott kegyetlenkedéseket követtek el és kínozták az embereket. A börtönök mindenütt zsúfolásig megteltek, s a németek mielőtt eltávoztak volna, rendszerint egy szálig legyilkolták a foglyokat.

5. A németek szovjet területen is folytatták sajátos gyakorlatukat, a zsidó lakosság megsemmisítését. A zsidók kivegzésével főként a Himmlernek alárendelt különleges „Einsatzkommandók" foglalkoztak. A háború után a német tábornokok azt állították, hogy „sohasem" hallottak ilyen tömeggyilkosságokról, holott ezek nemegyszer szemük láttára történtek. A zsidók kiirtása egyre nagyobb méreteket öltött. Így Babij Jarban, Kijev közelében, mintegy 100 000 zsidót — férfit, nőt és gyermeket — öltek meg. Nem is beszélve a Krasznodartól délre fekvő sok más városról, ahol a hamvasztó gépkocsikban 7000 ember pusztult el. Kercsben és Krímben, valamint az észtországi Tallinnban a zsidók és hadifoglyok tetemeinek százait fedezték fel az előrenyomuló orosz csapatok. Tallinnban magam is megfordultam, s a közeli Kloaga nevű helységben 200 zsidó megégett földi maradványait láttam, amelyeket Vilniusból és más helyekről szállítottak ide. A foglyokat előbb agyonlőtték, majd utána nagy máglyákon elégették őket, s a sorra kerülő áldozatoknak kellett a máglyát meggyújtaniuk.

A Vörös Hadsereg gyors előnyomulásának köszönhetően néhány zsidónak sikerült megmenekülnie az SD tömeggyilkosságai elől, és ők részletesen elmondták a történteket. Különösen megragadt emlékezetemben az egyik megmenekült elbeszélése: az SD „jó németje" a síró gyermeket e szavakkal próbálta megvigasztalni: „Ne sírj, kicsi. Nemsokára jön a halál."[165]

Nem is említjük az óriási haláltáborokat, Auschwitzot, Majdaneket és a többieket, ahol a zsidók millióit (köztük nagyszámban a Szovjetunióból valókat) pusztították el gázkamrákban, illetve lőttek agyon vagy más módon gyilkolták le.[166]

6. Az európai zsidók kiirtása után — 6 millió pusztult el a németek kezétől (ennek a „munkának" az elvégzéséhez egy maroknyi „rossz" németnél jóval többre volt szükség) — a németek legnagyobb gaztette kétségtelenül a majdnem 3 millió szovjet hadifogoly megsemmisítése kiéheztetéssel vagy egyéb módon. Sokat agyonlőttek közülük, még többet koncentrációs táborokban gyilkoltak meg a háború későbbi időszakaiban (különösen Mauthausenban), némelyeket pedig kísérleti alanynak használtak fel élveboncoláshoz és egyéb „tudományos" kí-

sérletekhez. Ezeknek a bűncselekményeknek annyi és oly meggyőző bizonyítéka van, hogy egyszerűen találomra is kiválaszthatunk belőlük egypárat.

Így 1942-ben Rosenberg Keitelnek írt levelében botrányosnak minősítette azt a helyzetet, hogy 3 600 000 szovjet hadifogoly közül csupán néhány százezer munkaképes, annyira szörnyű körülmények között tartják őket.

Azzal a felfogással, hogy a szovjet hadifoglyok megvetendő „untermenschek", „alacsonyrendű emberek", a még nemrég megjelent német könyvekben is találkozhatunk, például Benno Zieser „Útban Sztálingrád felé" című visszataszító regényében.[167]

„Az oroszok teljesen leromlottak. Alig álltak lábukon, arról nem is szólva, hogy nem voltak képesek azokra a testi erőfeszítésekre, amelyeket követeltek tőlük... Akadtak köztük egészen gyermekek és nagyapáknak is beillő idős szakállas emberek... Emberi lények voltak, akikben már írmagja sem maradt semmi emberinek..." Majd tovább: „Amikor egy döglött kutyát dobtunk eléjük, olyan jelenet játszódott le, amelytől hányni lehet. Az oroszok eszelős ordítással vetették magukat a kutyára, és puszta kezzel darabokra szedték... Beleit a zsebükbe dugták — afféle vastartaléknak."

És így tovább. Engem is elfog a hányinger, amikor ezeket a sorokat idézem. És számtalan más bizonyíték alapján tudjuk, hogy pontosan így festett sok százezer, sőt millió szovjet hadifogoly helyzete, különösen a sztálingrádi csata előtt.

Egy magyar páncélostiszt írta nem sokkal a háború után:

„Rovnóban állomásoztunk. Egyik reggel, amikor felébredtem, azt hallottam, mintha sok ezer kutya ugatna valahol a távolban. Hívattam a legényemet és megkérdeztem: Sándor, mi ez a nyögés és jajgatás? Azt felelte: »Nem messze tőlünk a szabad ég alatt egy hatalmas tömeg orosz hadifogoly van. Talán 80 000-en lehetnek. Azért sóhajtoznak, mert az éhhalál küszöbén állnak.«

Elmentem megnézni. A drótkerítés mögött tízezer számra hevertek az orosz hadifoglyok. Sokan éppen haldokoltak. Csak keveset láttam olyant, aki lábra tudott állni. Arcuk kiaszott, szemük mélyen beesett. Naponta több százan haltak meg, s a társaik, akiknek még maradt valami erejük, egy nagy gödörbe dobták őket."[168]

Azonkívül, hogy a hadifoglyokat szándékosan kiéheztették, ezer-

számra gyilkolták le őket. Erre vonatkozóan fontos bizonyítékokat terjesztett elő a nürnbergi perben Erwin Lahousen, Canaris tengernagy Abwehrjétől. A többi között beszélt két különösen „kellemes" személyről, akikkel a Szovjetunió elleni háború kitörésekor tanácskozott. Az egyik a „kis Keitel" néven ismert Reinecke tábornok volt, az OKW egyik csoportfőnöke, a másik Müller obergruppenführer a Gestapótól, a Birodalmi Biztonsági Hivatal főcsoportfezetője. Müller felelt „az orosz hadifoglyokra vonatkozó intézkedések végrehajtásáért", vagyis kiirtásukért.[169]

„*Lahousen:* Ez a megbeszélés azt a célt szolgálta, hogy kommentálja az orosz hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozóan addig kapott parancsokat, megmagyarázza és megindokolja őket... Ezeknek az intézkedéseknek a lényege a rendszabályok két csoportját érintette. Az egyik az orosz komisszárok megölésére vonatkozott. A másik azoknak az elemeknek a likvidálásáról szólt, akiket az SD különleges kiválasztása alapján bolsevikoknak vagy a bolsevik világnézet aktív hordozóinak lehetett tekinteni... Reinecke tábornok kifejtette, hogy a Németország és Oroszország közti háború semmilyen más háborúhoz nem hasonlítható. A Vörös Hadsereg katonája... nem egy közönséges értelemben vett katona, hanem ideológiai ellenség. A nemzeti-szocializmus halálos ellensége, és ennek megfelelően kell bánni vele."

Lahousen ezután elmondta, hogy Reinecke (mint jó náci) nem volt megelégedve egyes tisztek „jégkorszakbeli" gondolkodásával. Canaris nevében ő (Lahousen) tiltakozott a kivégzések ellen, és különösen azt ellenezte, hogy nyilvánosan hajtották végre őket, mivel szörnyű és bomlasztó hatást gyakoroltak a német csapatok erkölcsi állapotára és fegyelmére. Emellett az ilyen intézkedések csak a végsőkig fokozhatják az oroszok ellenállását.

„Müller visszautasította érveimet. Csupán egy engedményt tett: mostantól kezdve e kivégzéseket nem a csapatok előtt, hanem félreeső helyen fogják végrehajtani... Az SD-Einsatzkommandók feladata, hogy a táborokban és a hadifoglyok gyűjtőhelyein kiválogassák az embereket és kivégezzék őket... A kiválogatás a legönkényesebb módon történt: zsidókat vagy zsidó külsejű embereket, vagy más alacsonyabb rendű fajnak megfelelő típusokat szemeltek ki kivégzésre, de

az is előfordult, hogy »intelligencia« alapján válogatták ki az embereket.

Reinecke azt a véleményét hangoztatta, hogy az oroszok különböznek a többiektől, és másként kell kezelni őket, mint a nyugati hadifoglyokat. A tábor őreit fel kell szerelni korbáccsal és fel kell ruházni őket azzal a joggal, hogy szükség esetén lőfegyverüket használhassák."

Lahousen így folytatta:

„A foglyok java része megfelelő gondozás nélkül maradt a hadszíntéren... Sokan a puszta földön haltak meg. Járványok törtek ki, és a kannibalizmus is felütötte fejét." Ilyen körülmények között — úgymond — Hitler megparancsolta, hogy szovjet hadifoglyokat ne szállítsanak Németországba.

Arra a kérdésre, hogy a szovjet hadifoglyokkal való rossz bánásmódért milyen mértékben felelős a hadsereg, Lahousen így válaszolt: „A Wehrmacht mindenből kivette részét, ami a hadifoglyokkal összefüggött, kivéve a kivégzéseket, amelyeket az SD és a Birodalmi Biztonsági Hivatal kommandói hajtottak végre. Az áldozatokat az előtt szemelték ki, mielőtt a többieket elszállították a hadsereg táboraiba."

Habár több német tábornok a nürnbergi perben azzal próbált érvelni, hogy ilyen nagy tömegű hadifogoly élelmezése meghaladta lehetőségeiket, semmi adat sincs arról, hogy a Wehrmacht parancsnoksága bármiként is szembeszállt volna a hadifoglyok megsemmisítésének politikájával, legalábbis a háború első 12—18 hónapjában.

Sőt mit több, ezek közül az „úri" neveltetésű német tábornokok közül némelyek tudatosan éheztették a hadifoglyokat. A nürnbergi tárgyaláson szerepelt az a parancs is, amelyet von Manstein tábornagy adott ki az oroszországi hadjárat elején. A parancsban ez állt: „A zsidóbolsevik rendszert meg kell semmisíteni... Az ország élelmiszerhelyzete megköveteli, hogy a csapatokat helyben élelmezzék, és minél nagyobb élelmiszerkészleteket kell az anyaország rendelkezésére bocsátani. *Az ellenséges városokban a lakosság jelentős részének éheznie kell. Álhumanizmustól indíttatva semmit sem szabad adni a hadifoglyoknak vagy a lakosságnak, hacsak nem áll a Wehrmacht szolgálatában*"[170] (a szerző kiemelése. — *A. W.*).

Valószínű, hogy éppen az ezektől a tábornokoktól — tehát nem Himmlertől vagy Hitlertől — származó „úri" parancsok okozták a több mint kétmillió szovjet hadifogoly éhhalálát a háború első évében.

Bár Manstein végső soron a nürnbergi perben kénytelen-kelletlen beismerte, hogy ő írta alá ezt a parancsot, előzőleg kijelentette, hogy „tökéletesen megfeledkezett róla".[171] Kétségtelen, ő és tábornok barátai sok egyéb körülményről is „tökéletesen megfeledkeztek", így arról, hogy a Wehrmacht gyakran és igen szorosan együttműködött az Einsatzkommandókkal és egyéb hivatásos gyilkosokkal.

A megmaradt szovjet hadifoglyokkal csak 1942 dereka táján kezdtek úgy bánni, mint a rabszolgákkal. 1942 végén a németek sajátos zsaroláshoz folyamodtak velük szemben: vagy beléptek Vlaszov hadseregébe, vagy éhen haltak.

Túlnyomó többségük azonban nem volt hajlandó Vlaszov alatt szolgálni, s közülük sokat, magas rangú tiszteket is, találtak a háború végén Dachauban és Mauthausenban, elevenen vagy holtan — legtöbbször holtan. Ezenkívül a szovjet hadifoglyokra más országok hadifoglyainál is nagyobb mértékben alkalmazták az „Aktion Kugel" eljárást.

Ez egyike volt a „nemkívánatos elemekkel" való leszámolás válogatott módszereinek. Azt a hadifoglyot, aki a „K" (vagyis Kugel) kategóriába tartozott, Mauthausenban a „fürdőbe" küldték. A „fürdő"-t a börtön pincéjében rendezték be, nem messze a krematórium épületétől, s csakis a kivégzések (agyonlövés vagy elgázosítás) célját szolgálta.

Az agyonlövést különleges „mérő" készülék segítségével hajtották végre. A foglyoknak háttal rá kellett állniuk a „mércére", és amint a testmagasság megállapítására szolgáló tolóka megérintette a fejüket, a készülék önműködően tarkón lőtte őket. Ha a szerelvényben túl sok „K" kategóriába tartozó fogoly volt, nem fecsérelték az időt „mérésre", hanem gázzal semmisítették meg őket, amelyet víz helyett vezettek be a „fürdőbe".[172]

A szovjet hadifoglyokat fagyasztási kísérletekre és egyéb „szórakozásokra" is felhasználták, amelyeket Himmler és a Harmadik Birodalom egyes „tudósai" eszeltek ki.

Mindaz, amit a szovjet hadifoglyokkal műveltek, annyira szörnyű, hogy egyszerűen nehéz elhinni. Ha figyelembe vesszük, hogy a Szovjetunió emberveszteségе túlhaladja a 20 milliót, akkor nem látszik valószínűtlennek, hogy 3—4 millió ember német fogságban pusztult el.

Az emberekkel szemben elkövetett szörnyű kegyetlenkedéseken kí-

vül a németek a Szovjetunióban a személyi és társadalmi tulajdon ellen is követtek el bűncselekményeket: óriási területeket változtattak pusztasággá, 3 év alatt több száz várost és falut döntöttek romba. Ha egyes falvak és városok, például Harkov, Ogyessza vagy Kijev, nem pusztultak el teljesen, ennek kizárólag az a magyarázata, hogy a német csapatoknak nem volt elég idejük romboló munkájuk befejezéséhez. Más városokat, például Rosztovot, Voronyezst, Szevasztopolt, hogy csak néhányat említsek az általam látottak közül — majdnem száz százalékig elpusztítottak.

PARTIZÁNOK A SZOVJET—NÉMET HÁBORÚBAN

A németek által megszállt területeken folytatott partizánhadviselés a háború kezdetétől fontos szerepet játszott a szovjet katonai felső vezetés haditerveiben. Sztálin, 1941. július 3-i rádióbeszédében felszólította a lakosságot, hogy az ellenség mögöttes területein mindenütt szítsa fel a partizánháborút. A SZK(b)P Központi Bizottsága július 18-án „A harc megszervezése a német csapatok hátában" címmel határozatot hozott, s ebben elrendelte, hogy „elviselhetetlen viszonyokat kell teremteni a német intervenciósok számára, bomlasztani kell hírközlésüket, közlekedésüket" stb. A határozat felszólította a megszállt területeken működő „szovjet földalatti szervezeteket", minden erejüket vessék latba az említett célok elérésére. A propaganda nagy súlyt helyezett a történelmi példákra — az 1812-es háború parasztosztagainak tevékenységére, amelyek csapásokat mértek Napóleon Grande Armée-jára, valamint azoknak a szovjet partizánosztagoknak a harcára, amelyek oly fontos szerepet játszottak a polgárháború idején Szibériában, Ukrajnában stb. A partizánparancsnokok és a partizánharcosok alakját romantikus dicsfény övezte. A sajtó, rádió, színház és film nagy figyelmet szentelt a Belorusszijában és más megszállt területeken működő partizánok hőstetteinek.

1941 decemberében, amikor teljes hévvel dúlt a moszkvai csata, Zoja Koszmogyemjanszkaja partizánlány, akit a németek a Moszkvához közeli Petriscseve faluban nyilvánosan felakasztottak, népi hőssé és jelképes alakká vált. Zóját azonban sok más társával együtt konkrét „diverziós" feladattal küldték az arcvonal mögé, ezért ő nem tartozott

a jellegzetes, klasszikus partizánok közé, akik a német megszállás alatt spontánul keltek harcra különböző helyeken a hódítók ellen.

A Szovjetunió 1941—1944. évi partizánmozgalma a szovjet—német háború egyik legbonyolultabb és legkevésbé tanulmányozott oldala. Lényegében nemcsak mindmáig feltáratlan, hanem az is marad, mint a jugoszláviai, franciaországi és más ellenállási mozgalmak, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, mert sok partizánhadművelet részvevője elpusztult, és senki sem tud beszámolni tetteikről.

Egy elterjedt német vélemény szerint, amelyet részben egyes amerikai kutatók is támogatnak, a Szovjetunióban kezdetben semmiféle partizánmozgalom sem volt, és csak később, a németek által elkövetett „hibák" következtében alakult ki.

Ez a felfogás módfelett leegyszerűsíti a való helyzetet. Az igazság az, hogy 1941-ben a német betörést követő kegyetlen hónapokban a megszállt óriási területeken bizonytalan és kaotikus állapotok uralkodtak, és semmi sem vagy alig történt valami, hogy e körzetekben idejében megszervezzék a partizánmozgalmat.

Szovjet szakkifejezéssel élve azt mondhatjuk, hogy ehhez hiányzott még az „anyagi bázis" — nem voltak titkos fegyverraktárak, élelmiszerkészletek, gyógyszerek stb.

Sok bekerített szovjet tiszt és katona — különösen Belorusszijában —, akik az erdőkben rejtőztek, még mindig remélték, hogy kijutnak az arcvonalra. A helybeli parasztok élelmezték őket, és végső soron partizánosztagokba szerveződtek.

A belorusz városok párt- és szovjet funkcionáriusai, akik nehezen tudták volna eltitkolni kilétüket, szintén az erdőkbe menekültek. Ugyanezt tették a vasutasok és mások is, akiket a németek szabotázson értek (vagy szabotázzsal gyanúsítottak), és ezért nem maradt más választás számukra, mint „elmenni partizánnak". Az első időkben azonban mindez szórványosan és szervezetlenül történt. Bár a szovjet hivatalos szervek Moszkvában szívesen beszéltek a partizánokról és az ellenség mögöttes területein vívott harcuk szerepéről, a háború kezdetétől egészen a moszkvai csata befejezéséig sokkal több egyéb gondjuk akadt, mint a partizánmozgalom. Ahhoz, hogy a partizánmozgalom hatékony legyen, Moszkvának tetemes anyagi eszközöket kellett ráfordítania és nagy szervező munkát kellett végeznie.

Bár 1942-ben a partizánmozgalmat Ukrajnában, a leningrádi terü-

leten, Belorusszijában és az Orosz Föderáció egyes körzeteiben — például a szmolenszki és a brjanszki területen — már nagyobb támogatásban részesítették, mégsem kétséges, hogy 1942 „fekete nyarán" a pártvezetés és a katonai felső vezetés terveiben a partizánok szükségleteinek kielégítése továbbra sem az első helyen szerepelt.

Ez nem jelenti azt, hogy 1942-ben nem létezett volna eléggé kiterjedt partizánmozgalom, de az időben még nem volt olyan nagy tömegeket átfogó, amilyenné 1943-ra fejlődött. Ahogy sok partizán írta, a különbség valóban óriási volt az 1941-eshez képest, amikor semmi mással nem rendelkeztek csak néhány puskával és kézigránáttal, viszont 1943-ban megjelentek náluk az aknavetők, sőt a tüzérség is. Hogy 1941-ben még nem teremtődött meg a széles körű partizánmozgalom, az elsősorban a fegyverhiánnyal, nem pedig a lakosság németszeretetével magyarázható.

A mai szovjet történészek különbséget tesznek a többé-kevésbé szórványos és alapjában véve szervezetlen 1941—1942. évi partizánmozgalom és az alapjában véve jól szervezett 1943. évi partizánmozgalom között.

Így B. Sz. Tyelpuhovszkij sem állítja, hogy 1941-ben fejlett volt a partizánmozgalom. „A leningrádi területen már 1941. július 27-én mintegy 200 partizánosztag és -csoport alakult. 1941. szeptember elején az orjoli területen 54 partizánosztag működött. November közepén a kruszki területen pedig 32."[173]

A szerző azonban nem mondja meg, hogyan alakult e „csoportoknak" és „osztagoknak" a létszáma. Gyakran néhány tucat emberből álltak, sőt még kevesebből. A továbbiakban ezt írja: „A háború első időszakában a partizánok és a Vörös Hadsereg együttműködése abban nyilvánult meg, hogy a partizánok megtámadták az ellenség törzseit, kisebb helyőrségeit és gépkocsioszlopait." Ez azt mutatja, hogy a partizánok tevékenysége főként rajtaütésekre szorítkozott, amikor is megszerezték maguknak azt, amire szükségük volt.

Igaz, a moszkvai csata során és nemegyszer annak következtében, hogy nagyszámú alegységeket küldtek az ellenség mögöttes területeire, a partizántevékenység kiszélesedett. A moszkvai, tulai és a kalinyini területen az ellenség háta mögött 10 000 partizán tevékenykedett, és a német szerelvények, valamint gépkocsioszlopok elleni támadásaik

határozottan hozzájárultak az abban az időszakban elért eredményekhez.

Már akkoriban kitűntek egyes partizánparancsnokok. M. Gurjanov parancsnok harcosai mintegy 600 németet semmisítettek meg, őt magát azonban elfogták és felakasztották a németek. Halála után megkapta a Szovjetunió Hőse címét. Egy másik partizánparancsnokot, Szolncevet Ruzában, a moszkvai területen 1941. december 21-én nyilvánosan kivégezték.

Az a 10 000 partizán, aki (ilyen vagy olyan módon) 1941—1942 telén részt vett a moszkvai csatában, úgy tudják 18 000 németet semmisített meg.

Csak 1942. május 30-án, a párt Központi Bizottságának kezdeményezésére alakították meg Moszkvában a Partizánmozgalom Központi Törzsét. Ugyanazon évben a partizánmozgalom vezetésére külön központi törzsek alakultak Ukrajnában és Belorusszijában is.

1942-ben a partizánmozgalom kiszélesedett, bár még nem öltött olyan tömegméreteket, mint később 1943-ban. A mozgalom lassú fejlődési ütemét, legalábbis részben, a fegyverhiány magyarázta. 1942-ben Moszkva a partizánoknak légi úton igen kevés embert és anyagot tudott juttatni, ezért sok partizánosztag kénytelen volt teljesen vagy javarészt saját eszközeire hagyatkozni; például rajtaütöttek a német fegyverraktárakon. A partizánok a parasztlakosság többé-kevésbé önkéntes segítségétől függtek.

Tyelpuhovszkij elismeri, hogy a megszállt területeken követett német politika óriási mértékben serkentette a partizánmozgalom fejlődését, különösen a partizántevékenységre alkalmas „partizánvidékeken", amelyekből sok akadt Belorusszijában vagy az orjol—brjanszki erdőkben.

A városokban dühöngő terror, a fiatalok tömeges elszállítása Németországba, ami már 1942 márciusában megkezdődött, nagy hatással volt a lakosságra.

Hasonló helyzetet tapasztalunk más országokban is. Például Franciaországban a maquis-mozgalom fejlődésének az adta a legnagyobb ösztönzést, hogy a franciákat kényszermunkára vitték Németországba. A Szovjetunióban ehhez még az is hozzájárult, hogy a németek a lakosságot alsóbbrendű fajnak tekintették, s ez arra késztette a szovjet embereket, hogy minél több partizánosztagot alakítva szálljanak

szembe a gyűlölt németekkel. De, akárcsak Franciaországban, az aktívan tevékenykedő partizánok számát az első időben elkerülhetetlenül korlátozta a fegyverhiány.

Nincs értelme találgatni, melyik volt az a legdöntőbb indíték, amely az embereket ilyen rendkívül veszélyes lépésre késztette, hogy elmennek partizánnak. Az önzetlen hazafiság, a megsértett nemzeti büszkeség vagy minél messzebb kerülni a németektől és kegyetlenségeiktől, vagy megmenekülni a Németországba való elhurcoltatástól, a szovjet rendszerhez való ragaszkodás — ki tudná ezt megmondani. Mindezek a motívumok hatottak, ennek a befolyásnak a foka azonban nyilvánvalóan mindenütt más és más volt. A mai szovjet történetírás nyomatékosan hangsúlyozza a párt vezető szerepét az egész partizántevékenységben. Rámutat arra, hogy a párt Moszkvában levő Központi Bizottsága állandó összeköttetést tartott a németek által megszállt területeken tovább működő területi és járási pártbizottságokkal, azok pedig az egyszerű párttagokkal, akik a különböző partizánosztagok parancsnokai lettek és irányították őket.

Ezzel együtt egy olyan tendencia is érvényesül, amely kisebbíti azoknak a szovjet tiszteknek a partizánmozgalomban, de különösen Belorusszija területén játszott szerepét, akiket 1941-ben bekerítettek, de megmenekültek a fogságtól és partizánként harcoltak tovább.[174]

Most néhány konkrét példán fogjuk bemutatni, hogyan alakult a partizántevékenység 1941-ben, 1942-ben és 1943-ban.

1942 szeptemberében, amikor a déli és délnyugati irányban módfelett súlyossá vált a helyzet, Sztálin külön, a partizánoknak szóló parancsot adott ki. Mivel a németek vasúti és közúti közlekedési vonalai meghosszabbodtak, s következésképp jobban sebezhető, mondta a parancs, most rendkívül fontos a vasútvonalak és hidak megrongálása, a szerelvények felrobbantása. 1942 végén valószínűleg ezért kezdődött a széles körű diverziós tevékenység az utánszállítási útvonalakon.

1942-ben kezdtek kialakulni a partizánvidékek, olyan körzetek, ahol németek nem voltak, és ahol a partizánok a legtöbb esetben helyreállították a szovjethatalmat. Ilyen „partizánvidékek" alakultak: Ukrajna északi (erdős) vidékein, Belorusszija területének nagy részén, a brjanszki erdőben, az orjoli területen, ahol (54 osztag kötelékében) 18 000 partizán ellenőrzése alatt tartott 490 falut, a leningrádi területen és délebbre Porhov környékén. A szmolenszki terület jelentős

része szintén a partizánok ellenőrzése alatt állt. Itt 72 osztag kötelékében 22 000 partizán tevékenykedett. Tyelpuhovszkij adatai szerint 1942—1943 telén a „partizánövezetek" Belorusszija területének 73 százalékát ölelték fel („A Nagy Honvédő Háború történeté"-ben 60 százalék szerepel).[175]

A partizánvidékek lettek a partizánosztagok ellátási bázisai. 1942 közepétől ezekben a körzetekben leszállóhelyeket kezdtek építeni a repülőgépek számára, amelyek az utánpótlást hozták a Nagy Földről és elszállították a sebesült partizánokat és más személyeket. Helyi raktárak is létesültek. Például 1943. január 1-én a szmolenszki terület baturinszki járásának raktáraiban 207 tonna rozst és 700 tonna burgonyát tároltak, s ugyanott a partizánok 1000 szarvasmarhát tartottak.

Való igaz, hogy 1942 őszén és telén a partizánok a Sztálingrád körzetébe vivő hosszú utánpótlási útvonalakon diverziós tevékenységükkel nagy segítséget nyújtottak a hadseregnek. Tudjuk, például, hogy Mansteinnak a december 12-i támadását azért kellett csökkentett erőkkel megkezdenie, mert a hadiszállítmányok a partizántevékenység következtében igen lassú ütemben érkeztek a Donhoz.

Mégis, a partizánharc csak a sztálingrádi csata után öltött széles körű tömegmozgalom jelleget. A partizánharcban való részvételnek most már egy új ösztönzője került előtérbe: a partizánosztagba belépő azokhoz csatlakozott, akiknek majdnem biztosan győzniük kell, és noha életét kockára tette, az mégsem volt hiábavaló. Amellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy 1943-ban a partizánosztagok többségét Moszkva jól ellátta. Már rendelkeztek aknavetőkkel, sőt tüzérséggel is, például különleges páncéltörő ágyúkkal a mozdonyok megsemmisítésére. A partizánokat jobban ellátták élelemmel, és ami igen fontos, gyógyszerekkel és egészségügyi felszereléssel. A partizánmozgalom kezdeti szakaszában a helyzetet többek között az is súlyosbította, hogy úgyszólván semmiféle gyógyszer nem állt rendelkezésükre, s emiatt sok, esetleg könnyen sebesült partizán halálra volt ítélve.

Tyelpuhovszkij azt írja, hogy az idő tájt, amikor a szovjet hadsereg Sztálingrádnál megkezdte ellentámadását, a partizánmozgalom széles méreteket öltött. Ezzel kapcsolatban a következő figyelemre méltó számadatokat közli Belorusszijára, a legnagyobb partizán területre vonatkozóan: „1943. február 1-én Belorusszijában 65 000 partizánt

tartottak nyilván, 1943 tavaszán és nyár elején a köztársaságban több mint 100 000 partizán harcolt, 1943 végén pedig mintegy 245 000."[176]

1943 vége fele Ukrajnában 220 000 fegyveres partizán tevékenykedett, és sok tízezer partizán „nyugtalanította" a németeket az OSZSZSZK még megszállt területein. Gyakran, írja Tyelpuhovszkij, egész családok, sőt faluk álltak be a partizánosztagokba (már csak azért is, hogy megmeneküljenek a németek kegyetlen büntetőexpedícióitól).

1943. július 14-én a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállásának utasítására a Partizánmozgalom Központi Törzse parancsot adott az összes partizánoknak, hogy teljes erőből kezdjék meg a „sínháborút". Az előkészítő munkát, úgy látszik, már előre elvégezték, mert július 21-re virradóra a partizánok a brjanszki, az orjoli és a gomeli területen hatalmas és egyidejű csapásokat mértek a vasútvonalakra. Ezek a csapások időben egybeestek a Vörös Hadseregnek a kurszki győzelem után Orjol és Brjanszk ellen indított támadásával. Egy éjszaka 5885 sínszakaszt robbantottak fel, s az orjoli és brjanszki partizánok július 21-től szeptember 27-ig összesen több mint 17 000 sínszakaszt röpítettek a levegőbe.

Belorusszijában a partizánok még sikeresebben működtek. Januártól májusig, tehát még a „sínháború" hivatalos megkezdése előtt, 634 szerelvényt siklattak ki. Augusztus 3-án a partizánok egy másik nagy diverziós hadműveletbe kezdtek Belorusszija vasútvonalain. A vonalak kétharmadát üzemképtelenné tették, s némely szakaszon még heteken át is szünetelt a forgalom. A mologyecsno—minszki vonalszakasz több mint 10 napra esett ki a forgalomból. A belorusszijai partizánok 1943 augusztusától novemberig összesen 200 000 sínszakaszt robbantottak fel, megrongáltak vagy kisiklattak 1014 vasúti szerelvényt, felrobbantottak vagy megrongáltak 72 vasúti hidat.

A partizánok tevékenysége egyre jobban nyugtalanította a németeket. 1943. november 7-én Jodl beismerte, hogy júliusban, augusztusban és szeptemberben a vasutakon 1560, 2121, illetve 2000 robbantás történt, és ez, szerinte, komoly hatással volt a hadműveletek menetére, nemkülönben a csapatok visszavonására.

Tyelpuhovszkij könyvének adatai szerint a belorusz partizánok három év alatt (1941—1944) mintegy 500 000 német katonát és tisztet,

47 tábornokot pusztítottak el, köztük von Kubét, Belorusszija birodalmi biztosát is.

Ukrajnában, ugyancsak Tyelpuhovszkij szerint, a partizánok megöltek 460 000 németet, megsemmisítettek vagy megrongáltak 5000 mozdonyt, 50 000 vasúti kocsit, 15 000 gépkocsit stb. E számok közül némelyik, különösen az olyan, hogy a belorusz és ukrán partizánok majdnem 1 millió németet öltek meg, túlzottnak látszik.[177]

Tyelpuhovszkij és más szovjet történészek azt írják, hogy a partizánok fő tevékenységét a párt irányította. 1944 elején Belorusszijának a németek által megszállott területein a pártnak a partizánosztagokban és dandárokban 1113 alapszervezete volt, 184 illegális területi pártszervezet működött, köztük 9 illegális területi pártbizottság és 147 városi, valamint járási pártbizottság. E szervezetek taglétszáma a háború alatt 8500-ról 25 000-re nőtt. Az ukrajnai partizánok soraiban 1943-ban majdnem 15 000 kommunista és 26 000 komszomolista harcolt.

1942 őszétől a legszorosabban összehangolták a katonai parancsnokságok és a partizánmozgalom tevékenységét. A partizánok megsemmisítették a vasúti szerelvényeket, felrobbantották a vasúti pályákat, pusztították a német helyőrségeket stb., s ezzel alapjában véve a Moszkvában kidolgozott terv egy részét hajtották végre.

Miután a partizánok egyre nagyobb számban kaptak parancsnokokat, utánpótlást stb. a Nagy Földről, a partizántevékenységnek mint katonai erőnek a hatékonysága óriási mértékben megnövekedett. Ám a partizánháborúnak az a felfogása, amely szerint a partizánosztagok az ellenség mögöttes területein harcoló afféle második Vörös Hadsereget alkottak, rendkívül leegyszerűsíti a partizánmozgalom drámájának emberi aspektusait. Mert ez valóban dráma volt. A partizánok helyzete meg sem közelítette a hadseregét, amelyet rendszeresen elláttak élelmiszerrel, fegyverrel, gyógyszerekkel, és amellyel csak arcból állt szemben ellenség, másutt sehol.

A partizánok egyik fő tevékenységét képezte — s ez ismeretlen volt a Vörös Hadseregben —, hogy szüntelenül harcolniuk kellett az árulók ellen, s az olyan embereket, mint a németek által kinevezett falusi bírákat, polgármestereket és rendőröket meg kellett semmisíteniük.

A partizánoknak állandó gondot okozott a parasztok magatartása is. A parasztok ellátták őket élelemmel, ám ezzel magukra vonták a németek — a reguláris csapatok, az SS—SD-osztagok stb. vagy sze-

kértolóik, a vlaszovisták, a német zsoldban álló rendőrök stb. — legkegyetlenebb megtorló intézkedéseit. Mint már említettük, Franciaországban csak egy Oradourt, Csehszlovákiában pedig csak egy Lidicét romboltak földig a németek, a Szovjetunióban viszont sok százat.

Az első partizánosztagok 1941-ben különböző módon alakultak az OSZSZSZK megszállt területén és Belorusszijában. Az első partizánosztagok egyike, amelyet a Kaluga közelében levő Politnyanij Zavodban szerveztek, 1941. október 11-től 1942. január 19-ig állt fenn. Eredetileg a deszantelhárító vadászzászlóalj harcosaiból alakult, aztán németektől megszökött hadifoglyok is csatlakoztak hozzá. A moszkvai csata három hónapja alatt az osztag a német gépkocsioszlopokat támadta. Végül egy áruló feladta a németeknek, akik teljesen megsemmisítették az osztagot.

A partizánok igen-igen ügyesen szerveztek rajtaütéseket a német törzsek és kis helyőrségek ellen, s egész fegyverzetük gyakran csak néhány kézigránátból állt. A támadásokat azonban sokszor a faluk szenvedték meg.

„1942. január 12-én a partizánok Vesznyini faluért szívós harcot vívtak a németekkel. A hitleristák a harcban halottakban és sebesültekben több tucat embert vesztettek. Végül is a megszállók elkezdték a falu bekerítését. Addigra elfogyott a partizánok lőszere. Az ellenséges harapófogóból azonban veszteség nélkül kibújtak, és visszavonultak az erdőbe. A németek aztán a falun álltak bosszút. Két nap alatt 200 embert lőttek agyon, főként nőket és gyermekeket..."[178]

Más falvak lakosai ellen, akiket azzal gyanúsítottak, hogy rokonszenveznek a partizánokkal, hasonló kegyetlenséggel jártak el. Rassetában 372, Dolinában pedig 469 embert öltek meg, itt is főként nőket és gyermekeket.[179]

A partizánokról szóló elbeszélésekben állandóan visszatérő téma, hogy a németek elhajtották a falvak lakosait, és „a partizánokkal való rokonszenvezés" ürügyén agyonlőtték őket. Gluhov említi könyvében, hogy egyedül Kaluga környékén 20 000 polgári lakost lőttek agyon. Brjanszktól nem messze, a ljugyinovói és gyakovói járásban a németek (és a magyarok) 1942 novemberéig 2000 békés lakost gyilkoltak meg, 500 házat gyújtottak fel, 5000 polgári lakost hurcoltak el rabszolgamunkára. A németek „felperzselt föld" taktikája következtében a brjanszki partizánok különösen sokat szenvedtek 1942—1943 telén.

1943 tavaszától kezdve azonban jobban mentek a dolgok, amikor a Nagy Földről már érkezett segítség, és nyáron a brjanszki partizánok felkészülhettek a nagyszabású „sínháborúra". Amikor a Vörös Hadsereg Orjol felé közeledett, a csapatok röpcédulákat terjesztettek, amelyeket „utolsó figyelmeztetésül" szántak az árulóknak. Gluhov könyvében fakszimilében közli e cédulákat: a falusi bíróknak, polgármestereknek, rendőröknek és „legionáriusoknak" címezve (nyilván a vlaszovistákról volt szó). Megadták nekik az utolsó lehetőséget, hogy fordítsák fegyverüket a németek ellen, és csatlakozzanak a partizánokhoz. Némelyek így is cselekedtek. Sokan azonban természetesen attól féltek, hogy ez csapda.

A Gluhov könyvében leírt nagyszámú „Oradour"-nál és „Lidicé"-nél is sokkal szörnyűbb vérengzést követtek el a németek a kalugai, orjoli és brjanszki területen. Mindez Oszveja és Rosszony környékén, Belorusszija északi részén történt 1943 márciusában. A terület partizánvidék volt. Bár a német büntetőexpedíciónak nem sikerült elfognia a partizánokat, a németek egy időre elfoglalták Oszveját. Amikor negyvennapi harc után a partizánok visszatértek támaszpontjukra, azt tapasztalták, hogy a németek 158 falut porig égettek. Valamennyi egészséges férfit elhurcoltak rabszolgamunkára, és minden nőt, gyermeket és aggastyánt megöltek.

„Amikor... a partizánok visszatértek... mindenütt holttestek hevertek. Csak azok maradtak életben, akik a partizánokkal együtt elmentek az erdőbe... Sok ezer szovjet polgárt legyikoltak."[180]

A büntetőkülönítmények rendszerint a német reguláris alakulatok, továbbá az SD- és az SS-egységek katonáiból álltak. Néha beosztották mellékük a németek által kinevezett rendőröket, sőt szlovákokat is. Egyes szlovákok átálltak a partizánokhoz. Azokat a kegyetlenkedéseket, amelyeket a németek az elfogott partizánokkal, a partizánok iránti rokonszenvvel vádolt parasztokkal és családjukkal szemben követtek el, a németek és csatlósaik legszörnyűbb gaztettei közé kell sorolnunk.

A partizánokról szóló könyvek között kevés jól megírt mű akad. Majd mindegyik egy és ugyanazt mondja el. És mégis egészében véve megdöbbentő kép bontakozik ki belőlük. Ez a kép nemcsak a legnagyobb bátorság, sőt vakmerőség képe — hiszen bátorság és vakmerő-

ség kellett hozzá, hogy valaki beálljon partizánnak —, hanem annak a világnak a képe is, ahol hihetetlenül olcsó volt az emberélet.

E könyvek megsiratják az „Einsatzkommandók" és egyéb büntető-alakulatok által a partizánvidékeken ezer számra megölt nőket és gyermekeket, de annál ritkábban ejtenek szót a partizánok veszteségeiről. A veszteségeknek pedig igen súlyosaknak kellett lenniük, különösen az elején, amikor a kis, rögtönzött csoportokat vagy a németek semmisítették meg, vagy az erdei táborokban az éhség, a hideg, a betegségek és az elmérgesedett sebek pusztították őket.

Szintén német dokumentumokból alkothatunk némi fogalmat arról, hogyan bántak a németek a partizánokkal és a „partizánvidékekkel". A nürnbergi perben felolvasták a belorusszijai német főbiztosság 1943. június 5-én kelt jelentését, amely a „Cottbus" elnevezésű partizánelhárító hadművelet eredményeiről számol be. A következő számadatokat találjuk benne: halott partizán 4500; halott partizángyanús személy 5000, német halott 59. „Az imént idézett számok — folytatja a jelentés — azt mutatják, hogy újból a lakosság nagy veszteségeivel kell számolni. Ha a 4500 megölt ellenség mellett a harcmezőn mindössze 492 puskát szedtek össze, ebből az aránytalanságból nyilvánvaló, hogy a megöltek között sok helybeli paraszt volt. A Dirlewanger-dandár különösen híres arról, hogy sok embert öl meg. A bandákhoz való tartozással gyanúsított 5000 ember között igen sok nő és gyermek szerepelt.

A partizánelhárító egységek vezetőjének, von dem Bach-Zelewski SS-obergruppenführernek a parancsára ebben a hadműveletben a reguláris hadsereghez tartozó alegységek is részt vettek."[181]

Von dem Bach, akit Himmler a Szovjetunióban a partizánelhárító hadműveletek irányításával bízott meg, és aki később, amikor a németek az 1944. évi varsói felkelést leverték, mint „első osztályú" gyilkos tüntette ki magát, a nürnbergi perben tett vallomásában kijelentette, hogy a partizánok elleni hadműveleteket többségében a Wehrmacht alakulatai hajtották végre. Azt is elmondotta, hogy a német katonai vezetők parancsot adtak a partizánokkal való legkegyetlenebb leszámolásra.

„Telford Taylor ezredes (az Egyesült Államok vádlója): Ezek az intézkedések szükségtelenül nagyszámú polgári lakos megölésére vezettek.

Von dem Bach: Igen.

Taylor: Adott ki a főparancsnokság olyan parancsot, amely szerint azokat a katonákat, akik erőszakcselekményeket követtek el a polgári lakossággal szemben, nem kell hadbíróság elé állítani?

Von dem Bach: Igen, adott ki ilyen parancsot... A Dirlewanger-dandár javarészben bűnözőkből állt, köztük gyilkosokból és betörőkből. Ezeket a partizánelhárító egységekbe részben Himmler utasításai alapján osztották be, amelyek kimondják, hogy az oroszországi hadjárat egyik célja a szláv lakosság 30 millióval való csökkentése."[182]

E rendelkezéseknek megfelelően a „partizánvidékeken" falvak százait semmisítették meg, és a polgári lakosok ezreit irtották ki, nem kímélve a nőket és gyermekeket sem. Amint az említett jelentésből kitűnik, egyetlen hadművelet során „megölt ellenség" között ezerszámra akadtak fegyvertelen parasztok. Márpedig rengeteg ilyen hadműveletet hajtottak végre. És e „partizánelhárító tevékenység" nagy részét — mint Bach-Zelewski hangsúlyozza — „többségében Wehrmacht-alakulatok hajtották végre", míg „az SD operatív csoportjainak fő feladatát a zsidók, cigányok és a politikai biztosok megsemmisítése képezte".[183]

Hitler 1942. december 16-i, Keitel által szignált parancsában szintén a következőket olvassuk:

„Ha a bandák elleni harcot mind Keleten, mind pedig a Balkánon nem folytatjuk a legkegyetlenebb eszközökkel, nemsokára nem lesz elég erőnk hozzá, hogy gyökerestül kiirtsuk ezt a pestist. Ezért a csapatoknak ebben a harcban joguk és kötelességük bármely eszközt alkalmazni, még a nők és gyermekek ellen is, ha az előmozdítja a sikert... Bármely gyengeség e téren bűn a német néppel és a német katonával szemben... A bandák elleni akciókban részt vevő egyetlen németet sem szabad sem fegyelmileg, sem bíróilag felelősségre vonni a bandák és cinkosaik elleni harcban tanúsított magatartásáért."[184]

Ezt a parancsot az időben adták ki, amikor a németeket Sztálingrádnál bekerítették, és amikor a partizánmozgalom kezdett tömegméreteket ölteni.

De a németek kegyetlenségei nem tartóztatták fel a partizánmozgalom fejlődését, amely 1943-ban és 1944-ben egyre erősödött. Annyi volt a partizán, hogy a németek megkísérelték — igaz, erőtlenül és

megkésve — „kommunistaellenes propagandával" megnyerni őket maguknak.

A Vörös Hadsereg közeledésével a partizánok néha egész városokat foglaltak el egy-két nappal a csapatok megérkezése előtt, és ezzel egyengették a reguláris egységek útját. Megérkezésük után pedig majd mindnyájan beolvadtak a Vörös Hadsereg soraiba. A fiataloknak ezt elég könnyű volt megtenniük, minthogy a későbbi és „biztonságos" időszakban léptek be a partizánosztagokba. Ámde a partizánosztagok veteránjai, a maguk sajátos lelki alkatukkal, olykor pedig anarchista hajlamaikkal a reguláris hadseregben nem mindig érezték jól magukat. Ez a helyzet némileg emlékeztet azokra a nehézségekre, amelyeket de Gaulle akkor tapasztalt, amikor a „belső ellenállás" csapatait (a Francs-tireurset Partisans- és más partizán-alakulatokat) kezdte beolvasztani a reguláris hadseregbe. Persze ugyanakkor nagy különbség is volt, hiszen a Belső Francia Erők harcosai nem valami jól vélekedtek a francia hadseregről, amely főképpen egykori vichyistákból rekrutálódott. Az orosz, belorusz és ukrán partizánok viszont 1943-ban és 1944-ben megtiszteltetésnek érezték, hogy beléphetnek a Vörös Hadseregbe, amelynek dicsőségét a sztálingrádi győzelem is tetézte. A Vörös Hadseregbe került partizánokat gyakran használták fel felderítőként vagy egyéb, sajátosan „partizán"-feladatok végrehajtására.

Mielőtt a partizánokat besorozták volna a Vörös Hadseregbe, orvosi vizsgálaton estek át. Nem csoda, hogy a partizánok mintegy 20 százaléka — köztük sok tüdővészes —, egészségi állapota miatt, mely az elmúlt évek fizikai és lelki megpróbáltatásainak következménye volt, nem vált be harctéri szolgálatra.

Ez csak néhány eleme egy emberi drámának, amely része az egész szovjet nép 1941—1945. évi drámájának. A partizán romantikus alakja — az, ahogyan a nép képzeletében a polgárháború alatt élt — a második világháború feltételei között anakronizmussá vált. 1941-ben „partizánnak elmenni" — egyéni kivezető út lehetett sok, kétségbeejtő helyzetben levő ember számára. A partizánmozgalom azonban csak 1942 végén és még inkább 1943 tavaszán vált igazi, hatékony erővé, amely közvetlenül is befolyásolta a háború menetét.

Partizánok sok helyütt működtek — a leningrádi területtől a Krímig —, de természetesen ott tevékenykedtek a legaktívabban, ahol erre

a terep is jó feltételeket nyújtott, vagyis az OSZSZSZK erdővidékein (Leningrád, Porhov, Brjanszk), Belorusszijában és Ukrajna egyes északi körzeteiben.[185]

A „falusi" partizánokon kívül, akiknek hagyományos bázisai az erdőben voltak, akadtak „városi" partizánok is. Ez utóbbiakat gyakran alig lehetett megkülönböztetni a szovjet „földalatti szervezettől", amely kisebb-nagyobb mértékben minden megszállt városban működött. A szervezetek sokszor még nagyobb kockázatot vállaltak, mint a tulajdonképpeni partizánok.

A németek elleni városi harc legismertebb példája az „Ifjú Gárda" szervezet története, a Donyec-medence Krasznodon bányavárosában. A hazafiság kollektív megnyilvánulásának és a mártírhalálnak ez a példája korántsem egyedülálló, nemkülönben Zoja hőstette sem, akit a németek egy Moszkva környéki faluban 1941 decemberében felakasztottak, és aki, mint a krasznodoniak, a népi hős jelképévé magasult. Az, hogy valakiből népi hős és mártír lett, igen gyakran a véletlentől függött: sokan harcoltak és meghaltak, de sohasem váltak híressé.

A partizánmozgalom fejlődésének tetőpontján, 1943—1944-ben a Szovjetunióban legalább félmillió fegyveres partizán működött. Nagyon nehéz megmondani, hogy hány „partizán" és hány velük „összeköttetésben" levő ember esett el harc közben, és hányat semmisítettek meg a német büntetőosztagok. A rendelkezésünkre álló adatok szerint egyedül Belorusszijában mintegy félmillió ember pusztult el a partizánháború során.

A NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK KÉRDÉSEI ÉS A SZOVJETUNIÓ KÜLPOLITIKÁJA 1943-BAN

1943 októberében a Nagy Hármas külügyminiszterei — Molotov, Cordell Hull és Eden — Moszkvában találkoztak. Az értekezlet, egyéb feladatok megoldása mellett, célul tűzte ki, hogy előkészítse a talajt az egy hónappal későbbi, teheráni „csúcstalálkozó" számára. De az esztendő nagy részében, mielőtt egyértelműen elhatározták volna ennek a két konferenciának a megtartását, a Szovjetuniónak a nyugati

szövetségesekkel szembeni magatartása érthetetlen maradt és telve volt nyilvánvaló ellentmondásokkal.

A sztálingrádi csata idején Sztálin dicsérte az angol—amerikai csapatok észak-afrikai partraszállását. Februárban, amikor a németek ellentámadásra készülődtek Harkovnál, Sztálin ismét panaszkodni kezdett a második front hiánya miatt. Aztán márciusban válaszul Standley tengernagy szemrehányására, hogy az oroszok hálátlanok, a szovjet sajtó ismét hangsúlyozni kezdte a Nyugattól kapott segítség fontosságát. A londoni „lengyelekkel" való szakítás után, mint láttuk, lelkes jelentések következtek a szövetségesek észak-afrikai győzelmeiről. Nem sokkal később feloszlatták a Kominternt — ez is a nyugati közvéleménynek szánt gesztus volt.

Ámde nem tudtunk szabadulni attól a gondolattól, hogy ez a szövetségesek iránti nagyfokú szívélyesség valami módon összefüggött a keleti arcvonal helyzetével. A Kurszk elleni német támadás megindulása előtt a szovjet embereket nyugtalanság fogta el, és ez esetben nyilvánvalóan célszerűnek látszott, ha eltúlozzák, nem pedig kisebbítik Nyugat katonai erőfeszítéseit.

Sztálin és Churchill akkori üzenetváltásaiból tudjuk, e viszony valójában korántsem volt szívélyes. Churchill azzal próbálta Sztálint kiengesztelni, hogy tudatta vele az Essen ellen 400 géppel végrehajtott légitámadást (március 13). Sztálin nem tagadta ugyan az ilyen támadások jelentőségét, de továbbra is elégedetlen maradt. Március 15-én panaszkodott az észak-afrikai nagy hadműveletek újabb elhalasztása miatt, és azt írta, hogy az „Eskimos" hadművelet, bár nagyon fontos, természetesen „nem pótolja a franciaországi második frontot..."

„Minthogy a szovjet haderők — folytatta — az egész tél folyamán kemény harcban álltak, és a harcot jelenleg is folytatják, Hitler pedig újabb nagyarányú intézkedéseket tesz hadseregének a Szovjetunió elleni tavaszi és nyári hadműveletekhez szükséges kiegészítése és növelése érdekében, számunkra rendkívül fontos, hogy a nyugati támadást ne halogassák tovább, hogy ezt a támadást tavasszal vagy nyár elején végrehajtsák... szükségesnek tartom a legnyomatékosabban felhívni a figyelmet a franciaországi második front létrehozásának további halogatásával járó komoly veszélyre."

Churchill továbbra is küldte Sztálinnak az olyasfajta jelentéseket, hogy „1050 tonna bombát dobtunk le Berlinre" (március 28).

Sztálin megköszönte ezt a tájékoztatást, s utána kedvesen hozzáfűzte (szavai talán finom gúnyt rejtettek magukban):

„Tegnap kollégáimmal együtt megnéztem az Ön által küldött »Győzelem a sivatagban« című filmet, amely igen mély benyomást kelt. Nagyszerűen ábrázolja, hogyan harcol Anglia, s találóan jellemzi azokat a gazembereket — vannak ilyenek a mi országunkban is —, akik azt állítják, hogy Anglia nem hadakozik, hanem csak messziről figyeli a háborút... a filmet be fogjuk mutatni valamennyi fronthadseregünk, valamint az ország lakosságának széles rétegei előtt."

De néhány nap múlva Sztálin egyáltalán nem türtőzteti magát, amikor Churchill közli vele, hogy az északi úton a Szovjetunióba többé nem indítanak hajókaravánokat, mert a németek Narvikban egy erős flottát összpontosítottak, amely a „Tirpitz"-ből, a „Scharnhorst"-ból és a „Lützow"-ból áll. „Ezt a váratlan lépést — írta április 2-án — úgy fogom fel, mint a Nagy-Britannia és az Egyesült Államok részéről a Szovjetuniónak küldött hadianyag- és fegyverszállítmányok katasztrofális csökkentését, hiszen a nagy-óceánon át történő szállítást a hajótér korlátozza, s emellett ez az út nem valami biztos. A déli út forgalmi kapacitása (Iránon keresztül) viszont kicsiny, s ilyenformán ez a két útvonal nem kompenzálhatja az északi úton való szállítás beszüntetését."

Churchill április 6-án újból közölte, hogy 348 repülőgép légitámadást hajtott végre Essen ellen. Sztálin üdvözölte a Németország elleni bombatámadások fokozódását, megállapítva, hogy ez „igen élénk visszhangot kelt a mi országunkban, az emberek millióinak szívében". Churchill április 11-i üzenetében arról értesítette Sztálint, hogy 502 repülőgép bombázta Frankfurtot, és megígérte, el fogja küldeni a bombázásokról készült filmeket, „mert — mint írta — örömet okozhatnak az Önök katonáinak, akik olyan sok lerombolt orosz várost láttak". Egyúttal megígérte Sztálinnak, hogy a 375 Hurricane, továbbá 285 Aerocobra és Kitty Hawk repülőgépet, amelyet a két el nem indított hajókaravánnal szándékoztak elküldeni, a legrövidebb időn belül a Földközi-tengeren át fogják szállítani.

E kellemes és kellemetlen üzenetek furcsa keveréke után következett a szovjet kormány szakítása a „londoni" lengyelekkel.

Churchill erősen igyekezett rábeszélni Sztálint, hogy ne vigye a dolgot végleges szakításra. Sikorski, írta, jó ember, és mindenki, aki utána

jön, csak rosszabb lehet. Azt is közölte, hogy Goebbels szerint az oroszok új lengyel kormányt alakítanak. Sztálin azon nyomban megcáfolta ezt az állítást, és „kitalálásnak" minősítette azt (május 4).

Június 10-én, amikor már a német támadás veszélye fenyegetett, Churchill ismét a végsőkig felingerelte Sztálint. Roosevelthez intézett aznapi üzenetében ezt írta: „Most, 1943 májusában, Ön Churchill úrral együtt olyan határozatot fogad el, amely a nyugat-európai angol—amerikai inváziót 1944 tavaszára halasztja. Vagyis a nyugat-európai második front létrehozását, amit már 1942-ről 1943-ra halasztottak, most ismét elhalasztják, ezúttal 1944 tavaszára.

Ez a határozatuk... a szovjet hadsereget, amely nemcsak a saját országáért, hanem szövetségeseiért is harcol, teljesen a saját erejére, csaknem arra utalja, hogy párviadalt folytasson a még nagyon erős és veszélyes ellenséggel."

Churchillhez intézett június 24-i üzenetében egyenesen sértő hangot használ:

„... a Szovjet Kormány nem feltételezhette, hogy a Brit és az Amerikai Kormány meg fogja változtatni azt az ez év elején hozott határozatát, amely szerint ebben az évben megvalósítja a nyugat-európai inváziót... Ezt a felelősségteljes határozatukat, amely hatályon kívül helyezi a nyugat-európai inváziót vonatkozó előző határozatokat... a Szovjet Kormány részvétele nélkül hozták... *Arról van szó... megmarad-e a szövetségesek iránt a bizalma, amelyet ily súlyos próbára* tesznek" (a szerző kiemelése — *A. W.*).

Churchill június 27-i üzenetében ingerületen megjegyezte, hogy Sztálin szemrehányásai „rá nem vonatkoznak", s emlékeztetett arra az időre, amikor Angliának 1941 júniusáig egyedül kellett harcolnia Németország ellen. Mindenesetre „még az is kiderülhet — írja a továbbiakban —, hogy az Ön országát nem éri erős támadás ezen a nyáron. Ha így lenne, ez döntően igazolná azt, amit Ön egy alkalommal a mi földközi-tengeri stratégiánk »katonai célszerűségének« nevezett."

Egy hétre rá a németek megkezdték támadásukat Kurszk ellen.

Sztálin haragjának és szemrehányásainak valószínűleg részben az a magyarázata, hogy nyugtalanította a kurszki csata kimenetele. Miután a csatát megnyerte, már nem nagyon izgatta a második front kérdése. Ezután így lehetett megfogalmazni álláspontját: a második

front jön, amikor jön: Oroszországnak, bár szörnyű emberveszteségei vannak, hálásnak kell lennie minden nyugati segítségért — legyen az lend-lease vagy Mussolini bukása —, és ezalatt fel kell készülni a nagy háromhatalmi konferenciára. Ami a második front megnyitásának halogatását illette, Sztálin jobban eltökélte magát, mint valaha, s elhatározta, hogy nem enged a lengyel kérdésben. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a német kérdésben néhány tisztára egyoldalú óvintézkedést tehet.

Miközben teljes erővel folyt a Vörös Hadseregnek a németek kurszki veresége után megindított támadása, Mussolini megbukott. Korábban a szovjet sajtó szerfölött lanyhán foglalkozott az olaszországi hadjárattal. Mussolini bukása azonban hirtelen meggyőzte az oroszokat arról, hogy bár katonai szempontból az olaszországi hadjárat jelentősége „elenyésző", politikai síkon viszont igen fontosnak bizonyulhat. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a hatást, amelyet Mussolini bukása Németországra és csatlósaira gyakorolhat.

A „Krasznaja Zvezda" július 27-i száma éles hangú cikkben kommentálta Mussolini bukását. A cikk írója egyes szavakat Churchilltől kölcsönzött (például a „sakál" jelzőt), és Mussolini bukásának ugyanolyan fontosságot tulajdonított, mint a nyári hadjárat során aratott orosz győzelmeknek. A cikk a többi között ezeket írta:

„1940. június 10-én Mussolini a vérző Franciaországra zúdította hadosztályait... A sakál sietett...

Már a kis Görögország elleni hadjárat megmutatta az egész világnak az olasz hadsereg gyengeségét... Az afrikai hadműveletek szintén nem hoztak babérokat Mussolininak... A támadásba lendült angol csapatok szétzúzták az olasz—német hadsereget... A fasiszta Olaszország katonai helyzete teljesen reménytelenné vált, amikor a hitleri Németországgal együtt »fejest ugrott« a Szovjetunió elleni kalandba... A legjobb olasz hadosztályokat, a Celerét, a Sforzát, a Giuliát és másokat... a doni és voronyezsi sztyeppeken érte utol végzetük. Az olaszok a Vörös Hadsereg elleni harcokban halottakban és sebesültekben több mint 100 000 embert vesztettek... elesett Tunisz... az angolok és amerikaiak rövid idő alatt elfoglalták Szicília jelentős részét... A sakálnak nagy étvágya volt, de szuvasok voltak fogai... A »mindenható Duce«-nak nem azért kellett megválnia a diktátorságtól, mert jól

ment a dolga... Mussolini huszonegy éves diktatúrája az olasz történelem legsötétebb korszaka volt... Mussolini Olaszországot eladta Hitlernek."

A cikkből már akkor kiérződött a Szovjetuniónak az olasz nép iránti megértő magatartása:

„A németek, az olasz nép ősi ellenségei, Hitler lakájának, Mussolininak a segítségével Olaszország urai lettek. Mussolini — az olasz nép érdekeinek árulója, és mint ilyen hull a sírba... A szovjet—német arcvonalon az 1943. évi német támadás felszámolása hatalmas csapást mért Hitlerre. Szövetségesének, Mussolininak a csődje mérte rá a következő csapást."

Az oroszok azonban úgy vélték, hogy ez nem elegendő. Az idő tájt a Szovjetunióban sokat írtak arról, hogy noha a szövetségesek Olaszországban ragyogó politikai eredményeket értek el, most megnövekszik a Németország elleni háború elhúzódásának a veszélye. Ezért magára Németországra kell csapást mérni, vagyis partra kell szállni Franciaországban.

A Németországgal szembeni szovjet politika két fejleménnyel számolt, amely 1943 nyarán, a kurszki győzelem után jelentkezett. Először, a Szovjetunió nagy területeinek a felszabadulása folytán ismeretessé váltak a németek szörnyű kegyetlenkedései, s ezek a bűncselekmények a bűnösök kíméletlen megbüntetését követelték. Másrészt, a Németország irányában követendő egybehangolt angol—amerikai— szovjet politikának függőben levő kidolgozása miatt, bizonyos politikai óvintézkedéseket kellett tenni, mivel a kurszki csatában Hitler utolsó reménye is szertefoszlott, hogy legyőzheti Oroszországot.

Ily módon e győzelem után néhány nappal két látszólag egymásnak ellentmondó irány jelentkezett a Németországgal szembeni szovjet magatartásban. Az első megnyilvánulását a krasznodari per jelentette, amelyben néhány orosz árulót halálra ítéltek, mert együttműködtek a Gestapóval 7000 zsidó és sok más szovjet polgár megsemmisítésében, akiket főként hamvasztó gépkocsiban gyilkoltak meg. Ez volt a Szovjetunióban az első nyílt bírósági tárgyalás, amely a legnagyobb részletességgel tárta fel a Gestapo — az időben úgyszólván alig ismert — rémtetteit. A későbbi felfedezésekkel, például Majdanekkel és Auschwitzcal összehasonlítva a krasznodari per leleplezései jelenték-

telennek tűnnek, de ez tárta ország-világ elé a német bestialitások első konkrét példáit, amelyek mind a katonákat, mind a lakosságot mélyen megrendítették. A sajtó a Vörös Hadsereg Orjol elleni támadásának megkezdésekor több napon át teljes részletességgel ismertette a tárgyalást. A per mint „gyűlöletpropaganda" kitűnő eszköznek bizonyult, ámde a részletek — az, hogy a síró gyermekeket hogyan préselték be a gázautókba stb. — annyira szörnyűnek tűntek, hogy a krasznodari per anyagát nemcsak a külföldi sajtó tompította, hanem a Szovjetunióban is akadtak olyanok, akik az egészben csak propaganda célú túlzást láttak. Ezek az emberek nem tudták azt, hogy a krasznodari ügy, amelynek „mindössze" 7000 áldozata volt — csupán jelentéktelen epizód a Gestapo és az SD egész Európában elkövetett gaztetteihez képest.

Nemsokára egy másik meglepő esemény történt. Azon a napon, amikor Krasznodarban meghozták az ítéletet, a szovjet lapok hírül adták, hogy antifasiszta hadifoglyokból és Oroszországban élő német emigránsokból megalakult a „Freies Deutschland Komittee" — a „Szabad Németország Bizottság". Ez a jelentés, minthogy közvetlenül a krasznodari per után látott napvilágot Oroszországban, némileg megzavarta az embereket, külföldön pedig sokakban komoly gyanakvást keltett. Olyan hírek terjedtek el, miszerint az oroszok különbékét szándékoznak kötni Németországgal, sőt talán magával Hitlerrel... Molotov biztosította Nagy-Britannia nagykövetét, hogy mindennek a célja zavarkeltés a német katonák és a német nép között és így ellenállásuk csökkentése, amire az „Erenburg"-féle propaganda nyilván nem volt alkalmas. Ámde az a tény, hogy a „Freies Deutschland" bizottság megalakítása egyoldalúan, a szövetségesek véleményének megkérdezése nélkül történt, mindenesetre egy időre megerősítette a kételyeket külföldön a rosszindulatú emberekben.

Jellemző, hogy az olaszországi harcok során, különösen ősszel és télen, amikor sok nehéz és szívszaggató pillanatot kellett átélni, és amikor a közeli jövőben szinte semmi remény sem látszott a sikerre, a Monte Cassinónál és Monte Caminónál harcoló angol csapatokat (tudomásunk szerint) így biztatgatták:

„Ki kell tartanunk, mert ha sehol Európában nem tudjuk szilárdan

megvetni lábunkat (Franciaországban a jövő évig semmi sem történik), akkor a sok embervesztéstől kimerült oroszok esetleg »összecsomagolhatnak«."

A krasznodari per megkezdésének napján a szovjet sajtó közölte egy Frankenfeld nevű német páncélos főhadnagy írásbeli nyilatkozatát, aki elmondta, hogy mindvégig elszántan harcolt (Kurszknál), de most értelmetlennek és öngyilkosságnak tartja, ha Németország továbbra is makacsul ragaszkodik a háború további folytatásához.

„...július 8-án világossá vált, hogy a támadás meghiúsult és az egész évi hadjáratot elvesztettük. Most, bármennyire fáj is nekem, mélységesen meg vagyok győződve Németország elkerülhetetlen vereségéről. A kérdés csupán az, hogy mikor? — két vagy hat hónap múlva? — és hol? — keleten vagy nyugaton.

Mit tehettem? Meghaljak a következő napokban vagy hónapokban anélkül, hogy bármi jót tettem volna a német népért... és tudván, hogy a háború folytatása csupán a gáz értelmetlen alkalmazásához vezet és még szörnyűbb áldozatokkal jár. A német nép jövője teljesen a győztesek kezében van."

A távolabbi jövőre gondolva elhatározta, hogy „meggyorsítja Németország vereségét".

Ez a nyilatkozat azonban csak rövid előjátékát jelentette annak, ami öt nap múlva történt, amikor a lapok nagybetűs címmel közölték a „Freies Deutschland" bizottságának megalakulását. Ennek az eseménynek a bejelentése sajátos formában történt; a lapok közölték a bizottság által kiadott „Freies Deutschland" első számát. Bejelentették, hogy július 12-én és 13-án (vagyis az időben, amikor a szovjet csapatok megindították támadásukat Orjol ellen) Moszkvában konferenciát tartottak, amelyen hadifogoly német tisztek és katonák, továbbá antifasiszták — már a háború előtt Moszkvában élő Reichstag-képviselők és írók vettek részt.

Az újságok beszámoltak róla, hogy valamennyi német hadifogolytábor — szinte minden társadalmi réteghez tartozó, s különböző politikai és vallási nézeteket valló — küldöttségei részt vettek a konferencián. A bizottságot egyhangúlag választották meg. Elnöke Erich Weinert, az ismert német kommunista író, alelnökök Karl Hetz őrnagy és gróf von Einsiedel hadnagy lettek. (Ez utóbbi fogságba esésekor elmondta, hogy Bismarck unokája, és sajnálja, hogy Hitler

megszegte Bismarck aranyszabályát — nem szabad egyidőben megtámadni Oroszországot és Nyugatot.)

A bizottság kijelentette, hogy Németországot halálos veszély fenyegeti. Kiáltványában sok szerepelt azoknak az érvei közül, akik egy évvel később, 1944 júliusában merényletet kíséreltek meg Hitler ellen. Programjába vette a többi között a nemzeti kisebbségi és faji törvények eltörlését, a szakszervezetek helyreállítását, a kereskedelem szabadságát, a fasiszta terror áldozatainak kiszabadítását, a háborús bűnösök és háborús gyújtogatók igazságos és kíméletlen megbüntetését.

A dokumentumot Karl Hetz őrnagy, Heinrich Homann őrnagy és Stesslein őrnagy, több százados és hadnagy, több tucat tiszthelyettes és legénységi állományú, valamint polgári személy írta alá. Az aláírók közt szerepelt: Anton Ackermann chemnitzi szakszervezeti vezető, Martha Arendsee Reichstag-képviselő, Johannes R. Becher író, Willi Bredel író, Wilhelm Florin, Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht Reichstag-képviselők, Gustav Sobottka, a Ruhr-vidéki bányászok szakszervezeti vezetője és még két író: Erich Weinert és Friedrich Wolf.

Természetesen, ezt semmiképpen sem lehetett a szovjet kormány kötelezettségvállalásának tekinteni. Hiszen nem a szovjet kormány, hanem a hatalommal nem rendelkező „Freies Deutschland" bizottság ígért „szuverenitást" a németeknek, ha majd megalakul az antifasiszta „nemzeti kormány". Világos, hogy a szovjet kormány a szövetségesek véleményének megkérdezése nélkül nem tehetett ilyen ígéreteket Németországnak.

Mégis, ez belpolitikailag és nemzetközileg egyaránt különös lépés volt, és az utána következő időszakban mind Oroszországban, mind külföldön számos esetben érdekes reakciót váltott ki.

Való igaz, hogy a „Freies Deutschland" bizottság addigra az orosz propaganda fontos bázisává vált Németországban, különösen pedig a német hadseregben. A bizottság képviselői a Németországnak szánt adásokban éjjel-nappal beszéltek a moszkvai rádióban. A „Freies Deutschland" című lapot hetenként több százezres példányszámban nyomták, és repülőgépről leszórták az arcvonalban levő német csapatoknak. A lap nagy terjedelmű, szép kiállítású és nyomású, gazdag tartalommal rendelkező újság volt. A Szovjetunió azonban olyan

nagy jóindulatot tanúsított benne a német nép iránt, hogy minden lehető óvintézkedést megtett, nehogy a lap példányai külföldiek — különösen a Szovjetunióban levő diplomaták és külföldi tudósítók — kezébe kerüljenek. Mert ha az ilyen olvasók nem úgy fogják fel a dolgot, hogy az egész célja kizárólag a német morál gyengítését szolgáló propaganda, akkor az mindenféle nemkívánatos visszhangot válthatott ki, különösen az Oroszországgal szemben ellenséges amerikai lapokban. Még az oroszok sem olvashatták, kivéve az első számot. A lap Németországnak, kizárólag csakis Németországnak szólt.

A „Freies Deutschland" bizottságnak kezdetben nem volt nagy gyakorlati jelentősége, de 1943-ban a jövő még sok lehetőséget tartogatott. Nem szabad elfelejteni, hogy mindez a teheráni konferencia előtt történt. Lehetséges, hogy az oroszok azt is reméltek, hogy a németek kurszki veresége komolyabb visszhangolt kelt Németországban, mint amilyent a valóságban keltett. Ha a „Freies Deutschland" bizottságnak nem adatott meg a kimagasló politikai szerepjátszás, úgy ennek az a magyarázata, hogy a fasiszták mindvégig ellenőrzésük alatt tartották Németországot és a német népet. Később, Németország kapitulációja után, a „Freies Deutschland" bizottság sok tagjából kiemelkedő közéleti személyiség lett, akik aktívan harcoltak Németország politikai és társadalmi életének nácitlanításáért és demokratizálásáért.[186]

1943 júliusában, a kurszki nagy győzelem után a Szovjetunióban az a meggyőződés kezdett kialakulni, hogy a háborút ténylegesen megnyerték, bár a végleges győzelem még messze van, és esetleg még egymillió vagy ennél is több emberi életbe kerülhet.

Leningrádot még mindig lőtte a német tüzérség, de Moszkva — ahol gyakran dördültek el diadalmi díszsortüzek — már teljes biztonságban volt. Figyelemre méltó, hogy 1943 augusztusában az egész diplomáciai testületnek — japánoknak, bulgároknak és a többieknek — megengedték, hogy Kujbisevből visszatérjen Moszkvába.

Augusztus 22-én nyilvánosságra hozták a Népbiztosok Tanácsának és az SZK(b)P Központi Bizottságának „A gazdaság helyreállításának halaszthatatlan intézkedései a német megszállás alól felszabadult területeken" című határozatát. A határozat célul tűzte ki a felszabadult körzeteknek a lehetőség határain belüli talpraállítását, hogy ne terheljék sokáig az egész országot.

A határozat többek között előírta: az őszi vetéshez biztosítani kell a vetőmagot, a visszavonulás előtt elszállított lábasjószágot és traktorokat vissza kell szállítani, minél hamarabb helyre kell állítani a vasútvonalakat és vasúti épületeket, gondoskodni kell a vasutasok elemi lakásszükségleteiről.

Eközben — 1943 júliusától novemberig — a Vörös Hadsereg az ukrajnai támadás során és egyéb arcvonalakon ragyogó sikereket aratott. Augusztus 23-án Konyev tábornok (Sztyeppi Front) csapatai, Vatutyin tábornok (Voronyezsi Front) és Malinovszkij tábornok (Délnyugati Front) csapatainak támogatásával elfoglalták Harkovot.

A következő nagy győzelmet Tolbuhin tábornok csapatai aratták az arcvonal legdélibb szakaszán. Luganszk körzetéből áttörtek az Azovi-tengerig, és elfoglalták az 1941 őszétől német kézen levő Taganrogot. Ötezer német foglyot ejtettek.

Augusztus 31-én Rokosszovszkij csapatai (Központi Front) elfoglalták Gluhovot, és mélyen benyomultak Ukrajna északi körzeteibe.

Délebbre gyors ütemben haladt a Donyec-medence felszabadítása. A németek a bekerítéstől félve visszavonultak, s távozásuk előtt megsemmisítették az üzemeket és bányákat.

Szeptember 8-án valamennyi újság első oldalán hozta Sztálinnak Tolbuhinhoz és Malinovszkijhoz intézett parancsát. A parancs közölte, hogy a szovjet csapatok hat napig tartó, hozzáértően és lendületesen végrehajtott hadműveletekkel az egész Donyec-medencét felszabadították.

Szeptember 10-én Tolbuhin és Malinovszkij egy tőlük nyugatra partra szállt tengeri deszant támogatásával elfoglalta az Azovi-tenger partján fekvő Mariupol városát.

Az arcvonal legdélibb szakaszán a Vörös Hadsereg megtisztította a németek két utolsó kaukázusi támaszpontját. Öt napig tartó súlyos harcok után Petrov tábornok csapatai és Vlagyimirszkij altengernagy haditengerészeti magasabbegységei szeptember 16-án elfoglalták Novorosszijszkot, helyesebben ennek a fontos haditengerészeti támaszpontnak a romjait. A Tamany-félszigetet október 7-re megtisztogatták az ellenségtől. A német csapatok többsége a Kercs-földszoroson keresztül a Krímbe menekült.

Október 21-én Rokosszovszkij elfoglalta Csernyigov régi városát, amelyet 1941 nyarán a német légitámadások romba döntöttek. Októ-

ber 23-án Konyev bevette Poltavát (a várost a visszavonuló németek szintén majdnem a földig lerombolták). Október 29-én Konyev csapatai a Dnyeperen átkelve elfoglalták Kremencsugot.

Október 25-én Szokolovszkij (Nyugati Front) elfoglalta Szmolenszket.

Október végén, mint a hivatalos jelentések megállapították, a Vörös Hadsereg Ukrajnában Kijev, Belorusszijában pedig Vityebszk, Gomel és Mogiljov ellen folytatta támadását.

Ha szeptembert az tette látványossá, hogy nagy terület szabadult fel, októberban egy még fontosabb esemény történt — a szovjet csapatok átkeltek a Dnyeperen. Szertefoszlott a németeknek az a reménye, hogy a „Dnyeper vonalán tartani fogják magukat".

Akkoriban sok cikk foglalkozott az orosz—ukrán egységgel, amelyet egy akkor alapított magas kitüntetés — a Bogdan Hmelnyickij rend jelképezett.

Október 14-én Malinovszkij elfoglalta Zaporozsjét, október 23-án Tolbuhin Melitopolt. A Vörös Hadseregnek most már nemsokára el kellett vágnia a Krím-félszigetet a Nagy Földtől. A félsziget területére azonban az oroszoknak nem sikerült behatolniuk, ezt 1944 tavaszára kellett elhalasztaniuk. Ragyogó hadműveletet hajtottak végre Malinovszkij csapatai: a Dnyeper alsó folyásánál levő Dnyepropetrovszkra váratlan csapást mérve, október 25-én elfoglalták a várost. A német Dnyeper-vonal minden eresztékében recsegett-ropogott.

TEHERÁN SZELLEME

Felesleges foglalkoznunk a külügyminiszterek 1943. októberi moszkvai konferenciájával vagy az egy hónappal később megtartott teheráni konferenciával, mivel Churchill emlékiratai, Hopkins feljegyzései, John Deane tábornok „Strange Alliance" (Különös szövetség) című könyve és más művek mindkettőt részletesen leírják. Itt minket főként az érdekel, miként reagált a szovjet közvélemény e két fontos eseményre, amelyek kétségkívül nagy mérföldkövek voltak a Szovjetunió és a Nyugat viszonyának alakulásában a háború idején.

Talán meglepőnek tűnik, hogy a Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok Hitler-ellenes koalíciója több mint két éve fennállt, és csak

1943 végén került sor a Nagy Hármas vezetőinek e két igazi tanácskozására. Tény, hogy 1941-ben Hopkins, Beaverbrook, Harriman és Eden járt Moszkvában. 1942 májusában Molotov Washingtonba és Londonba repült, majd 1942 augusztusában Churchill látogatott el Moszkvába. Ez a látogatás komor hangulatban zajlott le. Churchill Sztálint és a többi szovjet vezetőt nem találta különösen boldognak és nyájasnak. A szovjet embereknek nemsokára Sztálingrád súlyos megpróbáltatásaival kellett szembenézniük, és a németek már behatoltak a Kaukázusba.

1943 októberében a Vörös Hadsereg napról napra egyre újabb és újabb győzelmeket aratott. A kurszki csatával 1943 júliusában megkezdődő sorozatos győzelmek előtt az oroszok nyugtalanok és idegesek voltak, s olyan aktív tevékenységet követeltek nyugaton, amely 40—50 német hadosztályt von el a szovjet arcvonalról. 1943 októberében viszont a szovjet kormány és a szovjet közvélemény a történteket már jóval nyugodtabban szemlélte. A szovjet csapatok naponta több ezer katonát vesztettek, de a második front megnyitása már nem jelentett élet-halál kérdést számukra. Most valahogy teljesen magától értetődőnek tartották a háború mindenképpen való megnyerését, továbbá azt, hogy a nyugati szövetségesek — bár a győzelmes befejezésig hajlandók küzdeni — úgy szándékoznak harcolni, hogy a Szovjetunió a maximális, ők pedig a minimális emberveszteségeket szenvedjék. Ezt a helyzetet most keserű rezignációval vették tudomásul.

A szövetségesek még a dolgok ilyen állása mellett is hasznot hajtottak: nagy „lend-lease" szállítmányokat küldtek a Szovjetuniónak. Ezenkívül, mint Sztálin 1943 októberében Edennek kijelentette, nem téveszti szem elől azt a körülményt, hogy a németeknek az északfranciaországi második front megnyitásának veszélye miatt 1943 nyarán az Olaszországban lekötött 10—12 hadosztályon kívül még 25 hadosztályt kellett Nyugaton tartaniuk. Most Sztálin egyelőre többékevésbé elégedett volt, bár továbbra is aggódott az „Overlord" hadművelet — a La Manche-csatornán át történő észak-franciaországi partraszállás — indokolatlan elhalasztása miatt. Moszkvában általánosan elterjedt az a vélemény (amelyet az amerikaiak indiszkréciója táplált), hogy Churchill még mindig a földközi-tengeri hadműveletek

kiterjesztésére törekszik, az „Overlord" tervet pedig mindenféle feltételek és fenntartások veszik körül.

Az oroszok véleménye szerint ez volt az első számú kérdés, amelyet a külügyminiszterek 1943. október 19-én megnyílt moszkvai értekezletének tisztáznia kellett.

Mint már említettük, a szovjet kormány, valamint az angol és amerikai kormány között igen kevés magas szintű találkozás jött létre. A Nagy Hármas moszkvai konferenciája volt az első ilyesfajta találkozás. A konferencia kedvező időben — a Vörös Hadsereg három hónapos szakadatlan győzelmei után ült össze.

A konferenciát Moszkvában és nem másutt tartották, mert Sztálint túlságosan lekötötte a háború, és nem akart külföldre utazni. Még Molotovot sem akarta elengedni például Casablancába. Ez nem egyszerű technikai kérdés volt. Sztálin azt a felfogást vallotta, hogy a Szovjetunió viseli a háború fő terhét, és ezért jöjjenek a „többiek" Moszkvába.

Sztálin, a Roosevelttel és Churchill-lel való találkozás érdekében hajlandónak mutatkozott elutazni a szovjet határtól nem messze fekvő Teheránba, de nem akart Habbaniyába vagy Basrába menni, Kairóról nem is beszélve. Nem csupán arra kellett gondolni, hogy Sztálin mint legfelsőbb főparancsnok nem lehetett néhány napnál tovább az országtól távol. És nem is a biztonsági szempontok játszották a döntő szerepet. Ez elsősorban presztízs-okokra vezethető vissza: „Nem megyünk levett kalappal a Nyugat elé. Jöjjön a Nyugat hozzánk." Ez a Szovjetunióban pontosan azt a hatást keltette, amelyet Sztálin el szándékozott érni.

Ily módon 1943 októberére a helyzet megváltozott. Megnyílt a lehetőség a közös haditervek kidolgozására. A Vörös Hadsereg néhány hónap múlva átléphette a szovjet határt, és Németország veresége egyre kézzelfoghatóbb valósággá vált. Most mindenekelőtt az a kérdés került első helyre, hogy meddig fog tartani a háború. Ha egy hónappal a kurszki csata előtt a szovjet vezetők hivatalosan kijelentették, hogy a Szovjetunió egyedül nem nyerheti meg a háborút, most némileg eltértek ettől az állásponttól. Állításukat fenntartották ugyan, de nem fejezték ki magukat ilyen kategorikusan.

A moszkvai konferencia 12 napig tartott, és rengeteg díszebéd, balettelőadás, követségi fogadás és egy nagyszabású bankett kísérte

a Kremlben. Mindezt az összes szenzációs részletekkel együtt Deane tábornok, a nem sokkal azelőtt a Szovjetunióba érkező amerikai katonai misszió vezetője, leírta. A most már mélyen a hátországban levő Moszkva az egész háború alatt nem látott ehhez hasonlót.

Eden többször találkozott Sztálinnal, és meggyőződött róla, hogy jó kedélyállapotban van, habár továbbra is gúnyolódott a nyugatiak katonai erőfeszítései felett, kivéve a Németország elleni légitámadásokat, amelyekkel igen elégedett volt. Leginkább az „Overlord" hadművelet időpontja érdekelte, és örült, hogy ebben a kérdésben az amerikaiak teljes támogatásával találkozott. Az amerikaiak viszont igyekeztek megszerezni a Szovjetunió ígéretét a Japán elleni háborúban való részvételre. Mindkét kérdést megtárgyalták a moszkvai konferencián, világos döntést azonban csak a teheráni értekezleten hoztak.

Sztálin elégedetten vette tudomásul, hogy az amerikaiak támogatják az „Overlord" hadművelet tervét. Deane tábornok nem sokkal később, a teheráni konferencia idején ezt írta: „A konferencián részt vevő amerikaiak többsége először találkozott Sztálinnal. Meglehetősen mély és kedvező hatást gyakorolt rájuk, valószínűleg azért, mert az angolokkal való vitáikban az amerikai felfogást támogatta. Tekintet nélkül erre, lehetetlenség volt nem felfedezni benne a kimagasló személyiség tulajdonságait..."

Ehhez még a következő technikai vonatkozású megjegyzést fűzi hozzá:

„Sztálin nagyszerűen ismeri a részleteket... meglepően tájékozott a különböző fegyverfajták tulajdonságait, a repülőgépek konstrukciós sajátosságait és a szovjet módszereket illetően, akár a legaprólékosabb harcászati kérdésekben is."[187]

A moszkvai konferencia bizonyos értelemben a teheráni konferencia főpróbájának számított, ámde saját maga is elkönyvelhetett egynéhány „pozitív" eredményt: megalakították az Európai Konzultatív Bizottságot, továbbá az olasz ügyek Konzultatív Tanácsát (tagjai Anglia, az Egyesült Államok, Franciaország, Görögország és Jugoszlávia képviselői; a Szovjetuniót Visinszkij képviselte). „Kimerítően" és „őszintén" megvitatták azokat az intézkedéseket, amelyek alkalmazása megrövidíti a Németország és csatlósai elleni háborút, és megteremti az alapot „a három ország jövőbeli legszorosabb katonai együttműködéséhez". Azt is elhatározták, hogy a három nagyhatalom

„szoros együttműködésének" a háború után is folytatódnia kell. Aláírták az általános biztonságra vonatkozó négyhatalmi nyilatkozatot (ez főként Cordell Hull műve volt). A négy hatalom kormánya kinyilatkoztatta eltökélt szándékát, hogy „folytatni fogják a hadműveleteket ama tengelyhatalmak ellen, amelyekkel hadiállapotban vannak". A Nagy Hármas képviselőin kívül ezt az okmányt kormánya nevében Kína moszkvai nagykövete is aláírta. (Az oroszok nem nagyon féltek attól, hogy esetleg háborút provokálnak ki Japánnal, ugyanakkor igyekeztek kedvében járni Hullnak, aki a Kínát nagyhatalmi státussal felruházó nyilatkozatnak nagy jelentőséget tulajdonított). A nyilatkozat olyan megállapításokat is tartalmazott, amelyeket az Egyesült Nemzetek Szervezete megalakításának előhírnökeiként lehetett értelmezni. A konferencia nyilatkozatot fogadott el Ausztriára vonatkozóan, figyelmeztetve az osztrákokat, ne működjenek együtt mindvégig Németországgal, és felszólította őket, hogy vegyék ki részüket országuk felszabadításából. Ezt az elvet később Romániával, Bulgáriával és más országokkal szemben is alkalmazták. Végül a konferencia nyilvánosságra hozta Roosevelt, Churchill és Sztálin nyilatkozatát a háborús bűnösöket illetően. A nyilatkozat elvként szögezte le, hogy a bűnösöket abban az országban kell bírói úton felelősségre vonni, ahol bűncselekményeiket elkövették.

Eden és Cordell Hull a konferencia alatt és utána is derűlátó hangulatban volt. A Nagyszínház előadásának egyik szünetében (az elévülhetetlen „Hattyúk tavá"-t adták) Eden így szólt hozzám: „Ez jó konferencia; jobb később, mint soha. De a moszkvai utazások kérdése pokolian bonyolult dolog. Itt mi elhatároztuk, hogy egy jó gépezetet alakítunk — mi is ezt akarjuk és az oroszok is. Ha a gépezet működni fog, sokkal könnyebben tudunk megoldani olyan problémákat, mint Lengyelországé. Éppen ezért törekszünk egy ilyen gépezet felállítására, és papírra vetni annyi ügyet, amennyit csak lehetséges."

Eden megkapta ezt a „gépezetet" az Európai Konzultatív Bizottság formájában, de mind a moszkvai konferencián, mind később a teheráni konferencia idején teljesen világosan látszott, hogy Lengyelország egyike azoknak a problémáknak, amelyeknek megoldása elkerülhetetlenül elhalasztódik. A moszkvai konferencián sokat beszéltek Törökországnak és Svédországnak a háborúba való bevonásáról, de ebből semmi sem lett. Az oroszok még mindig tartózkodóan viselkedtek

a Szovjetunió és a Nyugat közti közvetlen katonai együttműködés gondolatával szemben. Először nem valami kedvező választ adtak az amerikaiaknak arra a javaslatára, hogy szervezzék meg a bombázó légierők közös hadműveleteit és e célból az amerikaiak légi támaszpontokat létesítenek a Szovjetunió területén. Erről 1944 februárjáig nem történt döntés.

Bár Cordell Hull a konferencia végére nagyon kifáradt, az amerikai nagykövetségen fogadta az újságírókat. Abból, amit az újságíróknak mondott, kitűnt, hogy nagyon elégedett a konferencia eredményeivel. „Amikor ide indultam — mondta — a legtöbb ember úgy vélekedett, hogy a találkozó eredménytelen lesz, *mert Oroszország hajlamos az elzárkózásra.* Aztán, amikor részletesen kicseréltük nézeteinket, elégedetten láttuk, hogy a szovjet államférfiak egyre inkább hajlanak arra a véleményre, miszerint az elzárkózás rossz... Ily módon létrejött az együttműködés szelleme, és megkezdhetjük az építőmunkát. Most valóban elkövetkezett az összefogás ideje. Ennek az alapját leraktuk. Egynéhány előttünk álló probléma kényes és bonyolult, de ha megvan köztünk az egyetértés szelleme, semmi sem idegeníthet el egymástól bennünket."

Hull megemlítette, hogy nemsokára sor kerül a három kormányfő találkozójára. Különös megelégedését fejezte ki az általános biztonságra vonatkozó négyhatalmi nyilatkozattal kapcsolatban, amelyet Kína is aláírt. A szövetségesekre azonban még herkulesi munka vár. Az olyan problémák, mint Lengyelország és Németország jövője, még nincsenek teljesen megoldva, de mindkét kérdésről folynak a tanácskozások.

Hull azt is kijelentette, hogy a megszállt területek szövetséges katonai közigazgatása fokozatosan meg fog szűnni, és az Európai Konzultatív Bizottság mind több és több problémával fog foglalkozni.

Majd ezt mondta:

„Sztálin figyelemre méltó személyiség, akiben több szokatlan képesség mellett az ítélőképesség és a gyakorlati problémák megragadásának képessége is egyesül. Egyike azoknak a vezetőknek, akikre Roosevelttel és Churchillel együtt akkora felelősség hárul, mint egy emberre sem az elkövetkező 500 évben... Tudomásom szerint az oroszok nem táplálnak rossz érzést a második front miatt... Nem ismerek két nemzetet, amely között kevesebb lenne az antagonisztikus

érdekellentét és több az érdekazonosság, mint az Egyesült Államok és Oroszország..."

Eden szintén nagyon elégedetten nyilatkozott a konferenciáról.

„Amikor ide jöttünk — mondta — azt gondoltuk, hogy a kilátások nagyon halványak, és csupán az fog történni, hogy az oroszok követelik a második front megnyitását. Csodálkoztam volna, ha ilyen követeléssel álltak volna elő, mert tudják, hogy jönni *fog*. A konferencia nagyon nagy dolog volt, vele az együttműködés új formája kezdődött közöttünk. Csodálatos volt a közös munka."

Október 30-án mint az Angol—Amerikai Sajtótársaság elnöke, én töltöttem be a házigazdai tisztet azon a lunchön, amelyet Eden adott Cordell Hull (őt Harriman képviselte) tiszteletére a Hotel National éttermében. Nem gondoltuk, hogy Molotov és más orosz vezetők is eljönnek. Ámde nagy meglepetésünkre a protokollosztály felhívott bennünket és közölte, hogy a meghívásokat elfogadják. Micsoda igazi szívélyesség! Igaz, Molotov nem jött el, de Visinszkij és Litvinov megjelent. A szovjet vendégeket üdvözölve emlékeztettem arra a bátor harcra, amelyet Eden és Litvinov vívott Genfben és Lyonban, és „megeresztettem" egy-két tréfálkozó megjegyzést Chamberlainre, anélkül, hogy nevén neveztem volna. Mindezen igen jól derültek. A lunchön szívélyes, baráti légkör alakult ki. Churchill „őszi levelekre" vonatkozó, az év elején mondott szavait idézve, Visinszkij ezt mondta: „Az őszi levelek rendszerint ősszel hullanak le, de ha tavasszal kezdenek hullani — feltételezem —, ez is jó jel, csak egyáltalán hulljanak le." (Már nyilvánvalóan megbékélt azzal a gondolattal, hogy a második frontot csak 1944-ben nyitják meg.) Litvinov arról beszélt, hogy a Népszövetség sajnos Bábel tornyának bizonyult, nem pedig erős piramisnak. És ez alkalommal a világ népeinek valami jobbat kell teremteniük.

Harriman kissé agresszív hangulatban volt, és fölöttébb éles hangon szólt a csendes-óceáni háborúról. Megjegyezte, hogyha ez a háború nem lenne ennyire eredményes, kevés eshetőség lenne arra, hogy Amerika közreműködjék az európai második front megnyitásában.

A konferencia befejezésekor a Kremlben adott pompás banketten Sztálin láthatóan nagyszerűen érezte magát. Az északi hajókaravánok miatti minden korábbi elégedetlensége dacára, most elismeréssel adó-

zott Anglia haditengerészeti és kereskedelmi flottájának: „Nem sokat beszélünk róluk, de tudjuk, hogy mit csinálnak." Martel tábornok, az angol katonai misszió vezetője gratulált Sztálinnak ahhoz, hogy a Vörös Hadsereg nem sokkal a konferencia előtt átkelt a Dnyeperen. „Nincs a világnak még egy hadserege, amely képes lett volna ilyen hőstettre!" Elkövetkezett a kölcsönös bókok és szerencsekívánatok rövid időszaka.

Az Egyesült Államok szovjetunióbeli két fő katonai képviselőjét — a szovjetellenes beállítottságú Michela tábornokot és Faymonville tábornokot, aki 1941-től kezdve olyan optimista jelentéseket küldött a Szovjetunió katonai helyzetéről Rooseveltnek, amelyek gyakran nem is tetszettek az amerikai külügyminisztériumnak — visszahívták, és helyettük állandó katonai missziót küldtek John R. Deane tábornok vezetésével. Az oroszok hamarosan meggyőződtek róla, hogy vele tárgyalni — nem könnyű dolog. Különösen kötekedő volt a „lend-lease" szállításokkal kapcsolatban. Folyvást részletes felvilágosítást kért az oroszoktól, vajon az adott anyagra valóban katonai célra van-e szükségük vagy csupán a háború utáni újjáépítéshez kell.

A szovjet sajtó nagy megelégedéssel nyilatkozott a külügyminiszteri értekezlet eredményeiről. Az Októberi Forradalom évfordulóját, mely alkalomból nagyszabású tűzijátékot rendeztek annak a tiszteletére, hogy Vatutyin csapatai felszabadították Kijevet, rendkívül vidám hangulatban ünnepelték meg.

Sztálin előadói beszédében az 1943. évnek, a „gyökeres fordulat évének" eseményeit áttekintve, igen nagyra értékelte a Vörös Hadsereg sikereit és az egész ország katonai erőfeszítéseit. Ezúttal különösen szívélyes hangon nyilatkozott az angol és amerikai szövetségesek tevékenységéről.

„Ebben az évben a Vörös Hadseregnek a német fasiszta haderőkre mért csapásait szövetségeseink Észak-Afrikában, a Földközi-tenger medencéjében és Dél-Olaszországban kifejtett hadműveleteit támogatták. Ezenkívül szövetségeseink bombázták és továbbra is bombázzák Németország fontos ipari központjait... Ha mindehhez még hozzászámítjuk azt, hogy a szövetségesek rendszeresen ellátnak bennünket különféle fegyverekkel és nyersanyaggal, túlzás nélkül mondhatjuk,

mindezzel jelentősen megkönnyítették nyári hadjáratunk sikereit. A szövetséges hadseregeknek Európa déli részén kifejtett mostani tevékenysége természetesen még nem tekinthető második frontnak... Érthető, hogy az igazi második front létrehozása Európában — ami pedig nincs messze — lényegesen meg fogja gyorsítani a hitleri Németország fölötti győzelmet, és még jobban megszilárdítja majd a szövetséges államok fegyverbarátságát."

Sztálin különösen elégedett volt amiatt, hogy Olaszország kilépett a háborúból. Véleménye szerint a többi csatlós — látván, hogy „a kék foltokon kell osztozkodniuk" — most kétségbeesetten megkísérli kiszakítani magát Hitler öleléséből. Úgy nyilatkozott, hogy Németország 1944-ben minden szövetségesét el fogja veszíteni. „A hitleri Németország és csatlósai katasztrófa előtt állnak."

November 7-én este a Külügyi Népbiztosság fogadást rendezett. Ez volt a legnagyobb szabású az egész háború alatt. Akkorra már az egész diplomáciai testület Moszkvában tartózkodott. A fogadás rendkívül pazarul sikerült, és a megjelentek igen sokat ittak. Az irodalmi, zenei, művészeti, tudományos és a színházi világ kiválóságai mind megjelentek. A fogadásról elsőnek a japán diplomaták távoztak, akiket hangsúlyozottan hűvösen fogadtak, de őket nemsokára az „excellenciás urak" egész menete követte, akiket úgy vittek ki a termekből. Az angol nagykövet arccal ráesett egy üvegekkel és poharakkal teli asztalra, és könnyebben megsérült.

Mindez emlékeztetett a régi moszkvai lakomákra, amikor az ember látta, hogy a díszruhás diplomaták hogyan buknak arcra és viszik ki őket a szolgák, akiknek komoly arckifejezésén átütött a gúny.

Nincs szükség rá, hogy itt elmondjuk azt, amit a teheráni konferenciáról mindenki tud.[188] Csupán annyit szeretnék megjegyezni, hogy az oroszok igen elégedettek voltak vele — amíg tartott. Végre megszületett a szilárd elhatározás az „Overlord" hadművelet májusi megkezdésére. Azt is elhatározták, hogy Tito partizánjait fokozott segítségben részesítik.

Ám a konferencia egyes „katonai" döntéseinek — például Törökország esetleges hadbalépésének a Nagy Hármas oldalán — az lett a sorsuk, hogy papíron maradjanak.

A konferencia foglalkozott Németország jövőjével is, de reá vonatkozóan nem született határozat. Valamilyen megegyezésféle jött létre

a jövő Lengyelország körülbelüli határait illetően, bár a Neisse-határ kérdésében nem döntöttek, és a lengyel kormány kérdésének a megtárgyalását elhalasztották.

Churchill felszólította a Szovjetuniót, tanúsítson megértő magatartást Finnország iránt, és Sztálintól kapott is valami felemás ígéretet. Végső soron az oroszok lehetővé tették Finnországnak, hogy igen könnyen megússza a háborúban való részvételét. Persze nem annyira azért, mert amolyan félígéretet tettek Churchillnek, hanem inkább a Szovjetunió sajátos „skandináv" politikája miatt, amelynek középpontjában Svédország semlegessége állt.

Sztálin megígérte: Németország kapitulációja után hadba lép Japán ellen, ennek feltételeit azonban később kellett megtárgyalni.

E feltételeket abban az időben nem hozták nyilvánosságra. A konferencia zárónyilatkozata megállapította:

„Egybehangoltuk a német fegyveres erők megsemmisítésére irányuló terveinket. Teljes megegyezésre jutottunk azoknak a hadműveleteknek a méreteit és időpontjait illetően, amelyeket kelet, nyugat és dél felől fogunk végrehajtani... Támadásunk kíméletlen lesz és egyre fokozódik."

A szovjet emberek érezték, hogy végre megkapják az igazi második frontot. És ezzel a nagy megelégedést keltő érzéssel ért véget a diadalmas, de igen nehéz 1943. esztendő. Ez volt az az év, amelyben a Vörös Hadsereg Sztálingrádtól és a Kaukázustól Kijevig és azon túlra nyomult előre nyugat felé. A németek által megszállt területnek több mint kétharmada felszabadult. De még hosszú út állt előttük Berlinig.

Sztálin nem túlzott, amikor Teheránban azt mondta, hogy a Vörös Hadsereg kezd belefáradni a háborúba, és kell valami, ami bátorítja. A teheráni nyilatkozat megadta ezt a bátorítást.

Sokan meglepődtek, amikor alig két hónappal a teheráni konferencia után a „Pravdá"-ban megjelent a „Kósza hírek Kairóból" című nevezetes cikk, amely arról szólt, hogy „valahol az Ibériai-félszigeten" különbéke-tárgyalások folynak Anglia és Németország között. Nem tudni, milyen célt szolgált a cikk — azt, hogy lehűtse a teheráni konferencia után a Szovjetunióban uralkodó túlzottan lelkes hangulatot, vagy azt az ingerültséget tükrözte, amelyet Churchill váltott ki Sztálinból. Churchill ugyanis a teheráni konferencián jóval „nehezebb"

partnernak bizonyult, mint Roosevelt. Figyelemre méltó, hogy a cikk nem említette az amerikaiakat. Az oroszok Roosevelt egész idő alatt a Szovjetunió nagyon lojális barátjának és szövetségesének tekintették.

Ezen még az a tény sem változtatott, hogy Roosevelt nem vette komolyan Moszkvának a Szovjetunió és az Egyesült Államok háború utáni széles körű gazdasági együttműködésére vonatkozó 1943-ban és 1944-ben tett próbálkozó jellegű javaslatait. Ehhez a javaslathoz még egy 7 milliárd dolláros kölcsönkérelem is járult a szovjet gazdaság helyreállítására. Az „együttműködésnek" a gondolatát, mint ismeretes, Amerika egyes befolyásos üzleti körei támogatták, mások viszont, s közéjük tartozott az Egyesült Államok moszkvai nagykövete, Averell Harriman is, elutasították.

VII. RÉSZ

1944 — A DÖNTŐ ÜTKÖZETEK ÉVE

AZ 1944. ÉV EGYES JELLEMZŐ VONÁSAI

A szovjet történetírás szerint 1943 a fordulat éve volt, az az év, amely gyökeres változást hozott a háború menetében. Sztálingrád és különösen Kurszk után a Vörös Hadsereg szinte megállás nélkül, gyors ütemben nyomult előre nyugat felé. 1943 végére a kétharmada felszabadult annak az óriási területnek, amelyet a németek 1941-ben és 1942-ben elfoglaltak. És bár Nyugat-Ukrajna és Belorusszija nagy részét, továbbá a balti országokat még mindig a németek bitorolták, s a németek még mindig lőtték Leningrádot, a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság arra készülődött, hogy 1944-ben végleg kiűzze a németeket a Szovjetunió területéről. Sőt, a Vörös Hadseregnek ahhoz, hogy Németországba eljusson, a Balkántól Lengyelországig terjedő arcvonalon nem szovjet területen kellett áthaladnia, és ez a körülmény feltétlenül számos újabb politikai, diplomáciai és lélektani problémát vetett fel. Sztálingrád óta, de különösen Mussolini bukása után a fasiszta Németország csatlósai (Finnország, Románia, Bulgária, Magyarország és Szlovákia) egyre-másra keresték az utakat és módokat, hogy minél kisebb károsodással kiugorhassanak a „hitleri háborúból". Finnország, Magyarország és Románia már 1944 legelején puhatolózni kezdett a békekötés lehetőségeit illetően. A teheráni konferencia ezeket az országokat véglegesen meggyőzte arról, hogy az orosz—angol—amerikai harci szövetség jóval erősebb vállalkozás, amint azt a német propaganda feltüntetni igyekezett. Ezeknek az országoknak a legkonzervatívabb elemei azt remélték, hogy Angliának és az Egyesült Államoknak a békés rendezésben való részvétele enyhíteni fogja a szovjet megszállás szigorú feltételeit. Horthy például az első béke-

puhatolózása során kijelentette, kész szakítani Hitlerrel az esetben, ha Magyarországot közösen szállják meg a szovjet, valamint az angol—amerikai csapatok.

Lengyelország a Kelet és Nyugat közti viszonynak továbbra is központi problémájaként szerepelt, olyan problémaként, amely 1944-ben seregnyi újabb bonyodalmat idézett elő. Nem arra gondolunk, hogy Lengyelország problémája nagyon különbözött volna, mondjuk, Románia, Bulgária, sőt Csehszlovákia kérdésétől, de ez volt az a kritikus pont, amelyben a Szovjetunió és a nyugati hatalmak egyaránt hajthatatlan álláspontot foglaltak el. Így, jóllehet Csehszlovákiával kapcsolatban is keletkeztek bizonyos súrlódások és nézeteltérések egyrészt Beneš és a londoni emigráns csehszlovák kormány, másrészt pedig Gottwald, Kopecký és más „moszkvai csehek" között, de nyílt konfliktusra csak több évvel a háború befejezése után került sor közöttük. Az oroszok meglehetősen korrekt kapcsolatot tartottak fenn a londoni „csehszlovák kormánnyal", és semmiféle kísérletet sem tettek egy ellenlábas kommunistabarát csehszlovák kormány megalakítására akár Moszkvában, akár Csehszlovákia felszabadított részén. Úgy látszik, Csehszlovákiában kísérletet szándékoztak végrehajtani, bebizonyítva, hogy íme, lehetséges Kelet és a Nyugat egymás mellett élése.

Beneš elnök 1943 decemberi moszkvai látogatása csaknem rögtön a teheráni konferencia befejezése után, majd a szovjet—csehszlovák barátsági, kölcsönös segélynyújtási és a háborút követő időre szóló együttműködési szerződés aláírása nagy sikernek számított. A látogatás légköre azonban arra engedett következtetni, hogy mindkét félnek van valami hátsó gondolata, ami nem utolsósorban a Beneš és Zdeněk Fierlinger, a moszkvai csehszlovák nagykövet közti viszonyban nyilvánult meg, aki szorosan együttműködött Gottwalddal, és Kopeckývel. De sokat jelentett az az „elnöki áldás" is, amelyet Beneš adott a szovjet arcvonalon harcoló csehszlovák csapatokra és parancsnokukra, Svoboda ezredesre. Sztálin december 18-án fogadta Benešt és Fierlingert, de a találkozásról szóló közleményben nem szerepelt az ilyen esetekben szokásos „baráti légkör" kifejezés, ami némi csalódást keltett. Mint ismeretes, a cseh kommunisták egy idő óta azzal vádolták Benešt, hogy nem törekszik a csehszlovákiai ellenállási mozgalom serkentésére. Gottwald például (a „Pravdá"-ban megjelent cikkeiben

és más megnyilatkozásaiban) bírálta a londoni csehszlovák kormányt, mert magában Csehszlovákiában nem buzdította a lakosságot a németekkel szembeni erélyesebb ellenállásra.

Mégis, Beneš december 23-i búcsúbeszéde igen szívélyes volt, bár az oroszoknak talán nem egészen tetszett, hogy Beneš az új szovjet—csehszlovák szerződést csak az egyik legfontosabb alapnak nevezte, amelyre Csehszlovákia jövő politikája épül.

Az 1943. évre visszatekintve, a Szovjetuniónak minden oka megvolt az optimizmusra, de az egyes szovjet polgár számára a háború és a töméntelen szörnyű háborús áldozat továbbra is igen kegyetlen valóság maradt. A Vörös Hadseregbe napról napra mind több fiatalt hívtak be, és gyakran találkoztunk idős férfiakkal és asszonyokkal, akiknek a háborúban már több — sőt valamennyi — fiuk elesett. A háború után közzétett hivatalos adatok szerint 1944 elején a működő hadseregben mintegy 7 millió ember szolgált, és mivel a háború két és fél éve alatt legalább 5 millió ember pusztult el (nem beszélve a sebesültekről), könnyű elképzelni, hogy a háború az ország valamennyi családját mennyire mélyen érintette.

A hadiiparban, ahol javarészt nők, serdülők és öregek dolgoztak, hihetetlenül nehéz volt a munka, szinte állandósult a túlórázás, szabadságról gyakorlatilag szó sem lehetett, és ráadásul gyakran az élelmezés is sok kívánnivalót hagyott maga után. Számos munkás az üzemi konyhán étkezett, de ennek fejében a jegyes élelmiszerek jelentős részéről le kellett mondania. A minden üzemhez tartozó kisegítő gazdaságok — rendszerint nem egyebek, mint afféle veteményes kertek — bizonyos zöldségtöbblethez juttatták a munkásokat. Az élelmiszer-ellátást azonban így sem lehetett kielégítőnek mondani. A kolhozpiacok sem sokat segítettek a rendkívül magas árak miatt.

Az orvosok, sebészek és a pedagógusok erejét meghaladta a rengeteg munka. Korántsem volt elegendő sebész ahhoz, hogy a nagy hadműveletek alatt mindenkit kellőképpen el tudjanak látni, ezért más szakképesítésű orvosokat állítottak be sebészi munkára.

A moszkvai középiskolák — bár nem mindegyik — 1944. évi helyzetét megítélhetjük abból, amit akkortájt egy 11 év körüli fiútól hallottam. Osztálya 35 tanulót számlált, és a tantárgyakat — a történelmet, földrajzot, számtant, természetrajzot és az orosz nyelvet —

egyetlenegy, munkával erősen túlterhelt tanárnő tanította. A gyermekek iskolai élelmezése egy szelet kenyérből állt, valamiféle „undorítóan kesernyés amerikai narancsdzsemmel megkenve". A legtöbb gyermek apja a hadseregben szolgált (vagy elesett), anyjuk pedig későig dolgozott a gyárban. A háború nyilvánvalóan hátrányosan hatott az iskolásokra.

1944-ben sok pedagógus hely betöltetlen maradt mind az általános, mind a középiskolákban. Viszont a szakiskolákat és ipariskolákat, amelyek feladatához tartozott munkaerő-tartalékok képzése az ipar számára, különleges figyelemben részesítették. Ugyanígy elsőségben részesült az egyre újabb és újabb katonák kiképzése.

A szovjet munkásosztály erkölcsi állapota a megerőltető fizikai igénybevétel ellenére is változatlanul jó volt, akárcsak azelőtt. Még inkább el lehetett ezt mondani a hadsereg erkölcsi erejéről. A katonák körében nemcsak bizakodó hangulat uralkodott — mert minden nap újabb győzelmeket hozott —, hanem a nemzeti büszkeség is feszítette őket, érezték a kötelességteljesítés eredményét, és mindenkiben élt a vágy, hogy újabb kitüntetéseket, érdemérmeket és érdemrendeket szerezzen. Ezek a kitüntetések, amelyeket már milliók elnyertek, minden katonát módfelett ösztönöztek. Már adományoztak érdemérmet „Sztálingrád védelméért", „Leningrád védelméért", „Szevasztopol védelméért" és „Moszkva védelméért", és ezekhez a háború végén újak jöttek — „Varsó felszabadításáért", „Belgrád felszabadításáért", „Prága felszabadításáért", Budapest, Bécs és Berlin bevételéért, s ezenkívül számos új érdemrendet alapítottak.

A hadseregben Sztálin és a tábornokok egyaránt nagy népszerűségnek örvendtek. Eszembe jut egyik ismerősöm, a 19 éves Mitya Hludov tragikus, de tipikus sorsa. Ismert moszkvai kereskedő családból származott, amelynek életben maradt tagjai a forradalom első éveiben, természetesen, nehéz időket éltek. Mitya az egyik tüzéralakulatnál szolgált, és 1944 nyarán részt vett a belorusszijai hadműveletben. Levelet kaptam tőle, amelyben ezt írta: „Büszkén közölhetem Önnel, hogy ütegem csodákat művelt, és befűtött a fritzeknek. Az utolsó harcért felterjesztettek a »Honvédő Háború« érdemrendre, s ami a legfőbb, felvettek a pártba. Igen, tudom, szüleim burzsujok voltak, de ördög vigye, én orosz, százszázalékos orosznak érzem magam, és erre büszke vagyok, s népünk lehetővé tette ezt a győzelmet az 1941-es

év minden borzalma és megaláztatásai után. Kész vagyok életemet áldozni hazámért és Sztálinért. Büszke vagyok rá, hogy párttag lehetek, hogy a diadalmas sztálini katonák egyike vagyok. Ha szerencsém lesz, Berlinbe is eljutok. Oda megyünk — és mi kiérdemeltük azt a jogot, hogy oda menjünk — előbb, mint nyugati szövetségeseink. Ha Erenburggal találkozik, adja át üdvözletemet. Mondja meg neki, mindnyájan olvastuk cikkeit... Mondja meg, hogy valóban gyűlöljük a németeket, mert láttuk, mennyi aljasságot követtek el itt, Belorusszijában, az általuk okozott rombolásokról nem is beszélve. Majdhogynem pusztasággá változtatták az egész vidéket."

Tíz nap múlva Mitya nővére újabb levelet kapott tőle, de ezúttal egy kórházból. Megsebesült. Azt írta, jobban érzi magát, és nemsokára visszatér ütegéhez. Sebesüléséről semmilyen részletet sem árult el. De néhány nap múlva meghalt...

Mitya elragadtatott büszkesége, amelyet afölött érzett, hogy a nagy hadsereg egyik katonájaként harcolhat, nem az egyetlen érzés volt, amely a katonákat eltöltötte. De az ilyesfajta hangulat, amelyhez a fasiszták iránti gyűlölet is hozzájárult, terjedt el leginkább, és ebben a hadseregben szolgáló parasztfiúk többsége osztozott. Akadtak másféle hangulatok is, például az elveszett és kárhozott nemzedékhez való tartozás érzése, amely nemzedékre az a sors vár, hogy feláldozzák. Ezek tükröződnek vissza Emmanuil Kazakevicsnek egy kis irodalmi mesterművében, a háború végén írt „Csillag" című elbeszélésben, amely a szovjet felderítők egyik vállalkozásáról szól. A halál állandó közelségének tudata vörös fonalként húzódik végig a háborús évek szovjet irodalmi műveinek a többségén, Szurkov versein, Szimonov versein és színdarabjain, Gorsszman vagy Kazakevics elbeszélésein és regényein. Szemjon Gudzenkónak, a neves költőnek a versei a frontkatona kissé más mentalitásáról beszélnek. Az ilyen lelki alkatú katonák számára a háború kockázatos, de mégis szokatlanul izgalmas játék, és a háború után ezek az emberek nosztalgiát éreznek utána.

A Vörös Hadsereg 1944-ben kimagasló győzelmeket aratott, de közülük csak alig-alig akadt könnyű győzelem. A németek rendkívül szívósan verekedtek Lengyelországban (különösen augusztusban, amikor az oroszokat Varsó elővárosainál megállították), a nyugat-ukrajnai Tarnopolnál (ahol három héten át a sztálingrádi csatára emlékeztető heves utcai harcok folytak), később pedig Magyarországon és Szlová-

kiában. Különösen elkeseredett ellenállást tanúsítottak a németek a közvetlenül Németországba vezető utakon, nemkülönben a Kelet-Poroszországgal szomszédos területeken és magában Kelet-Poroszországban.

A németek végre nyilvánvalóan elvesztették számbeli fölényüket. A szövetséges csapatok június óta támadtak nyugaton, és Németországtól szeptemberre minden szövetségese elpártolt, most már csak néhány magyar hadosztály harcolt oldalán.

Ennek ellenére, a németeknél már korábban jelentkező tendencia, hogy a Vörös Hadsereget mindenáron feltartóztatják, viszont a szövetségesekkel szemben kisebb ellenállást tanúsítanak, a háború vége felé egyre inkább erősödött. A Visztula menti védelmi terepszakaszt Varsóval szemben, továbbá Budapestet, Kelet-Poroszországot és később az Odera menti védővonalat is a németek jóval szívósabban védelmezték, mint nyugaton bármely védelmi terepszakaszt vagy állást. A márciusi dél-ukrajnai és az augusztusi romániai gyors előrenyomulástól (mindkettő azután történt, hogy a szovjet csapatok nagy német csoportosításokat kerítettek be), valamint az észak-norvégiai kisegítő hadművelettől eltekintve, az oroszok egyik 1944-es támadó hadművelete sem volt afféle könnyű séta, és minél jobban megközelítette a Vörös Hadsereg Németországot, annál elkeseredettebbé vált a németek ellenállása.

1941-ben és még 1942-ben is sok szovjet ember a német katonát lélektelen, de hihetetlenül hatékony robotnak tekintette. 1943-ban és 1944-ben azonban a németekhez való viszonyuk észrevehetően megváltozott — mégpedig két különböző irányban. A német katonák között, különösen az SS-egységekben, természetesen akadtak még szörnyű emberek, akik inkább az utolsó töltényig harcoltak, és néha inkább az öngyilkosságot választották, de nem adták magukat fogságba. Ám a közönséges német hadifoglyok már nem voltak olyan fennhéjázók, mint 1941-ben és 1942-ben. Egyre több német fogoly kezdett el „vinnyogni", igyekezett szánalmas külsőt ölteni, és unalomig hangoztatta, hogy „Hitler kaput". A szovjet katonáknak az az 1941-ben és 1942-ben jelentkező vágya, hogy kitöltsék dühüket a német foglyokon, mostanra nagyrészt eltűnt. A szovjet katonák ki-

robbanó érzelmei hamarosan lelohadtak, és még enni is adtak az újonnan foglyul ejtett német katonáknak, mondván: „Nesztek, hízzatok, szemetek!"

De a „német problémáknak" volt még egy másik oldala is. Oroszországnak, Belorusszijának vagy Ukrajnának majdnem minden felszabadított városa és faluja szörnyűségekről beszélt.

Belorusszijában, az úgynevezett „partizán vidéken" a németek százszámra gyújtották fel a falvakat, lakosaikat pedig vagy bestiálisan legyilkolták vagy rabságba hurcolták. A nagy városok mind romokban hevertek. Ukrajnában, ahol a partizánháborúhoz hiányoztak a kedvező feltételek, a németek a fiatalok nagy részét elhurcolták. Minden városban működött a Gestapo, és rengeteg embert lőttek agyon vagy akasztottak fel. Az Einsatzkommandók és egyéb alakulatok irtották a partizánokat és az állítólagos „partizánbarátokat". Gyakran a falunak egész lakosságát megsemmisítették, nőkkel, gyermekekkel együtt. Több száz városban rendszeresen pusztították a zsidókat. Minden ukrán és belorusz városnak megvolt a maga iszonyatos története. Ahogy a Vörös Hadsereg előrenyomult nyugat felé, harcosai nap mint nap hallottak a rémtettekről, az emberek megalázásáról és elhurcolásáról. Látták a lerombolt városokat, megtalálták a szovjet hadifoglyok tömegsírjait, akiket bestiálisan meggyilkoltak vagy halálra éheztettek. Látták Babij Jart és a töméntelen holttestet, köztük apró gyermekekét is. Mindezt látták — és a szovjet katonák tudatában világosan rajzolódott ki a förtelmes valóság a fasiszta Németországról, Hitlerről és Himmlerről, az „alsóbbrendű fajok" elméletéről, a leírhatatlan szadizmusról. Mindaz, amit a németekről Alekszej Tolsztoj, Solohov és Erenburg írt, szelíden hangzott ahhoz képest, amit a szovjet katona saját fülével hallott, saját szemével, orrával érzékelt. Ahol a németek keresztülmentek, mindenütt bűzlő tetemeket hagytak maguk után. De Babij Jar csak dilettáns munkának tűnt Majdanekhez, a Lublin közelében levő haláltáborhoz viszonyítva, amelyet a Vörös Hadsereg 1944 augusztusában csaknem teljes épségben foglalt el, s ahol két év alatt másfél millió embert gyilkoltak meg. És Majdanek bűzével az orrukban a szovjet katonák ezrei indultak harci útra Kelet-Poroszország felé...

Ily módon az 1944-es mintájú „egyszerű fritzek" mellett ott voltak Himmler hivatásos gyilkosainak az ezrei. De vajon lehetett-e közöttük

valamilyen pontos, éles határt húzni? Vajon az „egyszerű fritzek" nem vettek részt a „partizán faluk" megsemmisítésében? És mi több, az „egyszerű fritz" vajon nem helyeselte azt, amit az SS-egységeknél és a Gestapónál szolgáló kollégái műveltek? Vagy talán valóban nem helyeselte? Ez a pszichológiai és politikai probléma a szovjet kormánynak és a Vörös Hadsereg parancsnokságának, különösen 1944-ben és 1945-ben sok gondot okozott.

A teheráni konferenciáról szóló közlemény nagy örömet keltett Oroszországban, ez az öröm azonban több oknál fogva nem tartott sokáig. Sztálint nyilvánvalóan ingerelte Churchillnek az „Overlord" hadművelettel szembeni passzivitása és az is, hogy az angol miniszterelnök több ízben elégedetlenségét nyilvánította a lengyel kérdéssel kapcsolatban. Mint már említettük, 1944 januárjában a „Pravda", „Kósza hírek Kairóból" címmel jelentést közölt arról, hogy „két angol vezető személyiség Ribbentroppal... a Pireneusi-félsziget egyik part menti városában" a különbékéről tárgyal. Utána Zaszlavszkij a „Pravdá"-ban élesen kirohant Wendell Willkie ellen, aki — bár szelíd formában — felvetett néhány olyan kérdést, mint például mit szándékozik tenni a Szovjetunió Lengyelországban, a balti államokban, a Balkánon és Finnországban.

Willkie, írta Zaszlavszkij, „az ellenséges tábor" frazeológiáját használja, majd így folytatta:

„Ideje volna már megérteni, hogy, mondjuk, a balti köztársaságok kérdése a Szovjetunió belügye, amibe Willkie úrnak nem kellene beavatkoznia. Akit az ilyesfajta kérdések érdekelnek, ám ismerkedjék meg jobban a szovjet alkotmánnyal és azzal a demokratikus népszavazással, amelyet annak idején ezekben a köztársaságokban tartottak, és gondoljon arra, mi jól tudjuk, hogyan kell igazában megvédeni alkotmányunkat. Ami pedig Finnországot és Lengyelországot illeti, a balkáni országokról nem is beszélve, a Szovjetunió maga is meg tud egyezni velük, és itt nincs rászorulva Willkie úr segítségére."

Zaszlavszkij kétségkívül „szerfölött különösnek" és a legnagyobb mértékben gyanúsnak tartotta, hogy Willkie azt a véleményét merte nyilvánítani, miszerint az Egyesült Nemzeteken belül a Szovjetunióval szomszédos kisállamok miatt „válság" van közeledőben. Ez a cikk,

amely a „Pravdá"-ban a teheráni konferencia után egy hónappal jelent meg, a szövetségesek növekvő nézeteltéréseiről árulkodott.

A szovjet sajtó folytatta a szövetségesek — különösen az angolok — elleni enyhe szurkálódásait. A „Pravda" márciusban kommentárt közölt azokról a (szovjet csapatok által ismét foglyul ejtett) német hadifoglyokról, akiket Észak-Afrikában angol hadifoglyokkal cseréltek ki azzal a feltétellel, hogy többé nem fognak fegyvert az angolokra, de szabadon harcolhatnak az oroszok ellen.

Ami pedig igen lényeges — a lengyel kérdés állandóan idegesítette a feleket. Az a szovjet javaslat, hogy módosítsák a Curzon-vonalat Lengyelország javára, adják át a Białystokot és a körülötte levő kis területet, nem keltett kedvező visszhangot a londoni lengyel emigráns kormánynál. Szovjet részről ezt a kormányt nem minden alap nélkül vádolták az Armia Krajowa lengyelországi tevékenységéért. E hadsereg illegális lapja ugyanis azt írta, hogy „Hitler és Sztálin — egy és ugyanaz a rossz",[189] és ráadásul ez a hadsereg még a németekkel is közvetlenül együttműködött. A belorusz földalatti mozgalom néhány vezetőjét — mint kommunistákat — feljelentette a németeknél. A szovjet sajtó azt is közölte, hogy Anders tábornok Teheránban letartóztatott 50 lengyel tisztet, mert be akartak lépni a szovjetunióbeli lengyel hadseregbe.

És mindezek ellenére, ahogy a normandiai második front megnyitásának időpontja közeledett, a Nyugattal szembeni orosz magatartás egyre szívélyesebbé vált, bár a lengyel kérdés tovább mérgezte a légkört, amely különösen az augusztusi varsói felkelés idején vált nagyon feszültté. De októberre jobbra fordultak a dolgok, és úgy tűnt, hogy az angol—szovjet viszony még sohasem volt olyan jó, mint Churchill és Eden e havi moszkvai látogatása idején. Még a legkétkedőbbek is azon a meggyőződésen voltak ebben az időben, hogy mind Sztálin, mind Churchill célszerűnek tekinti a jóviszony fenntartását, legalábbis arra az időre, amíg a Németország elleni háború tart. És valóban, a lengyel kérdés csak az 1945 februári krími konferencia után éleződött ki újból.

1944-ben, amikor a háború a befejezése felé közeledett, a Kommunista Párt és a szovjet kormány hozzálátott a dolgok rendezéséhez. A népgazdaság helyreállítását és a lakosság életének megjavítását célzó

feladatai hosszú időre szóló döntéseket követeltek. Ezenkívül az ideológiai kérdésekben is rendet kellett teremteni, véget kellett vetni a háborúval járó különféle hátrányos tényezők hatásának. És végül az a tény, hogy a szovjet katonák milliói most a kelet- és közép-európai burzsoá országokban harcoltak, egész sereg teljesen új pszichológiai problémát szült.

HITLER KRÍMI KATASZTRÓFÁJA. SZEMÉLYES ÉLMÉNYEK

A háború utáni nyugatnémet történészek egyedül Hitlert teszik felelőssé azért az „értelmetlen katasztrófáért", amely a német hadsereget 1944 április—májusában a Krímben érte. Ezt még az is súlyosbította, hogy Szevasztopolban nem sikerült afféle „Dunkerque"-et szervezni. A németeket itt érte a Sztálingrád óta elszenvedett leglátványosabb vereség.

Hitlernek azt az elhatározását, hogy minden áron tartja a Krím-félszigetet, bár tőle északra már egész Ukrajnát visszafoglalta a Vörös Hadsereg, a nála megszokott politikai és gazdasági megfontolások diktálták. Persze ezekhez még mindenféle szentimentális ostobaságok is járultak, például az, hogy a Krím „a gótok utolsó erődje" stb.

Mivel Törökország Teherán óta igen határozottan Németország ellenségei oldalára kezdett hajlani, fontos volt elhitetni vele, hogy Németország a Fekete-tengeren továbbra is erős. Ezenkívül gazdasági megfontolásokból kiindulva Hitler szilárdan eltökélte, nem engedi meg, hogy a szovjet légierő a Krímet ugródeszkának használva, onnan tömeges légitámadásokat intézzen a román olajvidék ellen, amely fontos szerepet játszott Németország olajellátásában. A sors iróniája, hogy pontosan két nappal a Vörös Hadsereg Krímben megindított támadása után, a Dél-Olaszországból felszálló amerikai repülőgépek ledobták első bombáikat Ploeştire. Pedig Hitler úgy vélte, hogy ezt a vidéket sebezhetetlenné teheti a légitámadásokkal szemben, ha továbbra is tartja a Krímet.[190] Mindenesetre a szovjet csapatok 1944 májusára Ogyesszát már felszabadították, amely ugyanolyan távolságra van Ploeştitől, mint Szevasztopol.

Az oroszok egy hónap alatt tisztították meg a Krím-félszigetet. A támadás a félsziget északi részén 1944. április 11-én kezdődött.

Az elmúlt télen a 4. Ukrán Front csapatai Tolbuhin parancsnoksága alatt a Szivastól, a félszigetet a kontinenstől elválasztó sekély vizű öböltől délre hídfőt vettek birtokukba. Ez egyike volt a legvakmerőbb ilyesfajta hadműveleteknek. A Szivas déli partján levő viszonylag gyenge román állások elleni erős tüzérségi előkészítés után jelentős szovjet erők, szükségeszközök felhasználásával, átkeltek a Szivason és déli partján hídfőt foglaltak. Utána több száz katona, aki órákon át mellig vagy állig állt a Szivas jeges és igen sós vizében (a só beevődött pórusaikba és szinte elviselhetetlen fájdalmat okozott), az öblön át pontonhidat vert. Bár e kettős hadművelet végrehajtása közben az orosz csapatok súlyos veszteséget szenvedtek, a hídfőt megszállták és megbízhatóan megerősítették.

Ily módon április 8-án hatalmas tüzérségi előkészítés után a szovjet katonák ezrei és a harckocsik százai zúdultak a szivasi hídfőből a félszigetre.

Ezzel egy időben más szovjet csapatok a perekopi földszoroson levő német védelmet támadták. Ez a hadművelet azonban inkább kisegítő csapás jellegű volt. Az attól való félelem, hogy a szivasi hídfőből támadó hadseregek délről elvágják Perekopot, arra kényszerítette a német—román csapatokat, hogy sürgősen elhagyják a földszoroson kiépített harminc kilométer mélységű bonyolult védelmi rendszerüket.

Tolbuhin csapatai két nap alatt a Krím egész északi részét elfoglalták, és felszabadították közigazgatási központját, Szimferopolt. Eközben az Önálló Tengermelléki Hadsereg Jerjomenko parancsnoksága alatt a Krím keleti részén levő (szintén a télen foglalt) hídfőből támadva, a félsziget déli partja mentén nyugati irányban mért csapást. Majd Kercs, Feodoszija, Gurzuf, Jalta és Alupka felszabadítása után folytatta a Szevasztopol felé visszavonuló német csapatok üldözését.

Hitlernek az az elhatározása, hogy tartani fogja a Krím-félszigetet, legőrültebb elgondolásainak egyike volt. Jelenlegi szovjet források szerint a Vörös Hadsereg itt túlnyomó ember- és technikai fölénnyel rendelkezett. A krími német—román csapatok 195 000 főnyi létszámával mintegy 470 000 fős szovjet csoportosítás állt szemben. Hasonló képet mutatott a Vörös Hadsereg harckocsi, tüzérségi és légi fölénye is.[191] A fekete-tengeri erőviszonyok szintén nem a németeknek kedveztek.

A Krímet védelmező 17. német hadseregnek körülbelül a fele román csapatokból állt. Antonescu már több hónapja igyekezett Hitlert rábeszélni, hogy járuljon hozzá ezeknek a csapatoknak az elvonulásához, mivel teljesen irreálisnak tartotta a félsziget tartását. Hitler azonban semmiféle elvonulásról sem akart hallani. A Krím északi részében, Szimferopolban és a Fekete-tenger partján levő román katonák és tisztek tudván tudták, hogy Szevasztopol, ahova most a német csapatok özönlöttek, halálos csapda lesz számukra; onnan őket, románokat, utolsónak fogják elszállítani, s ezért siettek megadni magukat az oroszoknak.

Április 18-ra a német csapatok java része sietve visszavonult Szevasztopolhoz, amelyet Hitler „Szevasztopol-erődnek" nyilvánított. Mintegy 50 000 fős csoportosításra bízták azt a feladatot, hogy a várost meghatározatlan ideig tartsa, a többi erő elszállítását engedélyezték. A Vörös Hadsereg 1941—1942-ben 250 napon át tartotta Szevasztopolt, s most a németeken állt, hogy bebizonyítsák, ők sem adják alább.[192] Április 18-án az arcvonal Szevasztopoltól keletre félkörben, mintegy 40 km hosszan húzódott.

A Szevasztopolhoz visszavonuló német csapatok, nagy sietségük ellenére is, amit csak tudtak megsemmisítettek. Bár Jalta egész tengerparti részét lerombolták, a város nagy része (így a Csehov-múzeum, vagyis az író egykori lakóháza) épségben maradt. Nem szenvedtek kárt a livagyijai és alupkai paloták sem, amelyek egyikét 1942-ben „a hálás német nép" Mansteinnak, a „Krím meghódítójának" ajándékozta. Alig egy év múlva ezekben a palotákban tartották a jaltai konferenciát.

Feltehetjük a kérdést, hogyan eshetett meg az, hogy Szevasztopol a német—román csapatok túlnyomó páncélos- és légi, valamint emberfölénye ellenére 1941—1942-ben 250 napig tartotta magát, 1944-ben viszont a Vörös Hadsereg négy nap alatt elfoglalta. A német szerzők most ezt a tényt egyszerűen a szovjet csapatok roppant létszám-, légi és egyéb technikai fölényével magyarázzák. De vajon a német—román csapatok nem ugyanilyen fölénnyel rendelkeztek 1941—1942-ben? A dolog nyitja az, hogy 1941—1942-ben a védők valóban eltökélték magukat az orosz dicsőség városának, Szevasztopolnak az utolsó csepp vérükig való védelmezésére. 1944 áprilisában viszont

a németek harci szelleme — legalábbis egy Németországtól olyan távol eső helyen, mint a Krímben — már nem állhatott valami magas színvonalon. Mert tudjuk, hogy később, amikor a háború elérte Németország területét, a német katonák még képesek voltak a legelkeseredettebben szembeszállni az ellenséggel.

Továbbra is vitás az a kérdés, hogy április 18. és május 13. között ténylegesen mennyi német erőt szállítottak el a Krímből. Az egyik szovjet tábornok szerint, akivel annak idején Szevasztopolban találkoztam, a félszigetről csak 30 000 német katona távozott, de a német hadifoglyok legalább kétszer ennyiről beszéltek. A háború utáni német beszámolók úgy említik, hogy 150 000 embert sikerült elszállítani, de ugyanakkor a krími „veszteség", „legalább 60 000 német tiszt és katona", továbbá rengeteg hadianyag és 60 elsüllyesztett hajó. Szovjet források alapján a németek krími veszteségei jóval nagyobbakra tehetők. 50 000 (majdnem kizárólag német) halott, 61 000 fogoly (ezek közül 30 000 a Herszonesz-fokon) — vagyis összesen 111 000 fő. Ámde ezek között (különösen ami a foglyokat illeti) valószínűleg sok a román. A német szerzők ma csodálkoznak azon, hogy a szovjet Fekete-tengeri Flotta milyen sok hajót engedett eltávozni. Erre a szovjet szerzők azt felelik, hogy noha Szevasztopol és Románia között a tenger erősen el volt aknásítva, a flotta mégis sok német hajót — 40 000 katonával és tiszttel a fedélzetükön — süllyesztett el, mégpedig főképpen a légierő, május 3. és 13. között.

Bárhogyan történt is — akár 60 000, akár pedig 100 000 embert vesztettek a németek —, az egész krími hadműveletet, s vele együtt Hitlernek azt a sikertelen kísérletét, hogy megrendezze „Szevasztopol hős védelmének" német változatát, napjainkban a führer egyik legkomolyabb hibájának tekintik. A nyugatnémet történészek ma azt állítják, hogy a führer Jaenicke vezérezredest, a 17. hadsereg parancsnokát tette meg bűnbaknak. Valójában ő tájékoztatta Hitlert, hogy lehetetlenség Szevasztopolt tartani. Május 3-án leváltották hadseregparancsnoki beosztásából, s helyébe Allmedinger tábornokot nevezték ki. Nehéz megmondani, hogy az ő személye nagyobb garanciát nyújtott-e a város tartására, mint Jaenickeé, de Allmedinger bizonyára hívebb náci volt. A nagy szovjet támadás a kinevezés után két nappal kezdődött.

A csapatokhoz intézett búcsúparancsában, amely az időben a Vörös Hadsereg kezére került, Jaenicke ezt írta:

„A führer új feladatok teljesítésével bízott meg. Ez azt jelenti, hogy keserű búcsút kell vennem hadseregemtől. Mély megindultsággal gondolok majd vissza az önök példás bátorságára. A führer világtörténeti jelentőségű feladatot bízott önökre. Szevasztopolnál a 17. hadsereg áll, és Szevasztopolnál el fognak vérezni az oroszok."

Szevasztopol külső védővonalain már április 18. óta súlyos harcok folytak, különösen az Inkerman-völgyben. A szovjet csapatok azonban csak május 5-én indítottak nagy erőkkel támadást Szevasztopol ellen északról, hogy minél több német erőt vonjanak magukra. E cél elérése után a szovjet parancsnokság május 7-én rendelte el a döntő rohamot a Szapun-hegy, egy kb. 50 méter magas domb, „Szevasztopol kulcsa" ellen, amelyen több kiépített német lövészárok húzódott. A hatalmas tüzérségi („Katyusák" részvételével) és légi előkészítés több órán át tartott, majd a gyalogság rohamra indult. Mindkét fél súlyos veszteségeket szenvedett, de a Szapun-hegy elfoglalásával megnyílt az út Szevasztopolba. Két nap múlva, május 9-én, Hitler belenyugodott Krím feladásába, és elrendelte a csapatok elszállítását. A parancs azonban túl későn érkezett, és a Szevasztopol körzetében maradt 50 000 német tiszt és katona sorsa már megpecsételődött.

A Szapun-hegy elleni sikeres, bár nagy veszteségekkel járó rohammal egyidejűleg a „bevehetetlen" szevasztopoli erődrendszer más ellenállási csomópontjait is rohamozták, és a szovjet csapatok május 9-én betörtek Szevasztopolba. Több ezer németet öltek meg vagy ejtettek foglyul magában Szevasztopolban, a többiek — mintegy 30 000 ember — elhagyták a várost és visszavonultak a Herszonesz-fokra. Az itt levő három földszoros közül az egyik kb. három, a másik kettő mintegy másfél kilométer széles volt. Az elsőn a németek aknamezőket telepítettek, továbbá különféle erődelemekkel, drótakadályokkal, egy sereg betonerőddel és géppuskafészekkel megerősített „földsáncot" építettek. Ezeket az általában hevenyészetten berendezett létesítményeket nehezen lehetett megközelíteni az aknamezők miatt.

Az első védőöv a Herszonesz-fok csücskétől, ahol a lerombolt fehér világítótorony állt, öt kilométerre húzódott. A másik két földszoroson levő erődítményeket még kezdetlegesebben építették ki.

A németek ezt a hozzávetőleg ötször két kilométernyi földarabot szemelték ki utolsó ellenállási gócuknak, még mindig azt remélve, hogy valamiképp majd elszállítják őket.

Ily módon május 9-én 30 000 német katona és tiszt — Szevasztopolt elhagyva — a Herszonesz-fokra húzódott, ugyanarra a helyre, ahova 1942 júliusában Szevasztopol utolsó védői vonultak vissza, csupán azért, hogy ott meghaljanak vagy sebesülten fogságba essenek.

Később a német foglyok elmondták, a csapatok harci szelleme a rosszabbnál is rosszabb volt, de a tisztek továbbra is azzal hitegették őket, hogy jönnek értük a hajók. Ezt ígérte a führer... A Herszonesz-fokon — ahogy ma a német szerzők mondják — három napon és éjszakán át tombolt a „leírhatatlan pokol". Igaz, május 9-ről 10-re virradó éjjel, majd másnap éjjel két kis hajó mégis kikötött és mintegy ezer embert elszállított. Ez rendkívüli bizakodással töltötte el a többieket.

A németeknek még rendelkezésükre állt egy kisebb vadászrepülőtér a Herszonesz-fokon, de mivel ezt a szovjet tüzérség állandóan lőtte, nem tudták különösebb hasznát venni.

Ámde az oroszok nem szándékoztak lehetővé tenni, hogy a németek tengeri úton elszállítsák embereiket. Május 11-ről 12-re forduló éjszaka néhány hajó megpróbálta megközelíteni Herszoneszt, de kettőt közülük elsüllyesztett a tüzérségi tűz, mire a többi sietve visszafordult. Ez azon az éjszakán történt, amikor a szovjet parancsnokság elhatározta, hogy végez az itt összegyűlt 30 000 némettel. A közeledő, de aztán rögtön kikötés nélkül visszafordúló hajók látványa erősen demoralizálta a német csapatokat. Akkor már két nap és két éjjel kegyetlenül bombázták és lőtték őket, és május 11-ről 12-re virradóra még a „Katyusák" (a „fekete halál", ahogy a németek ezeket az aknavetőket nevezték) is megszólaltak. Azt, ami utána következett, nem lehetett szavakkal leírni. A németek pánikszerűen menekültek a második, majd a harmadik védőállásba, és amikor a hajnal előtti órákban a harcmezőn megjelentek a szovjet harckocsik, a német katonák és tisztek nagy csoportokban egymás után adták meg magukat. Velük együtt kapitulált a parancsnokuk, Böhme tábornok és néhány vezérkari tiszt, akik a fokon az egyetlen épen maradt paraszthaz pincéjében rejtőztek.

A sebesültek ezreit szállították a fok csücskére. Ugyanitt gyüleke-

zett 750 SS-katona is, akik nem voltak hajlandók letenni a fegyvert, és tovább tüzeltek. Végül néhány tucatnyi német csónakokon és tutajokon megpróbált elmenekülni. Némelyeknek valóban sikerült kijutniuk a tengerre, itt azonban a szovjet repülőgépek géppuskasorozatai kaszálták le őket. Ezek a balgák azt remélték, hogy eljutnak Romániába vagy Törökországba, vagy arra számítottak, hogy valamilyen német vagy román hajó fedélzetére veszi őket.

A május 14—18-i krími utam talán a legkülönösebb „krími szabadság" volt, amelyet valaha ott eltöltöttek.

Május 14-én reggel Moszkvából Szimferopolba repültem. A repülőgép a Szivas felett egy kört írt le, ott, ahol egy hónappal korábban a szovjet csapatok támadásra indultak, aztán a perekopi-földszoros felett is, ahol a németek mélyen lépcsőzött védelmet építettek ki. A támadó szovjet csapatok helyesen jártak el, amikor oldalról megkerülték Perekopot.

Szimferopol környéke a rengeteg topolyafával Touraine francia tartományra emlékeztetett. Minden alma-, körte-, cseresznye- és barackfa virágzott. Szimferopol, ez a minden különösebb nevezetesség nélküli (hacsak a néhány mecsetet nem számítjuk) kisváros csak jelentéktelen bombakárokat szenvedett. A krími tájra sokkal jellemzőbbek a tatár faluk, mecsetjeikkel és sajátos, lapos tetejű, nyílt verandás tatár házaikkal. Útban a tenger felé több ilyen falun haladtunk át, miközben a tatárok barátságtalan és ijedt arccal tekintettek ránk.

Utána a félsziget déli partjára utaztunk. Alustában sok házat felgyújtottak a németek, a homokpartot pedig aláaknázták és drótakadályokkal építették tele. Mégis az elénk táruló vidék úgy hatott, mint egy képes levelezőlap — csodálatos szőlők és ciprusligetek, virágzó gyümölcs- és akácfák, tűzvörös bougainvillea mögött megbúvó házak körös-körül halványlila levendulabokrokkal, kertek, pompázó aranyesővel. Távolabb, nyugat felé a tenger kék hátteréből az Aju-Dag gránithegység hatalmas sziluettje rajzolódott ki. A legenda szerint a hegy valamikor medve volt, amely megpróbálta fenékig kiinni a Fekete-tengert, hogy kiszárítsa, de nem sikerült neki és kővé változott. Jobbra az Aj-Petri lila körvonalai, felhőbe burkolózott csúcsai emelkedtek az ég felé.

Jaltában, a „krími Nizzában" a németek az egész tengerparti részt felgyújtották, de Jalta és ama hely között, ahol az út a hegyeknek fordul, alig látszott valami rombolás. Elhaladtunk az alupkai paloták és a sebesültekkel zsúfolt szanatóriumok mellett. Amikor elhajtottunk mellettük, a sebesültek — bár kötés volt rajtuk és mankón jártak — vidáman integettek.

E festőien szép tengerpart és Szevasztopol környéke között szinte elképzelhetetlenül nagy az ellentét. Itt nem láttunk mást csak sivárságot, ingoványt, amely fölött szabadon jár-kel a szél, no meg épületek romjait. Az Inkerman-völgy úgy festett, mint a halál völgye, melyet Szevasztopoltól a Szapun-hegy választja el. Ez utóbbit teljesen felszántották a gránáttölcsérek, s az egész környék a föld legsivárabb pontjának tűnt. Csak az isten tudja, hány ember pusztult el itt! A Szapun-hegy körüli síkságon és az Inkerman-völgyön át Szevasztopolba vezető úton a halál bűzös lehelete terjengett. Ez az émelyítő szag a még mindig az út mentén heverő, oszlásnak indult lódögökből és a sok ezer tetemből áradt, amelyeket nem temettek el elég mélyen vagy egyáltalán el sem földeltek.

Itt, mint sehol másutt, úgy éreztem, mintha egymás felett fekvő emberi csontok fölött járnánk, azoknak az embereknek a csontjain, akik a múlt században pusztultak el a krími háborúban, a húszas évek csatáiban, vagy Szevasztopol 250 napig tartó ostroma idején és végül most...

Távolról úgy látszott, hogy Szevasztopol a hosszú, keskeny öböllel együtt él. De nem, a város halott volt. Még a külvárosaiban, az Inkerman-völgy távoli végén sem akadt egyetlenegy ház sem, amely épen maradt volna: A pályaudvar — kavics és vashulladék halmaza. A németek szevasztopoli tartózkodásuk utolsó napján kisiklattak egy nagy tehervonatot, amely lezuhant a szakadékba és most ott hevert teljesen szétroncsolva, kerekei az ég felé meredtek. Mindenütt rombolás, csak rombolás!

A háború előtt oly ragyogó és pezsgő életű Szevasztopol most leírhatatlanul szomorú látványt nyújtott. A kikötőt szinte eltorlaszolták a német csapatok kiürítésének utolsó napjaiban elsüllyesztett hajók roncsai.

Valami furcsa érzést keltett ez a séta Szevasztopol kihalt utcáin.

Minden a krími háború történelmi eseményeire emlékeztetett. Például az öböl túlsó oldalán a Mihajlovszkij-erőd még mindig féligmeddig épen terpeszkedett. A fiatal Lev Tolsztoj 1854—1855-ben szintén ott harcolt az erőd védői között. És ezekhez a régi emlékekhez 1942 még fájóbb emlékei járultak.

A kevés nagy épület egyikében (amelyet a németek 1942 után valahogy helyreállítottak) meglátogattam Jefremovot, a szevasztopoli városi tanács elnökét. Szevasztopol 1941—1942. évi védelme idején szintén ő volt a városi szovjet elnöke. Jelenleg, mondta, a város utcái üresek, mert a külvárosokban lakó emberek magát a várost még mindig „tiltott övezetnek" tekintik. A katonák szintén elhagyták a várost, csak a Fekete-tengeri Flotta egy kisebb légvédelmi osztaga maradt vissza. Az elmúlt két évben csak arról álmodoztak, mikor védelmezhetik ismét Szevasztopolt... A híres haditengerészeti múzeum nagyjából átvészelte az ostromot, de Rosenberg szervezete az összes kiállítási tárgyakat elszállította Németországba, „a Wehrmacht engedélyével" — ahogy a múzeumban kifüggesztett hirdetményéből megtudtuk. Ez a hirdetmény négy — német, román, tatár és orosz — nyelven íródott, és az orosz szerepelt az utolsó helyen.

Szevasztopol 1941—1942. évi ostroma után a polgári lakosságból 30 000-en maradtak életben, közülük azonban a németek mintegy 20 000-et elszállítottak Németországba vagy agyonlőttek, azon a címen, hogy az illetők átöltözött katonák. 10 000 embernek megengedték, hogy a városban, helyesebben az északi külvárosokban lakjanak. Jefremov beszélt a krími tatárokról, akik különös kegyetlenséggel üldözték a civilbe átöltözött szovjet katonákat. Általában a tatárok nagyon rossz nevet szereztek maguknak. Németeknek alárendelt rendőrosztagokat szerveztek, és tevékenyen részt vettek a Gestapo munkájában...

Herszonesz szörnyű képet nyújtott. A földsánc előtt és mögött az egész terepet a gránáttölcsérek légiója szántotta fel és a „Katyusák" tüze kiégette. Százszámra hevertek a német gépkocsik, egy részüket azonban a szovjet katonáknak már sikerült elszállítani. A földön halomra dobált német sisakok, puskák, szuronyok ezrei, egyéb fegyverekkel és felszereléssel keveredve. A szovjet katonák mindezt most összegyűjtötték, s a megnyugodott német hadifoglyok segítettek nekik. Tekintetükön látszott: boldogok, hogy életben ma-

radtak. Rengeteg német löveget lehetett látni, s néhány nehéz harckocsi is akadt. Ez utóbbiak ritkaságnak számítottak, mivel nagy részüket a németek már jóval korábban elveszítették vagy elszállították.

A földön rengeteg papír hevert — fényképek, személyi okmányok, térképek, magánlevelek, sőt még egy Nietzsche-kötet is, amelyet valamelyik náci „superman" az utolsó pillanatig magával hordott. Majdnem minden holttestet eltemettek, de a lerombolt világítótorony körül a Herszonesz-fok csúcsáról visszaverődő hullámok német holttesteket és tutajmaradványokat táncoltattak. Azoknak a hulláit dobálta a víz, akik tutajon próbáltak menekülni, de akadt köztük néhány a 750 SS-katonából is, akik a világítótoronyban rendezték be utolsó támpontjukat és nem adták meg magukat. Ugyanitt, e tetemek között a víz szélén látszott még valami más furcsa tárgy is, amely mintha emberi testre emlékeztetett volna. Semmi sem volt rajta, csak néhány szakadt rongy, de e rongyok egyikén még látszottak a fehér és kék csíkok nyomai. Valaha egy fekete-tengeri matróz trikója lehetett. Vajon ez a matróz nem tartozott-e azok közé, akik két évvel ezelőtt ugyanezen a Herszonesz-fokon az utolsó töltényig harcoltak — úgy, mint az itt elpusztult németek?

A világítótorony körül a kék tenger végtelen nyugalmat árasztott. De talán nem is nagyon messze, a vízen még mindig hányódtak tutajok — hátukon kétségbeesett emberekkel — ott, ahol alig három évvel azelőtt sétahajók szelték a habokat Ogyessza, Szevasztopol és Novorosszijszk között. És e három kikötő közül egyedül Ogyessza hasonlított még városra. Novorosszijszk, akárcsak Szevasztopol, romokban hevert.

1944 TAVASZÁNAK POLITIKAI ESEMÉNYEI. A SZOVJETUNIÓ ÉS A SZÖVETSÉGESEK NORMANDIAI PARTRASZÁLLÁSA

1944 május közepére a szovjet—német arcvonalon viszonylagos nyugalom állt be. Az arcvonal most (a középen levő óriási belorusz kiszögellést kivéve, ahol a németek még mindig majdnem 400 km mélyen ékelődtek be a szovjet területbe) a Szovjetunió nyugati határainak közvetlen közelében húzódott. Igaz, a balti köztársaságokat még min-

dig német csizmák taposták, s ugyanígy Belorusszija nagy részét is. Ukrajna java része azonban felszabadult, és az arcvonal Lvov felé közeledett. Várható volt, hogy a Vörös Hadsereg a közeli néhány hónapban nemcsak az egész szovjet területet tisztítja meg a németektől, hanem mélyen előrenyomul Kelet- és Közép-Európában: behatol Lengyelországba, Csehszlovákiába, Romániába és Magyarországra, sőt talán még Németországba is. Finnország még nem lépett ki a háborúból, minthogy azok az előzetes fegyverszüneti tárgyalások, amelyeket Enckell és Paasikivi folytatott Moszkvában, megszakadtak. Ezt április 22-én jelentette be Visinszkij, hozzátéve, hogy a Vörös Hadsereg rövidesen észre fogja téríteni a finneket. Mivel Finnország nem szenvedett katonai vereséget, az országban a fegyverszüneti feltételek elfogadását még mindig igen jelentős erők ellenezték. E feltételek között szerepelt egy olyan pont is, amely szerint Finnország 600 millió dollár jóvátételt fizet a Szovjetuniónak.

A kelet-európai országokkal szemben követett szovjet politika némi tisztázásra szorult. A szovjet csapatok román területre lépésével majdnem egy időben, Molotov április 2-án sajtókonferenciát hívott össze és hivatalosan bejelentette: a Szovjetuniónak nem célja a román terület valamely részének megszerzése vagy „Románia fennálló társadalmi rendjének" megváltoztatása. A szovjet csapatok Romániába való bevonulását, úgymond, kizárólag a katonai szükségesség diktálta, minthogy az ellenség csapatai ebben az országban folytatják az ellenállást. Így szó sincs Románia erőszakos „szocializálásáról", magántulajdon eltörléséről, sőt talán a monarchia megdöntéséről sem. Mindez olyan elvi kérdés, amelyről maguknak a románoknak kell dönteniük. A román területre vonatkozó igényről való lemondás azonban, természetesen, nem érinti Besszarábiát vagy Észak-Bukovinát, mivel 1940-ben mindkettőt a Szovjetunióhoz csatolták.

Ismeretes, hogy a második front megnyitásától, amelynek létrejöttét Teheránban eldöntötték, már csak hetek választottak el. A szovjet katonák és a lakosság körében általánosan elterjedt az a vélemény, hogy most, amikor a Vörös Hadsereg a gesztenyének már nagy részét kikaparta a tűzből, a szövetségesek „igen könnyen" partra szállhatnak. És ha az angolok és amerikaiak most partra szállnak Európában, ezt

nem annyira bajtársi érzéstől, mint inkább önző indítékoktól vezérelve teszik, hogy megvédjék saját érdekeiket. Most ugyanis attól félnek, hogy az oroszok „egymaguk" is szétzúzzák Németországot.

Sztálin azonban hamarosan véget vetett az ilyesfajta szóbeszédnek, amikor 1944. május 1-i parancsában rendkívül szívélyesen nyilatkozott a nyugati szövetségesekről. Utalva arra, hogy a Vörös Hadsereg alig több, mint egy év alatt szüntelen harcokban a Volgától a Szeretig nyomult előre, megállapította: „E sikerekhez jelentékeny mértékben hozzájárultak nagy szövetségeseink, az Amerikai Egyesült Államok és Nagy-Britannia, akik tartják az olaszországi arcvonalat, és jelentékeny német erőt vonnak el tőlünk. Amellett rendkívül értékes hadászati nyersanyaggal és fegyverzettel látnak el bennünket, rendszeresen bombázzák Németország katonai célpontjait, és ilyképpen aláássák Németország katonai erejét."

A Vörös Hadsereg — folytatta Sztálin — sikeres támadásának eredményeképpen, több mint 400 km szélességben elérte a szovjet államhatárt, s a megszállott szovjet földnek több mint háromnegyed részét felszabadította a német fasiszta rabiga alól. A feladat azonban nem merülhet ki abban, hogy az ellenséges csapatokat kiűzzük hazánk földjéről. A sebzett német fenevaddal saját barlangjában kell végezni.

Ez a mondat (amelyben a „német" szót rendszerint a „fasiszta" szó helyettesítette) a következő tizenkét hónapban a Szovjetunió fő jelmondata lett.

És mintha csak azért, hogy véget vessen az olyasféle szóbeszédnek, mely szerint a Vörös Hadsereg már mindent megtett, és a második front megnyitásának már nincs is olyan nagy jelentősége, még hozzátette a következőket: Európa felszabadítása és Németországnak a saját területén való szétzúzása olyan feladat, amelyet „csak a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Amerikai Egyesült Államok együttes erőfeszítésével, csapatainknak keletről, szövetségeseink csapatainak nyugatról mért együttes csapásaival lehet megoldani. Kétségtelen, hogy csakis ilyen összehangolt csapás semmisítheti meg teljesen a hitlerista Németországot."

Ez igen fontos politikai nyilatkozat volt.

1944 májusában az oroszok sok baráti gesztust tettek a szövetségesek irányában. Május 10-én Nagy-Britannia moszkvai nagykövetségén ünnepélyes külsőségek között nyújtották át Vaszilevszkij mar-

sall vezérkari főnöknek a Brit Birodalom Nagykeresztjét. Rajta kívül még több száz embert tüntettek ki angol rendjelekkel és érdemérmekkel. Az ünnepségen Molotov és Clark Kerr mondott beszédet.

Május 26-án a központi lapok vezércikkükben meleg szavakkal emlékeztek meg a szovjet—angol szövetségi szerződés második évfordulójáról.

Május 25-én és 27-én a szovjet lapok nagy terjedelemben közölték Churchill és Eden beszédét. A Molotov és Eden közti táviratváltás hangja rendkívül szívélyes volt.

Eden nyilvánvalóan a küszöbönálló eseményekre célzott, amikor üzenetében arról a hatalmas „rohamról" beszélt, amelyben „népeink amerikai és más szövetségeseikkel vállvetve" meg fogják nyerni a háborút. Ez a győzelem, mondta, erősíteni fogja a barátság és a megértés kötelékeit, amelyen az angol—szovjet szövetség alapszik.

A Nagy-Britanniából érkező diplomáciai posta elmaradása nagyon kellemes hangulatot keltett Oroszországban. Ez nyilvánvalóan arra utalt, hogy a rég várt események közelednek, és már igen közel vannak. Alekszej Tolsztojtól egyik napon a következő tréfás megjegyzést hallottam: „Ha mi, bolsevikok, ragadtatnánk magunkat a fennálló rend ilyen durva megsértésére, ezen senki sem csodálkoznék. De ha a korrekt angolok csinálnak ilyesmit, ez azt jelenti, hogy erre súlyos okuk van."

És néhány nap múlva valóban megtörtént a második front megnyitása — a szövetséges csapatok partra szálltak Normandiában.

Mivel a szovjet parancsnokság a nyári támadásra készülődött, amelynek során a Vörös Hadseregnek a számítások szerint el kellett jutnia Lengyelországba, ez az ország minden másnál jobban foglalkoztatta a szovjet kormány gondolatait.

Lengyelország neve egész májusban nem került le a lapok hasábjairól. Május 19-én a szovjet lapok nyilvánvaló megelégedéssel közölték, hogy Żeligowski tábornok, az igen népszerű lengyel veterán, aki az időben Londonban tartózkodott, többé-kevésbé fellázadt a „londoni kormány" ellen. A tábornok hangoztatta, hogy Lengyelországot egyedül a szláv népek szövetsége menti meg, és a „londoni kormány" azzal, hogy nem hajlandó magáévá tenni ezt a jelszót, a németek kezére játszik. Londonban sok lengyel Żeligowski véleté-

nyének ezt a megváltozását egyszerűen öregkori elmegyengeséggel próbálta magyarázni.

De a legnagyobb meglepetés ezután következett.

Május 24-én a Lengyel Hazafiak Szövetségének Elnöksége a következő nyilatkozatot közölte a „Pravdá"-ban:

„A napokban Lengyelország Nemzeti Tanácsának (Krajowa Rada Narodowa) küldöttei... Moszkvába érkeztek. Lengyelország Nemzeti Tanácsát 1944. január 1-én alakították meg a német megszállók ellen harcoló demokratikus pártok és csoportok. Lengyelország Nemzeti Tanácsában a következő politikai pártok és társadalmi csoportok képviselői foglalnak helyet: a Parasztpárt (Stronnictwo Ludowe), a Lengyel Szocialista Párt, a Lengyel Munkáspárt, a Nemzeti Kezdeményező Bizottság ellenzéki csoportjai, a párton kívüli demokraták, az illegális szakszervezeti mozgalom, az Ifjúsági Harci Szövetség (Związek Walki Młodych) csoportjai, írók csoportjai, szövetkezeti csoportok, szellemi dolgozók és kézművesek csoportjai, továbbá az illegális katonai szervezetek — a Népi Gárda, a Népi Milícia, a parasztzászlóaljak, az Armia Krajowa helyi katonai alakulatainak — képviselői... és mások."

A nyilatkozat így folytatta:

„Szükségessé vált egy olyan központ megalakítása, amely szervezi a németek elleni harcot, és egybehangolja a lengyel nép erőfeszítéseit a haza felszabadításáért vívott harcban... Az emigráns kormány... nem harcolt a megszállók ellen... passzivitásra szólította fel a népet... és még attól sem riadt vissza, hogy... alattomosan meggyilkoltasson némely... Lengyelország nemzeti felszabadulásáért harcoló vezetőt... 1943 végének eseményei nagy reményeket ébresztettek a lengyel népben... Egyidejűleg... fokozódik a ... hitlerista terror... Lengyelország Nemzeti Tanácsa már az első ülésen fontos határozatot hozott, amellyel a megszállók ellen harcoló valamennyi partizáncsoportot, fegyveres osztagot és katonai alakulatot egyesítette és beolvasztotta őket az egységes Néphadseregbe (Armia Ludowa). A Népi Gárda, a Népi Milícia, a parasztzászlóaljak jelentős része és más katonai szervezetek ennek a hadseregnek az állományába tartoznak. A Nemzeti Tanács megalakítását és a Néphadsereg megszervezését... a lengyel nép örömmel és lelkesen üdvözölte. A Nemzeti Tanács... néhány hónap alatt... a helyi szervezetek egész hálózatát

(falusi, városi, területi) tudta kiépíteni, továbbá jelentősen fokozta... a megszállók elleni... harcot."

Lengyelország Nemzeti Tanácsának küldöttei azért érkeztek Moszkvába — közölte a nyilatkozat befejező része —, hogy először megismerkedjenek a Lengyel Hazafiak Szövetségének tevékenységével a Szovjetunióban, valamint az 1. lengyel hadsereg állapotával, másodszor pedig kapcsolatot létesítsenek a szövetséges kormányokkal, köztük a Szovjetunió kormányával.

A lapok azt is hírül adták, hogy Sztálin május 22-én Morawski úrral az élén fogadta a lengyel küldötteket, és a megbeszélés, amelyen Molotov és Wanda Wasilewska is jelen volt, több mint két óráig tartott.

A világ most hallott először a lengyelországi „baloldali földalatti szervezetről" és a már több mint öt hónapja fennálló Lengyelország Nemzeti Tanácsáról. Első ízben említették Morawski nevét is, akit később Osóbka-Morawski néven ismertünk. A „londoni lengyelek" a Moszkvába érkezett küldötteket azon nyomban egy maroknyi kommunista képviselőinek és kalandoroknak nyilvánította, akik mögött senki sem áll. A Nemzeti Tanácsról pedig azt mondták, hogy célzatos csalás stb. stb.

Morawski és más küldöttek, akiknek nevét abban az időben nem hozták nyilvánosságra (pedig sokan tudták, hogy köztük van Bierut, Andrzej Mitos és még több más személyiség, akik hamarosan magas beosztásba kerültek Lengyelországban) egy ideig a Szovjetunióban maradtak. Morawski június 8-án a TASZSZ tudósítójának interjút adott, amelyben kijelentette, hogy a Szovjetunióban levő lengyel csapatok létszáma majdnem elérte a 100 000 főt. E csapatok élén Berling tábornok, Aleksander Zawadzki (akit nemrég léptettek elő tábornokká) és Karol Świerczewski tábornok áll, aki a spanyolországi polgárháborúban Walter tábornok néven tett szert hírnévre.[193] A Nemzeti Tanács küldöttei máris afféle ideiglenes kormányként járván el, Berling tábornokot a Tanács nevében a Grunwald Kereszt 1. fokozatával tüntették ki.

A küldöttek moszkvai utazásának céljai közt szerepelt fegyverek kérése is. Kérésüket bizonyos mértékig teljesítették, de az angolok és az

amerikaiak továbbra is az Armia Krajowának szállították a fegyvert. Az utazás politikai jelentősége azonban jóval túlszárnyalta a katonai eredményeket. Ténylegesen ez a küldöttség alkotta a magvát annak a lublini bizottságnak, amelyből nemsokára Lengyelország kormánya alakult.

A szlávok egyesítéséért folyó kampányban Jugoszláviáról sem feledkeztek meg.

Áprilisban Moszkvába érkezett Tito reguláris katonai missziója, május 20-án pedig bejelentették, hogy Sztálin előző nap fogadta a Jugoszláv Népi Felszabadító Hadsereg képviselőit, Terzič és Gyilasz tábornokokat. Terzič, mint a közlemény megállapította, a Szovjetunióban tartózkodó „katonai misszió vezetője". Annak a kérdésnek, vajon a jugoszláv királyi kormány elismerte-e ezt a tényt, most nem volt jelentősége. A Szovjetunió „de facto" már elismerte Tito kormányát. Šimić, Jugoszlávia nagykövete nem sokkal azelőtt kijelentette, hogy Tito híve. Amikor a jugoszláv nagykövetség két, Moszkvába visszatérő tagja a fogadásukra érkezett követségi gépkocsin megpillantotta Tito vörös csillagos zászlóját, utasították a gépkocsivezetőt, hogy távolítsa el a zászlót. Šimić ekkor kijelentette a két diplomatának, hogy tőle akár gyalog is mehetnek Moszkvába, ez őt nem érdekli. Nem tudni, hogyan jutottak el Moszkvába, de mivel nem voltak hajlandók elismerni a nagykövetség megmásíthatatlan álláspontját, néhány napot a Hotel Nacionalban töltöttek, majd a királyi kormány visszahívta őket.

Azzal a hírrel egy időben, hogy Sztálin fogadta a jugoszláv tábornokokat, a szovjet lapok feltűnő helyen közölték Titónak az AP hírügynökség tudósítójának adott nyilatkozatát. Tito elmondta, hogy a Nemzeti Felszabadítási Bizottság ellenőrzése alatt 130 000 négyzetkilométer felszabadított terület áll, amelyen több mint 5 millió lakos él. Kérte az UNRRA segítségét és azt, hogy a Nemzeti Felszabadítási Bizottságot ismerjék el Jugoszlávia kormányának.

Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia — íme, a jövő kezdett kialakulni.

1944 tavaszán és nyarán hivatalosan továbbra is kitűnő maradt a viszony a Szovjetunió és nyugati szövetségesei között. Néhány nappal a normandiai partraszállás előtt Ukrajnában megkezdték működé-

süket az amerikai légi támaszpontok. Egymás után érkeztek ide azok a „repülő erődök", amelyek Olaszországból felszállva, bombákat dobtak a magyarországi és romániai hadiüzemekre, olajkutakra és egyéb objektumokra, majd visszafelé röpülve ugyanezt megismételték.

Furcsa volt látni Poltavában és Mirgorodban, Gogol országának szívében a sok száz amerikai katonát, akik óriási mennyiséget nyeltek el az amerikai konzervekből — sonkából, füstölt babból és almapüréből — s gallonszámra itták a jó kávét. Közben ingerkedtek a fürge ukrán pincérnőkkel, s dicsérték az ukrán tájakat: „pontosan ugyanolyan, mint nálunk Indianában vagy Kentuckyban". Igaz, sokan közülük komolyan kételkedtek ezeknek a támaszpontoknak a célszerűségében, és úgy vélték, igazi rendeltetésük inkább az, hogy politikailag demonstrálják a „szovjet—amerikai szolidaritást", vagy precedensül szolgáljanak, amely majd hasznos lesz a Távol-Keleten, az esetben, ha...

Abból ítélve, amit John R. Deane ír,[194] az oroszok sohasem lelkesedtek ezért az elgondolásért, és több hónapon át, mielőtt 1944 június elején ezek a támaszpontok megkezdték működésüket, a megvalósulás elé sok akadályt gördítettek.

Nem sokkal ezután a fő (poltavai) támaszpont elleni váratlan légitámadás során a németek a 70 „repülőerőd" közül 49-et a földön megsemmisítettek. Akkor én úgy éreztem, hogy az oroszok — bár rendkívüli mértékben zavarta őket az, hogy a támaszpontnak nem tudtak megfelelő vadászrepülő és légvédelmi oltalmazást biztosítani — megkönnyebbülten lélegzettek fel, amikor bizonyos idő múlva ezeket, a sok pénzbe és munkába került légi támaszpontokat felszámolták.

Az „oda-vissza" bombázások céljára létesített támaszpontok csupán csak néhány nappal a szövetségesek normandiai partraszállása előtt kezdték meg működésüket. Amikor ez a rég várt hír megérkezett, éppen a poltavai támaszponton tartózkodtam, de nyomban visszarepültem Moszkvába, s oda június 6-án este érkeztem meg.

A második front megnyitása miatti izgalom első hulláma kissé elcsendesült, de az emberek boldognak érezték magukat.

A szövetségesek normandiai partraszállásának hírét nem sikerült közölni a reggeli lapokban, a moszkvai rádió azonban több ízben is rendkívüli hírekben számolt be a partraszállás menetéről. Június

6-án késő éjjel az amerikai és angol katonai misszió vezetője, Deane tábornok és Burrows tábornok — ez utóbbi oroszul (ami némileg hasonlított az orosz nyelvhez) — beszélt a moszkvai rádióban. Június 5-én a szovjet lapok lelkes hangú cikkekben számoltak be Róma bevételéről, most pedig, június 7-én a normandiai partraszállás örömhíre Eisenhower tábornok nagyméretű fényképével együtt négy teljes hasábot foglalt el.

Az újságok cikkeit főként katonai és haditengerészeti szakemberek írták, akik beszámoltak a deszanthadműveletek technikai nehézségeiről, a szövetséges légierő szerepéről stb., de egyelőre kerülték a rózsás jóslatokat.

Immár beigazolódtak a szovjet sajtónak azok a gyakori kijelentései, hogy a Vörös Hadsereg módfelett megkönnyítette a szövetségesek feladatát, és ami a németek szétzúzását illeti, a munka nagy részét már elvégezte. A lapok megelégedéssel idézték Patrick Laceynek, a BBC munkatársának szavait, aki kijelentette, hogy „ha az oroszok nincsenek, aligha sikerült volna a szövetségesek partraszállása Franciaországban". Június 11-én megjelent a Kukrinyikszi művészegyüttes karikatúrája, amely Hitlert hiénának ábrázolja: fejét már befogta az orosz csapda, és hátsó része fölött az angol—amerikai kard függött.

Egy héttel a partraszállás megkezdése után Sztálin a „Pravda" tudósítójának kérdésére adott válaszában kijelentette: „Összegezve az eredményeket... bátran mondhatjuk, hogy a nagyszabású átkelés a La Manche-on és a szövetséges csapatok tömeges partraszállása Franciaország északi részén teljes sikerrel járt. Kétségtelen, hogy ez szövetségeseink fényes sikere.

Lehetetlen el nem ismerni, hogy a haditerv nagyvonalúsága, az óriási méretek és a mesteri kivitelezés tekintetében a háborúk története nem ismer hasonló vállalkozást.

Mint ismeretes, a győzhetetlen Napóleon annak idején szégyenletesen megbukott ama tervével, hogy átkel a La Manche-on és elfoglalja a brit szigeteket. A hisztérikus Hitler két éven át kérkedett azzal, hogy átkel a La Manche-on, de még csak meg sem merte kísérelni fenyegetése valóra váltását. Csak az angol—amerikai haderőknek sikerült becsülettel megvalósítaniuk a La Manche-on való átkelésnek és a csapatok tömeges partraszállásának nagyszabású tervét.

A történelem ezt fényes eredményként fogja számon tartani."

E nyilatkozat után a lapok melegebb hangon kezdtek írni a szövetségesekről. A Külkereskedelmi Népbiztosság kezdeményezésére, néhány nappal a második front megnyitása után, a szovjet sajtó első ízben közölt (és nem egyszerűen Roosevelt vagy Stettinius nyilatkozata formájában) részletes listát azokról a fegyver- és hadianyag-szállítmányokról, amelyeket a Szovjetunió a háború kezdete óta Nagy-Britanniától, az Amerikai Egyesült Államoktól és Kanadától kapott.

A szövetséges csapatok normandiai partraszállása után bizonyos idő múlva a Szovjetunió figyelmét ismét a szovjet—német arcvonal kötötte le. Ez bizonyos értelemben teljesen természetesen hatott, hiszen a Vörös Hadsereg most döntő erőfeszítéseket tett, hogy kiugrassa Németország csatlósait a háborúból és betörjön Németország területére. Csupán négy nappal a szövetségesek normandiai partraszállását követően, a szovjet csapatok Govorov marsall parancsnoksága alatt csapást mértek a finn csapatokra, és tizenegy napig tartó súlyos harcok árán a karéliai földszoroson elfoglalták Viborgot. Június 23-án megkezdődött a hatalmas támadás Belorusszijában, s ennek eredményeképpen a Vörös Hadsereg teljesen felszabadította a Belorusz SZSZK területét, és mélyen benyomult Lengyelországba. Amint itt az arcvonal augusztusban többé-kevésbé stabilizálódott, a szovjet csapatok csapást mértek Romániára, Bulgáriára és Magyarországra — és a szovjet polgárok szemében a nyugaton folyó háború ismét viszonylag kevéssé fontos üggyé vált.

Július 16-án a „Pravdá"-ban egy cikk jelent meg, amelyben ez állt: „A Vörös Hadsereg támadása nemcsak Hitler európai erődjének keleti falában ütött hatalmas rést, hanem a német fasiszta »propagandában« is. Mint a szappanbuborék pukkant szét az a mítosz..., hogy a fő arcvonal nyugaton van... A német kommentátorok szörnyülködve beszélnek a keleti ütközetekről, »amelyek apokaliptikus méreteket öltenek«."

Némelyik angol katonai kommentátornak az a kijelentése, hogy a németek a szövetségesek normandiai partraszállásának eredményeként saját kezdeményezésükre hagyták el Belorusszija területét, természetesen nem nagyon tetszett az oroszoknak. Amint az egyik szovjet szemleíró kijelentette, „ez az ostoba fecsegés mindaddig tartott, amíg

végig nem vonultattunk Moszkva utcáin 57 000 nemrég foglyul ejtett németet néhány tucat tábornokkal együtt". Ez július 17-én történt, a németek Vityebszk, Bobrujszk és Minszk térségében elszenvedett megsemmisítő veresége után.

Bár a franciaországi hadjárat rendkívül sikeresen fejlődött, a szovjet sajtó továbbra is úgyszólván csak a nyugati arcvonal hivatalos hadijelentéseinek közlésére szorítkozott, és csupán a szövetséges expedíciós erők főparancsnokságának vezérkarához vezényelt szovjet tudósítók jelentéseinek egy részét hozták az újságok. D. Kraminov, e tudósítók egyike, csak 1947 végén írt egy terjedelmes riportot a második frontról. Megjegyzendő, hogy ha a riportot jellemző érzések és gondolatok megegyeztek a tudósító 1944. évi érzéseivel és gondolataival, akkor a riport megjelenése a háború utolsó előtti évében aligha tett volna jó szolgálatot a szövetségesek közti viszonynak. Kraminov a szövetséges erők főhadiszállásának vezérkara mellett működő katonai tudósítók testületét egy olyan óriási gépezethez hasonlította, amelynek feladata reklámot csapni a szövetséges hadseregeknek és egyes tábornokoknak (véleménye szerint Montgomery mindenki másnál jobban vadászott a reklámra). Igen megvetően nyilatkozott Montgomery katonai tehetségéről is. Caenban a szövetséges csapatok balszárnya állóképességének érdemét elvitatta az angol hadseregtől. Elítélte a stratégiai bombázások egész koncepcióját s vele együtt a légierő normandiai „barbár és haszontalan" tevékenységét, amelynek során olyan városokat romboltak le, mint Caen, és minden katonai szükségesség nélkül a békés lakosok ezreit ölték meg. Igaz, lelkesen beszélt Pattonról és Bradleyről, de Eisenhowert egy „jó elnöknél" nem tartotta többre.

1944-ben azonban még nem volt szokás ócsárolni a második frontot, amelyet a Vörös Hadseregnek nyújtott reális segítségként értékeltek, és annak a garanciáját látták benne, hogy a háború hamarosan befejeződik. A frontnyitás Németország közeli szétzúzását oly szoros közelségbe hozta, mint még soha a múltban, és az oroszok nem túlságosan lepődtek meg a Hitler elleni július 20-i merényleten.

A merénylet sikertelenségén Moszkva nyilvánvalóan nem nagyon bánkódott. Egy „elismerhető" (vagyis nyugatbarát) német kormány megalakulása az idő tájt, amikor az angolok és az amerikaiak szilárdan megvetették lábukat a kontinensen, olyan helyzetet teremthetett volna, amely majdnem bizonyosan csorbította volna a szovjet érdeke-

ket. Az adott időszakban a Vörös Hadsereg semmi mást nem kívánt, csupán „a fasiszta fenevaddal saját barlangjában végezni".

Ez nem akadályozta meg a mindaddig hallgató Paulus tábornagyot abban, hogy nyilatkozatot ne tegyen közzé, amelyben felszólította a német népet: „változtasson az államvezetésen". Ezt a nyilatkozatot fölöttébb kiaknázták, röpcédulákon leszórták az ellenséges állásokba, hogy ily módon aláássák a német katonák harci szellemét, noha a múltban az ilyesfajta kísérletek nem hozták meg a várt eredményt, különösen ha azoknak a németeknek a számából ítélünk, akik önként adták meg magukat a Vörös Hadseregnek.

A HITLERISTÁK BELORUSSZIJAI VERESÉGE. „ROSSZABB, MINT SZTÁLINGRÁD"

A szovjet csapatok nagy nyári támadása két és fél héttel követte a szövetségesek normandiai partraszállását, mégpedig június 23-án, a fasiszták támadásának harmadik évfordulója utáni napon, ami eléggé jelképes volt. Most a felek szerepet cseréltek. Az utóbbi két év alatt a Szovjetunió, bár emberben és hadianyagban igen súlyos veszteségeket szenvedett, fokozatosan egy rendkívül harcképes, hozzáértő és technikailag nagyszerűen felszerelt hadsereget épített fel, ezzel szemben Németország tartalékai állandóan apadtak.[195]

Mialatt a Szovjetunió angol és amerikai szövetségesei nagyszabású hadműveleteket folytattak Franciaországban és ily módon (szovjet becslések szerint) a harcoló német csapatok 30 százalékát kötötték le, Hitler még meglevő szövetségeseinek haderői egyre megbízhatatlanabbá váltak, kormányaik pedig arról álmodoztak, hogy az első alkalmas pillanatban kiugranak a háborúból. A sors iróniája folytán Hitler a többi között azért ragaszkodott oly makacsul a Szovjetunióba mélyen beékelődő belorusz kiszögellés keleti fokán levő Vityebszk—Mogiljov—Bobrujszk védelmi terepszakasz tartásához, mert attól félt, hogy ennek elvesztése demoralizálja a finneket. Eközben pedig a finnek, akik ugyanabban a hónapban nem sokkal azelőtt elveszítették a Karél-földszorost és Viborgot, erős kísértést éreztek a szovjet kormánnyal való fegyverszüneti tárgyalások újrafelvételére.

Von Busch tábornagy, a Belorussziját megszálló „Közép" hadsereg-

csoport parancsnoka, nyomatékosan kérte Hitlert, engedélyezze a csapatok Belorusszijából való kivonását, vagy legalábbis az „arcvonal megrövidítését". Hitler azonban a németek ötnapos elkerülhetetlen vereségsorozata után csupán annyit tett, hogy leváltotta Buscht, és Model tábornagyot, a kurszki csata egyik vesztes tábornokát nevezte ki helyébe.

A szovjet támadás jó feltételek között kezdődött. Először is a május—júniusi fegyvernyugvás utolsó napjáig a németek az oroszok következő csapását nem Belorusszijában, hanem az arcvonal déli szakaszán a Pripjaty-mocsarak és a Fekete-tenger között várták. A belorusszijai csapatösszevonás a legszigorúbb titokban és óvatossággal történt, és a csapás teljesen váratlanul érte a németeket.

A 800 km széles sávban kibontakozó támadásban (később a sáv szélessége több mint 1600 km-re bővült) négy front csapatai vettek részt:

az 1. Balti Front csapatai, I. H. Bagramjan tábornok parancsnoksága alatt;

a 3. Belorusz Front csapatai, parancsnokuk I. A. Csernyahovszkij tábornok;

az 1. Belorusz Front csapatai, parancsnokuk K. K. Rokosszovszkij tábornok;

a 2. Belorusz Front csapatai G. F. Zaharov tábornok parancsnoksága alatt.

Az első két front tevékenységét A. M. Vaszilevszkij, a másik kettőét pedig G. K. Zsukov marsall fogta össze.

Az oroszok most már lehengerlő fölénybe kerültek a németekkel szemben. Belorusszijában 166 hadosztályt (a tartalékokkal együtt), 31 000 löveget és aknavetőt, 5200 harckocsit és rohamlöveget és több mint 6000 repülőgépet összpontosítottak. A szovjet csapatok fölénye emberben 2-szeres, tüzérségi lövegekben és aknavetőkben 2,9-szeres, harckocsikban és rohamlövegekben 4,3-szeres, repülőgépekben 4,5-szeres volt.[196]

Valójában a kép 1941-hez hasonlított, csak a szerepek cserélődtek meg. A tüzérség sűrűsége az áttörés 1 km-es szakaszán gyakran a 200 löveget is elérte. Több héten át a szovjet állásokba óriási mennyiségű lőszert, üzemanyagot és élelmiszert szállítottak. A támadásban részt vevő négy fronthoz naponta 100 tehervonat érkezett, nem szá-

mítva azt a rengeteg rakományt, amelyet tehergépkocsikon (főként amerikai gépeken) szállítottak. Nagyszámú egészségügyi gépkocsi állt készenlétben, és a sebesültek számára 294 000 kórházi ágyat készítettek elő.[197]

Az arcvonalban működő majdnem 12 000 tehergépkocsi egy fordulóban 25 000 tonna lőszert, üzemanyagot és egyéb rakományt tudott elszállítani. Az összes előző szovjet támadó hadműveletek közül (talán a kurszki csatát kivéve) ezt készítették elő a leggondosabban. Mindent a legaprólékosabban kidolgoztak, nem hagytak helyet a rögtönzésnek, amint azt a múltban (még Sztálingrádnál is) tették. Ezt főként az indokolta, hogy akkor nem volt elég felszerelés és szállító gépjármű.

A belorusszijai hadművelet egyik jellemző vonása, hogy a németek mögöttes területén tevékenykedő partizán-magasabbegységek rendkívül fontos szerepet játszottak benne. Noha a németek 1944 január—februárban, majd áprilisban ismét különösen kegyetlen büntetőexpedíciókat hajtottak végre a belorusz partizánok ellen, s gyakran egész falukat gyilkoltak le (ez történt például Bajki faluban, a breszti területen, ahol 1944. január 22-én 130 parasztházat gyújtottak fel és bestiálisan meggyilkoltak 957 embert), a belorusz partizánok a támadó hadművelet előtt több mint 143 000 fős tekintélyes hadsereget képviseltek. A partizánok hadműveleti terveiket egybehangolták a Vörös Hadsereg parancsnokságával, és június 20. és 23. között gyakorlatilag Belorusszija összes vasútvonalait használhatatlanná tették. Pontosan erre, a német szállítások megbénítására volt szüksége a Vörös Hadseregnek.

A szovjet támadás a kezdet kezdetétől lendületesen fejlődött. Június 23. és 28. között a négy front csapatai hat szakaszon áttörték a német védelmet, és nagy ellenséges csoportosításokat kerítettek be Vityebszk és Bobrujszk körzetében. Egyedül e két „katlanban" a németek tízezrei pusztultak el, és mintegy 20 000 német katona és tiszt esett fogságba. Miután a német csapatok feladták a Vityebszk—Orsa—Mogiljov—Bobrujszk védelmi terepszakaszt, Hitler őrült parancsot adott a Berezina menti terepszakasz megtartására. Ez azonban nem sikerült a németeknek. Az északkeletről és délkeletről támadó szovjet csapatok

július 3-án betörtek Minszkbe, Belorusszija fővárosába, és a harc során erős német csoportosítást kerítettek be a várostól keletre. Az óriási katlanban mintegy 100 000 német katona és tiszt zsúfolódott össze, akiknek túlnyomó része megadta magát. A halottak és sebesültek száma elérte a 40 000-et, és 57 000 foglyot — több tábornokkal és számos tiszttel az élükön — július 17-én végigvezettek Moszkva utcáin. Ez az oly szokatlan eljárás azt a célt szolgálta, hogy megcáfolja a németek állításait, amely szerint „tervszerűen vonulnak vissza Belorusszijából". De megcáfolta az angol és amerikai sajtónak azokat a kijelentéseit is, hogy a belorusszijai támadás „sétamenet" volt, mivel a németek — a nyugati szövetségesek csapatainak feltartóztatására — innen nagy erőket dobtak át Franciaországba. Ez persze nem felelt meg a valóságnak.

A Moszkván átvonultatott 57 000 német „díszmenetét" sokáig nem lehetett elfelejteni. Különösen mély benyomást keltett a járdákon sűrű sorokban álló moszkvaiak viselkedése. A gyermekek kiabáltak és fütyültek, de a felnőttek rögtön rendre intették őket. A férfiak komoran és némán nézték a felvonulókat, sok nőben, különösen az idősebbekben, ezeknek a megtépázott és piszkos „fritzeknek" a látása szánalmat keltett.

Ámde a Belorusszijában harcoló szovjet katonák nem éreztek ilyen „rokonszenvet" a németek iránt. A visszavonuló német csapatok ahol csak lehetett, igyekeztek mindent lerombolni. Zslobinban az oroszok a harckocsiárokban 2500 békés polgár holttestét fedezték fel. A németek még a visszavonulásuk előtt gyilkolták le őket. Egymilliónál is több azoknak az embereknek a száma, akiket a németek Belorusszija megszállása alatt vadállati módon megöltek. Belorusszija egész zsidó lakossága elpusztult, s vele együtt sok százezer partizán és „rokonszenvező", köztük nők és gyermekek is.

A németek Belorusszija nagy részét és a tőle keletre eső körzeteket Szmolenszk és Vjazma között „pusztasággá" változtatták. 1944 tavaszán, érezve, hogy vissza kell vonulniuk Belorusszijából, elrendelték az őszi vetés felszántását, és megpróbálták megakadályozni a tavaszi vetést. Sőt, különleges görgőket eszeltek ki a vetések megsemmisítésére. Gyakorlatilag minden város romokban hevert. Mivel a falusi területnek majdnem 60 százaléka a partizánok ellenőrzése alatt állt (sőt az ő joghatóságuknak volt elárendelve, s itt szovjet közigazga-

tási és pártszervek működtek), a németek a vetések megsemmisítésére vonatkozó parancsukat csak helyenként tudták végrehajtani. Tippelskirch tábornok, a belorusszijai visszavonulás alatt a 4. német hadsereg parancsnoka, később megemlékezett arról az „óriási, majdnem Minszkig terjedő erdős-mocsaras területről", amelyet „nagy partizánosztagok tartottak ellenőrzésük alatt, s amelyet a német csapatok három év alatt egyszer sem tudtak megtisztítani, s még kevésbé elfoglalni".[198]

Ennek ellenére a németeknek sikerült Belorusszija területének nagy részét „pusztasággá" változtatni. A falvakban (szovjet adatok szerint) több mint egymillió parasztgazdaságot semmisítettek meg, és amikor nem sokkal a németek szétzúzása után átutaztam Belorusszián, igen kevés lábasjószágot láttam.

A fiatalok jelentős részének (nem úgy mint Ukrajnában) sikerült elkerülnie a Németországba való deportálást, mert csatlakoztak a partizánokhoz. De még ilyen körülmények között is a németek 380 000 embert hurcoltak el Németországba. A városokban a rombolás döbbenetes méreteket öltött: majdnem minden gyári-üzemi építmény és középület megsemmisült, Minszkben pedig a lakóházak többségét is felgyújtották. És ha mégis épségben maradt a Kormány Háza, továbbá a 332 iparvállalat közül 19, ez csak annak köszönhető, hogy a szovjet csapatok nyomban bevonulásuk után aknamentesítették őket. Egyedül Minszkben 4000 késleltetett hatású repülőbombát, taposó és rejtett aknát hatástalanítottak. A Vörös Hadsereg csodálattal adózott az utászoknak, „akik életükben csak egyszer hibáznak".

A százezres német csoportosítás Minszktől keletre való bekerítése azt jelentette, hogy a Vörös Hadsereg a német arcvonalban 400 km-es rést ütött, és már majdnem szabad az út Nyugat felé.

Július 4-én, még a minszki „katlan" végleges felszámolása előtt a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság új feladatot tűzött a Belorusszijában harcoló négy front elé. E frontok csapatai rövid időn belül nyomuljanak be Lettország és Litvánia keleti részébe, folytassák a támadást Vilnius, Kaunas, Grodno és Breszt irányában, több helyen keljenek át a Nyeman-folyón, majd utána érjék el Kelet-Poroszország határait és (délebbre) törjenek be Lengyelországba.

A Vörös Hadsereg folytatta a gyors előrenyomulást, naponta 15—

25 km-t téve meg. Július 8-án elfoglalta Baranovicsit; július 13-án Csernyahovszkij csapatai elfoglalták Vilniust; július 18-án Rokosszovszkij csapatai átlépték Lengyelország határát és július 23-án bevonultak Lublinba, amelynek messzemenő politikai következményei lettek. Július 28-án felszabadították Bresztet, és Belorusszija egész területét teljesen megtisztították a németektől.

A hitleristák maguk is beismerték, hogy csapataik belorusszijai pusztulása a Wehrmacht keleti fronton elszenvedett legsúlyosabb vereségét jelentette. A belorusszijai hadműveletben 25—28 német hadosztály semmisült meg, aminek következtében a németek legalább 350 000 embert vesztettek. Az OKW hadműveleti naplója megállapította, hogy a „Közép" hadseregcsoport (belorusszijai) megsemmisülése „nagyobb katasztrófa volt, mint Sztálingrád".[199] Ez a veszteségadat — 25 hadosztály, vagy 350 000 ember — több más háború utáni nyugatnémet forrásban előfordul. Guderian a „Közép" hadseregcsoport megsemmisüléséről és „körülbelül 25 hadosztály elvesztéséről" beszél. Ezek az események, írja, „olyan megrendítő" hatást váltottak ki, hogy „július közepén Hitler Obersalzbergből Kelet-Poroszországba helyezte át főhadiszállását".[200]

A „Közép" hadseregcsoport belorusszijai veresége igen kedvező működési feltételeket teremtett más szovjet frontok számára. Július 13-án az 1. Ukrán Front csapatai Konyev parancsnoksága alatt megkezdték a lvov—sandomierzi hadművelet végrehajtását. Északon a 3. Balti Front csapatai július 18-án felszabadították Pszkovot, és betörtek Észtország déli részébe. A 2. Balti Front csapatai bevonultak Lettország déli részébe, ugyanakkor az 1. Balti Front csapatai Bagramjan parancsnoksága alatt elfoglalták Jelgavát (Mitau), majd július 31-én Tukum környékén elérték a Rigai-öböl partját, s ezzel az Észtországban és Lettországban működő egész „Észak" hadseregcsoportot elvágták a többi német csapattól. Ámde három hét múlva a németeknek a Rigai-öböltől délre sikerült megteremteniük egy harminc kilométeres folyosót, és ezzel részben helyreállították a szárazföldi összeköttetést az „Észak" hadseregcsoport, valamint Litvánia és Kelet-Poroszország nyugati része között.

Bár a Vörös Hadsereg Belorusszijában és Litvániától keletre a háború egyik legnagyobb győzelmét aratta, további előrenyomulása július 25-től augusztus végéig seregnyi ok miatt lelassult. Az ütem a

többi között azért is csökkent, mert rendkívül megnyúltak az utánszállítási útvonalak, a csapatok kifáradtak, és a németek nagy tartalékokat vetettek harcba, hogy megakadályozzák a szovjet hadseregek előrenyomulását a Nyeman-folyón túlra Kelet-Poroszországba, és tovább, a Narew és a Visztula felső és középső folyása mentén Közép-Lengyelországba. Augusztus végéig, amikor a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság parancsára a lettországi Jelgava és a Varsótól délre száz kilométerre fekvő Józefów között a legtöbb hadműveletet leállították, az arcvonal nagyjából Litvánia középső részén, majd tovább Kelet-Poroszország keleti határához közel, utána pedig a Narew és a Visztula mentén húzódott Lengyelország középső részébe.

Ez idő tájt Lengyelország drámai katonai és politikai események színhelye volt. Július 23-án Rokosszovszkij 1. Belorusz Frontjának balszárnycsapatai, amelyek állományába az 1. lengyel hadsereg is tartozott, már felszabadították Lublint, ezt a régi lengyel várost. Július 31-én az 1. Belorusz Front tompa éket alkotó balszárnycsapatai harcba bocsátkoztak a Visztula jobb partján, Pragának, Varsó elővárosának peremén. Augusztus 1-én megkezdődött a varsói felkelés, amelyet az Armia Krajowa indított, Bór-Komorowski tábornok parancsnoksága alatt.

MI TÖRTÉNT VARSÓBAN?

Nem sokkal a varsói tragédia kezdete előtt, Lengyelországnak a Vörös Hadsereg által felszabadított részein messzemenő következményekkel járó, fontos politikai események játszódtak le.

Mint már említettük, a szovjet csapatok július 23-án felszabadították Lublint, július 26-án pedig a Szovjetunió Külügyi Népbiztossága nyilatkozatot tett közzé a Szovjetunió Lengyelországhoz való viszonyáról. Ezzel egyidejűleg kiáltványt hoztak nyilvánosságra, amelyet Chełmben (lengyelországi határváros) írtak alá. Ez bejelentette, hogy megalakult a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság, amelyet hamarosan egyszerűen Lublini Bizottságnak kezdtek nevezni.

A szovjet nyilatkozat elmondta, hogy a Vörös Hadsereg a szovjet—német arcvonalon harcoló lengyel hadsereggel együtt megkezdte a lengyel terület felszabadítását. A szovjet csapatoknak csak egy céljuk van:

szétzúzni az ellenséget és segítséget nyújtani a lengyel népnek a független, erős és demokratikus Lengyelország helyreállításához. Mivel Lengyelország szuverén állam, a szovjet kormány elhatározta, hogy lengyel területen nem szervez saját közigazgatást, hanem a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottsággal egyezményt köt, amely meghatározza a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság és a lengyel közigazgatás közti kölcsönös viszonyt. A nyilatkozat leszögezte, hogy a szovjet kormánynak nincs szándékában bármilyen lengyel földet a Szovjetunióhoz csatolni vagy megváltoztatni Lengyelország társadalmi rendjét, és hogy a Vörös Hadsereg jelenlétét Lengyelország területén egyedül a katonai szükségesség diktálja.

A Krajowa Rada Narodowa (az illegális parlament) július 21-i dátummal rendeletet adott ki, amely másnap Chełmben, hivatalos lapjának, a „Rzeczpospolitá"-nak első számában napvilágot látott. A rendelet bejelentette, hogy E. Osóbka-Morawski elnökletével megalakult a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság. Az elnök helyettesei A. Witos, Wanda Wasilewska és Z. Berling tábornok. A rendelet más kinevezésekről is intézkedett, de öt személy nevét nem említette, mivel az illetők még a németek által megszállt területen tartózkodtak.

A kiáltvány hangsúlyozta, hogy a bizottságot az a Krajowa Rada Narodowa alakította meg, amely a Parasztpárt és más lengyelországi demokratikus elemek képviselőiből áll, és amelyet „elismertek a lengyelek külföldi szervezetei — a Lengyel Hazafiak Szövetsége és a Szovjetunióban megalakult lengyel hadsereg". A kiáltvány a londoni emigráns kormányt „bitorló" hatalomnak bélyegezte, amely az 1935. évi „fasiszta alkotmányra" támaszkodik. A bizottság az 1921. évi alkotmányt fogja elismerni, és azzal összhangban működik majd mindaddig, amíg össze nem hívják az alkotmányozó nemzetgyűlést, és az újabb határozatot nem hoz.

A felhívás figyelemkeltő szavakkal szólt arról is, hogy a szláv népek egységének új korszaka köszöntött be. Lengyelország és a Szovjetunió között a határt „etnikai" alapon és kölcsönös beleegyezés alapján fogják megvonni, és hogy Lengyelország megkapja régi nyugati földjeit Sziléziában, az Odera mentén és Pomerániában. Kelet-Poroszországnak szintén Lengyelországhoz kell tartoznia. A szláv népek közti 400 évig tartó értelmetlen ellenségeskedés végre megszűnt, a lengyel

és a szovjet zászlónak egymás mellett kell lobognia, amikor mindkét ország győztes csapatai bevonulnak Berlinbe...

A továbbiakban a kiáltvány felsorolta az ország helyreállítási programjának néhány pontját, és hangsúlyozta, hogy széles körű földreformra van szükség. Az államosítás kérdését igen óvatosan fogalmazta meg. Kimondta, hogy az a nemzeti tulajdon, amely a német állam és a német tőkések kezén van, „az ideiglenes államigazgatás rendelkezése alá" kerül, és „amint a gazdasági viszonyok rendeződnek, vissza fogják szolgáltatni a tulajdonosoknak".

A manifesztum kinyilvánította, hogy Lengyelország harci szövetsége Angliával és az Egyesült Államokkal elő fogja segíteni a köztük levő barátság megszilárdulását, és hogy Lengyelország törekedni fog a Franciaországgal való hagyományos baráti kapcsolatok fenntartására.

A bizottság összetétele eléggé tarka képet mutatott. Például a munkavédelmi, társadalombiztosítási és egészségügyi osztály vezetője, dr. Drobner jobboldali szocialista volt, Witos (akárcsak Mikołajczyk) korábban a Parasztpárt vezetőségi tagjaként tevékenykedett (őt nemsokára eltávolították a bizottságból), a kulcspozíciókat azonban nyilvánvalóan a PPR (a kommunisták) foglalta el. Bierut, a Krajowa Rada Narodowa elnöke szintén a párthoz tartozott.

Július 23-án a Rada Narodowa egész sereg rendeletet adott ki — a lengyel hadsereg főparancsnokságának megalakításáról, a szovjetunióbeli Lengyel Hazafiak Szövetségének a Nemzeti Felszabadítási Bizottság alá rendeléséről stb.

És most eljutottunk a szovjet—német arcvonalon folyó háború egyik legtöbbet vitatott eseményéhez — az 1944 augusztus—szeptemberi tragikus varsói felkeléshez. A „londoni lengyelek" verzióját túl jól ismerjük, így nincs szükség rá, hogy részletesen ismertessük. Bór-Komorowski elmondta saját változatát az „Orosz árulás" című könyvében. Ugyanezt tette Stanisław Mikołajczyk is a „Lengyelország elrablása" című művében. Mikołajczyk a többi között állandóan arra hivatkozik, hogy Rokosszovszkij tábornok törzse „mindössze néhány kilométernyire volt Varsótól", és hogy a Vörös Hadsereg „Varsó külvárosaiban állt, és nem akart elmozdulni helyéről". Azt, hogy a Vörös

Hadsereget a széles Visztula folyó választotta el tőle, csak úgy mellékesen említi. Mikołajczyk el akarja hitetni az olvasóval, hogy a Visztula nem számított komoly akadálynak, és ha az oroszok akarták volna, könnyen elfoglalhatták volna Varsót. Ily módon megakadályozhatják a város pusztulását, és sokat megmenthetnek a 300 000 lengyel közül, akik a két hónapig tartó elkeseredett harcokban és a városban elkövetett kegyetlenkedések következtében elpusztultak. És hogy az oroszok, úgymond, nem vették be Varsót, ez nem azért történt, mert képtelenek voltak rá, hanem tisztára politikai indokok vezérelték őket. Nem tetszett nekik, hogy a lengyel fővárost népfelkelés szabadítsa fel, amelyet Bór-Komorowski és a londoni kormány más „ügynökei" irányítottak. Bór-Komorowski és Mikołajczyk is maximálisan kiaknázza érvelésében a következő tényeket: 1. a moszkvai rádió július végén külön adásban szólította fel Varsó lakosságát, hogy indítson felkelést a németek ellen; 2. a szovjet parancsnokság nem engedélyezte a leszállást a szovjet repülőtereken azoknak a repülőgépeknek, amelyek felszerelést és lőszert szállítottak nyugatról és azt ledobták Varsó légterében; és 3. a szovjet csapatok nem támogatták a Berling tábornok parancsnoksága alatt álló lengyel csapatoknak azt a próbálkozását, hogy Varsó közvetlen közelében átkeljenek a Visztulán.

Churchillnek és Sztálinnak a varsói felkelés alatti üzenetváltásai egyrészt Churchill mindjobban fokozódó ingerültségét tükrözik amiatt, hogy az oroszok kitértek az együttműködés elől, másrészt Sztálinnak a varsói „gonosztevők" elleni egyre növekvő haragját is mutatják, mivel értelmetlen lázadásba taszították Varsó lakosságát, anélkül, hogy tevékenységüket egybehangolták volna a Vörös Hadsereg parancsnokságával.

Augusztus 4-én (vagyis három nappal a varsói felkelés kirobbanása után) Churchill ezt táviratozta Sztálinnak:

„A földalatti lengyel hadsereg sürgős kérésére, az időjárástól függően mintegy hatvan tonna felszerelést és hadianyagot dobunk le (Varsóban)... Ugyancsak közlik, hogy (a lengyelek) orosz segítséget kérnek, ami igen közelinek látszik. Másfél német hadosztály támadja őket."

Augusztus 5-én Sztálin ezt válaszolta:

„Úgy gondolom, hogy a lengyelektől kapott értesülése erősen túlzott és nem megbízható... az emigráns lengyelek már-már Wilna

bevételét is az Armia Krajowa bizonyos alakulatainak tulajdonították, sőt a rádióban is ezt jelentették. Ez természetesen egyáltalán nem felel meg a valóságnak. A lengyel hadsereg néhány, helytelenül hadosztálynak nevezett osztagból áll. Nem rendelkezik sem tüzérséggel, sem repülőgépekkel, sem harckocsikkal. Nem tudom elképzelni, hogyan vehetnék be ilyen osztagok Varsót, amelyet a németek négy páncéloshadosztállyal — köztük a »Hermann Göring« hadosztállyal — védelmeznek."

Augusztus 8-án Sztálin közölte Churchill-lel, hogy Mikołajczyk Moszkvában találkozott a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság képviselőivel, de véleménye szerint e találkozások „eddig nem hozták meg a kívánt eredményt". Ennek ellenére Churchill augusztus 10-én megköszönte Sztálinnak, hogy „közelebb hozta egymáshoz a két felet", és közölte, a lengyel pilóták újra megkíséreltek lőszert eljuttatni Varsóba. „Nagy örömmel hallom, hogy Önök is küldenek fegyvert. Mindenért, amit tehetnek, igen hálásak lesznek az Önök brit barátai és szövetségesei."

De már rövid idő múlva, augusztus 14-én Churchill ezt táviratozta Edennek (aki az időben Olaszországban tartózkodott):

„Valóban rendkívül különös, hogy akkor, amikor a Földalatti Hadsereg fellázadt, az orosz hadseregek leállítják Varsó elleni támadásukat, és bizonyos távolságra visszavonulnak. Géppuskák és lőszer küldése (Varsóba) mindössze 100 mérföldes repülőutat jelentene számukra."[201]

Mint Churchill írja, két nap múlva Visinszkij tájékoztatta az amerikai nagykövetet, hogy a szovjet kormány nem tiltakozhat azellen, ha angol és amerikai repülőgépek fegyvert szállítanak Varsó körzetébe, de tiltakozik azellen, hogy szovjet területen leszálljanak, „mivel a szovjet kormány sem közvetlenül, sem közvetve nem akar közösséget vállalni a varsói kalanddal".

Augusztus 16-án Sztálin ugyanilyen tartalmú, de enyhébb megfogalmazású üzenetet küldött Churchillnek.

Ez az elhatározás Londonban és Washingtonban egyaránt nagy izgalmat keltett. Augusztus 20-án Churchill és Roosevelt közös üzenetet küldött Sztálinnak, amely e szavakkal kezdődött: „Arra gondolunk, hogyan reagál majd a világ közvéleménye, ha a varsói antifasisztákat

lényegében sorsukra hagyjuk" — és felszólították őt, hogy a három nagyhatalom működjék együtt ebben a kérdésben.

Sztálin augusztus 22-én ekképp válaszolt: „Előbb vagy utóbb, de mindenki megtudja az igazságot arról a maroknyi gonosztevőről, akik a varsói kalandot azért eszelték ki, hogy magukhoz ragadják a hatalmat. Ezek az emberek... sok embert dobtak csaknem fegyvertelenül a német ágyúk, harckocsik és repülőgépek tüzébe... Minden újabb nap nem a Varsó felszabadításáért küzdő lengyeleknek kedvez, hanem a hitleristáknak, akik embertelenül irtják a varsói lakosságot.

Katonai szempontból a kialakult helyzet, amely a németek figyelmét fokozottan Varsóra tereli, szintén igen hátrányos, mind a Vörös Hadsereg, mind a lengyelek számára. Mégis a szovjet csapatok, amelyek az utóbbi időben újabb jelentős német ellentámadási kísérletekkel kerültek szembe, minden lehetőt elkövetnek, hogy megtörjék ezeket a hitlerista ellentámadásokat, és széles arcvonalon újra támadásba lendüljenek Varsó térségében. A Vörös Hadsereg bizonyára nem fogja kímélni erejét, hogy Varsó alatt szétzúzza a németeket, s felszabadítsa Varsót a lengyelek számára. Ez lesz a legjobb, az igazi segítség a lengyel antifasisztáknak."

És valóban, amint Churchill írja, „szeptember 10-én, a lengyelek hat hétig tartó gyötrelme után, úgy látszott, mintha a Kreml változtatott volna taktikáján".[202]

„Ezen a napon Varsó keleti elővárosaira szovjet tüzérségi gránátok kezdtek hullani, és a város felett ismét megjelentek a szovjet repülőgépek. Szovjet utasításra a lengyel kommunista erők utat törtek maguknak a főváros pereméig. Szeptember 14-én és a következő napokon a szovjet légierő utánpótlást dobott le a felkelőknek, de csak igen kevés ejtőernyő nyílt ki, sok tartály széttört és tartalmuk használhatatlanná vált."

„Másnap az orosz csapatok elfoglalták Pragát, de nem nyomultak tovább."[203]

Október 2-án, valamivel több mint két hét elteltével Bór-Komorowski kapitulált a németek előtt.

Mint „A Nagy Honvédő Háború története" megállapítja, ahhoz, hogy a kialakult helyzetet megérthessük, vissza kell térnünk a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság július 28-i — a különböző frontoknak

adott — direktívájához. Ezek a direktívák a többi között a következő feladatokat tűzték ki:

a 3. Belorusz Front parancsot kapott, hogy legkésőbb augusztus 1—2-án foglalja el Kaunas várost, majd utána támadjon Kelet-Poroszország határa felé;

a 2. Belorusz Front délebbre tevékenykedő csapatainak szintén folytatniuk kellett támadásukat Lomzán át Kelet-Poroszország irányában;

az 1. Belorusz Front feladatul kapta, hogy Breszt és Siedlce körzetének elfoglalása után augusztus 5. és 8. között szabadítsa fel Pragát (Varsó elővárosát), és vegyen birtokba néhány hídfőt Varsótól délre, a Visztula nyugati partján.

Július 31-én az 1. Belorusz Front jobbszárnycsapatai valóban harcba bocsátkoztak a németekkel „Praga — Varsó elővárosa — közvetlen közelében", a Visztula jobb partján. Ezalatt az 1. Belorusz Front balszárnycsapatai Varsótól délre átkeltek a Visztulán, és Magnuszew és Puławy környékén kisebb hídfőket foglaltak. Utána a németek e szakaszokon több elkeseredett ellenlökést indítottak, hogy kiverjék az oroszokat. Az oroszok tartani tudták hídfőállásaikat, noha nem volt elég erejük kiszélesítésükhöz.

Teljesen nyilvánvaló, hogy július végén—augusztus elején valami komolyan megzavarta a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság terveit.

Augusztus 3-án a szovjet lapok olyan térképet közöltek, amely feltüntette az arcvonalat. Az arcvonal a Visztulától néhány kilométerre, Pragától közvetlenül keletre húzódott, bár csak egy igen keskeny kiszögellésen. Moszkvában azt beszélték, hogy Rokosszovszkij augusztus 9-én vagy 10-én beveszi Varsót. Aztán valami akadály jött közbe — úgy látszik az a váratlan csapás, amelyről később Guderian beszélt — és nem sikerült.

Varsóból napról napra tragikusabb hírek érkeztek. A szovjet sajtó majdnem két hétig hallgatott róla, hogy mi történik Varsóban, és csak augusztus 16-án közölt egy rosszat sejtető jelentést: „Pragától keletre csapataink az ellenség nagy gyalogos és páncélos erőinek rohamait verték vissza. Csapataink szívós harcok után feladták Ossów helységet." Ossów csak kis távolságra fekszik Pragától, és a jelentés semmilyen utalást sem tartalmazott arra vonatkozóan, hogy valójában milyen messzire szorították vissza az oroszokat.

„A Nagy Honvédő Háború története" az Armia Krajowának azt az elhatározását (amelyre a Londonban székelő lengyel kormány áldását adta), hogy Varsóban augusztus 1-én felkelést indít, szovjetellenes „politikai műveletnek" minősíti, s megállapítja, hogy Varsóban sem elegendő fegyver, sem lőszer nem volt. A mű a következőket írja: „...nem csoda, hogy a támadás már az első órákban kudarcba fulladt. A felkelők nem tudták elfoglalni a főváros kulcsfontosságú pontjait, a pályaudvarokat, a Visztula-hidakat, s így a német parancsnokság csapatokat dobhatott át Varsóba... egyes felkelő osztagok parancsnokai csalódottan szétoszlatták egységeiket, vagy kivezették őket a városból.

De a harc e kedvezőtlen körülmények ellenére is folytatódott. Újult erővel lángolt fel, amikor Varsó lakossága is bekapcsolódott a küzdelembe... az Armija Krajowa egyszerű tagjai, mivel nem tudtak a felkelés szervezőinek igazi céljairól, bátran harcoltak a hitlerista megszállók ellen...

A szemben álló erők azonban túlságosan egyenlőtlenek voltak... A felkelők helyzete augusztus második felében hirtelen súlyosra fordult. Az ellenség barbár módon lerombolta a várost Hitler ama parancsa értelmében, hogy Varsót a földdel kell egyenlővé tenni."[204]

Ma mindezt a következőképpen magyarázzák. Bár „elvileg", amint ez Sztálin Churchillhez intézett augusztus 16-i üzenetéből kitűnik, a szovjet kormány el akarta határolni magát a varsói felkeléstől (amelyre vonatkozóan még csak a véleményét sem kérték ki), ennek ellenére „minden lehetőt elkövetett", hogy segítsen a felkelőknek, ugyanis a varsói hazafiak tízezrei kapcsolódtak be a harcba.

Válaszul azokra a nyugaton elhangzott vádakra, hogy „a szovjet parancsnokság tudatosan állította meg csapatait Varsó falainál és ezzel kudarcra kárhoztatta a felkelést", a már idézett történelmi munka ezt írja: „Ilyesmit azonban csak a szovjet nép ellenségei állíthatnak, akik vagy annyi fáradságot sem vesznek, hogy megvizsgálják a Vörös Hadsereg csapatainak helyzetét és lehetőségeit a varsói felkelés időpontjában, vagy nem akarnak számolni a tényekkel...

Az 1. Belorusz Front és az 1. Ukrán Front csapatai 1944. július második felében léptek Lengyelország területére, s ...megkezdték az előnyomulást a Visztula felé. Július végére, vagyis még a varsói felkelés előtt, a szovjet csapatok előnyomulásának üteme lassulni kezdett.

A német fasiszta parancsnokság jelentős tartalékokat vetett be frontjaink csapásának irányában. A hitleristák makacs és egyre szívósabb ellenállást fejtettek ki a Vörös Hadsereggel szemben. A támadás ütemét csökkentette az is, hogy a szovjet lövészhadosztályok és harckocsihadtestek a korábbi harcokban nagy veszteségeket szenvedtek, a hadtáp és a tüzérség elmaradt, a csapatoknál nem volt meg a szükséges mennyiségű lőszer és üzemanyag. A gyalogság és a harckocsik nem kapták meg a szükséges támogatást a tüzérségtől. Az új repülőterekre való lassú áttelepülés miatt csökkentette aktivitását a légierő is. Ismeretes, hogy amikor Belorusszijában megkezdődött a támadás, a szovjet légierő nagy fölényben volt, s teljesen uralta a légteret. Augusztus első felében azonban ez a fölény egy időre megszűnt. Az 1. Belorusz Front légiereje például augusztus 1. és 13. között 3170 felszállást, az ellenséges légierő pedig 3316 felszállást hajtott végre...

A szovjet csapatok tehát a huzamos, negyven napig tartó támadás után, az ellenség megnövekedett ellenállása közepette nem folytathatták gyors ütemben az előrenyomulást, s nem nyújthattak azonnali segítséget a felkelőknek. Ezzel tisztában volt még a német hadvezetés is. Tippelskirch például azt írja, hogy »a felkelés augusztus 1-én tört ki, amikor az orosz csapás ereje már kimerült...« A feladat végrehajtását az is megnehezítette, hogy a Vörös Hadsereg csapatainak... át kellett kelniük a Visztulán."

És tovább:

„Augusztus 1-én az 1. Belorusz Front balszárnyának csapatai délkelet felől kijutottak Varsóhoz. A 2. harckocsihadsereg Varsó elővárosához, Pragához közeledve... (az ellenség) elkeseredett ellenállásába ütközött. (A Pragába vezető utakat jól megerősítették a németek. — *A. W.*)... Az ellenség Praga körzetében erős, négy páncélos- és egy gyalogoshadosztályból álló csoportosítást összpontosított. Ez a csoportosítás augusztus elején csapásokat mért, s visszaszorította a 2. harckocsihadsereg magasabbegységeit Pragától, még mielőtt ideértek volna az összfegyvernemi magasabbegységek. A 2. harckocsihadsereg nehéz helyzetét Pragánál veszteségei alapján is megítélhetjük. Ez a hadsereg a lengyel területen — Lublin, Deblin, Puławy körzetében és Varsó előterében — vívott harcokban mintegy 500 harckocsit és rohamlöveget vesztett. A harckocsihadsereg, mivel a német fa-

siszta csapatok ilyen erős ellenállása miatt nem tudta elfoglalni Pragát, kénytelen volt átmenni védelembe, s elhárítani az ellencsapásokat."[205]

Ezután Varsótól északra és délre, a Visztula keleti partján és a három hídfőben, amelyet a Vörös Hadsereg a folyó nyugati partján foglalt — Magnuszew, Puławy és Sandomierz körzetében — néhány héten át elkeseredett harcok folytak, változó sikerrel. Mindezek a területek jelentős távolságra estek Varsótól. A németek most mindenütt nagy erőket vetettek harcba.

Kétségtelen, hogy a szovjet csapatok jóval keletebbre álltak Pragától, amikor Churchill augusztus közepén megpróbálta elérni, hogy a szövetséges repülőgépek az orosz vonalak mögött leszállhassanak.

Itt módomban van kiegészíteni „A Nagy Honvédő Háború története"-t azzal, amit 1944. augusztus 26-án Lublinban Rokosszovszkij hadseregtábornoktól, az 1. Belorusz Front parancsnokától hallottam.

Rokosszovszkijjal való nem hivatalos és sehol sem közölt beszélgetésem (amelyre a város főterén a lublini csatában elesett hősök tiszteletére emelt emlékmű ünnepélyes leleplezése után került sor) rövid volt, de nagyon lényeges. Íme, a beszélgetés: „Nem mehetek bele a részletekbe. Csak a következőt mondom el Önnek. A belorusszijai és kelet-lengyelországi több hétig tartó súlyos harcok után végre augusztus 1-e táján elértük Praga szélét. Ekkor a németek négy páncéloshadosztályt vetettek harcba és visszaszorítottak bennünket.

— Milyen messzire?

— Nem tudom pontosan megmondani, de körülbelül száz kilométerre.

— És Önök még mindig visszavonulnak?

— Nem, most támadunk — de lassan.

— Gondolta Ön augusztus 1-én (ahogy aznap a »Pravda« tudósítója jelentette), hogy már néhány nap múlva elfoglalhatja Varsót?

— Ha a németek nem vetik harcba ezeket a harckocsikat, bevehettük volna Varsót, de nem frontális csapással, mivel ennek a valószínűsége sohasem volt 50%-nál nagyobb. De számolni kellett a német ellenlökés lehetőségével Praga körzetében, noha ma már tudjuk, hogy e négy páncéloshadosztály megérkezése előtt Varsóban a németek pánikba estek és nagy sietségükben kezdték összecsomagolni bőröndjeiket.

— Volt-e létjogosultsága a varsói felkelésnek ilyen körülmények között?

— Nem, ezzel durva hibát követtek el. A felkelők saját bőrükre indították meg, anélkül, hogy megkérdeztek volna bennünket.

— De hiszen a moszkvai rádió adása felkelésre szólította fel őket?

— No, ez a szokásos szóbeszéd volt (sic!). Ugyanilyen felhívások hangzottak el a Swit rádióban (az Armia Krajowa adója) és a BBC lengyel adásában, legalábbis nekem így mondták, én magam nem hallottam. Gondoljuk meg komolyan. A fegyveres felkelés egy olyan helyen, mint Varsó, csak az esetben járhatott volna sikerrel, ha gondosan egybehangolják a Vörös Hadsereg tevékenységével. Az időpont helyes megválasztása nagyon-nagyon sokat számított. A varsói felkelők igen gyengén voltak felfegyverezve, és a felkelésnek csakis akkor lett volna értelme, ha már azon a ponton vagyunk, hogy bevonulunk Varsóba. Eddig a pontig a Varsóért vívott harcok egyik szakaszában sem jutottunk el, és elismerem, hogy némely szovjet tudósítók augusztus 1-én feleslegesen optimistán nyilatkoztak. Szorongattak bennünket, és még a legkedvezőbb körülmények között sem foglalhattuk volna el Varsót augusztus közepe előtt. A körülmények azonban nem alakultak szerencsésen, nem úgy, ahogy szerettük volna. A háborúban előfordulnak ilyen dolgok. Valami ehhez hasonló történt 1943 márciusában Harkovnál és a múlt télen Zsitomirnál.

— Van-e arra eshetőség, hogy a közeli hetekben elfoglalják Pragát?

— Erről nem nyilatkozhatok. Az egyetlen, amit Önnek mondhatok, az, hogy igyekezni fogunk Pragát és Varsót is elfoglalni, persze ez nem lesz könnyű dolog.

— De Önöknek vannak hídfőik Varsótól délre.

— Igen, de a németek mindent elkövetnek, hogy felszámolják őket. Tartásuk nagyon nehéz, és sok embert vesztünk. Vegye tekintetbe, hogy kéthónapos szakadatlan harc van mögöttünk. Felszabadítottuk egész Belorussziját és Lengyelország egynegyedét. Márpedig a Vörös Hadsereggel is megesik, hogy időnként kifárad. Veszteségeink fölöttébb megnőttek.

— No, és Ön nem tud légi úton segítséget nyújtani a varsóiaknak?

— Igyekszünk, de az igazat megvallva, ez igen keveset ér. A felkelők csak Varsó egyes pontjain vetették meg lábukat, és a rakományok többsége a németek kezébe kerül.

— Miért nem engedheti meg az angol és az amerikai repülőgépeknek, hogy leszálljanak az orosz csapatok mögött, miután rakományukat ledobták Varsó fölött? Az Ön elutasító válasza szörnyű port vert fel Angliában és Amerikában...

— A hadihelyzet a Visztulától keletre eső szakaszon jóval bonyolultabb, mint Ön képzeli. És nem akarjuk, hogy ráadásul éppen most még angol és amerikai repülőgépek is legyenek ott. Úgy gondolom, hogy néhány hét múlva mi magunk láthatjuk el Varsót alacsonyan szálló gépeink segítségével, ha a felkelőknek lesz néhány a levegőből megkülönböztethető területük a városban. Ámde a rakományok nagy magasságból való ledobása Varsóra, amint azt a szövetségesek repülőgépei teszik, gyakorlatilag teljesen haszontalan.

— Vajon a varsói véres mészárlás és a város vele járó lerombolása nincs-e demoralizáló hatással a helyi lengyel lakosságra?

— Természetesen van ilyen hatása. De az Armia Krajowa parancsnoksága szörnyű hibát követett el. Mi (a Vörös Hadsereg) viselünk hadat Lengyelországban, mi vagyunk az az erő, amely a közeli hónapokban egész Lengyelországot felszabadítja. Bór-Komorowski a körülötte levő emberekkel együtt pedig csak úgy pottyant ide, mint az a bohóc, aki a legalkalmatlanabb pillanatban jelenik meg az arénában és aztán szőnyegbe csavarják... Ha itt pusztán valamiféle bohóckodásról volna szó, akkor ennek semmiféle jelentősége sem lenne. De ez politikai kaland, és ez a kaland több százezer emberéletbe fog kerülni Lengyelországnak. Ez szörnyű tragédia, és most az egész bűnt ránk akarják kenni. Fájdalommal gondolok arra az ezer meg ezer emberre, akik a Lengyelország felszabadításáért vívott harcukban pusztultak el.

— Talán azt gondolja — mondta befejezésül —, hogy nem vesszük be Varsót, ha képesek vagyunk rá? Maga az a gondolat, hogy bizonyos értelemben félünk az Armia Krajowától — az idiotizmussal határos ostobaság."

Azon a sajtókonferencián, amelyet aznap nem sokkal később a Lublini Bizottság honvédelmi minisztere, Żymierski tábornok tartott, az Armia Krajowa két tisztje — Rawicz ezredes és Tarnawa ezredes — is jelen volt. Elbeszélésük szerint mindketten július 29-én az Armia Krajowa Varsóban levő tisztjei „befolyásos kisebbségének" kezdeményezésére elhagyták a várost, hogy kapcsolatot létesítsenek Mikołajczykkal (aki az időben Moszkvában tartózkodott). Az utolsó pillanatban

megpróbálták meggyőzni a londoni kormányt, hogy vesse latba befolyását és halasztassa el az augusztus 1-re kitűzött felkelést, mert július 25-én már megkapták a készültségi parancsot Bór-Komorowskitól. Szavaikból teljesen világosan kitűnt, hogy a felkelők nem tudják tartani Varsót, ha a csapást nem a legutolsó pillanatban mérik, amikor a Vörös Hadsereg csapatai gyakorlatilag már a városon belül vannak. Sajnos, a két ezredesnek majdnem két hét kellett, hogy eljusson Lublinba, és addigra már késő volt.

Rawicz ezredes, ez a jó megjelenésű, kifogástalan egyenruhát viselő szomorú és zavart tekintetű ember elmondta, hogy a törzs kiadta a parancsot: amint a szovjet csapatok harminc kilométer távolságra megközelítik a várost, meg kell kezdeni a felkelést. Egyébként ő és még sok más tiszt is úgy vélekedett, hogy esztelenség felkelést indítani, amíg az oroszok el nem érik a Visztula hídjait.

„Nem gondoltuk — mondta —, hogy az oroszok augusztus 15. előtt bevonulhatnak Varsóba. De az egyszerű emberek (az oly bátor és romantikus varsóiak) szentül hitték, hogy az oroszok augusztus 2-án a városban lesznek, és óriási lelkesedéssel vettek részt a felkelésben..."

Rawicz nagy megindultsággal beszélt Varsóról és az ottani rombolásokról. Szemében könnyek csillogtak, amikor megemlítette, hogy felesége és lánya „még ott van" ebben az égő pokolban.

Véleménye szerint a varsói tömegmészárlásban már 200 000 ember elpusztult.

Mindez tragikusan és kissé rejtélyesen is hatott. Vajon ez a két ember valóban tiszta szívből (és én úgy éreztem, hogy igen) igyekezett megakadályozni a katasztrófát? Valóban — ahogy a „londoni lengyelek" később nevezték őket — dezertőrök voltak, akik elpártoltak az Armia Krajowa ügyétől?

„A Nagy Honvédő Háború története" a következőket mondja:

„A szovjet parancsnokság szeptember elején erőket összpontosított a Visztula keleti partján Praga körzetében. Itt az ellenség csoportosítása ekkorra meggyengült, mert páncéloshadosztályait a Varsótól délre fekvő körzetbe dobta át, hogy felszámolja hídfőinket. Szeptember 10-én az 1. Belorusz Front 47. hadserege egy lengyel hadosztállyal megerősítve támadásba ment át. A szovjet és lengyel csapatok négynapi elkeseredett harcban szétzúzták az ellenséget, s szeptember 14-én felszabadították Pragát. A varsói arcvonalszakaszon ezzel jelentéke-

nyen javult a helyzet. Létrejöttek a feltételek ahhoz, hogy csapataink közvetlen segítséget nyújtsanak a felkelőknek. Ez a feladat az 1. lengyel hadseregre hárult. Ez a hadsereg szeptember 15-én bevonult Pragába, s megkezdte az előkészületeket, hogy átkeljen a Visztulán, és hídfőket vegyen birtokába Varsóban."

E hadtörténeti mű leírja ezt a hadműveletet, amelyet úszó gépkocsik segítségével, a szovjet tüzérség és légierő támogatásával hajtottak végre. Szeptember 16—19-én hat lövészzászlóalj kelt át a Visztulán. A lengyel katonák és tisztek hősiesen harcoltak, de tehetetlennek bizonyultak az igen erős védelmi berendezésekkel szemben, amelyek segítségével a németek meg tudták akadályozni, hogy kiszélesítsék hídfőállásukat. Ráadásul a felkelők nem hangolták össze tevékenységüket a hídfőben tartózkodó lengyel erőkével. Szeptember 21-én nagy német páncélos és gyalogos erők megrohamozták a hídfőt, részekre tagolták az átkelt alegységeket, és nagy veszteségeket okoztak az átkelt csapatoknak. Szeptember 23-án a lengyeleknek ki kellett üríteniük a hídfőt és vissza kellett térniük a keleti partra, miközben igen súlyos veszteségeket szenvedtek.

Ez a sikertelen „Berling-hadművelet" mai szovjet verziója. A hadműveletet (a londoni „lengyelek" állítása szerint) magának Berlingnek a kezdeményezésére hajtották végre, az oroszok támogatása nélkül. A hadművelet meghiúsulása után Berlinget visszahívták Moszkvába „katonai továbbképzés" céljából.

A szovjet honvédelmi minisztérium levéltári anyagai alapján „A Nagy Honvédő Háború története" hosszan és imponálóan sorolja fel azt a rengeteg fegyvert, élelmiszert és egyéb anyagot, amelyet a szovjet légierő dobott le Varsó körzetében szeptember 14-től október 1-ig (Bór-Komorowski fegyverletétele előtti nap). A szovjet repülőgépek Varsó fölötti tevékenységük során több mint 2000 felszállást hajtottak végre.

Az idézett történeti mű azokat a súlyos veszteségeket is megemlíti, amelyeket a szovjet csapatok ez időben a lengyel területen szenvedtek. Augusztus 1-től szeptember 15-ig az 1. Belorusz Front csapatai (halottakban és sebesültekben) több mint 160 000 embert, az 1. Ukrán Front csapatai csupán augusztusban több mint 122 000 embert veszítettek.

Végül, amikor Varsóban már teljesen reménytelenné vált a helyzet — írja az említett mű —, a Vörös Hadsereg parancsnoksága azt javasolta a felkelőknek, hogy a szovjet tüzérség és légierő fedezete alatt törjenek át a Visztulához. Ezzel a lehetőséggel azonban csak a varsói harcosok jelentéktelen része élt.

Befejezésül a könyv idézi Gomulka szavait, aki kíméletlenül elítélte az Armia Krajowa varsói vezetését. „Az Armia Krajowa parancsnoksága hallatlan bűnt követett el a nép ellen... mivel felkelést hirdetett meg anélkül, hogy összehangolta volna tevékenységét a Vörös Hadsereg parancsnokságával és a többi varsói katonai szervezettel."

Így mondják el ma a szovjet történészek — és Gomulka — a varsói tragédiát. Elbeszélésük kerüli a kényes kérdéseket, azt, hogy július végén a moszkvai rádió „felkelésre" szólította fel a varsóiakat (bár bírálják a Swit[206] adásait), továbbá, hogy a nyugati szövetségesek fegyverszállító repülőgépeinek nem engedélyezték a szovjet repülőtereken való leszállást.

Ám itt valóban fontos kérdés az, olyan helyzetben voltak-e az oroszok augusztusban vagy szeptemberben, hogy át tudtak volna kelni Varsónál a Visztulán. Az átkelés lehetetlenségét alátámasztó bizonyítékok igen meggyőzőnek tűnnek, különösen, ha figyelembe vesszük Guderian tábornok véleményét, aki ezt írta:

„Feltételezhetően a Szovjetuniónak nem fűződött érdeke hozzá, hogy ezek a London-barát elemek egy sikeres felkelés és a főváros elfoglalása révén megerősödjenek... De bárhogy történt is... az oroszoknak július 25-én Deblinnél nem sikerült átkelniük a Visztulán, és 30 harckocsit vesztettek... Mi, németek úgy láttuk, hogy inkább a saját védelmünk tartóztatta fel az ellenséget, nem pedig az oroszoknak az az óhaja, hogy szabotálják a varsói felkelést."

Majd így folytatja: „Augusztus 2-án az 1. lengyel hadsereg... a Visztulán keresztül három hadosztállyal megrohamozta csapatainkat Puławy-Deblin körzetében. Súlyos veszteségeket szenvedett, de hídfőt foglalt... Magnuszew környékén egy másik hídfőt is létesített. A Visztulán átkelt erők parancsot kaptak, hogy a Visztulával párhuzamos úton folytassák támadásukat Varsó irányában, de Pilicánál megállítottuk őket."

Guderian nyilvánvalóan úgy véli, hogy a szovjet csapatok komo-

lyan el akarták foglalni Varsót augusztus első hetében. A továbbiakban ezt írja:

„Augusztus 8-án a 9. német hadseregnek az volt a benyomása, hogy az *oroszoknak azt a próbálkozását, mely szerint váratlan csapással foglalják el Varsót, erős védelmünk, a lengyel felkelés ellenére meghiúsította, és hogy ez utóbbi, az ellenség szempontjából túl korán kezdődött.*" (A szerző kiemelése. — *A. W.*).

Ez igen fontos bizonyíték, s pontosan megegyezik azzal, amit Moszkvában augusztus legelején mondtak, amikor „percről percre" várták a hírt, hogy a Vörös Hadsereg elfoglalja Varsót, és azzal is, amit augusztus végén, a varsói tragédia kellős közepén Lublinban hallottam.

Mindenesetre a szerző egyetlen következtetése az, hogy azokkal az erőkkel, amelyekkel 1944 augusztus—szeptemberében a Vörös Hadsereg Lengyelországban rendelkezett, valóban nem lehetett elfoglalni Varsót, amelynek megtartását Hitler eltökélte. Mert Varsó azon a legrövidebb úton feküdt, amelyen a szovjet csapatok eljuthattak Németország szívébe.

Persze azt is mondhatnánk, ha az oroszok minden áron el akarták volna foglalni Varsót, vagyis oly módon, hogy rövid időn belül más frontoktól egész hadseregeket dobnak át a Visztulához (ami nem volt könnyű feladat), akkor hát elfoglalhatták volna. De ha ezt teszik, akkor felborítják más haditerveik végrehajtását, olyanokét, mint a szüntelen előrenyomulást Kelet-Poroszország határai felé, a németek szétzúzását Romániában, a jugoszlávokkal való egyesülést és a behatolást Bulgáriába és Magyarországra.

Nem kétséges, hogy a varsói felkelés a „londoniak" utolsó, kétségbeesett próbálkozását jelentette. Megpróbálták kiragadni a lengyel fővárost a visszavonuló nácik kezéből és egyúttal megakadályozni a Lublini Bizottságot abban, hogy megszilárdítsa pozícióit és megvesse lábát Varsóban azután, hogy a diadalmas Vörös Hadsereg bevonul a városba.

Ma már ismeretes a varsói tragédia vége és a Bach-Zelewski, a hírhedt SS-Obergruppenführer nevéhez fűződő tengernyi német kegyetlenkedés, melyből a Kaminski dandárhoz hasonló hírhedt gyilkos bandák is kivették részüket. Ugyanúgy ismerjük Hitler október 11-i őrült pa-

rancsát is, amely elrendelte, hogy „Varsót a föld színével kell egyenlővé tenni".

Varsóban 300 000 lengyel áldozta életét. Amikor 1945 januárjában a szoviet csapatok végre bevonultak a városba, annak több mint kilinctizede romokban hevert, és a rombolás ugyanolyan szörnyű képet mutatott, mint 1943-ban a varsói gettóé.

ROMÁNIA, FINNORSZÁG ÉS BULGÁRIA KILÉP A HÁBORÚBÓL

A Vörös Hadseregnek Lengyelországon kívül sok más „gondja" is akadt. 1944-nek ama emlékezetes nyarán és őszén Hitler csatlósai rendre pártoltak el szövetségesüktől, és ennek a folyamatnak a meggyorsítása fontos volt.

1944 augusztusában Romániában gyors egymásutánban peregtek az események. A szovjet csapatok már a tavasz végén azon a vonalon álltak, amely (nyugat—keleti irányban) a Kárpátok előhegyeitől kiindulva halad át Moldván és Besszarábián, Jaşitól és Kisinyovtól kissé északra, majd a Dnyeszter mentén folytatódik, és Ogyesszától harminc mérföldnyire délre éri el a Fekete-tengert. A moldvai szakaszt a 2. Ukrán Front csapatai szállták meg Malinovszkij, a besszarábiai szakaszt pedig a 3. Ukrán Front csapatai Tolbuhin parancsnoksága alatt. Ugyancsak ők tartották a Dnyeszter jobb partján levő fontos hídfőt, Tyiraszpoltól délre. Velük szemben (keletről nyugatra) a 4. román hadsereg, a 8. német hadsereg és a 6. román hadsereg állt. Ezek a csapatok alkották a mintegy ötven hadosztályból álló „Dél-Ukrajna" hadseregcsoportot (a csapatok fele román), amely fölött Friessner tábornok parancsnokolt.

A két ukrán front augusztus 20-án csapást mért az ellenségre, a németek szerint „kilencven gyalogoshadosztállyal, harmincegy harckocsi- és három lovas-magasabbegységgel".[207]

Philippi és Heim ezt írja:

„Mozgásba jött a lavina, és már semmi sem tudta megállítani a román terület belsejébe vezető útján. Az oroszok feladatát megkönnyítette az, hogy a »Dél-Ukrajna« hadseregcsoport hadosztályainak a fele román volt, és az oroszok tudatosan rájuk mérték első csapásaikat.[208]

Ámde a katasztrófa igazi méretei csak augusztus 22-én váltak ismeretessé... Kisinyov körzetében bekerítették a 6. német hadsereget a maga tizenhat hadosztályával, a Fekete-tenger partján pedig a 3. román hadsereget. A zűrzavarban senkinek sem jutott eszébe, hogy fel kell robbantani a Prut és a Duna hídjait. Ily módon az oroszok előtt szabaddá vált az út Bukarest felé és Dobrudzsába."

Szovjet szerzők szintén nagyjából így írják le ezt a hadműveletet, amely azt a célt szolgálta, hogy Romániát véglegesen kiléptesse a „hitleri háborúból". 1945-ben Talenszkij tábornok erről a következőket mondta nekem:

„A Jașitól északra húzódó védővonalat tartó németek aggódtak, mivel ez a vonal a román kőolajhoz és a Balkánra vezető úton feküdt. Gyakorlatilag itt összpontosítottak mindent, ami most a »Dél-Ukrajna« hadseregcsoporthoz tartozó román hadseregből még megmaradt." A németek igen jól megerődítették védelmüknek ezt a szakaszát, noha erősen bíztak benne, hogy figyelmünket a középső arcvonalszakasz köti le, és egyelőre nincs különösebb okuk a félelemre.[209]

Ily módon augusztus 20-án megindult támadásunk teljesen váratlanul érte őket... Augusztus 23-ra tizenöt német hadosztályt kerítettünk be. A románoktól eltérően, akik vagy semmiféle ellenállást sem tanúsítottak, vagy (számos esetben) »szövetségeseik« ellen fordították fegyverüket, a németek kezdetben elkeseredetten védekeztek. Mintegy 60 000 katonájuk és tisztjük elpusztult, de végső soron 106 000 foglyot ejtettünk, köztük két hadtestparancsnokot, tizenkét hadosztályparancsnokot és harminc más tábornokot. Két hadtestparancsnokot és öt hadosztályparancsnokot holtan találtunk. Zsákmányoltunk vagy megsemmisítettünk 338 repülőgépet, 830 harckocsit és rohamlöveget, 5000 löveget és 33 000 tehergépkocsit... Klasszikusan végrehajtott hadművelet volt."

Majdnem az egész 6. román hadsereg megsemmisült, de a 8. német hadsereg nagy része sietve visszavonult a Kárpátoktól nyugatra.

A szovjet csapatok augusztus 22-én elfoglalták Jașit, 24-én pedig Kisinyovot. A következő héten egész Kelet-Romániát megszállták, augusztus 30-án pedig Malinovszkij csapatai diadalmenetben vonultak be Bukarestbe és Ploeștibe, az olajvidék központjába. Nem sokkal több mint egy hét múlva Tolbuhin csapatai átlépték Bulgária határát.

Közben Romániában az egyre jobban érlelődő politikai nyugta-

lanság a tetőfokára hágott. Antonescu, aki végső reménységét a Iași—Dnyeszter terepszakaszt védelmező német és román csapatokba vetette, augusztus 5-én utoljára — és eredménytelenül — találkozott Hitlerrel. Arra akarta őt rábeszélni, küldjön Romániába néhány páncéloshadosztályt. A führer azonban a romániai helyzetet továbbra sem tartotta olyan elkeserítőnek, és még mindig úgy képzelte, hogy a román hadsereg Antonescu mögött áll. Az, hogy a román csapatok, mint augusztus 20-án kiderült, egyáltalán nem akarnak harcolni a Szovjetunió ellen, teljesen váratlanul érte Hitlert, és három nappal később még nagyobb meglepetés következett, amikor Mihály király Sănătescu tábornokot nevezte ki kormányfővé, Ion Antonescu és Mihail Antonescu tábornokot pedig őrizet alá helyeztette a palotában.[210]

Augusztus 25-én a Szovjetunió Külügyi Népbiztossága nyilatkozatot adott ki, s benne megismételte az április 2-i kijelentését, amely szerint a Szovjetuniónak nincs szándékában „megváltoztatni Románia fennálló társadalmi rendjét". Közölte azt is, ha a román csapatok kötelezik magukat, hogy felszabadító háborút folytatnak a németek vagy a magyarok ellen, akkor a Vörös Hadsereg nem fogja lefegyverezni őket. A román csapatoknak segíteniük kell a Vörös Hadsereget a németek megsemmisítésében — ez az „egyetlen eszköz, hogy Románia területén hamar véget érjenek a hadműveletek és Románia megkösse a fegyverszünetet a szövetségesek koalíciójával".

Két nappal ezután a „Pravda" arról adott hírt, hogy az Antonescu által elutasított fegyverszüneti feltételeket Mihály király és Sănătescu tábornok elfogadta. A jelentés szerint Sănătescu tábornok kormánya Bukarestben szilárdan ura a helyzetnek, és a Hansen tábornok vezette német katonai missziót internálták. Mihály királynak a kormány leváltását és a politika megváltozását bejelentő nyilatkozata Bukarestben nagy lelkesedést keltett. A németek azonban megpróbáltak boszszút állni a románokon: bombázták és ágyúzták a fővárost. Mindez akkor történt, amikor a román csapatok a Kárpátokban és Erdélyben a németek ellen fordították fegyvereiket. Ezzel egyidőben a németek Erdélyben Horia Simával az élén megpróbáltak bábkormányt alakítani.

A „Pravda" azt is megírta, hogy Sz. Vinogradov ankarai szovjet nagykövetet tájékoztatta az ottani román követ Románia új koalíciós

kormányáról. A kormány a négy fő politikai párt képviselőiből alakult, amelyek vezetői Maniu, Brătianu, Petrescu és Patrasceanu (kommunista).

A román követ kijelentette Vinogradovnak, hogy kormánya hajlandó elfogadni azokat a fegyverszüneti feltételeket, amelyek szerint Románia teljesen szakít Németországgal, hadba lép Németország ellen (ami már ténnyé vált), helyreállítja az 1940. évi szovjet—román határt, és részben megtéríti a Szovjetuniónak az okozott kárt. A szovjet kormány a maga részéről hozzájárult a hitleri „bécsi döntés" megsemmisítéséhez, amely Erdély nagy részét Magyarországnak juttatta.

A romániai kormányváltozás után a román csapatok egy héten át minden eszközzel tartották Bukarestet, bár a németek iași—kisinyovi veresége után Bukarest körzetében aligha lehettek nagyobb német erők. Ámde a sok bombázás és különösen a tüzérségi tűz nagy károkat okozott a román fővárosban, és lakossága attól félt, hogy a németek ellentámadást hajtanak végre és megpróbálják újból elfoglalni Bukarestet. Ezért a főváros lakosainak többsége megkönnyebbülten üdvözölte a Vörös Hadsereg augusztus 30-i bevonulását. A szovjet sajtó azt írta, hogy a Vörös Hadsereg „tiszteletet és lelkesedést" ébresztett Bukarestben. A románokat meglepte a tengernyi harceszköz, és eleinte sehogyan sem akarták elhinni, hogy ennek nagy része szovjet gyártmány. „A románok rendkívül figyelmesek — írta az egyik szovjet tudósító. Amint valamelyik társunk előhúz egy cigarettát, máris tüzet adnak neki, tucatszámra nyújtják a gyufát."

A szovjet sajtó jelentései különbséget tettek „a romániai egyszerű nép őszinte öröme" és a „burzsoá semmittevők" körében tapasztalható megkönnyebbülés lanyha érzése között. E semmittevőkből bőven akadt a fővárosban (és akik, kétségtelenül, szívesebben üdvözölték volna az amerikai és angol csapatokat).

Az időben a szovjet kormány semmilyen ellenvetést sem tett az új román kormány összetételét illetően, és sietett megkötni Romániával a fegyverszünetet. Nem sokkal ezután erős nyomást kezdett gyakorolni a román „demokratikus tömbben" levő kétkulacsos elemekre. Szovjet nyomásra Sănătescut később Rădescu tábornok váltotta fel, akit végül a jóval „baloldalibb" Petru Groza követett.

Szeptember elején román küldöttség érkezett Moszkvába a Szovjetunióval való fegyverszünet megkötése végett. A küldöttséget majdnem

olyan ünnepélyességgel fogadták, mint egy új szövetséges hatalom képviselőjét, és egy külügyi vendégházban helyezték el az Osztrovszkij közben.

Bár a küldöttséget az a Stirbei herceg vezette, aki ugyanezen évben nem sokkal korábban Kairóban összeköttetésbe lépett az angolokkal, a tárgyalásokat főképpen egy erélyes és tehetséges kommunista vezető, a nagy személyi varázzsal rendelkező Patrasceanu, az új igazságügyminiszter folytatta.

Sajtókonferenciáján Patrasceanu részletesen ismertette az augusztus 23-i államcsínyt. Egyúttal megemlékezett a román csapatok hőstetteiről azokban a napokban, amikor a németek bombázták és ágyúzták Bukarestet. Majd azzal a kijelentéssel fejezte be, hogy a románok — békeszerető, demokratikus beállítottságú nép, és lelkük mélyén mindig gyűlölték a németeket.

Szeptemberben a fegyverszüneti küldöttségek szinte sorban álltak, várván, mikor fogadja őket Moszkva. Alig utaztak el a románok, máris a finnek iratkoztak fel fogadásra. A román fegyverszünetet szeptember 12-én, a finnekét pedig szeptember 19-én írták alá. Őket követték a bolgárok.

Júniusban, Viborg elfoglalása után, a Vörös Hadsereg megállt az 1940. évi szovjet—finn határon és nem nyomult tovább. A szovjet parancsnokság mintegy lehetőséget adott a finneknek a gondolkodásra. De a finnek nem akarták elsietni a dolgot.

Igazában akkor kezdtek nyugtalankodni, amikor a szovjet csapatok bevonultak Észtországba. Hamarosan arra gondoltak, mi lesz, ha a Finn-öblön keresztül Észtországból deszantokat irányítanak Finnország létfontosságú körzeteibe. Augusztus első hetében Ryti elnök beadta lemondását. Ő volt a fő kezdeményezője a Németországgal kötött legutóbbi egyezménynek, amelynek feltételei között olyan kikötés is szerepelt, hogy a finnek Németország tudomása nélkül nem folytatnak különbéketárgyalásokat. A finn parlament, az ilyen esetekben szokásos formaságok mellőzésével, Mannerheim marsallra ruházta az elnöki teljhatalmat. Augusztus 17-én Keitel váratlanul Helsinkibe érkezett, és Mannerheim közölte vele, hogy a Ryti—Ribbentrop egyezmény „érvényét vesztette".

Augusztus 25-én a stockholmi finn követ jegyzéket nyújtott át A. M. Kollontaj asszonynak, a svédországi szovjet követnek, és ebben

kérte, hogy Moszkva fogadja a fegyverszüneti tárgyalások végett érkező finn küldöttséget. A szovjet kormány hajlandó volt ilyen küldöttséget fogadni azzal a feltétellel, ha Finnország nyíltan kijelenti: szakít Németországgal és követeli, hogy legkésőbb szeptember 15-ig vonják ki Finnországból a német csapatokat. Ha a németek erre nem hajlandók, a finnek kötelesek őket lefegyverezni és hadifogolyként átadni a szövetségeseknek. A szovjet válaszjegyzék megküldése Anglia hozzájárulásával történt, és az Egyesült Államok sem emelt kifogást ellene.

Bár a finnek a német csapatok „lefegyverzése" kérdésében megpróbáltak kibúvót keresni, mégis megegyeztek az oroszokkal, hogy szeptember 4-én az egész szovjet—finn határ mentén beszüntetik a harcot.

Szeptember 8-án a finn küldöttség, szeptember 16-án pedig annak vezetője, K. Enckell is megérkezett Moszkvába, és szeptember 19-én aláírták a fegyverszüneti egyezményt. Szovjet részről a tárgyalások vezetésével A. A. Zsdanovot bízták meg, aki nem sokkal ezután a Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetője lett Helsinkiben. A 300 millió dollár értékű jóvátételi áru (a fegyverszüneti egyezmény legsúlyosabb feltétele) szállítását hat évre terjesztették ki, később e határidőt nyolc évre hosszabbították meg. Helyreállították az 1940-es határt, a Szovjetunió lemondott a Hangö-félsziget bérletéről, helyette bérbe kapta a Helsinkitől mindössze néhány kilométerre levő Porkkala-Udd területét, haditengerészeti támaszpont létesítése céljából.[211] Petsamo területe a nikkelbányákkal és az Északi-Jeges-tengerre nyíló kijárattal, amelyet 1920-ban önként engedtek át Finnországnak, most visszatért a Szovjetunióhoz. Karélia egy részének és Petsamónak az elvesztése mintegy 400 000 ember áttelepülését tette szükségessé, akik nem akarták elveszteni finn állampolgárságukat. Finnország nagy kiterjedésű épületfa-erdőket és sok vízienergia-forrást vesztett el. A Szovjetunió a Finnország megszállásáról való lemondását jóindulatú gesztusnak szánta a finnek felé, és egyúttal azt a célt is szolgálta, hogy általában lecsillapítsa valamennyi skandináv ország aggodalmát.

Zsdanov, aki annak idején Leningrád védelmét irányította, Helsinkibe érkezve az etikett összes szabályainak betartásával két és fél órán át tárgyalt Mannerheimmel, aki annyi rosszindulatú orosz karikatúra tárgya volt. Októberben Sztálin baráti üzenetet intézett Helsinkibe

a Finn—Szovjet Társasághoz, amelynek elnöki tisztét Paasikivi, az új finn miniszterelnök töltötte be.

Végső fokon a finnek nem sokat tettek a németek „lefegyverzése" céljából, és láthatólag semmiféle harcra nem került sor a finn és német csapatok között. A németek Finnország északi körzeteinek többségéből saját akaratukból vonultak ki, de előbb felgyújtották az ottani városokat és falvakat (amelyeket később az UNRRA segítségével építettek újjá). Északon kizárólag a Karéliai Fronthoz tartozó szovjet csapatok harcoltak K. A. Mereckov marsall parancsnoksága alatt. Ezek Murmanszktól nyugatra áttörték a németek erős védelmét, majd elfoglalták Petsamót és Kirkenest[212] (ez utóbbi Norvégia területén van). A németek Észak-Norvégiában mindent felgyújtottak, ami útjukba akadt, aztán hajóra szálltak és elmenekültek. Norvégia többi része 1945 májusáig maradt német kézen. De az a tény, hogy a Vörös Hadsereg az országnak ezt a kis részét felszabadította, hozzájárult a Szovjetunió és Norvégia baráti viszonyának erősödéséhez.

Bulgáriának a háborúból való kilépése igen röviden foglalható össze. Bár Anglia és az Egyesült Államok hadiállapotban volt Bulgáriával, a Szovjetunió nem harcolt ellene, és Moszkvában (vagy Kujbisevben) az egész háború idején ott tartózkodott a bolgár követ. A németek nyersanyagforrásnak és haditengerészeti támaszpontnak használták fel Bulgáriát. A szovjet vezetők azonban figyelembe véve a bolgár nép Oroszország iránti általános rokonszenvét és a bolgár kormány gyengeségét, komoly provokációk ellenére is (például, amikor a németek csapataik Krímből való kiürítése idején szabadon használhatták a bolgár kikötőket), hosszú ideig nagy türelmet tanúsított ez ország iránt. De 1944 augusztusára megváltozott a helyzet. Amikor a Vörös Hadsereg megkezdte romániai támadását, néhány felfegyverzett német hajó bolgár kikötőbe hajózott, és nem internálták őket. Ezekben a kikötőkben állítólag német tengeralattjárók is rejtőztek.

Augusztus 26-án Draganov bolgár külügyminiszter „semlegességi" nyilatkozatot tett, és megígérte, hogy minden Bulgáriában tartózkodó német katonát lefegyvereznek, ha nem hajlandók elhagyni az országot.

A Szovjetunió kormánya ezt nem tartotta elegendőnek, és szeptem-

ber 5-én hadat üzent Bulgáriának. Három nap múlva a 3. Ukrán Front csapatai F. I. Tolbuhin marsall parancsnoksága alatt bevonultak Bulgáriába. Semmiféle ellenállásba sem ütköztek, Bulgária népe lelkes ünnepléssel fogadta a Vörös Hadsereget. Másnap a szófiai antifasiszta felkelés eredményeképpen Kimon Georgievvel az élén megalakult a Hazafias Front kormánya, amely hadat üzent Németországnak. A kétnapos vértelen szovjet—bolgár háború véget ért. A bolgár kormány baráti üzenetet intézett Titóhoz, a bolgár hadsereg pedig felkészült rá, hogy megkezdje a hadműveleteket a németek ellen. A forradalmi lelkesedés Bulgáriában mélyebb és általánosabb volt, mint Romániában.

Néhány hét elteltével a szovjet sajtó elégedetten állapította meg, hogy Bulgáriában mindenütt megalakultak a népbíróságok, amelyek elbírálják a háborús bűnösök ügyeit, és hogy a bolgár hadsereget megtisztogatták a fasiszta elemektől.

Október 8-án Moszkvában aláírták a szövetségesek és Bulgária közti fegyverszüneti egyezményt.

A Vörös Hadsereg Jugoszlávia Népi Felszabadító Hadseregével szeptember végén vette fel a kapcsolatot. Szeptember 29-én a szovjet lapok közzétették a TASZSZ jelentését. Eszerint abból a célból, hogy a Magyarországon levő német és magyar csapatokra déli irányból lehessen csapást mérni, a szovjet parancsnokság megkérte Jugoszlávia Nemzeti Felszabadítási Bizottságát, járuljon hozzá a Vörös Hadseregnek jugoszláv területre való lépéséhez. Október 4-én jelentették, hogy a szovjet és a jugoszláv hadsereg az egyik Duna-völgyi városban (a város nevét nem közölték) egyesült.

Október 20-án Tolbuhin csapatai a Népi Felszabadító Hadsereg alakulataival együtt a nép örömujjongása közepette bevonultak Belgrádba.

Ugyanezen a napon Malinovszkij csapatai elfoglalták Debrecent. Ez időtől azonban a magyarországi szovjet támadás kezdeti gyors üteme a német és a magyar csapatok rendkívül szívós ellenállása miatt némileg lelassult. Az ellenállás különösen akkor vált elkeseredetté, amikor a Vörös Hadsereg novemberben megközelítette Budapestet.

Előzőleg a németek meghiúsították Horthy kiugrási kísérletét, vagyis a megismétlését annak, „amit Mihály király tett velük". Hitler

december elején találkozott Szálasival, a magyar fasiszták vezetőjével, s a találkozón elhatározták, hogy „bármilyen áron" tartani fogják Budapestet. És noha a németek kijelentették, hogy Budapestet tartani szándékoznak, mindenki előtt ismeretes volt a sok iparvállalat Ausztriába való kitelepítése.

Ahhoz, hogy Magyarországnak a Vörös Hadsereg által megszállt területén a demokratikus rendszernek legalább a magvát megteremtsék, bizonyos idő kellett. Csak december 20-án jelentették be, hogy Debrecenben — „a magyar függetlenségi gondolat régi fellegvárában", ahol Kossuth 1849-ben kikiáltotta Magyarország függetlenségét — összeült az ideiglenes nemzetgyűlés. Két nap múlva megalakult az ideiglenes kormány. A miniszterelnök Miklós Béla tábornok lett. A kormány tagjai: Erdei Ferenc, a Parasztpárt vezetője, Gyöngyösi János, gróf Teleki Géza és Vörös János honvédelmi miniszter, Horthy embere, aki 1944 áprilisától a magyar vezérkar főnöke volt, később a németek letartóztatták, de sikerült megszöknie.

1944-nek ezen a fontos eseményekben gazdag őszén a „független" Szlovákiában a szlovák partizánok a Vörös Hadsereg magasabbegységeinek és a szlovák hadsereg csapatainak támogatásával antifasiszta tömegfelkelést robbantottak ki. A németek nagy erőket irányítottak Szlovákiába, és végül is leverték a felkelést; a partizánok egy részének azonban sikerült elrejtőznie a hegyekben. A szlovák felkelők és a Kárpátokban hihetetlenül nehéz körülmények között harcoló szovjet csapatok igen súlyos veszteségeket szenvedtek.

CHURCHILL MÁSODIK MOSZKVAI LÁTOGATÁSA

Churchill második moszkvai látogatására és Sztálinnal való tárgyalásaira 1944. október 9 és 18-a között került sor. Ezekben a napokban a Vörös Hadsereg északon Észtországban és Lettországban folytatta támadását, délebbre Csernyahovszkij tábornok csapatai elsőnek léptek német földre Kelet-Poroszországban. Churchillt azonban mindennél jobban érdekelte és nyugtalanította — először a lengyel probléma, másodszor a Vörös Hadsereg behatolása a Balkánra és Közép-Európába, amin elsősorban Magyarországot értette.

Hajlandó volt „leírni" Romániát és Bulgáriát, mint a „szovjet befolyási szférához" tartozó országokat, de korántsem mutatkozott ilyen engedékenynek Jugoszláviát, Magyarországot, különösen pedig Görögországot illetően. A görög és jugoszláv nép Angliától kért támogatást, és bár a szovjet csapatok Magyarországon naponta sok ezer embert vesztettek a súlyos harcokban, Churchill úgy vélte, hogy Magyarországnak és Jugoszláviának legalábbis kompromisszum tárgyának kell lennie Kelet és Nyugat között.

Mint maga Churchill írta, a Sztálinnal való viszonya — még ha a legutóbbi események prizmáján át nézzük is azt — sohasem volt olyan jó, mint ez októberi moszkvai látogatás idején. Nem sokkal előtte mindent elkövetett, hogy a szovjet vezetők kedvébe járjon, kijelentvén, hogy a Vörös Hadsereg „kitaposta" a hitlerista hadigépezet „belét". Clark Kerr, a moszkvai angol nagykövet hőn óhajtotta, hogy Churchill és Eden moszkvai látogatása ragyogó sikerrel járjon, és ez bizonyos mértékig az ő személyes győzelme legyen. Mivel az angol államférfiakat a szovjet kormány látta vendégül, Clark Kerr (igaz, Churchill sugalmazására) fogadást rendezett, és Sztálin, életében először megjelent az angol nagykövetségen. A nagykövet egyúttal minden diplomáciai ügyességét és személyes varázsát is felhasználta a két lengyel csoport irányában. Igyekezett minél kedvesebb lenni Bieruttal és Osóbka-Morawskival, akiket bántott Churchill és Eden fölényeskedő bánásmódja. Clark Kerr azt is remélte, hogy Churchill és Eden látogatása alatt ismét meg tudja győzni Mikołajczykot, hogy rövid londoni látogatása után még egyszer térjen vissza Moszkvába, és utána azonnal induljon el Lengyelországba az új kormány megalakítása céljából. Mivel Mikołajczyk mégsem tért vissza Moszkvába, Clark Kerr mélyen megbántva érezte magát.

Látszatra az angol—szovjet tárgyalások példátlanul szívélyes légkörben folytak. Amikor Churchill és Sztálin megjelent a Nagyszínház kormánypáholyában, a közönség percekig tartó lelkes ovációval üdvözölte őket.

Október 18-án, látogatásának befejezése előtt, Churchill a nagykövet dolgozószobájában fogadta a sajtó képviselőit.

„Amikor először utaztam ide — mondta Churchill — Sztálingrád még ostrom alatt állt, az ellenség hatvan-hetven mérföldnyire állt ettől a várostól, és Kairóhoz talán még közelebb. Ez 1942 augusztusá-

ban történt... Azóta megfordult a kocka, győzelmek állnak mögöttünk, és hatalmas területeken csodálatosan előrenyomultunk... Ide visszatérve nagy reményekkel és bizakodással találkoztam, hogy nemsokára véget érnek a megpróbáltatások... Még néhány nagyon kemény csatát kell megvívnunk. Az ellenség szervezetten és elkeseredetten ellenáll, és jobb, ha józanul értékeljük azt az időt, amely alatt a nyugati fronton a végső győzelmet elérhetjük. De mindennap jó híreket kapunk, s ezért nem túl nehéz bizakodónak lennünk."

A Németország körül összeszűkülő „tűz- és acélgyűrűből", az ottani hidegről, éhségről és nélkülözésekről beszélve Churchill elmondta, hogy Sztálin marsallal folytatott tárgyalásai komoly mértékben járultak hozzá a szövetségesek közötti zökkenőmentes viszony kialakulásához. A jelenlegi moszkvai megbeszélések alatt „a legrészletesebben elemeztük a Lengyelországgal összefüggő aggasztó problémákat, s biztos vagyok benne, hogy sikerült határozott eredményeket elérni és lényegesen csökkenteni nézeteltéréseinket. A lengyel problémával most más a helyzet, mint azelőtt. Minden okom megvan annak feltételezésére, hogy végső soron sikerül elérnünk az összes érdekelt felek teljes összhangját. Kétségtelenül nem szabad megengednünk, hogy Lengyelország fájdalmas pont legyen kapcsolatainkban. Mi, angolok, Lengyelországért indítottunk háborút, és nagyon rokonszenvezünk vele. Most, amikor Lengyelország a szövetségeseink óriási erőfeszítései révén nemsokára felszabadul, Angliát különösen érdekli a lengyelek jövő sorsa." Egy szóval sem említette a varsói tragédiát és annak szörnyű végét, amely csupán néhány héttel azelőtt következett be.

Ezután Churchill a balkáni „csodálatos eseményekről" beszélt, majd kijelentette, hogy bármilyen balkáni problémát igen nehéz lenne üzenetváltással megoldani, s ez a körülmény is fontos szerepet játszott abban, hogy Moszkvába utazzék. Edennek itt „nehéz dolga" volt. Ámde sikerült meglehetősen kézzelfogható eredményeket elérnünk, hogy egybehangoljuk a két kormány politikáját e területeken. Utána megemlítette a moszkvai megbeszélések „baráti és bajtársi" légkörét.

„Mindkét ország hadserege a csatatéren harcol, és boldog vagyok, mert az oroszoknak nincs többé neheztelni valójuk amiatt, hogy az egész terhet ők viselik... Az egység lényeges, ha biztosítani akarjuk a békét. Tekintsünk az arcvonalak mögé azon a napon, amikor Német-

ország feltétel nélkül megadta magát, amikor a porba sújtottuk, és várja a haragra gerjedt nemzetek döntéseit. Azokét a nemzetekét, amelyek megmenekültek a pusztulásnak attól a vermétől, amelyet Hitler ásott nekik."

Befejezésül egy igazi churchilli tirádát mondott az angol—orosz—amerikai barátságról:

„Ez a barátság — mind a háborúban, mind a békében — megmentheti a világot, és talán az egyetlen dolog, amely megóvhatja a békét gyermekeink és unokáink számára. Véleményem szerint e cél könnyen elérhető. Nagyon jók, nagyon jók az eredmények a harctéren, nagyon jó a munka a vonalak mögött, és erősen reménykedünk benne, hogy a győzelem eredményei tartósnak bizonyulnak."

A sajtókonferencián jelen levő oroszok elégedetten hallgatták Churchill kijelentéseit. Churchillben a Nagy Hármas egybehangolt politikájának erős hívét látták.

Természetesen voltak nehézségek. A Mikołajczyk, Romer és Grabski, valamint a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság képviselői közti hosszas tárgyalások nem jártak kézzelfogható eredménnyel. A balkáni kérdés nem volt egyértelműen világos, kivéve azt, hogy a Szovjetunió késznek mutatkozott Görögországról lemondani. Ennek ellenére bizonyos előrehaladás is mutatkozott, különösen Németország jövő államberendezését illetően. De ami a legfőbb, Churchillnek sikerült Sztálintól eléggé határozott ígéretet kapnia arra vonatkozóan, hogy a Szovjetunió Németország leverése után legkésőbb három hónap múlva hadba lép Japán ellen.

Ily módon a moszkvai tárgyalások eredményeit egyidejűleg jónak és rossznak is lehetett minősíteni. Mégis olyan benyomás alakult ki, hogy Anglia és a Szovjetunió között most kitűnő a viszony.

A Churchill és Sztálin közti rendkívül szívélyes viszony megmutatkozott a moszkvai látogatás alatti és a közvetlenül utána következő üzenetváltásokban is.

Sztálin a látogatás egész ideje alatt baráti magatartást tanúsított Churchill és Eden iránt, még a repülőtérre is kikísérte őket. Ilyesmi nem történt Matsuoka 1941. évi moszkvai látogatása óta. A tárgyalások eredményéről kiadott hivatalos közlemény megállapította, hogy „a lengyel kérdés megoldásában jelentős előrehaladás történt", a tárgyalások lényegesen csökkentették a nézeteltéréseket, és eloszlatták

a meg nem értést. A közlemény azt is hírül adta, hogy megegyeztek Bulgária fegyverszüneti feltételeiben és a Jugoszláviában követendő közös politikára vonatkozóan. Jugoszláviának, természetesen, joga lesz „szabadon megválasztani saját rendszerét", de közben a Nemzeti Felszabadítási Bizottság egyesül az emigráns királyi jugoszláv kormánnyal.

DE GAULLE TÁBORNOK MOSZKVÁBAN

De Gaulle 1944 decemberi moszkvai látogatásának hosszú előtörténete van. A szovjet—német szerződés érvényességének időtartama alatt a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatot létesített a vichyi kormánnyal, bár ennek nagykövete, Gaston Bergery, csak 1941. április 25-én érkezett meg Moszkvába, vagyis már a németek jugoszláviai betörése után. Amikor Bergery Molotov jelenlétében átnyújtotta megbízólevelét Kalinyinnak és felszólította a Szovjetuniót, hogy „vegyen részt az »új rend« megteremtésében Európában", a szovjet vezetők egy szóval sem válaszoltak beszédére. Másnap Bogomolov, a vichyista Franciaországba akkreditált szovjet nagykövet — aki az időben történetesen Moszkvában tartózkodott — „ideológiailag" megmagyarázta Bergerynek, hogy a Szovjetunió miért nem érthet egyet az európai német hegemóniával.[213]

Abban a pillanatban, amint a németek betörtek a Szovjetunióba, a szovjet kormány, természetesen, megszakította a diplomáciai kapcsolatot Vichyvel. Az első közvetlen kapcsolat a „Szabad Franciaország" és a Szovjetunió között még 1941 augusztus elején jött létre de Gaulle kezdeményezésére. Jouve, de Gaulle törökországi nem hivatalos képviselője felkereste az ottani szovjet nagykövetet, Sz. Vinogradovot, és tájékoztatta, hogy de Gaulle, akivel nemrég találkozott Bejrútban, el szeretné küldeni Moszkvába a „Szabad Franciaország" két-három képviselőjét. De Gaulle anélkül, hogy a „Szabad Franciaország" mozgalom hivatalos vagy nem hivatalos elismeréséhez ragaszkodott volna, igyekezett közvetlen — vagyis nem úgy mint korábban, az angolok révén — kapcsolatot létesíteni az oroszokkal.

A Jouve—Vinogradov találkozóról szóló szovjet jelentés szerint Jouve kijelentette, hogy de Gaulle szempontjából a Szovjetunió és

Franciaország egyaránt kontinentális hatalom, s mindkettőjük problémái és céljai különböznek az angolszász államok problémáitól és céljaitól.

„De Gaulle tábornok — fűzte hozzá Jouve — igen sokat beszélt a Szovjetunióról. Azt mondta, hogy a Szovjetunió hadba lépése olyan eshetőség számunkra, amelyet korábban nem reméltünk. Természetesen, most még nem lehet pontosan megmondani, mikor következik be a győzelem, de a tábornok feltétlenül meg van győződve róla, hogy a németeket végül is szétzúzzák."[214]

Ugyanezen a héten Cassin és Dejean professzorok Majszkijhoz, a londoni szovjet nagykövethez fordultak, javasolván, hogy létesítsenek „bizonyos hivatalos kapcsolatokat" a Szovjetunió és a „Szabad Franciaország" között. Kifejtették, hogy a kapcsolatok formája olyan lehetne, amilyen a „Szabad Franciaország" és az angol kormány között állt fenn. 1941. szeptember 26-án Majszkij értesítette de Gaulle-t: a szovjet kormány elismeri őt az összes „szabad franciák" vezetőjének, „bárhol legyenek is azok". A Szovjetunió kormánya azt is kijelentette, kész mindenféleképpen segíteni a „Szabad Franciaországot" és támogatni a hitleri Németország és szövetségesei elleni közös harcban.[215]

De Gaulle úgyszólván a kezdettől fogva óhajtotta a „Szabad Franciaország" és a Szovjetunió közti határozott formájú katonai együttműködést, és el akarta küldeni a Szovjetunióba az abban az időben Szíriában állomásozó francia hadosztályt. Az angolok azonban úgy látszik ellenezték ezt, és helyette javasolta Dejean 1942 áprilisában, hogy először harminc francia pilótát küdjenek a Szovjetunióba harminc főnyi földi kiszolgáló személyzettel együtt.

Ez volt a „Normandie" repülőszázad alapja, amely az év végén érkezett meg Oroszországba. Ezek az egyébként jelentéktelen erők fontos politikai tényezőkként és jelképes kapocsként szerepeltek a Szovjetunió és a francia ellenállási mozgalom viszonyában. A francia pilóták derekasan harcoltak a keleti arcvonalon, súlyos veszteségeket szenvedtek, és bőségesen kitüntették őket. A szovjet sajtó részletesen foglalkozott ennek a francia repülőalakulatnak a harctevékenységével.

1942 márciusában Roger Garreau vezetésével egy kis diplomáciai misszió érkezett Moszkvába, s vele együtt megérkezett E. Petit tábornok, katonai attasé is. Garreau (legalábbis akkor) de Gaulle meg-

győződéses hívének számított, és az oroszokkal való beszélgetései során sohasem csinált titkot a tábornok és az angol—amerikaiak közti nézeteltérésekből.[216]

Garreau (de Gaulle-hoz hasonlóan) nagy jelentőséget tulajdonított a „Szabad Franciaországnak" nyújtott szovjet támogatásnak. 1943. március 26-án még Molotovnak is kijelentette, hogy a Francia Nemzeti Bizottság biztatást merít a szovjet kormány álláspontjából. „E biztatás nélkül a harcoló Franciaország nem élte volna túl ama nehéz novemberi napokat, amikor Afrikában megpróbáltak egy másik kormányt alakítani..."[217]

1943 júniusában felmerült az algériai Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottság elismerésének kérdése, és Churchill június 23-i üzenetében azt írta Sztálinnak, hogy „aggódva" értesült a szovjet kormánynak a bizottságot elismerő szándékáról.[218] Az angolok és az amerikaiak nyomására a bizottság elismerését elhalasztották, de amikor 1943 augusztusában az mégis megtörtént, a szovjet elismerési „formula" jóval rövidebb és becsületesebb volt, mint az angol és az amerikai a maga számos feltételével és kikötésével. Miután 1944 augusztusában de Gaulle kormánya végre Párizsba költözött, az oroszok sürgetni kezdték Angliát és az Egyesült Államokat, hogy minél hamarabb ismerjék el az ideiglenes francia kormányt. Ily módon de Gaulle-nak minden oka megvolt rá, hogy elégedett legyen azzal a támogatással, amelyet a szovjet kormány 1941 óta nyújtott számára.

De Gaulle-nak az 1944. év végi Moszkvába való utazását és találkozását Sztálinnal jelentős mértékben az az ingerültség és bosszúság diktálta, amelyet az angolok és amerikaiak franciaországi „dominálló" szerepe váltott ki belőle. Egyúttal azt is meg akarta mutatni, hogy független politikát folytat, és senkinek sem csatlósa. Az oroszok a maguk részéről érdekeltek voltak Franciaországban, mivel az ellenállási mozgalomban a vezető szerepet a kommunisták játszották és befolyásuk már a francia kormányban is kezdett mutatkozni.

De Gaulle moszkvai látogatása mindenekelőtt azt a célt szolgálta, hogy megpróbáljon véget vetni a túlzott angol—amerikai függőségnek. Az atombomba megjelenése előtti korszakban de Gaulle Franciaországot és a Szovjetuniót — mint már 1941-ben — az európai kontinens két olyan katonai nagyhatalmának tekintette, amelyek a jövőben garantálhatják, hogy a német agresszió nem fog megismét-

lődni, és amelyeknek nézetei és érdekei különböznek az „angolszász" államokétól. De éppen e kérdésben Sztálin 1944-ben sehogyan sem érthetett egyet de Gaulle-lal — azon egyszerű oknál fogva, mivel tisztán katonai és gazdasági szempontból Franciaország Angliához és Amerikához képest teljesen jelentéktelen szerepet játszott. Ily módon, de Gaulle nagy csalódására, azon időszakban Franciaországot mint katonai szövetségest nem volt hajlandó komolyan venni. De végül is de Gaulle „győzelmet aratott", francia—szovjet szövetségi szerződést vitt haza Párizsba, amelyet az 1942. évi angol—szovjet szerződés mintájára fogalmaztak meg. Ez azonban korántsem merítette ki mindazt, amit eredetileg de Gaulle is, Sztálin is el akart érni.

De Gaulle, Bidault, Juin tábornokot és néhány diplomata Bakun és Sztálingrádon át utazva december 2-án érkezett meg Moszkvába. Sztálingrádban de Gaulle a városnak egy emléktáblát ajánlott fel, amelyen a következő felirat állt: „Sztálingrádnak a hálás Franciaország". Beszédében ezt mondta: „Elismeréssel adózom Sztálingrádnak, és el szeretném mondani, hogy milyen tanulságot nyújt a mi számunkra... A harcoló francia nép forró üdvözletét tolmácsolom a hős Sztálingrádnak — az ellenség felett aratott közös győzelmeink szimbólumának."

A Sztálin és de Gaulle közötti, december 2., 6. és 8-i három beszélgetés szövege (amelyeket a szovjet külügyminisztérium 1959-ben tett közzé), úgyszintén a Molotov és Bidault közti megbeszélések szövege[219] rendkívül érdekes, mivel lényegesen eltér attól, ahogy ezeket az eseményeket de Gaulle kissé szabadon elmondja. E szövegek ama kevés első kézből származó dokumentumok közé tartoznak, amelyek bemutatják, hogyan tárgyalt Sztálin más országok politikai vezető személyiségeivel a háború alatt.

Az első találkozáskor de Gaulle azzal a megjegyzéssel kezdte, hogy Franciaország szerencsétlenségének igazi oka a Szovjetunióval való szerződés hiányával, nemkülönben a keleti határainak sebezhetőségével magyarázható.

Igen, válaszolta Sztálin, az a tény, hogy a Szovjetunió és Franciaország nem volt együtt, a Szovjetunió számára is nagy szerencsétlenséget jelentett.

Sztálin megkérdezte, van-e elég pilótája de Gaulle-nak.

De Gaulle kijelentette, hogy igen kevés a pilótájuk, és azokat is,

akik Franciaországban harcolnak, át kell képezni, mert nem ismerik a korszerű repülőgépeket.

Sztálin elismeréssel szólt arról, hogy a szovjet fronton jól harcol a francia pilótákkal kiegészített „Normandie" repülőezred.

Ezután de Gaulle megpróbált áttérni komolyabb dolgokra. Mind Franciaország, mind a Szovjetunió számára, mondta, jó megoldás lenne, ha a rajna—vesztfáliai tartományt Franciaországhoz csatolnák. A Ruhr-vidék felett esetleg nemzetközi ellenőrzést kellene létesíteni, de a rajna—vesztfáliai tartományt el kell szakítani Németországtól, és Franciaországhoz kell csatolni.

Sztálinnak arra a kérdésére, hogy mit szól ehhez a tervhez Anglia és Amerika, de Gaulle azt felelte, hogy 1918-ban nem fogadták el ezt a javaslatot és ideiglenes megoldást találtak, amely nem járt eredménnyel. Ennek következtében Franciaországot újból támadás érte. Lehet, hogy Anglia és Amerika okult ebből, de erről nincs meggyőződve.

„Ahogy ő tudja — mármint Sztálin — angol körökben egy másik kombinációval foglalkoznak, nevezetesen azzal a javaslattal, hogy a rajna—vesztfáliai tartomány felett létesítsenek nemzetközi ellenőrzést. Az, amit de Gaulle mondott, újdonság... Sztálin utal arra, hogy meg kell tudni a szövetségesek véleményét e kérdésről.

De Gaulle azt a reményét fejezi ki, hogy ezt a kérdést megtárgyalhatja az Európai Tanácsadó Bizottság.

Sztálin kijelenti, hogy Oroszország ezt nehezen ellenezheti."

Után de Gaulle élesen bírálta Angliát és Amerikát. Az angolok és az amerikaiak sem történelmileg, sem földrajzilag nincsenek a Rajnánál, mondotta. Nekik más gondjaik vannak, s a franciák és az oroszok ezért mindenkinél drágábban fizettek. És jóllehet ott most hadműveleteket folytatnak, nem lesznek állandóan a Rajnánál. Franciaország és a Szovjetunió viszont mindig a helyén marad. Angliának és Amerikának a háborúba való döntő beavatkozása mindig sajátos körülmények között történt, amikor már túl késő volt, és ennek következtében Franciaország 1940-ben a pusztulás szélén állt.

De Gaulle érvelése nem győzte meg Sztálint. Egyedül a Szovjetunió és Franciaország ereje nem elegendő a német militaristák megfékezéséhez. Ezt két világháború tapasztalatai megmutatták. A határoknak önmagukban még nincs döntő jelentőségük. Fontos a megbízható

parancsnoki karral rendelkező jó hadsereg. Sem Hitler Ostwallja, sem a Maginot-vonal nem tudta betölteni hivatását.

Mivel a tábornok kitartott álláspontja mellett, Sztálin „kéri de Gaulle-t, értse meg őt. Franciaország keleti határának kérdését egyszerűen nem oldhatjuk meg anélkül, hogy ne beszélnénk róla az angolokkal és az amerikaiakkal. Ezt és sok egyéb problémát közösen kell megoldani."

De Gaulle, akit ezek az érvek nyilvánvalóan nem elégítettek ki, a kérdést más oldalról próbálta megközelíteni, és rátért Németország keleti határaira.

„De Gaulle azt mondja — ha jól érti a kérdést —, hogy az Oderának kell Németország határának lennie, és e határnak tovább a Neisse folyó mentén kell húzódnia, vagyis az Oderától nyugatra...

Sztálin arról szól, hogy véleménye szerint a régi lengyel területeket vissza kell adni a lengyeleknek. Szilézia, Pomeránia és Kelet-Poroszország térjen vissza Lengyelországhoz...

Ami Csehszlovákiát illeti, keleti határát... a Szudéta-földön vissza kell állítani."

De Gaulle és Bidault látogatása alatt Sztálin, ami igen fontos, rendszeres összeköttetést tartott Churchill-lel. De Gaulle-lal folytatott első megbeszélése után másnap táviratozott Churchillnek, és közölte vele, miszerint tájékoztatta de Gaulle-t arról, hogy Németország nyugati határának kérdését nem lehet megoldani Anglia és az Egyesült Államok tudta és beleegyezése nélkül. Ami pedig a francia—szovjet paktumra vonatkozó javaslatot illeti, folytatta Sztálin, de Gaulle-nak utalt arra, hogy ezt a kérdést sokoldalúan tanulmányozni kell. Churchill választáviratában oly módon nyilatkozott, hogy előnyben részesítene egy háromoldalú szerződést.

A Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottságnak Franciaország részéről történő elismerését a Szovjetunió külügyi népbiztosa december 5-én vetette fel, amikor találkozott Bidault-val.

A december 6-i második Sztálin—de Gaulle találkozón a fő beszédtéma Lengyelország volt. De Gaulle emlékeztetett azokra a régi kulturális és vallási kapcsolatokra, amelyek Franciaországot Lengyelországhoz fűzik (egy szóval sem említve a szovjetellenes cordon sanitaire-t), majd kijelentette, hogy Franciaország 1918-ban Lengyelországot Né-

metország ellenségeként próbálta feltámasztani, Lengyelországot nagy, németellenes erővé akarta tenni. Sajnos, mondta, olyan emberek, mint Beck, a Szovjetunió és Csehszlovákia ellen irányuló egyezményt próbáltak kötni Németországgal. Neki (de Gaulle-nak) viszont semmi ellenvetése sincs sem a Curzon-vonal, sem az Odera—Neisse-határ ellen.

Az angol—francia—szovjet tömböt sem ellenezte, de tudtul adta, hogy kezdetben szívesebben látna egy közvetlen francia—szovjet paktumot.

Sztálin (aki továbbra is állandóan konzultált Churchill-lel) kijelentette, hogy véleménye szerint ez a dolog néhány nap alatt rendezhető. De ehelyett szeretne visszatérni Lengyelország kérdésére. Reméli, hogy Franciaország Lengyelországot illetően realisztikusabb álláspontra helyezkedik, mint Anglia és az Egyesült Államok. Az angol kormány, sajnos, belebonyolódott a Londonban székelő lengyel emigráns kormánynak Mihajlovičcsal való kapcsolataiba, aki „valahol Kairóban rejtőzik". A londoni lengyelek azzal szórakoznak, hogy egymás után cserélik a minisztereket, miközben a lublini Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság olyasfajta földreformot hajt végre, mint a XVIII. század végén Franciaország. És bizonygatni kezdte, hogy a londoni kormány egyre jobban elveszti tekintélyét Lengyelországban. Majd elég hosszan beszélt a varsói felkelésről, melyet „kalandnak" minősített, mondván, hogy a Vörös Hadsereg az időben nem is tudhatta elfoglalni Varsót, mert amikor elérte a várost, tüzérsége 400 km-re lemaradt tőle.

De Gaulle nem volt meggyőződve róla, hogy a londoni kormány „elvesztette tekintélyét" Lengyelországban, és kijelentette, hogy a lengyel nép igazi érzelmei majd akkor válnak világossá, amikor az egész ország felszabadul.

December 7-én Sztálin megtáviratozta Churchillnek, hogy ő és kollégái helyeslik a háromoldalú angol—francia—szovjet paktum gondolatát, ezt közölték is a franciákkal, de még nem kaptak választ tőlük.

Ugyanezen a napon Bidault közölte Molotovval, hogy Franciaországot nem elégíti ki az angol—szovjet szerződéshez való egyszerű csatlakozás. Ez olyan gondolatokat támaszthat, mondotta, hogy Franciaország ebben a szerződésben a fiatalabb partner szerepét fogja

játszani. Molotov elutasította az érvet és visszatért a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság elismerésének a kérdésére. A francia—szovjet tárgyalásoknak erről az oldaláról Sztálin nem tájékoztatta Churchillt, bár a moszkvai angol nagykövetség, természetesen, többé-kevésbé tudott a történtekről.

A harmadik megbeszélésen, december 8-án de Gaulle ismét kijelentette Sztálinnak, hogy Németország problémája Franciaország számára legelső rangú kérdés, és „mivel a német nép marad, a német veszély is marad". És ismét a rajnai határról kezdett beszélni. Franciaországnak és Oroszországnak, mondta, össze kell fogniuk. Anglia, amely „mindig és mindenütt elkésik", csak a biztonság „második emeletének", Amerika pedig a „harmadik emeletének" tekinthető. A nagy veszély pillanatában sem az egyikre, sem a másikra nem lehet számítani, és háromoldalú szerződés esetén az angolok elkerülhetetlenül akadályozni fognak mindennemű azonnali cselekvést.

Sztálin egyetértett azzal, hogy a közvetlen francia—szovjet szerződés Franciaországot függetlenebbé tenné „némelyik országtól", de mivel a Szovjetunió és Franciaország egyedül nehezen nyerhetné meg a háborút, ő mégis a háromoldalú szerződést részesíti előnyben.

De Gaulle ezután azt fejtegette, hogy a háromoldalú szerződés „nem francia" szerződés, ez a jelen körülmények között hangsúlyozná Franciaország alantasabb helyzetét Angliával szemben. Franciaország számára könnyebb lenne, ha közvetlenül Oroszországgal kötne szerződést. Franciaország nem tudja, hogy Anglia a jövőben milyen álláspontra helyezkedik Németországgal szemben. Ezenkívül számít rá, hogy az angolokkal mindenféle nehézségei lesznek Keleten, és talán még a Távol-Keleten is.

Sztálin megjegyezte, hogy a hármas szerződés gondolata Churchilltől származik, ő és kollégái egyetértettek az angol javaslattal. Igaz, Churchill nem vétózta meg a francia—szovjet szerződést, de mégis szívesebben látna egy hármas szerződést.

„Ha most a hármak szerződését elhalasztjuk — folytatta Sztálin — Churchill megsértődik..." De mivel a franciák annyira ragaszkodnak a közvetlen francia—szovjet szerződéshez, ő a következőt javasolja: „Ám, tegyenek nekünk a franciák egy szolgálatot, és mi is teszünk nekik. Lengyelország biztonságunk egyik eleme... Fogadják a franciák a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság képviselőjét Párizs-

ban, és mi aláírjuk a kétoldalú szerződést. Churchill meg fog sértődni, de mit lehet tenni."

De Gaulle azt válaszolja, hogy Sztálin talán előzőleg megsértette Churchillt. Sztálin elismeri, valóban néha megsértette Churchillt, de fordítva is történt. Valamikor majd nyilvánosságra hozzák üzenetváltásukat, és akkor de Gaulle meg fogja látni, hogy olykor milyenek voltak ezek az üzenetek.

Utána, úgy látszik, zavart hallgatás következett, majd Sztálin hirtelen feltette a kérdést de Gaulle-nak, mikor szándékozik visszatérni Franciaországba. Két nap múlva — közölte de Gaulle.

Ezután a tárgyhoz egyáltalán nem tartozó beszélgetés következett arról a repülőgépgyárról, amelyet a francia vendégek megtekintettek. A témát befejezve de Gaulle megjegyezte: igen sajnálja, hogy nincs lehetőség a kétoldalú francia—szovjet szerződés megkötésére, és el kell kezdeni a tárgyalásokat a hármas szerződésről. Megérti Sztálinnak a lengyel kérdésben követett politikáját, de egyáltalán nem világos előtte, hogy mi is a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság.

A beszélgetés igen hűvös légkörben fejeződött be.

Még aznap, később, Bidault látogatást tett Molotovnál, és kijelentette, hogy úgy látszik, a Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság körül valami „félreértés" történt. De Gaulle másnap mindenképpen találkozni kíván e bizottság vezetőjével. Molotov kifejezte azt a reményét, hogy e találkozás változtat a helyzeten, és szeretné ez idő alatt ő Bidault-val kidolgozni a francia—szovjet szerződés tervezetét.

De Gaulle fogadta Bierutot, Osóbka-Morawskit és Żymierskit, és elbeszélgetett velük. Ennek eredményeképpen Moszkvából való elutazása előtt kijelentette, hogy csak „nem hivatalos" francia képviselőt hajlandó küldeni Lublinba, „teljesen függetlenül" a francia—szovjet szerződés aláírásától.

Azon a fogadáson, amelyet de Gaulle moszkvai tartózkodásának utolsó napján rendeztek a Kremlben, Sztálin magatartását a gorombaságnak és a jólelkűségnek valamilyen vegyüléke jellemezte („olyan volt a tekintete, mintha kissé lenézne bennünket" — állapította meg később az egyik francia vendég). Majd miután de Gaulle haragjában tüntetően eltávozott a fogadásról, az oroszok végül is csak akkor szánták rá magukat, hogy a kompenzációs lengyel „feltétel" nélkül aláírják a francia—szovjet szerződést.

De Gaulle számára a francia—szovjet szerződésnek nagy jelentősége volt, mert ez a szerződés részét képezte annak a „független" francia politikának — a „Kelet és Nyugat közti" kapcsolat politikájának —, amelyet ő és Bidault a háborút követően két éven át (sikertelenül) folytatni próbált.

NÉHÁNY ÚJABB PROBLÉMA A HÁBORÚ VÉGÉN

1944 három utolsó hónapját a szovjet csapatok sorozatos hadműveletei jellemezték: készülődtek a fasiszta Németország elleni végső támadásra, amely 1945 januárjában indult meg és májusban ért véget.

Északon a Vörös Hadsereg a balti köztársaságok területére lépett. Október végére mindhárom balti köztársaságot felszabadította a német megszállás alól, kivéve a Kurland-félszigetet, ahol az ott levő 30 német hadosztály a háború végéig „zsákban" maradt. Addigra a Vörös Hadsereg több mint 500 km² kiterjedésű területet foglalt el Kelet-Poroszországból. Kelet-Poroszországból a német lakosság tömegesen elköltözött. Sokan Königsbergbe menekültek, mások tovább mentek nyugat felé.

Ezért a kis német területért igen szívós harc folyt. Az oroszok Szlovákiában és Magyarországon is a németek igen erős ellenállásába ütköztek, s itt a Vörös Hadsereg jóval lassabban nyomult előre, mint Romániában. Budapest csak 1945. február 13-án esett el.

Lengyelországban az arcvonal szeptemberben többé-kevésbé stabilizálódott, de mindenki azt várta, hogy a fasiszta Németországra mért végső csapás a Visztula folyó menti terepszakaszról fog elindulni.

A Varsótól délre levő sandomierzi hídfőben folytatódtak a súlyos harcok. A németek elkeseredetten és szívósan rohamoztak. A Vörös Hadsereg katonái kezdtek türelmetlenné és bizalmatlanná válni. 1944 novemberében megmutatták nekem egy katona levelét, aki „valahol Lengyelországban", nyilvánvalóan a sandomierzi hídfőállásban harcolt. A katona ezt írta:

„Mint korábban is, Berlin ellen megyünk. Igaz, nem érhetünk oda idejében, de Berlin az a hely, ahova el kell jutnunk. Eleget elviseltünk, és kiérdemeltük a Berlinbe való bevonulás jogát. »Katonai rangunk« jogosít fel erre, és a szövetségeseknek nincs ehhez jussuk. Ők való-

színűleg ezt nem értik meg, de a fritzek nagyon jól értik. Innen az az elkeseredett ellenállás, amellyel találkozunk. Reggel, délben, este lőnek bennünket, és valószínűleg mindent ide hurcoltak, amijük csak Nyugaton volt. Nyilván jobban szeretnék, ha a szövetségesek vernék meg őket, és nem mi. Ha így történik, ez igazán sérelmes lesz ránk nézve. Én azonban hiszem, hogy hamarosan jó híreket fogtok hallani rólunk. A látottak után a harag és a bosszúszomj még sohasem volt olyan erős fiainkban, mint most. Még a visszavonulás napjaiban sem volt ilyen hangulatuk..."

Ámde az a kérdés, ki ér elsőnek Berlinbe — és ez sok szovjet katonának rögeszméjévé vált —, most már nem katonai, hanem diplomáciai kérdésnek számított, amelyet az oroszok javára kellett megoldani.

Valószínűleg igaz, amit mondok, hogy a Vörös Hadsereg inkább hajlandó a katonák ezreit elveszíteni a berlini csatában, semmint megengedni, hogy az angolok és az amerikaiak korábban és minimális emberveszteséggel vonuljanak be oda. Úgy látszik, az oroszok politikai szempontból fontosnak tartották, hogy minden német megértse: Berlint nem önként adták fel a nyugati szövetségeseknek, hanem az oroszok véres harcban foglalták el.

1944 második felében, amikor a háború már a végéhez közeledett, sok olyan új kérdés merült fel, amely az ország kül- és belpolitikáját, kultúráját és ideológiáját érintette. A Szovjetunió akkori helyzetét az jellemezte, hogy az óriási emberveszteségek és a visszavonuló német csapatok szörnyű rombolásai, nemkülönben a városok és falvak lakosságának súlyos nélkülözései a nemzeti büszkeséggel és a győzelem felett érzett roppant megelégedéssel párosultak.

A Szovjetunió előtt óriási feladat állt: a gazdaság helyreállítása és a népesség növekedésének biztosítása. Mai becslések szerint a Szovjetunió a háború végéig összesen mintegy 20 millió embert vesztett, s közülük legalább 7 millió volt a katona. Bár pontos adatok nincsenek, feltételezhető, hogy a 7 millió katonából hozzávetőleg 3 millió német hadifogságban pusztult el. Polgári lakosok milliói lelték halálukat a német megszállás alatt álló területeken, köztük mintegy 2 millió zsidó és a németek partizánellenes büntetőexpedícióinak áldozatai. Egyedül Leningrádban körülbelül 1 millió ember halt meg. Sok százezer ember pusztult el az 1941. és 1942. évi evakuáció során,

továbbá a menekülés és a városok elleni német légitámadások következtében. Csupán Sztálingrádban mintegy 60 000 polgári lakost öltek meg.

1944 egyik jellemző vívmánya az új családjogi törvény, amelyet a Legfelső Tanács Elnökségének 1944. július 8-i rendelete léptetett életbe. A reformnak két fő célja volt: megakadályozni a „szabad együttélést" a háború utáni időszakban és elősegíteni a születések számának emelkedését. A rendelet megalapította a „Hős Anya" érdemrendet, amellyel a tíz vagy ennél több gyermekes anyákat tüntették ki, az „Anyai dicsőség" érdemrendet (három fokozat), amelyet azoknak az asszonyoknak adományoztak, akik kilenc, nyolc vagy hét gyermeket szültek és neveltek fel, és az „Anyaság Érdemérmet" (két fokozat), amelyet a hat- vagy ötgyermekes anyák kaptak.

Ugyanez a rendelet jóval nehezebbé, körülményesebbé és költségesebbé tette a válást. A rendelet legvitásabb pontja az egyedülálló anyákra vonatkozó rendelkezés volt. A tartásdíjat eltörölték, bár nem visszamenőleges hatállyal. Az egyedülálló anyák részére pénzsegélyt folyósítottak, és gyermeküket vagy gyermekeiket állami nevelőintézetekbe adhatták, fenntartva maguknak azt a jogot, hogy bármikor magukhoz vehetik őket. Ezeket az intézkedéseket a háborús helyzet tette szükségessé, amikor is különösen a hadműveleti övezetekben és az újonnan felszabadult területeken az apaság megállapítása nehézségbe ütközött. Továbbá, mert a háború végére a Szovjetunióban a nők száma túlhaladta a férfiakét, a törvény ténylegesen arra buzdította a nőket, hozzanak a világra házasságon kívüli gyermekeket, s teljesen vagy javarészben mentesítette a nem férjezett anyákat a gyermeknevelés költségeitől. Az 1944. július 8-i rendelet nemcsak anyagi kedvezményekben részesítette a terhes és szoptató anyákat, hanem egyúttal magas agglegényadót is rótt ki a 25 éven felüliekre, és kisebb mértékben azokat a férjes asszonyokat is megadóztatta, akiknek háromnál kevesebb gyermekük volt. Az abortuszt megtiltó 1936. évi törvény érvényben maradt, és csak sok évvel a háború befejezése után törölték el.

A háború utáni időszakban az ország gazdasági helyreállítása ugyanolyan fontos feladattá vált, mint a népességnövekedés elősegítése. A németek a nagy- és kisvárosok százait és a falvak ezreit semmisítették meg teljesen vagy részben, rengeteg lábasjószágot és mezőgazda-

sági gépet elhurcoltak, és a legfőbb gond, amely a Szovjetunió felső köreit már 1943 óta foglalkoztatta az volt, hogyan finanszírozzák a gazdaság helyreállítását. Elvileg három lehetséges forrás mutatkozott: a Szovjetunió saját, állítólag kimerült erőforrásai; egy nagy külföldi kölcsön — elkerülhetetlenül az Egyesült Államoktól; és végül a nagy volumenű német jóvátétel áruban és Németország szövetségeseinek kisebb volumenű jóvátétele (az ideális változat e három forrás kombinációja lett volna).

A Finnországgal és Romániával 1944-ben kötött fegyverszünet feltételei a korlátozott jóvátételre vonatkozó egyezmény mintájául szolgált. Finnország, például, kötelezte magát, hogy hat év alatt 300 millió dollár jóvátételt fizet, később a fizetési határidőt nyolc évre hosszabbították meg. A jaltai konferencián Sztálin javasolta, hogy Németország 10 milliárd dollárt fizessen jóvátételként áruban a Szovjetuniónak. E szám ellen különösen Churchill tiltakozott erősen.

A „rekonstrukciós kiadások" másik forrását, mint a háború utáni évek gyakorlata megmutatta, azok a különféle kereskedelmi szerződések és egyéb pénzügyi egyezmények jelentették, amelyeket a Szovjetunió Kelet-Európa országaival kötött.

De mindez még a jövőre tartozott. Az idő tájt — 1943-tól kezdve — Sztálint és más szovjet vezetőket az a kérdés foglalkoztatta, hogyan lehetne Amerikától egy 7 milliárdos vagy ennél nagyobb dollárkölcsönt kapni.

Ugyanakkor bizonyos ideológiai és politikai megfontolások visszatartották a Szovjetunió vezető köreit a kölcsöntől. Attól féltek, hogy az Egyesült Államoktól való túlságos pénzügyi függés csorbítani fogja a Szovjetunió biztonságát. Más szóval — ellentmondás volt a gazdaság helyreállításának érdekei és a biztonság érdekei között. A gazdaság gyors és viszonylag könnyű helyreállítása az Egyesült Államoktól való bizonyos függéssel járt. Ez esetben elkerülhetetlen lett volna, hogy a Szovjetunió befolyása némileg meggyengüljön a kelet- és részben a közép-európai országokban. Márpedig ez a befolyás az 1944—1945-ös időszak szovjet katonai doktrínája szerint elengedhetetlen biztonsági óvintézkedésnek számított egy esetleges német vagy bármely nyugati hatalom agressziójával szemben. Az Egyesült Államokban hébehóba már 1944-ben felbukkant a fáma a „tizenöt év múlva kirobbanó

Oroszország elleni háborúról", és ezek a hangok az első amerikai atombomba ledobása után egyre jobban terjedtek.

Végül is a 7 milliárd dolláros amerikai kölcsönből semmi sem lett.

1944 közepén, különösen Moszkvában, a már három éve tartó háborús feszültség enyhülésének igen világos jelei mutatkoztak. Az emberek mintha előre érezték volna életkörülményeik megjavulását.

A „kereskedelmi éttermek" és „kereskedelmi üzletek" (ahol nem kellett jegyet leadni az étkezéshez és a vásárláshoz — *A ford.*) 1944 áprilisában megnyíltak, és ez kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy a moszkvai lakosság kivételezett csoportjai és még a széles néprétegek is gondtalanabbul éljenek. Ezek az éttermek és üzletek afféle törvényesen engedélyezett „feketepiac" szerepét töltötték be.

Az emberek azonban elégedettek voltak, hogy vannak kereskedelmi éttermek és üzletek. Így néha még a kis fizetésű dolgozók is örömet szerezhettek maguknak, méregdrágán vásárolhattak csokoládét és töltött kekszet, ami a jegyre kiszolgáltatott, megunt élelmiszerek után némi változatosságot jelentett.

Ezenkívül a kereskedelmi üzletek és éttermek a kolhozpiaci árak hosszú időre szóló szabályozásának elemeit is alkották. Megnyitásuk az első lépés volt a jegyrendszer eltörlése felé (ez két évvel a háború befejezése után történt meg), amelyet egész sereg árrendezés és pénzreform előzött meg.

Attól függetlenül, hogy a nyilvános éttermek és üzletek megnyitását végső soron egészséges kezdeményezésnek lehetett-e minősíteni, vagy sem, az intézkedés 1944 derekán feltétlenül valamiféle olyan illúziót keltett, hogy íme, „visszatértek a normális állapotok" és itt a háború utáni prosperitás. Holott akkor még javában folyt az igen súlyos háború.

A valóságtól való menekülés óhajának más megnyilvánulásai is voltak. Alekszandr Vertyinszkij, a híres sanzonénekes, aki több mint húsz éven át az orosz emigránsok bálványaként Párizsban, New Yorkban és Sanghajban énekelt, megjelent Moszkvában. Hangversenyeire özönlöttek az emberek, közöttük százával katonák és tisztek. Bár a sajtó nem írt Vertyinszkij hangversenyeiről és nem is hirdette őket, egész Moszkvát teleragasztották a hangverseny plakátjaival.

A dalokhoz hasonlóan a filmeket is jellemezte a valóságtól való

menekülés irányzata. 1944 legnépszerűbb dalai Nyikita Bogoszlovszkij dalai voltak a „Két harcos" című filmből: a „Sötét éjszaka" és „Kosztya, az ogyesszai tengerész".

A szovjet nép 1944-ben szeretett arra gondolni, hogy nemsokára jobb lesz az élet. Ezt erősítette az Angliával és Amerikával való „tartós szövetség" reménye is. 1944 derekán Konsztantyin Szimonov, akinek csodálatos képessége van a nép hangulatának ábrázolására, megírta az „Így lesz" című darabját. Ez két tisztről szól, akik hazamennek szabadságra, készülődni kezdenek az új, kellemes és könnyű életre egy csinos moszkvai lakásban. A darab még a tömbfelügyelőt is, aki gorombaságáért közmondásossá vált, a jóság és az ügyesség megtestesülésének ábrázolja. „A háború sebei, bármilyen mélyek is, hamarosan behegednek" — mondja az egyik tiszt. A másik tiszt némi lelkiismeretfurdalás után úgy dönt, hogy feleségét és kisgyermekét, akik a megszállt területen nyom nélkül eltűntek, véglegesen halottnak tekinti, ő pedig új életet kezd egy kedves fiatal lánnyal — egy tanár lányával. Ez a színdarab homlokegyenest ellenkezett Szimonov 1941—1942. évi alkotásainak a szellemével, amely legkifejezőbben a „Várj rám" című versben testesült meg. 1944-ben a mozikban amerikai filmeket is játszottak, a többi között egy rendkívül igénytelen filmet Deanna Durbin főszereplésével. Az emberek százai órákon át álltak sorban jegyért.

Az értelmiség némely köreiben általánosan elterjedt a lazaság és az önelégültség hangulata.

Az ilyen, a való helyzettel nem számoló hangulatra először Szolodovnyikov hívta fel komolyan a figyelmet. A „Bolsevik" című folyóirat 1944 októberi számában ezt írta:

„Az utóbbi időben helyenként olyan nézeteket nyilvánítanak, hogy művészetünk, különösen a háború után, a »gondtalanság« útján fog haladni, és mindenekelőtt a nézőket fogja felvidítani. Ennek a felfogásnak a hívei arról beszélnek, hogy elsősorban a vígjáték műfaját kell művelni, utalnak a könnyű, gondolkodásra nem késztető, szórakoztató célzatú művek fontosságára, és ellenzik azokat a »túlzott« követeléseket, hogy a művészet nagy és komoly problémákkal foglalkozzék. Ez a vélemény a nézők egy részénél helyeslésre talál. Az ilyen irányzatokkal erélyesen szembe kell szállni, mivel elsekélyesítik művészetünket. Ellentétben állnak a művészet lenini—sztálini felfogásával,

amely szerint a művészet az agitációnak és a tömegek nevelésének hathatós eszköze."

A cikk írója nemcsak a „tartalmatlan" művészetet, hanem a „rafinált" művészetet is elítélte, amely csak a „nagyzoló felső tízezer" ízlését tartja szem előtt.

Egészben véve a cikk írója magasra értékelte a háborús idők szovjet irodalmi és művészeti alkotásait. Különös elragadtatással nyilatkozott Sosztakovics, Prokofjev, Mjaszkovszkij, Hacsaturjan és Sebalin zenéjéről.

Szolodovnyikov egyúttal óva intette a szovjet művészeteket a „nyugati, különösen a német" minták szolgai utánzásától. Sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy a háború alatt elterjedt az ikonok és az egyházi zene iránti lelkesedés csupán azért, mert azok hozzátartoznak az orosz „nemzeti örökséghez".

A háború első két vagy három éve alatt a pártszervezetek taglétszáma, különösen a hadseregben, az egyszerűsített tagfelvételi eljárás folytán erősen megnövekedett. A párttagok száma 1941-től 1944-ig 2 millióról mintegy 6 millióra emelkedett.

1944-ben változások történtek. A „Pravda" június 24-i cikke a kommunisták összes tulajdonságai közül továbbra is mindenek fölé helyezi azokat, amelyekkel a kommunistáknak a háborúban rendelkezniük kell:

„A tagjelölt személyi tulajdonságai jelenleg mindenekelőtt azon mérhetők le, mennyivel járult hozzá személyesen az ellenség elleni harc ügyéhez... A párt minden tagjától, mindenkitől, aki a párt tagja akar lenni, elvárja, hogy élenjáró szerepet töltsön be a katonai, gazdasági és politikai feladatok végrehajtásáért vívott harcban...

A kommunisták arcvonalbeli élcsapat szerepének mindenben meg kell nyilvánulnia: a személyes bátorságban... a legveszélyesebb megbízatások végrehajtására való önkéntes jelentkezésben. Ezért oly nagy és kétségbevonhatatlan a kommunista tekintélye a Vörös Hadseregben, ezért kérik a katonák százai és ezrei harc előtt, hogy vegyék fel őket a párt soraiba..."

De 1944 szeptemberében a bátorság egymagában már nem volt elegendő. A „Krasznaja Zvezda" 1944. szeptember 27-én azt írta, hogy most különösen nagy szükség van a kommunisták eszmei nevelésére:

„A Vörös Hadsereg politikai szervei és pártszervezetei jelentős munkát végeztek a kommunisták nevelése érdekében. Természetesen, itt nem szabad megállnunk. A hadsereg pártszervezeteinek nagyon nagy többsége fiatal kommunistákból áll, soraik szüntelenül új emberekkel gyarapodnak, akik a harcban megállták helyüket, de politikailag nem acélozódtak meg eléggé. Ez már egymagában azt követeli a pártszervezetektől, hogy javítsák meg a párttagok és tagjelöltek eszmei nevelésére irányuló munkájukat.

Másfelől... a szovjet csapatok harctevékenysége hazánk határain túlra tevődött át... Hogy helyesen, hibák és fennakadások nélkül tájékozódjanak az új körülmények között... a kommunistáknak, most jobban mint valaha, kiváló eszmei felvértezettségre van szükségük."

Ahogy a háború a vége felé közeledett, kezdték megszigorítani a tagfelvételt. „Nekünk most nem mennyiségre, hanem minőségre van szükségünk" — írta a „Krasznaja Zvezda" 1944. november 1-i száma. A lap megállapította, hogy a háború elején egyszerűsítették a tagfelvételi eljárást, majd kijelentette, hogy a pártba túl sok embert vettek fel, köztük olyan katonákat, akik még egyszer sem voltak harcban. „A párt hadseregbeli képviselői visszaéltek jogaikkal, és túlontúl sok ember előtt tárták szélesre a párt kapuit. Most a hadsereg-pártszervezetek fő feladata a kommunisták eszmei-politikai nevelése és a pártmunkába való bevonásuk." Ugyanilyen állásápontot foglalt el a „Bolsevik" is 1944 októberében: „A Szovjetunió jelenlegi bonyolult nemzetközi helyzetében a párttagnak iránytűre van szüksége, és nincs jobb iránytű, mint a marxizmus—leninizmus."

A „Bolsevik"-nek ugyanez a cikke kommentálta a Központi Bizottság Belorusszijára vonatkozó határozatát: „Az ideológiai és politikai nevelésnek rendkívül nagy jelentősége van a megszállás alól felszabadult területeken... Az ellenség elterjesztette a fajelmélet mérgét, az ukránokat az oroszok, a beloruszokat a litvánok, az észteket az oroszok ellen uszította stb....

A fasiszta betolakodók egyúttal a magántulajdonosi ösztönöket is felszították e területek lakosai körében. Felszámolták a kolhozokat, földet osztottak német telepeseknek, megsemmisítették a helyi értelmi-

séget, ösztönözték a kupeckodást és a nyerészkedést, szembeállították egymással a munkásokat és parasztokat."

Röviden, a felszabadult területeken fokozni kellett a politikai nevelést. A „Bolsevik" seregnyi kellemetlen tényre hívta fel a figyelmet, amelyről az időben az újságok ritkán vagy egyáltalán nem írtak:

„A fehér emigránsokat, Bandera, Bulba és Melnyik bandáit a németek messzemenően felhasználták Ukrajnában... Hitler megvetett szolgái nacionalista jelszavaikat a német imperializmus szolgálatába állították, és tevékenyen részt vettek a németek tömeggyilkosságaiban. A pártszervezeteknek fokozniuk kell munkájukat, különösen Ukrajna falusi területein. Nem szabad elfelejteniük, hogy mindaddig, amíg nem irtják ki gyökerestül a német—ukrán nacionalizmust, lehetetlen helyreállítani Ukrajna gazdaságát és nemzeti kultúráját."

Ha a németeknek — egészben véve kegyetlen megszálló rendszerük ellenére — sikerült szovjetellenes hangulatot ébreszteniük Belorusszijában és Ukrajnában, különösen a magánkezdeményezés hívei között, úgy nyilvánvalóan fennállt az a veszély, hogy a burzsoá életforma a szovjet katonákra hasonló vonzást gyakorol például Romániában, Lengyelországban, Magyarországon és Csehszlovákiában.

Felsoroltunk néhány olyan problémát, amellyel a szovjet népnek a háború befejezéséhez közeledve, szembe kellett néznie. Meg kell mondanom, hogy megoldásuk nem okozott semmiféle komoly nehézséget vagy „válságot", amiben oly hiába reménykedtek a Szovjetunió nyugati országokbeli rosszakarói.

VIII. RÉSZ

A GYŐZELEM

NÉMETORSZÁG FELÉ

A Vörös Hadsereg végső támadása 1945. január 12-én kezdődött, és a fasiszta Németország fegyverletételével, mintegy négy hónap múlva fejeződött be. A támadás megindulása utáni napon a Szovjet Tájékoztató Iroda a következő hadijelentést adta ki:

„Az 1. Ukrán Front csapatai Konyev marsall parancsnoksága alatt (törzsfőnök: Szokolovszkij tábornok) január 12-én Sandomierz nyugati körzetéből támadásba lendülve, rossz időjárási viszonyok között, melyek a légierő harci támogatását kizárták, 40 km kiterjedésű arcvonalon áttörték az ellenség erősen megerődített védelmét.

Az ellenséges védelem áttörésében döntő szerepet játszott a hatalmas és jól szervezett tüzérségi előkészítés.

A támadóharcok két napja alatt a front csapatai 40 km-t nyomultak előre, miközben az áttörést 60 km-re szélesítették ki. A támadás során csapataink... több mint 350 helységet foglaltak el."

Annak a kitételnek, hogy a támadás a légierő harci támogatása nélkül kezdődött, megvan a maga diplomáciai története.

1948-ban a Külügyi Népbiztosság kiadta Churchillnek és Sztálinnak a januári támadás előtti és alatti üzenetváltását.[220]

1945. január 6-án, miután a németek az Ardennekben megindították támadásukat, amely az angol—amerikai csapatokat „súlyos helyzetbe" hozta (így szól a szovjet közlemény) és Angliát „második Dunkerque" fenyegette, Churchill a következő üzenetet küldte Sztálinnak:

„Nyugaton nagyon súlyos harcok folynak, és a főparancsnokságnak esetleg bármely pillanatban nagy döntéseket kell hoznia. Ön... tudja, mennyire nyugtalanító az olyan helyzet, amikor a kezdeményezés ideiglenes elvesztése után nagyon hosszú frontot kell védelmezni. Eisenhower tábornok számára igen kívánatos és szükséges lenne nagy vonalakban ismerni az Önök szándékait... számíthatunk-e január

folyamán, illetve bármely más időpontban, amelyről Ön esetleg említést kíván tenni, a Visztula-fronton vagy valahol másutt nagy orosz támadásra... A dolgot sürgősnek tartom."

Másnap Sztálin azt válaszolta: „nagyon fontos, hogy kihasználjuk a németekkel szembeni tüzérségi és légi fölényünket"; ehhez tiszta időre van szükség, de az időjárásjelentések rosszak voltak. A főhadsizállás azonban „szövetségeseinknek a nyugati fronton kialakult helyzetét figyelembe véve elhatározta, hogy gyorsított ütemben fejezi be az előkészületeket, s tekintet nélkül az időjárásra, legkésőbb január második felében az egész középső fronton nagyarányú támadó hadműveletet indít a németek ellen".

Churchill január 9-én ezt ilyképp köszönte meg: „Igen hálás vagyok Önnek megindító üzenetéért. Elküldtem Eisenhower tábornoknak, csakis személyes tájékoztatására. Kísérje siker az Önök nemes vállalkozását...!

Az a hír, amit Ön velem közölt, nagyon meg fogja örvendeztetni Eisenhower tábornokot... mert a németeknek meg kell majd osztaniuk tartalékaikat..."

A szovjet támadás január 12-én kezdődött, tehát korábban, mint ahogy Sztálin ígérte. Öt nappal később Churchill táviratozott Sztálinnak: „tiszta szívből" háláját fejezte ki, s egyben szerencsét kívánt „a gigászi támadáshoz, amelyet a keleti fronton indítottak".

Később, februárban, a Vörös Hadsereg napja alkalmából kiadott parancs megállapította, hogy a szovjet támadás kétségtelenül megmentette a helyzetet Nyugaton: „Téli támadásunk sikerei mindenekelőtt azt eredményezték, hogy meghiúsították a németek Belgium és Elzász elfoglalására irányuló támadását, és lehetővé tették szövetségeseink hadseregeinek, hogy maguk támadjanak a németek ellen..."

Churchill, ebből az üzenetváltásból idézve, nem tulajdonít e ténynek oly nagy jelentőséget. Mindenesetre azt írja, ez „jó példája volt annak, hogy a szövetség csúcsán milyen gyorsan el lehet egy dolgot intézni". Továbbá: „Valóban szép volt az oroszoktól és vezetőjüktől, hogy — hihetetlenül nagy emberáldozatok árán — meggyorsították ezt a támadást. Eisenhower kétségtelenül nagyon örült neki."

Január 14-én, két nappal később, hogy Konyev csapatai a sandomierzi hídfőből végrehajtották az áttörést, az 1. Belorusz Front Zsukov marsall parancsnoksága alatt (törzsfőnök: Malinyin tábornok)

a Varsótól délre levő két hídfőből és a tőle északra levő hídfőből mért csapást. Varsót két oldalról átkarolták. Január 17-én az 1. Belorusz Front állományában harcoló 1. lengyel hadsereg csapatai bevonultak a lengyel fővárosba, helyesebben a főváros romjai közé.

A szovjet támadás a Visztula középső folyásánál láthatólag váratlanul érte a németeket. Igaz, végső soron várható volt a Vörös Hadsereg csapása a varsó—berlini irányban, és a németek a Visztula és az Odera között hét védővonalat építettek ki. De úgy vélték, hogy mielőtt a szovjet főparancsnokság ezen a szakaszon támadna, januárban megpróbálja megsemmisíteni a Kurlandban elvágott 30 hadosztályukat, és a főcsapást Magyarországon méri. Ezért a Visztula középső folyása mentén a németek kevesebb csapatot összpontosítottak, mint amennyire egyébként erejükből tellett volna. Arról az óriási fölényről, amellyel a „főcsapás irányában" a Vörös Hadsereg rendelkezett, „A Nagy Honvédő Háború története"-ből közölt számadatok alapján képet alkothatunk:

„Az 1. Belorusz Frontnak és az 1. Ukrán Frontnak összesen 163 hadosztálya, 32 143 lövege és aknavetője, 6460 harckocsija és rohamlövege és 4772 repülőgépe volt. A két front létszáma 2 200 000 főt tett ki. Az erőknek és eszközöknek ilyen összpontosítása lehetővé tette a szovjet hadvezetésnek, hogy a varsó—berlini irányban jelentős erőfölényt hozzon létre az ellenséggel szemben. Ez a fölény élőerőben 5,5-szörös, lövegben és aknavetőben 7,8-szeres, harckocsikban 5,7-szeres, repülőgépekben pedig 17,6-szeres volt"[221]

Északabbra a Rokosszovszkij marsall vezette 2. Belorusz Front csapatai mértek csapást.

Január 18-ra világos kép alakult ki: Konyev csapatai Lengyelország déli részén át Szilézia felé nyomultak előre; Zsukov csapatai Lengyelország középső részén át Németország szíve felé, és Rokosszovszkij magasabbegységei Észak-Lengyelországon keresztül Danzig felé törtek. Délen ezalatt Petrov tábornok erői (4. Ukrán Front) a Kárpátokban támadtak, északon pedig Csernyahovszkij csapatai (3. Belorusz Front) mélyen beékelődtek Kelet-Poroszországba.

A támadás sikerének szemléltetésére elegendő, ha néhány dátumot és helységnevet idézünk:

Január 18. Rokosszovszkij csapatai bevették Modlin erődöt, Konyev csapatai pedig elfoglalták Piotrkówot.

Január 19. Konyev csapatai felszabadították Krakkót, amely úgyszólván alig szenvedett kárt.

Január 20. Csernyahovszkij csapatai elfoglalták a kelet-poroszországi Tilsitet.

Január 21. Csernyahovszkij csapatai birtokba vették Gumbinnent, Rokosszovszkij csapatai pedig Tannenberget (szintén Kelet-Poroszországban).

Január 23. Zsukov csapatai elfoglalták Bydgoszczot (Bromberget), Konyev csapatai betörtek Sziléziába és 60 km széles szakaszon elérték az Oderát.

Január 24—26. Zsukov magasabbegységeinek kezére jutott a Breslauba vezető úton levő Kalisz. Rokosszovszkij csapatai előretörtek a Danzigi-öbölig, és ezzel majdnem elvágták a kelet-poroszországi német csapatokat. Konyev hadseregei elérték a Dombrowski szénmedencét.

Január 29. Zsukov csapatai Poznańtól délnyugatra átlépték Németország 1938-as határát. Poznań erős német helyőrségével együtt bekerítették, két nap múlva behatoltak Brandenburg tartományba, és Frankfurt an der Oderig nyomultak előre.

Ilyen helyzetben, amikor a Vörös Hadsereg már Brandenburg területére ért, kellett Hitlernek „megünnepelnie" hatalomra jutásának 12. évfordulóját! Még egy utolsó terepszakasz — az Odera — és aztán vége.

A 25—30 fokos hidegben a menekültek százezrei özönlöttek az összes utakon Berlinbe, majd tovább nyugatra. Sokan út közben meghaltak, és sok ezren különféle fagyássérülésekkel értek a fővárosba. Általában nem lőtték őket repülőgépekről, aminek az volt a magyarázata, hogy a menekültek áradatában, a gépkocsik, lovaskocsik, kézi targoncák, gyermekek és állatok között rengeteg különféle nemzetiségű hadifogoly és kényszermunkás is akadt, akiket a németek minél messzebb hajtottak az arcvonaltól. A berlini kórházak zsúfolásig megteltek, a laktanyák szinte kongtak az ürességtől. A főváros élete elviselhetetlenné vált a nyugatiak tömeges légitámadásai miatt. Különösen szörnyű pusztítást végeztek a február elejei éjszakai légitámadások, amelyek a város jelentős részét egyetlen óriási máglyává változtatták.

Tannenbergből való kivonulásuk előtt a németek felrobbantották a hatalmas tannenbergi katonai emlékművet, miután előzőleg Hindenburgnak és feleségének földi maradványait Berlinbe szállították. „Kelet-Poroszország felszabadulása után helyreállítjuk az emlékművet" — mondta fásult hangon a német rádió bemondója. De Dittmar, a „rádiótábornok" megállapította: „A keleti fronton hihetetlenül nehéz a helyzet", és a rádióadásokat gyakran szakították félbe jelentések, amelyek szerint itt is, ott is „terrorbombázók" jelentek meg.

Január 30-án maga Hitler mondott rádióbeszédet. Reményvesztett, síri hangon beszélt. A német nép utoljára hallotta hangját. „A Mindenható azzal, hogy július 20-án megmentette életemet megmutatta: azt akarja, hogy führeretek maradjak." A németek egyetlenegy vigasztaló szót sem hallottak tőle, még kevésbé valami mentegetőzésfélét. Csak azt, hogy „Német munkások, dolgozzatok! Német katonák, harcoljatok! Német nők, legyetek olyan fanatikusak, mint mindig! Egy nemzet sem tehet többet." Utána azt kezdte jósolgatni, hogy Európa, Németországgal az élen, majd még szét fogja zúzni azokat a hordákat, amelyeket Anglia hívott be az ázsiai sztyeppekről.

Közben a menekültek ezrei özönlöttek az autópályákon és más utakon továbbra is Berlinbe, ahol senkinek sem kellettek. A berliniek a rendőrség és az SS segítségével tovább hajtották őket, nem tudni hova. Azok közül, akik nem Berlinben kerestek oltalmat, sokan a „bevehetetlen" Königsbergbe menekültek, hogy ott csapdába kerüljenek. Csak egy részüknek sikerült az öböl jegén és a hóval befútt dűnéken át Danzigba eljutnia. Ámde a szovjet csapatok nemsokára Danzigot is elvágták.

A Vörös Hadsereg támadása Lengyelországon át és tovább, Németország belsejébe igen lendületesen folyt. A németek visszavonultak az Oderához, de több helyen helyőrséget hagytak hátra késleltető feladatokkal. E feltartóztató csoportok közül a legnagyobbat fokozatosan elszigetelték Kelet-Poroszországnak egy mindinkább szűkülő szakaszán. De maradtak még helyőrségek Poznańban, Toruńban, később Schneidemühlben és Breslauban. Egy maroknyi német elkeseredetten ellenállt Marienburgban, a teuton lovagok kastélyában. A Lengyelországon keresztül visszavonuló németek mindent megsemmisítettek, amit csak tudtak, mindenekelőtt a vasúti hidakat, de nem tud-

ták tönkretenni Łodzot és Krakkót vagy az új lengyel állam gazdaságának oly hatalmas forrását, mint Sziléziát.

Németország sok városában igazi bábeli nyelvzavar uralkodott. Francia hadifoglyok, akik falun dolgoztak („az utolsó két évben mi, franciák tartottuk fenn Kelet-Poroszország mezőgazdaságát" — állították később némelyek közülük); angol hadifoglyok, akik közül sokan átélték Dunkerque-et és már majdnem németországi őslakosoknak számítottak; néhány héttel azelőtt Bastogne-ban (Belgium) foglyul ejtett amerikai katonák, akik az egyik végén bementek Németországba és most a másik végén kimentek belőle; holland, belga, francia munkások, lengyel és orosz kényszermunkások, olaszok (akiknek a sorsa nem sokban különbözött a lengyelekétől vagy az oroszokétól) — mindannyian izgatottak, zavartak és boldogok voltak.

Később, márciusban, sok egykori hadifogollyal — angolokkal, amerikaiakkal, franciákkal — találkoztam, akiket tengeri úton szállítottak haza Ogyesszán keresztül. A felszabadulás első napjaiban nagy volt az összevisszaság, és mindenkinek megvolt a maga tragikus vagy vidám története. A most már szabad hadifoglyok között valamilyen igazi nemzetközi szolidaritás alakult ki, és ha néha nem is ment minden simán (ezt pedig alig lehetett elkerülni), nem lehetett a dolgon segíteni. A szovjet hadseregnek éppen elég egyéb gondja akadt. Egészében véve, a hazaszállítás Ogyesszán át olyan jól ment, hogy az akkori rendkívül nehéz körülmények között nem is lehetett jobbat kívánni.

A Vörös Hadsereg január—februári gyors előrenyomulása és óriási ember- és technikai fölénye ellenére, a németek még mindig tartották magukat. Eszembe jutnak egy szovjet őrnagy szavai, aki ezt mondta: „Ellenállásuk helyenként az 1942-es Szevasztopolra emlékeztet. Néha ezek a német katonák igazi hősök tudtak lenni." Egy hivatásos katona a „Krasznaja Zvezda" egyik februári számában a következőket írta:

„A Poznań körüli harcok elkeseredettségéről képet alkothatunk magunknak a következő epizódból: Poznań egyik elővárosában mintegy 500 német katonát és tisztet elvágtak egységétől. Ezek bevették magukat néhány kőépületbe, és mindaddig ellenálltak támadó csapatainknak, amíg majdcsak teljesen meg nem semmisültek. Csupán az utolsó 50 német adta meg magát, miután belátta, hogy a további ellenállásnak nincs értelme."

Vitathatatlan, hogy a németek nem könnyen adták meg magukat a Vörös Hadseregnek. Hacsak nem kerítették be vagy nem hagyták hátra őket feltartóztató feladatokra, fő reménységük az volt, hogy elvonulnak az Oderán túlra. Szovjet adatok szerint a németek a támadás kezdetétől január végéig 552 repülőgépet, 2995 harckocsit, 15 000 löveget és aknavetőt, 26 000 géppuskát, 34 000 gépkocsit vesztettek. 295 000-en estek el, de mindössze 86 000-en kerültek fogságba. A szovjet csapatok egész februárban megállás nélkül támadtak. A német rádió minden éjjel könnyűzenét adott, de hát mi mást is tehetett volna? Ezt követően egy unott férfihang felolvasta a führer főhadiszállásának hadijelentését: „Hősi ellenállás után elesett Elbing... Az ellenség betört Poznańba és Schneidemühlbe... A bolsevikok veszteségei óriásiak. Az elmúlt hónapban 7500 harckocsit vesztettek. London bombázása a „V" lövedékekkel folytatódik..." Aztán jöttek a történetek a kegyetlenkedésekről — ezeket és ezeket a fiatal lányokat és valakinek a 87 éves nagyanyját megerőszakolták. Majd egy katonainduló következett és ismét egy jelentés valamelyik város „terrorbombázásáról". Utána ugyanaz az idős bariton hang elénekelte a „Geht zu Bett und geht zu Ruh, geht dem neuen Morgen zu" dalt, vagy a bemondónő megnyugtató hangon azzal fejezte be az adást, hogy „Jó éjszakát, aludjanak jól", s hangjából kiérződött, nagyon is tisztában van a helyzet dőreségével.

A szovjet lapok sok szenzációs beszámolót közöltek Berlinről, különösen a február 4-i tömeges légitámadás után. De a nagy szárazföldi támadás nyugaton még mindig nem kezdődött meg, és a Vörös Hadsereg igyekezett minél gyorsabban előrenyomulni.

Február 1-én Rokosszovszkij csapatai hatnapos ostrom után rohammal elfoglalták Toruńt.

Február 6-án Konyev csapatai Sziléziában széles arcvonalon átkeltek az Oderán és elvágták Breslaut.

Február 9-re Königsberget majdnem teljesen bekerítették. Erről mondta egy német hadifogoly a következőket:

„Felolvasták előttünk a parancsot, mely szerint mi kaptuk azt a megtisztelő feladatot, hogy Kelet-Poroszország fővárosát védelmezzük... Ez azonban nem növelte lelkesedésünket. Mindenki fáradt, és a katonák némán szemlélik a lakosság között uralkodó pánikot. Ennek leverő hatása van a katonákra és tisztekre. A városban sötét

rémhírek keringenek... Az összes iskolák, pályaudvarok, színházak zsúfolásig megteltek sebesültekkel... A polgári lakosoknak kihirdették, hogy el kell hagyniuk Königsberget... ki ahogy tudja."

Február 10-én Rokosszovszkij bevette Elbinget, február 14-én pedig néhány napos utcai harc után Schneidemühl jutott Zsukov csapatainak kezébe. Február 23-án, egyhónapos ostrom után, Zsukov hadseregei birtokukba vették Poznań és fellegvárát — a németek utolsó támaszpontját ezen a területen. E harcokban kimagasló szerepet játszott a Sztálingrádban hírnevet szerzett Csujkov tábornok 8. gárdahadserege. Csapatai 23 000 foglyot ejtettek. Ugyanezen a napon megkezdődött a szövetséges csapatok támadása nyugaton.

Néhány nappal korábban, Königsbergnél halálosan megsebesült az egyik legkitűnőbb fiatal szovjet hadvezér, Csernyahovszkij tábornok. A 3. Belorusz Front parancsnokságát Vaszilevszkij marsall vette át.

Márciusban a háború keleten nem volt olyan látványos, mint január—februárban. A németek mindenütt dühödten ellenálltak. Vaszilevszkij Königsberg alatt harcolt, s a kiégett, rommá lőtt város csak április 9-én esett el.

Zsukov csapatai különböző irányból közeledtek Danzig felé. Március közepére Danzigot, a tenger kivételével, minden oldalról elvágták. Március 28-án bevették Gdyniát. Kikötőjét tönkretették, de a lengyelek építette modern város, amelyet a német uralom alatt Gotenhafennak neveztek, többé-kevésbé épen maradt. Másképp festett a kép Danzigban, amely március 30-án esett el több napig tartó elkeseredett utcai harcok után. Addigra a szép, középkori város füstölgő romhalmazzá vált, de a jövendő Gdańsk felett mégis kitűzték a lengyel zászlót... A foglyok száma elérte a 10 000-et, ám ennél jóval többen kerültek a halottak listájára. Később láttam egy német röpcédulát, amelyet Danzig védelmének utolsó napjaiban nyomtattak. A röplap tele volt felhívásokkal, hogy a végsőkig ki kell tartani, valamint a „szovjet atrocitások" leírásával, és a német csapatok új, hatalmas ellentámadását ígérte. Jellemző, hogy Hitlert még csak meg sem említette.

Nagyjából ugyanezt a képet mutatta Königsberg is. Mondták, hogy bevétele után 84 000 németet ejtettek foglyul, és ezenkívül 42 000 német elesett. Igaz, a Vörös Hadsereg is több ezer katonáját és tisztjét

vesztette el itt. A romok között ezer számra rejtőztek a félőrült polgári lakosok, köztük sok hadifogoly és áttelepített személy. Április közepére Kelet-Poroszország eltűnt a térképről, hacsak a még hátralevő kisebb tisztogató hadműveleteket nem vesszük figyelembe. Egyik része a Szovjetunióhoz, a másik Lengyelországhoz került. A Kelet-Poroszországban levő szovjet erők nagy részét most már átcsoportosíthatták az Oderához, ahol Zsukov csapatai hídfőt foglaltak a folyó nyugati partján, s ez megteremtette a feltételeket a Berlin elleni döntő támadáshoz. Eközben Rokosszovszkij Danzig bevétele után a Baltitenger partja mentén nyomult előre Stettin felé.

Április első felében a figyelem központja egy időre a déli arcvonalra tevődött át. Még Budapest februári eleste előtt, a debreceni demokratikus magyar kormány fegyverszünetet kért, amelyet január 20-án írtak alá Moszkvában: Magyarország részéről Gyöngyösi, Veres és Balogh, a három szövetséges hatalom részéről pedig Vorosilov. Másnap a „Krasznaja Zvezda" ezt írta:

„Magyarország Hitler utolsó európai csatlósa volt, és amellett az egyik legszívósabb csatlósa... Horthy kormánya csak akkor látta be, hogy kénytelen szakítani Hitlerrel, amikor a Vörös Hadsereg Magyarország területének már nagy részét elfoglalta... A hitleristák azonban államcsínyt szerveztek Budapesten, és egy büntetett előéletű jöttmentet, Szálasit, a fasiszta »Nyilaskeresztes Párt« vezérét tették meg a magyar hitleristák kormányának fejévé. E kormány fő céljául tűzte ki, hogy magyar »önkénteseket« mozgósítson Ausztria Magyarország felőli megközelítési útjainak a védelmére... De még Hitler is kénytelen volt megállapítani újévi szózatában, hogy a német—magyar együttműködés a végét járja...

A Debrecenben megalakult demokratikus ideiglenes magyar nemzeti kormány már az első ülésén elhatározta, hogy hadat üzen Németországnak és... fegyverszünetet kér... A fegyverszüneti feltételek nagylelkűségről tanúskodnak... Magyarországnak minden oka megvolt rá, hogy a szövetséges kormányok teljes szigorral járjanak el vele szemben, mert az ország, amely a többi csatlósnál jóval korábban kezdte meg a politikai és katonai együttműködést a hitleri Németországgal... az utolsó pillanatig kitartott Németország oldalán...

Ők (a magyar csapatok) gyalázatosan viselkedtek Voronyezsnél, a

Donnál, a brjanszki és orjoli területen, Csernyigov környékén, Kijevnél... A fegyverszüneti feltételekben megállapított 300 millió amerikai dollár kártérítést minimálisnak kell tekinteni. Emellett a Szovjetuniónak fizetendő jóvátételi összeg összesen 200 millió amerikai dollár, a fennmaradó 100 millió dollár jóvátétel Csehszlovákiának és Jugoszláviának fizetendő. A jóvátételi összeg ilyen megosztása a Szovjetunió nagylelkűségéről tanúskodik...

Magyarország köteles visszavonni csapatait... Magyarország 1937. december 31-i határai mögé... A fegyverszüneti egyezmény semmisnek nyilvánítja... az 1940. augusztus 30-i bécsi döntés határozatait... — Magyarországnak megadták azt a lehetőséget, hogy aktívan részt vegyen a hitleri Németország elleni harcban... Magyarországon a szovjet csapatok nemsokára befejezik Budapest felszabadítását."

Végre, február 13-án elesett Budapest. A szovjet csapatok 110 000 foglyot ejtettek, köztük Pfeffer-Wildenbruch vezérezredest is. A németek 11 páncéloshadosztályt (amelyet másutt nagyobb sikerrel használhattak volna fel) Magyarországra irányítottak, mert Hitler minden áron meg akarta menteni Bécset. Budapest eleste után a németek erős ellentámadást indítottak, és a szovjet csapatoknak az elfoglalt terület egy részéről még vissza is kellett vonulniuk. Tolbuhin és Malinovszkij csak március végén jelenthették, hogy a német ellentámadás kifulladt. A Vörös Hadsereg március 29-én Ausztria területére lépett. Malinovszkij csapatai április 4-én felszabadították Bratislavát, Szlovákia fővárosát, április 13-án pedig, egyhetes súlyos utcai harcok után, Malinovszkij és Tolbuhin csapatai elfoglalták Bécset.

Közben Jerjomenko Petrovtól átvette a 4. Ukrán Front parancsnokságát, és április 15-én e front csapatai támadásba kezdtek Moravská Ostrava, Csehszlovákia nagy ipari központja ellen. Malinovszkij április 26-án bevonult Brnóba, Morvaország fővárosába. De végső soron sem Malinovszkijnak, sem Jerjomenkónak nem adatott meg, hogy felszabadítsa Prágát. A háború utolsó napján Konyev harckocsijai Szászországból észak felől látványos áttörést hajtottak végre a cseh főváros felé. Ugyanakkor a fasiszta csapatok súlyos utcai harcokat vívtak a főváros április 5-én felkelést kirobbantó lakosságával, és minden órában fokozódott a veszély, hogy dühükben romba döntik a

fővárost. A háborúnak ebben a szakaszában különösen fura események játszódtak le, amelynek szereplői a prágai harcokban részt vevő vlaszovisták voltak. Ők ugyanis hátat fordítottak a német gazdáiknak, és igyekeztek átmenni az amerikaiakhoz. Ezek a próbálkozások Vlaszovnak és „hadserege" maradványainak foglyul ejtésével végződtek (Vlaszovot később a szovjet hadbíróság ítélete alapján felakasztották).

Április közepe táján, amikor a Vörös Hadsereg már mélyen benyomult Ausztria és Csehszlovákia területére, a nyugati szövetségesek gyorsan nyomultak előre Nyugat- és Dél-Németországban, Zsukov és Rokosszovszkij pedig az Odera vonalán állt — elérkezett a Berlin elleni végső csapás ideje.

Itt azonban kissé vissza kell kanyarodnunk és ki kell térnünk egy bonyolult kérdésre, nevezetesen arra a politikára, amelyet a Szovjetunió követett Németországgal szemben, amikor a Vörös Hadsereg megkezdte a német terület elfoglalását. Mindazok után, amit a németek műveltek — Varsó lerombolása, a majdaneki és auschwitzi haláltáborok szörnyűségei még frissen éltek minden szovjet katona emlékezetében — a német nép nem keltett rokonszenvet maga iránt. A szovjet csapatok, amelyek saját szülőföldjükön négy éven át harcoltak a németekkel, és látták a sok ezer romokban heverő várost és falut, amikor Németországba betörtek, nem tudtak ellenállni bosszúvágyuknak.

Világosan látszott, hogy Németországban nemsokára számtalan olyan politikai és közigazgatási feladatot kell majd az oroszoknak megoldani, amelyeknél semmiképpen sem lehet alkalmazni a „minden német — rossz" elvét. Ez az aggodalom először a „Krasznaja Zvezda" 1945. február 9-i szerkesztőségi cikkében mutatkozott meg.

„»Szemet szemért, fogat fogért« — mondták őseink... Természetesen mi ezt a formulát korántsem ilyen egyszerűen értelmezzük... Nem szabad úgy képzelni a dolgot, hogy ha, mondjuk, a két lábon járó fasiszta vadállatok nyilvánosan megerőszakolták a nőket vagy fosztogattak, akkor nekünk bosszúból ugyanezt kell tennünk. Ez sohasem volt így és nem is lehet. A mi harcosunk sohasem fog ilyenre vetemedni, bár itt korántsem a könyörület, hanem csak emberi méltóságérzete fogja vezérelni... Tudja..., hogy a katonai rend mindenfajta megszegése gyengíti a győztes hadsereget... Bosszúnk nem vak, hara-

gunk nem esztelen. A vak bosszú és az esztelen harag kitörésében megtörténhet például, hogy szükségtelenül megsemmisítenek üzemi berendezéseket, használhatatlanná teszik az ellenségtől már elhódított szerszámgépeket. Az ilyesfajta bosszún csak nyerne az ellenség."

Április 14-én a „Pravda" közölte G. F. Alekszandrov cikkét, amely élesen bírálta Erenburgot, és véget vetett a „gyűlölet" propagandának. Erenburg háború utáni emlékirataiból ítélve, ezt a támadást közvetlenül Sztálin utasítására indították ellene. Alekszandrov „Erenburg elvtárs egyszerűsít" című cikke két dolgot rótt fel az író bűnéül: először, ha minden németet „embertelennek" tartunk, ez antimarxista és ésszerűtlen álláspont. „A hitlerek jönnek és mennek, de a német nép... marad" — jelentette ki egy ízben maga Sztálin. Oroszországnak a német néppel egymás mellett kell élnie. Teljesen helytelen volna feltételezni, hogy minden német demokrata vagy kommunista okvetlenül álöltözetet viselő náci. A cikk világosan utalt arra, hogy egyes németekkel a szovjet hatóságoknak együtt kell működniük. Másodszor, Alekszandrov azt vetette Erenburg szemére, hogy a „Pravda" két nappal azelőtt megjelentette az „Elég!" című cikkét, s ebben a szerző felháborodott a szövetségeseknek a nyugati hadszíntéren való könnyű előnyomulása miatt, és rámutatott arra az elkeseredett ellenállásra, amelyet a németek keleten továbbra is tanúsítanak. Erenburg ezt azzal magyarázta, hogy a németek, miután keleten milliószámra semmisítették meg a békés polgárokat, most félnek a Vörös Hadseregtől, de nem a nyugati szövetségesektől.

Alekszandrov egyetértett Erenburg egynémely állításával, de kijelentette, hogy leegyszerűsíti a kérdést:

„A háború jelenlegi időszakában a hitleristák a rég lejárt provokációs politikájukat követik. A hitleristák... igyekeznek viszályt kelteni a szövetségesek között... és provokációs katonapolitikai trükkök segítségével megőrizni azt, amit a fegyveres erőkkel nem sikerült nekik... Ha a németeket jelenlegi bűnös politikájukban a félelem érzése vezérelné, hihetőleg nem folytatnák teljes hévvel az angol—amerikai hajók elsüllyesztését tengeralattjáróikkal, nem lőtték volna Angliát a legutóbbi időkig szárnyas lövedékekkel és nem gyilkolnák tovább a szövetséges hadseregek hadifogoly katonáit és tisztjeit. Ebből az következik, hogy... Erenburg szavaival élve, annak a ténynek, hogy »Königsberget nem telefonon keresztül foglalták el«... egészen más

magyarázatot kell adni, mint azt, amelyet Erenburg elvtárs adott a »Krasznaja Zvezda« hasábjain."

Ezt a szövetségesek iránti bókot, kétségtelenül, a jó jaltai hagyományok szellemében gondolták ki. De nem ez volt a lényeg.

Alekszandrov bírálatában a legfontosabb részt a „német néppel" szembeni új álláspont jelentette. A „németek" ellen irányuló „gyűlölet"-propaganda véget ért.

A Vörös Hadsereg Berlin elleni döntő támadása április 16-án kezdődött meg az oderai hídfőkből. Az egy hét múlva kiadott hadijelentés ezt mondta:

„Az 1. Belorusz Front csapatai az Odera nyugati partján levő hídfőkből támadásba mentek át, a tüzérség és a légierő tömeges csapásaitól támogatva áttörték a németek Berlint kelet felől biztosító, jól megerődített, mélyen lépcsőzött védelmét, előrenyomultak... elfoglalták Frankfurt an der Oder, Wannlitz, Oranienburg, Birkenwerder, Henningsdorf, Pankow, Friedrichshagen, Karlshorst, Köpenick városokat, és betörtek Berlinbe, Németország fővárosába."

Ezzel egy időben Konyev csapatai délről nyomultak be Berlinbe, miután elfoglalták Cottbust, majd utána Marienfeldet, Teltowot és több más elővárost.

Április 25-én közölték, hogy Zsukov és Konyev csapatai Potsdamtól északnyugatra egyesültek, s ily módon teljesen bekerítették Berlint. Ugyanezen a napon Pillau, a németek utolsó kelet-poroszországi támaszpontja is elesett.

Május 2-án, egy hétig tartó elkeseredett utcai harcok után (ezalatt Hitler és Goebbels Berlinben öngyilkosságot követett el) a város megadta magát.

Majd május 7. és 9. között az egész német hadsereg letette a fegyvert. Jodl Reimsben, Keitel pedig másnap Berlinben aláírta a fegyverletételi okmányt. Berlinben ezt a Szovjetunió nevében Zsukov marsall írta alá. A reimsi kapituláció csupán előzetes formaságnak számított, az aláírási szertartáson egy közepes rangú szovjet tábornok vett részt. A Szovjetunióban a háború befejezését a rádió május 9-én kora reggel jelentette be. Ott Németország legyőzését egy nappal később ünneplik, mint Nyugaton. Nem szabad elfelejtenünk, hogy Prága még nem szabadult fel. A nyugati szövetségesek ezt csekélységnek tartották, az oroszok viszont egészen másképp vélekedtek.

1945. május 9. — felejthetetlen nap Moszkvában. Még sohasem láttam e városban, hogy az a két- (de lehet hogy három-) millió ember, akik aznap este megtöltötték a Vörös teret, a Moszkva-folyó partjait és az egész Gorkij utcát, egészen a Belorusz pályaudvarig, ilyen őszintén és közvetlenül fejezte volna ki örömét. Az emberek énekeltek és táncoltak az utcákon, a katonákat és a tiszteket ölelgették és csókolták. Az amerikai nagykövetség mellett a tömeg „Hurrá Roosevelt"-et kiabált (holott az elnök már egy hónappal korábban meghalt).[222] Az emberek boldogok voltak. Moszkva egy időre minden tartózkodást sutba dobott. Olyan látványos tűzijátékot, mint aznap este, még sohasem láttam.

Ám a nyugati és keleti „Győzelem Napja" közti egynapos eltérés kellemetlen benyomást keltett. Keitel aláírásán még meg sem száradt a tinta, amikor a szövetségesek között először kisebb, majd komolyabb nézeteltérések támadtak.

Viták folytak a „flensburgi kormány"-ról,[223] valamint a szovjet hadifoglyok és más szovjet polgárok elhúzódó hazaszállítása miatt. Golikov tábornok, a Szovjetunió Népbiztosi Tanácsának hazatelepítési megbízottja, ingerült nyilatkozatot tett közzé, kijelentvén, hogy a szövetségesek megszegik a hazatelepítésre vonatkozó jaltai egyezményt. És ami a fő, újabb nézeteltérések keletkeztek Lengyelország miatt. A meg nem értés magvai kezdtek kicsírázni...

JALTA ÉS AMI UTÁNA KÖVETKEZETT

A Németország veresége előtt három hónappal megtartott jaltai konferenciáról már oly sokat és sokan írtak (olyan résztvevői, mint Churchill, Byrnes és Stettinius), hogy nincs értelme itt erről a történelmi jelentőségű értekezletről részletesen beszélnünk.[224] Jaltát „a Nagy Hármas közti egység kulminációjának" nevezik, és annak idején az amerikai lapok nagy része elismeréssel írt eredményeiről. Jaltát csak később, amikor már javában folyt a hidegháború, kezdték „Münchennek" nevezni, ahol Anglia és az Egyesült Államok állítólag „kapitulált" Sztálin előtt, mégpedig — mint mondják —, főként azért, mert a jaltai konferencia idején Roosevelt már „fáradt és beteg ember"

volt, aki hagyta magát „becsapni, és akinek az oroszok túljártak az eszén".

Kétségtelen, hogy Roosevelt beteg ember volt. Ma is emlékszem a Jaltában készült filmhíradónak azokra a patetikus kockáira, amelyek a kerekes karosszékében ülő, szörnyen kimerült Rooseveltet mutatják. Emlékszem Fenyára, a moszkvai Metropol Szálló kedves, idős szobalányára is, akit Roosevelt személyi szobalányának küldtek Jaltába. Visszatérésekor majdnem sírva mondta: „Olyan jó és kedves ember, de olyan nagyon-nagyon beteg." Amikor nem sokkal ezután Roosevelt hirtelen meghalt, nemcsak Fenya, hanem vele együtt az orosz asszonyok ezrei siratták.

Ugyanakkor Stettinius azt állítja könyvében,[225] hogy az oroszok több engedményt tettek, mint a nyugati szövetségesek. A „szovjet engedmények" listáján a következők szerepeltek:

A Szovjetunió elfogadta a Biztonsági Tanácsban történő szavazás amerikai megfogalmazását, és ezzel véget vetett a Dumbarton Oaks-i „zsákutcának".

A Szovjetunió lemondott arról a követeléséről, hogy az ENSZ-ben mind a 16 szovjet köztársaságnak képviselete legyen, és megelégedett a Szovjetunió, Ukrajna és Belorusszija szavazati jogával.

A Szovjetunió hozzájárult ahhoz, hogy a csatlakozó nemzetek, amelyek március 1-ig hadat üzentek Németországnak, az ENSZ alapító tagjaiként részt vegyenek a San Franciscó-i konferencián.

A Szovjetunió hozzájárult a szövetségesek katonai erőfeszítéseinek szorosabb egybehangolásához.

Korábbi tiltakozása ellenére beleegyezett abba, hogy a franciák ne csak megszálló övezetet kapjanak Németországban, hanem az Ellenőrző Bizottságban is képviselve legyenek.

Elfogadta azt a javaslatot, hogy Lengyelország nyugati határai rendezésének kérdését halasszák el a békekonferenciáig.

Egyetértett a jövendő lengyel kormány összetételére vonatkozó kompromisszumos megoldással, és azzal, hogy Lengyelországban szabad választásokat tartsanak.

Elfogadta az Egyesült Államoknak azt a nézetét, amely szerint a Jóvátételi Bizottság a munka kezdeti szakaszában a 20 milliárd dolláros összeget csupán tárgyalási alapnak tekinti.

Az oroszok visszavontak két módosítást, amelyet az Európa fel-

szabadításáról szóló nyilatkozathoz nyújtottak be, nevezetesen azt a módosítást, amely külön státust állapít meg „azoknak a nemzeteknek, amelyek aktívan harcoltak a nácizmus ellen".

A nyugati hatalmak viszont, miközben Sztálin Lengyelország iránti „nagylelkűségére" hivatkoztak, nem ragaszkodtak ahhoz, hogy Lvovot és a galíciai olajmezőket Lengyelország kapja meg. Engedményeket tettek továbbá még egy-két kérdésben, amelyek a lengyelországi választások szigorú szövetséges ellenőrzésére vonatkoztak, de mint Stettinius írta:

„A katonai helyzet folytán (1945 februárjában) nem arról volt szó, mit enged tenni Anglia és az Egyesült Államok Oroszországnak Lengyelországban, hanem arról, hogy e két országnak sikerüljön meggyőzni a Szovjetuniót annak elfogadásáról...

(Csapataink) csak nem sokkal azelőtt hódították vissza azt a területet, amelyet a »kiszögellésért vívott csata« idején vesztettek el, és még nem vertek hidat a Rajnán. Olaszországban az Appenninekben elakadt a támadásunk. A szovjet csapatok viszont majdnem egész Lengyelországot és Kelet-Poroszországot elfoglalták, és némelyik szakaszon elérték az Oderát... A Vörös Hadsereg kezén volt Lengyelország és Kelet-Európa nagy része, Csehszlovákia egy részének a kivételével."[226]

Mindamellett Stettinius azt állítja, hogy „egészben véve a jaltai egyezmény az Egyesült Államok és Anglia diplomáciai győzelmét jelentette. Az igazi nehézségek a Szovjetunióval Jalta *után* keletkeztek, amikor az ottani megállapodásokat nem tartották be."

Világos, hogy Anglia és az Egyesült Államok nem „az erő helyzetéből" tárgyalt a Szovjetunióval. Kétségtelen, hogy Roosevelt és különösen Churchill igen komoly ellenvetésekkel élt több kérdésben, elsősorban Lengyelországot illetően. „Lengyelország sorsa — jelentette ki Churchill — a konferencia előtt álló problémák közül a legkomolyabb, és nem szeretném, ha megoldatlan maradna." Eden arra hivatkozott, hogy „Mikołajczyk jelenléte a lengyel kormányban minden másnál jobban emelné ennek a kormánynak a tekintélyét és meggyőzné az angol népet e kormány képviseleti jellegéről". Churchill elrémült azoktól a hírektől, hogy a „lublini kormány bejelentette, miszerint az Armia Krajowa és a földalatti erők tagjait árulóként bíróság elé szándékozik állítani".[227] Azellen is tiltakozott, hogy

„a lengyel libát annyira megtömjék német eleséggel, hogy azt ne tudja megemészteni". De különösen azellen emelte fel szavát, hogy Lengyelország nyugati határának egy része ne a Keleti-Neisse, hanem a Nyugati-Neisse mentén húzódjék.

De a szovjet államférfiak a maguk módján még szigorúbban vették a lengyel kérdést, mint Churchill. Sztálin, Churchillnek egyik kijelentésére válaszolva — amely szerint Lengyelországnak „lelke gazdájának" kell maradnia — megjegyezte: „Anglia számára Lengyelország a becsület kérdése, a Szovjetunió számára viszont ez mind a becsület, mind a biztonság kérdése." Időről időre visszatért az Armija Krajowára, amely — úgymond — veszélyezteti a Vörös Hadsereget Lengyelországban.

A jaltai konferencia jegyzőkönyve szerint Sztálin hozzájárult egy, Harrimanből, Molotovból és Kerrből álló bizottság megalakításához. Ennek a bizottságnak az lett volna a feladata, hogy segítsen „átszervezni" a lengyel kormányt és ily módon „előkészíteni" a lengyelországi szabad választásokat, ugyanakkor azonban Sztálin nem csinált titkot abból, hogy mit tekint a Szovjetunió alapvető érdekeinek Lengyelországban.[228]

Bárhogy történt is, Churchill (és kisebb mértékben Roosevelt) továbbra is komolyan aggódott Lengyelországért. Egyikük sem hagyhatta figyelmen kívül azt a tényt, hogy Lengyelország már a Vörös Hadsereg mögött volt. Jellemző, hogy amikor nem sokkal a jaltai konferencia után Mihály királynak menesztenie kellett Rădescut és helyébe a szovjetbarát Petru Grozát nevezte ki, Roosevelt nem tartotta helyénvalónak, hogy tiltakozzék, mert Románián haladtak át a Vörös Hadsereg közlekedési és utánpótlási útvonalai. Ugyanez bizonyos értelemben Lengyelországra is vonatkozott.

Németország problémájának a jaltai konferencia kevesebb időt szentelt, mint várni lehetett volna. Elhatározták, hogy „a három szövetséges katonai erőfeszítéseit szorosabban összehangolják, mint valaha". A konferenciáról kiadott jelentés megállapította: a „náci Németország pusztulásra van ítélve", és „a német nép azzal, hogy folytatni próbálja a reménytelen ellenállást, csak még súlyosabbá teszi veresége árát". A feltétel nélküli fegyverletétel cikkelyeit nem tették közzé.

„Ezeket Németország teljes veresége előtt nem hozzuk nyilvános-

ságra... A három nagyhatalom erői külön övezeteket fognak megszállni Németországban... (Megalakul) egy Központi Ellenőrző Bizottság, amely a három nagyhatalom főparancsnokaiból áll, Berlin székhellyel."[229]

Franciaországot — folytatta a jelentés —, meg fogjuk hívni, hogy ha óhajtja, vállaljon el egy megszállási övezetet és negyedik tagként vegyen részt az Ellenőrző Bizottságban.

Ezután egy bekezdés következett, amely arról szólt, hogy a szövetségesek „hajthatatlan célja a német militarizmus és nácizmus megsemmisítése", hogy „szilárdan eltökélték az összes német fegyveres erők leszerelését és feloszlatását, hogy egyszer s mindenkorra megsemmisítik a német vezérkart... eltávolítanak vagy megsemmisítenek minden német katonai felszerelést... Az összes háborús bűnöst igazságosan és gyorsan bíróilag felelősségre vonják, és természetben megtérítttetik az okozott károkat... Eltörlik a föld színéről a náci pártot, a náci törvényeket, szervezeteket és hivatalokat. Megszüntetnek mindenfajta náci és militarista befolyást a közhivatalokban, a német nép kulturális és gazdasági életében... Nem célunk a német nép megsemmisítése. A német nép méltó életére csak akkor lesz remény és a nemzetek közösségében csak akkor lesz hely számára, amikor a nácizmust és a militarizmust gyökerestül kiirtottuk."

A jaltai konferencia (akkoriban nyilvánosságra nem hozott) jegyzőkönyvei szerint, Németország kapitulációs feltételei között szerepel egy olyan pont, hogy a Nagy Hármas „minden lépést megtesz, amelyet a jövendő béke és biztonság érdekében szükségesnek tart, beleértve Németország teljes lefegyverzését, demilitarizálását és Németország felosztását". A felosztás módjának tanulmányozására egy bizottságot jelöltek ki, amely Edenből, Winantból és Guszevből (vagyis az angol külügyminiszterből és a londoni amerikai és szovjet nagykövetből) állt.[230]

Moszkvában, Majszkij elnökletével jóvátételi bizottság alakult, amely „a munka kezdeti szakaszában tárgyalási alapul" a Szovjetunió által javasolt 20 milliárd dollárt fogadta el (ennek az összegnek a fele a Szovjetuniót illette).

Való igaz, hogy a szovjet vezetőknek nem nagyon tetszett ez a jóvátételre vonatkozó határozat, amelynek szándékosan semmire sem kötelező jelleget adtak. Később azt állították, Roosevelt hozzájárult

ahhoz, hogy 10 milliárd dollárt kapjanak (gyári berendezések, a folyó termelésből történő szállítások és munkaerő formájában), bár ez ellen Churchill erélyesen tiltakozott, állandóan emlékeztetve az első világháború utáni hihetetlen jóvátételi káoszra. Ámde kétségtelen, hogy a jóvátételi kérdést nem számítva, a Szovjetunió teljesen elégedett volt a Németország nácitlanítására és demilitarizálására vonatkozó határozattal. Az is vitathatatlan, hogy Sztálin igen komolyan vette a Nagy Hármas egységén alapuló nemzetközi szervezet megalakítását.

Az atombombát még nem dobták le. Az amerikai katonai körök attól féltek, hogy ha a Szovjetunió nem vesz részt a Japán elleni háborúban, a háború 1947-ig is elhúzódhat, és az Egyesült Államoktól legalább még egymilliós emberáldozatot követel. Ezért a jaltai konferencia alatt Anglia és az Egyesült Államok igyekezett elérni, hogy a Szovjetunió hadba lépjen Japán ellen. De az oroszok az elszenvedett szörnyű veszteségek után a legkevésbé sem óhajtottak újabb háborút viselni, és Sztálin azzal érvelt, ha azt akarják, hogy harcoljanak Japán ellen, „ennek fejében mutatni kell valamit". Ezért követelte: először, maradjon fenn a Mongol Népköztársaság status quója. Másodszor, állítsák helyre Oroszország korábbi jogait, amelyeket Japán 1904-ben megsértett, nevezetesen adják vissza Szahalin déli részét és ismerjék el (azzal a feltétellel, hogy Csang Kaj-sek előzetesen beleegyezik) a szovjet érdekeket Dairenben, Port Arthurban és a kelet-kínai, valamint a dél-mandzsúriai vasútvonalon, amelyeket szovjet—kínai vegyes társaság igazgatása alá kell helyezni oly módon, hogy Mandzsúriában fennmarad Kína teljes szuverenitása. Harmadszor, a Szovjetuniónak átadják a Kuril-szigeteket (bár azok hosszú időn át Japánhoz tartoztak). Így hangzottak azok a feltételek, amelyek a Szovjetuniót a Távol-Keleten kielégíthették.

Általában Sztálin Jaltában az angolokban és még inkább az amerikaiakban kedvező benyomást keltett.

Nyugodtan és ügyesen tárgyalt, és erős érzelmeket csak akkor árult el, amikor a német jóvátételekről és azokról a szörnyű dolgokról esett szó, amelyeket a németek a Szovjetunióban elkövettek. Általában eléggé engedékenynek mutatkozott, és nem ragaszkodott az olyan követelményekhez, amelyeket partnerei teljesen ésszerűtlennek tartottak, például, hogy az ENSZ-ben mind a 16 szovjet köztársaságnak képviselete legyen. Nyugati megfigyelőkre nagy hatást tett, hogy a

jaltai konferencia egész ideje alatt figyelemmel kísérte a háború menetét, s éjfél és hajnali 5 óra között ellátta legfelsőbb főparancsnoki funkcióit is.

A jaltai konferencia jegyzőkönyveinek tanulmányozásakor számos pont világossá válik. Sztálin egyértelműen amellett volt, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetét a Nagy Hármas egysége alapján hozzák létre.

Sztálin Lengyelország iránti szándékait nem rejtette véka alá. Vég nélkül beszélt „a londoni kormány ügynökeiről, akik az orosz katonákra lőnek". Az is bizonyos, amíg a Szovjetunióra mint szövetségesre szükség volt a Japán elleni háborúban, nem kellett tartania attól, hogy az angolok és az amerikaiak tiltakozni fognak a lengyelországi vagy a balkáni szovjet politika miatt.

A Németországra, annak demilitarizálására és nácitlanítására vonatkozó határozatok kielégítették Sztálint, bár a jóvátételre vonatkozó egyezményt túl ködösnek tartotta. Ezenkívül volt még egy igen fontos és ezzel összefüggő kérdés, amelyet Jaltában felvetettek, de nyilvánvalóan azonnal el is ejtettek. A Szovjetuniónak nyújtandó nagy amerikai helyreállítási kölcsönre gondolunk.

Stettinius szerint a kölcsön csak mellékesen került szóba, amikor Molotov azt mondta neki, hogy a Szovjetunió Németországtól természetben kap jóvátételt, és egyúttal „kifejezte azt a reményét, hogy a Szovjetunió hosszú lejáratú kölcsönt kap az Egyesült Államoktól".[231]

Stettinius elmondja, hogy nem sokkal a jaltai konferencia előtt Morgenthau pénzügyminiszter az elnöknek levelet küldött, amelyben ismertette „az oroszok megsegítésének konkrét tervét a helyreállítási időszakban", és kifejezte azt a véleményét, hogy „ez sok olyan nehézséget kiküszöbölne, amelyekbe problémáikkal és politikájukkal kapcsolatban ütközünk". De, mint Stettinius megállapítja, „a Szovjetunió a háború végén nem kapott kölcsönt. Vajon ez a kölcsön arra indította volna-e, hogy ésszerűbb álláspontot foglaljon el és nagyobb hajlandóságot mutasson az együttműködésre? — ez a történelem egyik komoly rejtélye marad".

Minden ok megvan annak a feltételezésére, hogy Jaltában Sztálin még mindig reménykedett egy ilyen kölcsön lehetőségében. Ezt mu-

tatja az a pohárköszöntő is, amelyet az egyik jaltai fogadáson Roosevelt egészségére mondott. Sztálin szerint — ahogy kifejezte — az elnök volt „azoknak a szerszámoknak a fő kovácsa, amelyek lehetővé tették az egész világ mozgósítását Hitler ellen". A „lend-lease" az elnök „egyik legjelentősebb és létfontosságú vívmánya", amely Amerika nemzeti érdekeinek rendkívül széles koncepciójára utal.

Bár ugyanezen a fogadáson Churchill felé is elejtett néhány igen érdekes bókot, „a világ legmerészebb államférfijának" nevezte őt, mégis minden megfigyelő megegyezik abban, hogy Roosevelt iránt jóval barátibb érzelmeket mutatott.

„A háború után — mondta Sztálin —, amikor az érdekek különbözősége meg fogja osztani a szövetségeseket, nehéz feladat előtt fogunk állni. De meggyőződésem, hogy szövetségünk kiállja a próbatételt, és hogy békeidőben a három nagyhatalom közti viszony ugyanolyan szilárd lesz, mint volt a háború alatt."[232]

Amerikai szerzők sokat írtak arról, hogy Sztálin a konferencia után hamarosan „elárulta" a jaltai határozatokat. Némelyek, egyáltalán nem meggyőzően, ezt azzal a bírálattal és ellenállással magyarázzák, amellyel Sztálin a Politikai Bizottság egyes tagjai részéről találkozott. A szovjet politika Jalta utáni „megváltozásának" más magyarázatai jóval valószínűbbnek látszanak.

A Kelet és Nyugat közti viszony kiéleződéséhez némiképp hozzájárult az is, hogy Amerikában márciusban és áprilisban megerősödött az a tendencia, amely ellenezte, hogy a Szovjetuniónak a háború után nagy összegű kölcsönt nyújtsanak. Roosevelt halála a Szovjetunióban mély aggodalmat[233] keltett, olyan aggodalmat, amelynek jogossága hamarosan beigazolódott. Truman elnök ugyanis azzal kezdte, hogy nyomban az európai győzelem után leállította a Szovjetunióba irányuló „lend-laese" szállítmányokat, noha a Szovjetunióra még az a kötelezettség hárult, hogy hadba lépjen Japán ellen Amerika oldalán. Mint Hopkins nem sokkal későbbi moszkvai látogatásának tőle származó leírásából tudjuk, Sztálint erősen felingerelte és megsértette ez a lépés, amelyet Stettinius „időszerűtlennek és hihetetlennek" nevezett.

Tulajdonképpen a jaltai konferencia — a három nagyhatalom céljai egységének e nagy demonstrációja a Németország feletti közeli győzelem előtt — a szövetségesek közötti elkerülhetetlen vízválasztót je-

lentette. Amíg a titáni harc folyt, az ellentmondó érdekek és eszmék, amelyeket a megszokott körülmények között alig-alig lehetett összeegyeztetni, háttérbe szorultak. De most, amikor elérkezett a békére való felkészülés ideje, az elért munkakompromisszumok túl törékenynek bizonyultak. Mint láttuk, e kompromisszumokat is elég nehezen tudták elérni. Most olyan próbatétel előtt álltak, hogy a gyakorlatban alkalmazzák és konkrétan értelmezzék őket. Egyre nehezebb volt titkolni, hogy a háborús idők koalíciós partnerei között mély érdek- és nézetellentétek léteznek.

Az európai háború végén a Szovjetunió és szövetségesei közti feszültség fokozódásához még egy pszichológiai tényező is hozzájárult. A győzelem közelsége a Szovjetunióban nemcsak megkönnyebbült érzést és reményeket keltett, hanem természetszerűen a nemzeti büszkeséget is fellobbantotta. A szovjet embereket, különösen pedig a Vörös Hadsereg katonáit felhábo rította a nyugati szövetségeseknek Németországban, de főképpen Berlinben való tartózkodása, amely város bevétele közben oly sok szovjet katona pusztult el a háború utolsó napjaiban.

Másrészt a Szovjetunió erősen tönkretett ország volt, és óriási feladat előtt állt: a gazdaságát kellett helyreállítani. De ugyanakkor mindenki fölé emelkedett, mert megnyerte történelme legnagyobb háborúját. A jövő még sohasem tűnt ilyen ragyogónak. A jövő, úgy látszott, izgató lehetőségeket rejt magában. Némelyek számára ez a forradalmi Európa, a többség számára a boldog, virágzó Oroszország volt. Sokan közülük, akik akkoriban az ily boldog jövőről álmodoztak még azt is feltételezték, hogy a háború után fennmarad a három nagyhatalom szövetsége. Ez utóbbi illúzió mindössze néhány hónapig tartott, s a Hirosimában felrobbantott első atombomba szertefoszlatta...

A BÉKE HÁROM HÓNAPJA. POTSDAM

Bár mindenki tudta, hogy a nyári hónapokban nagy erőket irányítanak a Távol-Keletre, az orosz nép általában igen keveset gondolt Japánra. Számára a háború — az igazi háború — a hitleri Németország szétzúzásával befejeződött.

Az 1945-ös nyár általános hangulatát nehéz lenne lefesteni, érzékeltetni. Ez a hangulat rengeteg különböző tényezőből tevődött össze. Mindenekelőtt természetesen a nagy megkönnyebbülés érzéséből, hogy a háború befejeződött. De emellett ott volt a nemzeti büszkeség, a véghezvitt tett nagyszerűségének az érzése is: minden katona és majdnem minden polgár érezte, hogy megtette a magáét. A spontán örömnek, büszkeségnek és megkönnyebbülésnek ez az együttes érzése a legteljesebben május 9-én, ama feledhetetlen moszkvai napon, a Győzelem Napján nyilvánult meg.

A hadsereg óriási népszerűségnek örvendett. Május 24-én Sztálin a Kremlben nagy fogadást rendezett a szovjet marsallok, tábornokok és más főtisztek tiszteletére. A fogadáson beszédet mondott, amelyben különösen dicsérően nyilatkozott az orosz népről, „mert ez a legkiválóbb nemzet a Szovjetunió kebelébe tartozó valamennyi nemzet között". Arról is szólt, hogy az orosz nép „vezető nép"... „világos eszű, szilárd jellemű és türelmes". A szovjet kormány, úgymond, nem kevés hibát követett el, voltak kétségbeesett pillanatok 1941—1942-ben, de az orosz nép nem követelte kormányától, hogy menjen el, még csak nem is gondolt rá, hogy békét kössön Németországgal. Bízott a szovjet kormányban, és elhatározta, minden áron harcol, egészen a győzelemig.

Június 24-én következett a Vörös Hadsereg dicsőséges nagy seregszemléje — a Vörös téren megtartott nevezetes Győzelem Ünnepe. A csapatok díszelgését Zsukov marsall fogadta, a díszszemlét Rokosszovszkij vezényelte. Díszmenet közben a csapatok szakadó esőben több száz német zászlót dobtak a Lenin-mauzóleum lépcsőire, a győztes Sztálin lábához. Az eső miatt a moszkvaiak felvonulását, amelynek a díszszemle után kellett volna következnie, nem tartották meg. Aznap este Sztálin a Kremlben 2500 tábornok, tiszt és katona részére fogadást rendezett. Itt még egy beszédet mondott, amelyben dicsérte a „kisembereket", az óriási gépezet „csavarjait", amely nélkül — mint mondotta — ez a gépezet minden marsalljával, tábornokával és ipari vezetőivel együtt működésképtelen lenne.

Nem sok idő múlt el, és az egész háború feledésbe merült. Röviddel a Japán elleni háború befejezése után megjelent Nyedogonov „Zászló a falusi tanácsháza felett" című költeménye, amelyet széles körben

népszerűsítettek. Arról szólt, hogy ha katona vagy, ne ülj babéraidon, hanem dolgozz jól a kolhozban.

Mindaz, ami történt, általában érthető. 1945-ben a Szovjetunió gazdasága igen nehéz helyzetbe került. A Vörös Hadsereg minél több katonáját le kellett szerelni, és meg kellett kezdeni a kemény mindennapi munkát a békegazdaság helyreállítására. A németek több száz várost és sok ezer falut részben vagy teljesen lerombolták. Sok ipari központ, például Harkov, Kijev, Sztálingrád, Ogyessza, Rosztov, Zaporozsje és Krivoj Rog, a Donyec-medence romokban hevert. Az oroszok, ukránok és beloruszok millióit hurcolták el Németországba, és többségük betegen vagy teljesen leromolva tért haza. Az emberveszteség elérte a 20 milliót, vagyis az összlakosság tíz százalékát. Ilyen megrendítő számarány csak Lengyelországban és Jugoszláviában fordult elő. Ezenkívül ott volt még a több milliónyi háborús rokkant.

A Szovjetunió polgári lakosságának a háborús években nemcsak a rosszultápláltságot kellett elviselnie, hanem túl sokat is kellett dolgoznia. Az ország mezőgazdaságát kizárólag a nők tartották fenn, és ugyancsak ők biztosították az ipar munkáját is a háború alatt. 1945-ben a Szovjetunió ipari munkásainak 51 százalékát nők tették ki, s a többiek között is sok-sok serdülő korú fiatal akadt.

Bármilyen erőfeszítéseket fejtett is ki a szovjet nép, hogy biztosítsa a hadiipar munkáját (márpedig a tömegek erőfeszítései nélkül a Szovjetunió sohasem nyerhette volna meg a háborút), a háború végén az ipar helyzete általában igen súlyos volt. Miután 1943—1944-ben néhány iparvidék felszabadult, s keleten és a Szovjetunió központi körzeteiben fokozódott a termelés, 1945 első hat hónapjában a termelési mutatók az 1944-es első féléviekhez viszonyítva kissé javultak. Ez azonban édeskeveset számított még a háború előtti számokhoz képest is, pedig ezeket sem lehetett túl magasnak nevezni.

„1945 első felében a széntermelés mindössze 77 százaléka volt az 1941. első félévinek, az ásványolaj-termelés ugyanakkor 54 százalékra, a villamos energia 77, a nyersvas 46, az acél 52, a koksz 54, a hengerelt vas termelése 50, a fémforgácsoló szerszámgépek gyártása 65, a tehergépkocsik gyártása 43, a gumiabroncsok gyártása pedig 50 százalékra csökkent."[234]

Majdnem minden anyagot a hadiipar nyelt el, amely 1945 első

felében mintegy 21 000 repülőgépet, 29 000 repülőgépmotort, több mint 9000 harckocsit, több mint 6000 rohamlöveget, 62 000 löveget, 873 000 puskát, géppisztolyt és golyószórót, 82 millió lövedéket, repülőbombát és aknát, több mint 3 milliárd gyalogsági töltényt stb. gyártott. Az 1945-öshöz viszonyítva a Szovjetunió ipari potenciálja gyakorlatilag a felére csökkent. 1945-ben a Szovjetunió nyolcadannyi acélt gyártott, mint az Egyesült Államok. A Szovjetuniónak óriási feladatot kellett megoldania: gazdaságának helyreállítását és fejlesztését. A mezőgazdaságot majdnem újonnan kellett felszerelnie gépekkel, és biztosítania kellett a műtrágyaellátást. Az európai háború befejezése után a mezőgazdasági gépek és a műtrágya gyártásának a növelése egyike volt a halaszthatatlan feladatoknak.

Az 1940-ben sem túl nagy állatállomány 1945-re még jobban leapadt. 1945-ben csupán 47,4 millió szarvasmarha volt (3,2 millióval több, mint 1944-ben). A Szovjetunió egész állatállománya mindamellett 1945 végén csak a 87 százalékát tette ki az 1940. évinek, ezen belül a tehenek állománya 82, a juhoké és kecskéké 76, a sertéseké és lovaké pedig 51 százaléknak felelt meg. A felszabadított vidékeken viszont a szarvasmarha-állomány csak 76 százalékát, a lóállomány 44 százalékát, a sertésállomány pedig 34 százalékát érte el a háború előttinek.[235]

Ezenkívül 1945-ben hiány mutatkozott az erőtakarmányban is. Ez és egyéb okok miatt az állami begyűjtés az 1940-eshez viszonyítva húsból 61,8 százalék, tejből és tejtermékekből pedig 45 százalék volt. Ez azt jelentette, hogy különösen a városi lakosságnak továbbra is meg kellett elégednie a szűkös fejadagokkal. A kormány különleges intézkedéseket hozott, hogy többé-kevésbé kielégítse az ipari munkások szükségleteit, és több élelmiszert juttasson az iskolás gyermekeknek. Ámde a szovjet polgárok java része még szűkösen élt, és fejadagjuk majdnem kizárólag kenyérből, burgonyából és zöldségfélékből állt, kiegészítve némi cukorral, zsiradékkal, hússal vagy hallal. 1945-ben számos olyan családot ismertem, amely az alkalmazotti kategóriára megállapított élelmiszerjegyet kapott. Bár a szó szoros értelmében nem éheztek, de rosszul táplálkoztak, és a cukros tea majdnem fényűzés számba ment. Mivel a „lend-lease" szállításokat, amelyek jelentős mértékben biztosították a hadsereg élelmiszer-ellátását, leállították, észrevehetően csökkent a Szovjetunióban fogyasztott

élelmiszerek mennyisége. Ukrajnában és Belorusszijában bizonyos, bár nem túl bőkezű, segítséget nyújtott az UNRRA. A Szovjetunió többi területének lakossága semmilyen segítséget sem kapott a szervezettől. Az 1946. évi nagy szárazság a Szovjetunió nagy kiterjedésű területein átmenetileg még jobban súlyosbította a helyzetet.

Ámde nem mondhatjuk azt, hogy a háború utáni időszaknak ezek a nélkülözései, amelyek végső soron a háborús idők nehézségeinek a folytatásai voltak, csökkentették a szovjet nép általános erkölcsi szellemét, kivéve, hogy a háborús idők fegyelmének bizonyos lazulása hamarosan meglátszott a „feketepiac" terjedésében és a bűnözés jelentős növekedésében — de ez a legtöbb országban háború utáni általános jelenség volt. 1945 nyarán a sok millió katona hazatértével továbbra is lelkes hangulat uralkodott. Sok helyütt az élet már kezdett feltámadni a romokból. A Donyec-medence bányáit gyorsan helyreállították, a harkovi traktorgyár megkezdte a traktorok gyártását. Az OSZSZSZK nyugati területein és Belorusszijában a falvak gyorsan újjáépültek, bár rendszerint primitív módszerekkel. Több százezer ember tért vissza Leningrádba. A felszabadult területeken már 1944-ben megkezdődött helyreállítás gyorsabb ütemben haladt.

Emellett ott voltak az egyéni tragédiák milliói, az asszonyok, akik most már minden reményüket elvesztették, hogy férjük vagy fiaik visszatérnek a fogságból. Vagy akár a hadifoglyoké, akik átvészelték a háborút, és most a Belügyi Népbiztosság kivizsgálva ügyüket, sokukat több évre büntetőtáborba küldött.

„A Németország elleni háború befejezése és a Japán elleni háború megkezdése" között eltelt három hónapban némileg aggasztóan alakult a nemzetközi helyzet. Ámde a hidegháború időszaka még nem következett el, s a hivatalos viszony a Szovjetunió és nyugati szövetségesei között továbbra is baráti maradt.

E nyár baráti gesztusaihoz tartozott, hogy Zsukov marsall Eisenhowernak és Montgomerynek átnyújtotta a „Győzelem"-érdemrendet. A figyelmesség viszonzásául Montgomery magas angol kitüntetést nyújtott át Zsukov és Rokosszovszkij marsallnak, nemkülönben Szokolovszkij és Malinyin tábornoknak.

Másrészt elég sok és különféle kellemetlenség is adódott. Így a

szovjet sajtó felháborodással írt „Alexander angol marsallnak a trieszti jugoszlávokkal szemben tanúsított arcátlan és sértő magatartásáról".[236]

Ezenkívül az oroszok — mint már említettük — Churchillt a „flensburgi kormány gyanús pártfogolásával" vádolták. Majd erélyes tiltakozás következett amiatt, hogy Észak-Olaszországban letartóztatták Nennit és Togliattit, és nem maradt el a szemrehányás a görögországi angol politika miatt sem. Noha az oroszok hangsúlyozták, hogy a kommunisták vezető szerepet játszottak az olasz és francia ellenállási mozgalomban, mégis magatartásuk a francia, olasz és más nyugati kommunista pártokkal szemben rendkívül óvatos maradt.

1945 nyarának elején a Szovjetunió és nyugati szövetségesei között továbbra is Lengyelország volt a legvitatottabb probléma. A Vörös Hadsereg, még mielőtt a tulajdonképpeni lengyel területre lépett volna, vagyis Nyugat-Belorusszijában és Litvániában, a „londoni" lengyel földalatti mozgalom, az Armia Krajowa fegyveres ellenállásába és diverziós cselekedeteibe ütközött, s amint Lengyelországba bevonult, a helyzet rosszabbodott. Szovjet részről azt állították, hogy a lengyelek több száz katonát és tisztet megöltek. Az Armia Krajowát azzal vádolták, hogy sok terrorcselekményt követett el szovjet hivatalos személyek ellen, és szabotálta a lengyelek toborzását a lengyel hadseregbe, amely vállvetve harcolt a Vörös Hadsereggel. Lengyelországban a „londoni" földalatti mozgalom és az egyház egyaránt fokozott szovjetellenes propagandát folytatott.

1945 januárjában az Armia Krajowa londoni utasításra hivatalosan feloszlatta önmagát, de helyébe a NIE nevű titkos szervezet lépett (a „niepedległość" — függetlenség szó rövidítése), élén Okulicki tábornokkal. (A varsói felkelés leverése után Bór-Komorowski helyébe Okulickit nevezték ki az Armia Krajowa parancsnokául.) Az új földalatti szervezet „örökölte" az Armia Krajowa katonai felszerelését és rádióállomásait, s azután is — hogy a Vörös Hadsereg egész Lengyelországot felszabadította — folytatta tevékenységét. Ezért a szovjet kormány márciusban erélyes intézkedéseket tett az ellenállási mozgalom szovjetellenes elemeinek megfékezésére. Okulickit és több lengyelt, így a „lengyel illegális kormány" három tagját (Jan S. Jankowskit, Adam Bent és Stanisław Jasiukowiczot), valamint Pużakót, az „illegális parlament" elnökét letartóztatta és Moszkvába szállít-

tatta. Churchill április 28-án üzenetet küldött Sztálinhoz, amelyben aggódva érdeklődött a „tizenöt lengyel" iránt, akiket a hírek szerint „deportáltak". Május 4-én Sztálin válaszában közölte, nincs szándékában hallgatni a tizenhat (és nem tizenöt) lengyelről. „A vizsgálat eredményétől függően mind vagy egy részük bíróság elé kerül."

„Okulicki tábornok csoportja, s elsősorban maga Okulicki tábornok ellen az a vád, hogy diverziós cselekményeket készített elő a Vörös Hadsereg hátában, s ennek a Vörös Hadsereg több mint száz katonája és tisztje esett áldozatul, továbbá illegális rádió-adóállomásokat tartott üzemben csapataink mögöttes területein, amit a törvény tilt. A vizsgálat eredményétől függően mind vagy egy részük bíróság elé kerül. Így kell védenie a Vörös Hadseregnek csapattesteit és mögöttes területeit a diverzánsokkal és a rendbontókkal szemben."[237]

Sztálin Okulickit „különösen hírhedt" emberként jellemezte.

E lengyelek letartóztatása és az egész lengyel kérdés képezte a fő témáját annak a megbeszélésnek, amelyet Sztálin és Hopkins május 26-tól június 6-ig folytatott. E hat találkozásra az „utolsó küldetés" alatt került sor, amelyet Hopkins (aki már nagyon beteg volt és néhány hónap múlva meghalt) Harry Truman, az új elnök kérésére vállalt. Hopkins az első találkozáson megemlítette, hogy Jaltából hazafelé Roosevelt elnök „gyakran nyilatkozott Sztálin marsallról tisztelettel és csodálattal", de hozzátette, „az utóbbi hat hét alatt olyan mély változások mentek végbe a közvéleményben, amelyek esetleg kedvezőtlen hatással lesznek a két ország viszonyára".

„Olyan országban, mint a mienk — mondta Hopkins —, sajátos incidensek befolyásolják a közvéleményt... és a rosszabbodás arra vezethető vissza, hogy képtelenek voltunk érvényt szerezni a Lengyelországra vonatkozó jaltai egyezménynek."

Több ízben is visszatért erre a témára, kijelentvén, az Egyesült Államok közvéleményének szemében „Lengyelország annak a szimbóluma, hogy képesek vagyunk közösen megoldani problémákat a Szovjetunióval". Hopkins sürgette Sztálint, hogy gyorsítsa meg az „új" lengyel kormány megalakulását és bocsáttassa szabadon a lengyel illegális mozgalom letartóztatott vezetőit.

Sztálin azonban nem akart engedni. A földalatti mozgalomnak a vezetői nemcsak súlyos bűncselekményeket követtek el a Vörös Hadsereg ellen, hanem ráadásul a Churchill szívének oly kedves

„cordon sanitaire" politikáját is képviselték. Az angol konzervatívok nem akarják, hogy az új Lengyelország a Szovjetunió iránt barátsággal viseltessen. Hopkins kikötéseire, hogy úgy biztosítsák Lengyelországnak az összes szükséges demokratikus szabadságjogokat, amint azokat Amerika értelmezi, Sztálin kijelentette: 1. a Hopkins által említett szabadságjogokat csak békeidőben lehet bevezetni, akkor is csak bizonyos korlátozásokkal; 2. például egy fasiszta pártnak, amely a demokratikus kormány megdöntésére törekszik, nem szabad megengedni, hogy éljen e jogokkal. Nyilvánvalóan, Sztálin a „fasiszta" szót az Armia Krajowára és az Oroszországgal szemben ellenséges összes lengyel elemekre vonatkoztatta.

Mégis megegyeztek abban, hogy az új lengyel kormányban helyet adnak Mikołajczyknak és még néhány vezetőnek, s a negyedik találkozás után Hopkins a következőket jelenthette Trumannak:

„Úgy látszik, mintha Sztálin hajlandó lenne visszatérni a krími döntés végrehajtására, és megengedni egy képviseleti jellegű csoportnak, hogy Moszkvába utazzék és tanácskozzék a (Molotov—Harriman—Kerr) bizottsággal."

Hopkins és Sztálin hat találkozásuk során[238] természetesen még több fontos kérdést megvitattak. Hopkins arra kérte Sztálint, hogy haladéktalanul nevezze ki a németországi Ellenőrző Tanács szovjet tagját, mivel Amerika már kinevezte Eisenhowert. Sztálin megígérte, hogy a közeli napokban Zsukov megbízatást fog kapni.

Sztálin anélkül, hogy szemrehányást tett volna a „lend-lease" szállítások beszüntetése miatt, úgy nyilatkozott róla, hogy ez „sértő és váratlan volt". Hozzáfűzte, hogy ők (az oroszok) „megfelelő formában ki akarták fejezni hálájukat az Egyesült Államoknak a háborús segítségért, de azok a körülmények, amelyek e program végrehajtásának a megszakítását kísérték, ezt lehetetlenné tették". Hopkins sajnálatát fejezte ki a „technikai félreértések" miatt, amelyek ilyen helyzetet teremtettek, és biztosította Sztálint, hogy a „lend-lease" segély megszüntetése nem akart olyan „eszköz" lenni, amellyel „nyomást" próbáltak gyakorolni a Szovjetunióra, amint ezt Sztálin feltételezte. „Mi (amerikaiak) sohasem gondoltuk — tette hozzá —, hogy »lend-lease« segélyünk a Hitler feletti szovjet győzelem fő tényezője. Ezt a győzelmet az orosz hadsereg hősiességével és vérével vívta ki."

A másik fontos kérdést, a Szovjetunió Japán elleni hadba lépését

is megtárgyalta Hopkins és Sztálin. Sztálin leszögezte, hogy a Vörös Hadsereg augusztus 8-ra foglalhatja el állásait a mandzsúriai határon. Hopkins és Sztálin megbeszélésének erre a részére a következőkben visszatérünk.

A lengyel földalatti mozgalom vezetőinek pere június 18-án kezdődött Moszkvában a Szakszervezetek Házában, és három napig tartott.

A fő vádlott, Okulicki tábornok, jóvágású lengyel tiszt, ügyesen és bátran védekezett. A vádirat pontjainak többségében elismerte bűnösségét (földalatti mozgalom szervezése az Armia Krajowa feloszlatása után; a Vörös Hadsereg ama parancsainak semmibevétele, hogy szolgáltassák be a fegyvert és a rádió-adóállomásokat; titkos rádió-összeköttetés Londonnal, szovjetellenes propaganda a lakosság körében stb.), de tagadta, hogy köze lenne a szovjet tisztek és katonák meggyilkolásához. Attól a pillanattól, hogy átvette az Armia Krajowa parancsnokságát, Lengyelországnak még a németek által megszállt részén tartózkodott, és hatalma nem terjedt ki Kelet-Lengyelország és Litvánia területére, ahol ezeket a szovjet embereket megölték. És amikor a Vörös Hadsereg Nyugat-Lengyelország területére lépett, ott semmiféle ilyen dolog nem történt.

Miután a vád képviselője, Rugyenko tábornok, megkérdezte Okulickit, hogy miért nem szolgáltatta be a Vörös Hadseregnek a fegyvereket, a rádió-adóállomásokat stb., a következő párbeszédre került sor:

„*Okulicki:* Abból a célból, hogy megmaradjanak a jövőre.

Rugyenko: Ki ellen?

Okulicki: Az ellen, aki fenyegetni fogja Lengyelországot.

Rugyenko: Nevezze meg azt az államot, amelyre gondol.

Okulicki: A Szovjetunió.

Rugyenko: Kire számított Ön?

Okulicki: Egy szovjetellenes tömbre.

Rugyenko: Ön szerint kikből állna ez a tömb — Lengyelországból és még mely államokból?

Okulicki: Anglia...

Rugyenko: És még?

Okulicki: És a németek.

Rugyenko: Tehát tömb a szabadságszerető népek ellenségeivel: a németekkel, akik az egész világ előtt hírhedtté váltak kegyetlenségükkel, barbárságukkal, a békés lakosok kiirtásával?

Okulicki: Nem a németekkel, hanem Európával. (Nevetés.)"[239]

A tárgyalás utolsó napján, ítélethirdetés előtt „az utolsó szó jogán" felszólalt Okulicki és beismerte, hogy hibát követett el, mert nem bízott a Szovjetunióban, hanem csak a londoni lengyel kormányban. Ez a kormány elutasította a Lengyelországra vonatkozó jaltai egyezményt, ami hiba volt, és ő ezt nem ismerte fel azonnal. Mindazonáltal továbbra is fenntartotta a lengyel földalatti mozgalmat, annak összes fegyverraktárával és rádió-adóállomásával, mert továbbra sem bízott a Szovjetunióban. Állandóan arra gondolt, hogy a cári Oroszország 123 éven át elnyomta Lengyelországot, és nem hitte, hogy a győztes oroszok tiszteletben fogják tartani Lengyelország függetlenségét. Az időben nem tudta, milyen változások történtek a Szovjetunióban. Harcolt a németek ellen, és szerinte az Armia Krajowának adott direktívái nem tartalmaznak olyasmit, ami a szovjet polgárok elleni terrorcselekményekre adandó parancs lett volna, és ha ilyen cselekmények az ő tudomása nélkül előfordultak (és valóban előfordultak), akkor ez nagyon sajnálatos. Ami pedig az „Európával" való szövetség gondolatát illeti, Angliát és Németországot is beleértve, ez a jövőre vonatkozott és tisztára „hipotetikus jellegű" volt.

Okulicki ennél tovább nem ment. A szovjet hivatalos körök teljesen elégedettek voltak: a bírói tárgyalás leleplezte a londoni kormány igazi arcát és közvetve Churchillt is, a maga „cordon sanitaire"-jével.

Amint Sztálin Hopkinsnak előre megmondta, viszonylag enyhe ítéletekre került sor. A vád képviselője még Okulicki fejére sem követelt halálbüntetést, s így az elsőrendű vádlottat 10 évi börtönbüntetésre ítélték. A „földalatti kormány" három tagja 5 évtől 8 évig terjedő börtönbüntetést kapott, néhányan ennél jóval kevesebbet, három vádlottat pedig felmentettek.

Harry Hopkinsnak szívós fáradozásával sikerült elérnie, hogy a Molotovból, Harrimanból és Kerrből álló bizottság végre tető alá hozza a „lengyel nemzeti egységkormány" megalakítását. A kormányban csak kevés „londoni lengyel" foglalt helyet, de egy sem akadt közöttük, aki a londoni Arciszewski-kormány tagja lett volna. A legkiemelkedőbb Mikołajczyk volt közöttük, aki néhány hónappal azelőtt kivált a londoni kormányból és — igaz, nem szívesen —, de elismerte a Lengyelországra vonatkozó jaltai egyezményt. És noha a „lublini lengyelek" erősen ellenséges érzelmekkel viseltettek Mikołajczykkal

szemben, Churchill ragaszkodott hozzá, hogy ő tagja legyen az új lengyel kormáynak. A befejező tárgyalások e kormány megalakulásával végződtek, s június 17. és 24. között folytak le Moszkvában, amikor a bíróság Okulickinak és a szovjetellenes lengyel földalatti mozgalom más vezetőinek az ügyét tárgyalta.

A végre megalakult lengyel kormány — amelynek tiszteletére Sztálin (a kormány tagjainak Varsóba való elutazása előtt) pompás fogadást rendezett a Kremlben — kissé egyszínű képet mutatott, mert a kulcspozíciókat szovjetbarát lengyelek foglalták el. De ez látszott a legjobbnak, amit a nyugati hatalmak az akkori körülmények között elérhettek, és ezért sietve elismerték az új lengyel kormányt. Azon az estén Sztálin a Kremlben mondott beszédében arról a kárról szóit, amelyet Lengyelország és Oroszország a múltban egymásnak okozott, és elismerte, hogy Oroszország bűne nagyobb, mint Lengyelországé. Sőt úgy vélekedett, új lengyel nemzedéknek kell felnőnie ahhoz, hogy a múlt minden bánata és sérelme eltűnjön. Németország, úgymond, továbbra is fenyegetni fogja Lengyelországot és Oroszországot, és a két ország szövetsége elengedhetetlen. Ez azonban önmagában nem elegendő, mindkét országnak szüksége van az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország szövetségére is.[240]

Eközben Lengyelországban heves harc folyt „Kelet" és „Nyugat" között. Amikor rövid idővel az új kormány megalakulása után tíz napot Lengyelországban töltöttem, valami olyasfélét találtam ott, ami nagyon hasonlított a polgárháború légköréhez. Lengyelországba nagy csoport külföldi tudósító érkezett, s jelenlétük szovjetellenes megmozdulásra adott indítékot. Az egyik esemény különösen szörnyű volt: Krakkóban meg akarták mutatni nekünk, hogyan dolgozik a „földalatti mozgalom", és szállodánk mellett meggyilkoltak két szovjet katonát.

Az igazi lengyel hazafiság szimbóluma Mikołajczyk lett. Nem sokkal később, hogy Lengyelországba érkezett, Krakkóban sok ezer ember részvételével tüntetést rendeztek tiszteletére. Krakkó mintegy a régi és nyugatbarát Lengyelország fővárosává, a parasztpárt, továbbá az összes klerikális és más reakciós elemek támaszpontjává alakult. A város a maga szépséges barokk templomaival és Piłsudski síremlékével — ezt az „oroszellenes" szentélyt naponta több ezer ember

kereste fel — a legtöbb lengyel városnál is kevesebb kárt szenvedett. Bár Krakkót éppen az oroszok mentették meg a lerombolástól, itt az emberek jóval ellenségesebben viselkedtek velük szemben, mint bárhol másutt. Ezért a Krakkóban állomásozó szovjet katonák különösen nyugtalanul érezték magukat.

Varsóban észrevehetően jobb volt a helyzet. A város, természetesen, tragikus látványt nyújtott. Gyakorlatilag az egész kormány- és egyéb tevékenység Pragában, a folyó túlsó oldalán levő elővárosban összpontosult, és a Visztulán csupán egy fa-szükséghídon lehetett átmenni. A tulajdonképpeni Varsóban csak elvétve akadt „élő" hely, mint például a Polonia Hotel és mögötte néhány háztömb. Itt mindvégig németek laktak, mialatt Varsó többi része lángokban állt. Körös-körül kilométerekre pusztaság terült el, s belőle leégett házak vázai és egész törmelékhegyek emelkedtek ki. A Polonia mellett húzódott meg egy trafik, amely főként az UNRRÁ-tól kapott cigarettákat árulta, és a varsói „tizennégy virágárus bódét" az emberek a lassan visszatérő élet bátortalan, gyenge kezdetének tekintették. A Szovjetunió bizonyos számú előregyártott házat, autóbuszt és villamoskocsit ajándékozott Varsónak. Az emberek sokat beszéltek arról, hogy Oroszország „Varsó felét" újjá szándékozik építeni, de hogy ez igaz volt-e vagy sem, csak a jövő dönthette el. Egyelőre a varsói munkások többsége az utcák megtisztításával és azoknak az épületeknek a tatarozásával foglalkozott, amelyek még úgy-ahogy lakhatók voltak. De mindennél csodálatosabbnak tűnt az embereknek az a hite, hogy a várost helyre fogják állítani. A demokratikus kormány kijelentette, hogy ez megtörténik, s ez pszichológiai szempontból nagyon sokat jelentett, hiszen Varsó helyreállításában és az Odera—Neisse-határt illetően minden lengyel egyetértett.

Varsói tartózkodásom egyik napján a romokban heverő Krakowskie Przedmescieben 20 000 munkás és több parasztküldöttség nagy tüntető felvonulást tartott. A tüntetőket a kiégett Opera erkélyéről a kormány tagjai üdvözölték, köztük Mikołajczyk is. A tüntetők soraiból sok üdvözlő kiáltás hangzott el, ezek azonban nem egyedül Mikołajczyknak szóltak. A vörös zászlókat vivő munkások jelentős része a PPR és a PPS tagja, vagyis kommunista és szocialista volt. „Meglepő, meglepő — mondta Mikołajczyk — ilyen életképességet látni népünk-

ben, hiszen ezek az emberek romok között élnek és éhesek, nagyon éhesek..."

1945-ben Lengyelország nyugati része még elhagyatott terület volt. Majdnem minden német eltávozott, és a falvak kiürültek. A termést a lengyel és az orosz csapatok takarították be. Itt-ott fokozatosan megjelentek a telepesek, részben Lvov környékéről, részben pedig a közép-lengyelországi talpalatnyi „irrentábilis" gazdaságokból. Némelyek állatok nélkül érkeztek, és bár megkapták a német gazdaságok jó házait, s a szobafalakra felaggatták feszületeiket és szentképeiket, majdnem kizárólag krumplin éltek. Az egyik Odera és Nyugati-Neisse közti telepes ezt mondta: „Itt nagyobb földet kaptunk, mint amekkorán otthon gazdálkodtam, de nincs mivel megművelni, nincsenek lovaink, és aztán ez mégsem a mi országunk." Két év elteltével e vidékek képe és az emberek hangulata is teljesen megváltozott. 1947-re e földet már saját országuknak kezdték tekinteni. Ebben a folyamatban a nyugati területek akkori minisztere, Gomułka játszotta a vezető szerepet.

1945-ben még lakott ott bizonyos számú német. Eszembe jut a helybeli molnár fia, egy zömök, pisze orrú fickó. Levertnek látszott. „Nem tudom, hová küldenek bennünket. Nincs hova mennünk. Itt éltem le egész életemet." Utunk közben néhány száz némettel találkoztunk, batyukat cipelő férfiakkal, nőkkel és gyermekekkel. Az öregek kocsin ültek. A kísérő lengyel katonák rámordultak a németekre, ha azok megállás közben elpanaszolták nekünk sorsukat. A németek azelőtt nem sajnálták a lengyeleket, és most a lengyelek sem éreztek különösebb részvétet a németek iránt.

A lerombolt Danzig — ma Gdańsk — szörnyű képet nyújtott. A városban és környékén igen súlyos harcok folytak, és a Gdynia és Danzig közti tengerparti út mentén tucatjával domborodtak a szovjet katonák tömegsírjai. Danzig közelében láttunk egy fasiszta kísérleti üzemet, amely emberi tetemekből szappant főzött. Az üzemet egykor egy Spanner nevű német professzor igazgatta. Minden olyannak tűnt, mint egy lidércnyomás: ciszternák, tele emberi fejekkel és testekkel, amelyek valami folyadékban úsztak, emberből készült szappannal teli csöbrök. Egy bárgyú képű fiatalember, aki itt laboránsként dol-

gozott és most igen ijedtnek látszott, elmondta, hogy az üzem nem jutott túl a kísérleti szakaszon, de a szappan, amelyet előállított, jó. Nagyon bűzlött ugyan, de aztán valamilyen vegyi anyagot adtak hozzá, és attól mandulaszagú lett. Anyjának tetszett. Spanner professzor elmondta neki, hogy a háború után a németek minden koncentrációs táborban szappanfőzőket építenek, úgyhogy a gyártásnak meglesz a szilárd nyersanyagbázisa. Amikor a zsidókat már kiirtották, a szlávok milliói kerülhetnek majd sorra.

Varsóba visszatérve beszélgettem egy szovjet ezredessel, s ő a következőket mondta: „Itt mindenütt rengeteg a terrorista, az Armia Krajowából és az NSZ-ből (a lengyel fasiszták), különösen olyan helységekben, mint Krakkó. A lengyel kommunistáknak nehéz dolguk van. Sok száz funkcionáriusukat meggyilkolták. Nagy bátorság kell hozzá, hogy valaki lengyel kommunista legyen."

A felszín alatt az idő tájt kisebb fajta polgárháború dúlt Lengyelországban. Ez csak 1947-ben ért véget, széles körű amnesztia segítségével, de nem a hadsereg és az erős rendőrség közreműködése nélkül. Mikołajczyk 1948-ban megszökött, Osóbka-Morawskit Cyrankiewicz váltotta fel, és néhány év múlva új Lengyelország született, Gomułkával az élén. Ámde helytelen volna feltételezni, hogy 1945-ben Lengyelországban nem voltak igazi szocialisták vagy kommunisták, vagy hogy minden lengyel a Nyugatot istenítette. Amiként sok cseh, ugyanúgy sok lengyel is igen jól megértette, hogy Nyugattal való szövetségük semmi hasznot sem hozott nekik 1939-ben.

Nemcsak a munkásosztály számos vezetője, hanem az értelmiség java része is így gondolkodott: „Ilyen tönkretett gazdaság mellett, mint amilyen a mienk, és amikor itt vannak a nyugati területek, amelyeket be kell telepíteni és rendbe kell hozni, a problémákkal csak a centralizált gazdasági rendszer tud megbirkózni." Ez „racionális" álláspont volt. A jövő bebizonyította helyességét.

Végső soron a lengyel kérdést a Nagy Hármas harmadik és egyben utolsó konferenciáján — Potsdamban — rendezték.

A július 17-én megnyílt potsdami konferencián a szovjet küldöttséget Sztálin és Molotov, az amerikait Harry Truman, az új elnök és James Byrnes, az új külügyminiszter vezette. Az angolok kezdetben Churchill és Eden, július 28-tól kezdve pedig, vagyis a Munkás Pártnak az általános választásokon aratott győzelme után, Attlee és

Bevin, az új miniszterelnök és külügyminiszter vezetésével jelentek meg.[241]

A konferencia befejezésekor, augusztus 3-án a „Pravda" vezércikke a következőket írta: „A konferencia eredményei arról tanúskodnak, hogy tovább erősödik és fejlődik az együttműködés a három nagyhatalom között, amelyek szövetsége tette lehetővé a győzelmet a közös ellenség elleni háborúban." A következő napokban a „Pravda" haragosan rosszindulatú rágalomnak bélyegzett mindenfajta olyan feltételezést, amilyenek például a svéd lapokban is jelentek meg, hogy „Potsdamban elvetették Európa és Németország kettéosztásának magvait".

Sajnos azonban így lett, noha a kiadott hosszú hivatalos nyilatkozat a három nagyhatalom közti egység látszatát keltette. De még ebből a dokumentumból is kitűnt, hogy jó néhány kérdésben nem jutottak megegyezésre, és sok probléma eldöntését elhalasztották.

A húszoldalas dokumentum a következő fejezeteket tartalmazta: I. Préambule. II. A külügyminiszterek tanácsának megalakítása. III. Németország. IV. A német jóvátételek. V. A német hadi- és kereskedelmi flotta. VI. Königsberg és környéke. VII. A háborús bűnösök. VIII. Ausztria. IX. Lengyelország. X. A békeszerződések és az ENSZ-be való felvétel. XI. Gyámsági területek. XII. A romániai, bulgáriai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság ügyrendjének felülvizsgálása. XIII. A német lakosság áttelepítése. XIV. Katonai problémák megtárgyalása.

Látható tehát, hogy milyen szerteágazó kérdéseket tárgyaltak meg a konferencia tizenhárom plenáris ülésén, nem beszélve a különböző bizottságok és albizottságok üléseiről. És ez a felsorolás még korántsem teljes. Például, külön nem említi meg Japánt, holott az igen fontos helyet foglalt el Potsdamban mind a politikai, mind a katonai tárgyalások során. Nem szól e dokumentum olyan másodrendű kérdésekről sem, mint Trieszt és Jugoszlávia vagy francóista Spanyolország. A három nagyhatalom megegyezett abban, hogy Spanyolországot nem veszik fel az ENSZ-be, de sem Anglia, sem az Egyesült Államok — a szovjet küldöttség sürgetése ellenére — nem akarta megszakítani vele a diplomáciai kapcsolatot.

A potsdami konferencia egyik fontos eredményeként könyvelhető el a külügyminiszterek tanácsának megalakítása. Ennek legfőbb fel-

adata abban állt, hogy előkészítse az Olaszországgal, Romániával, Bulgáriával, Magyarországgal és Finnországgal megkötendő békeszerződés tervezetét. A német békeszerződés előkészítése szintén a tanácsra hárult.

A Németországról szóló terjedelmes fejezet nagyrészt a demilitarizálás, nácitlanítás és demokratizálás nagyszámú intézkedését foglalta magában. Németország semmiféle felosztásáról sem esett szó, de a közös nyilatkozat megállapította, hogy egyelőre nem alakítanak központi német kormányt. Tervezték azonban, hogy több német közigazgatási hivatalt állítanak fel, amelyek az Ellenőrző Tanács irányítása szerint működnek.

A német hadi- és kereskedelmi flottával összefüggő problémákat szakértő bizottságnak adták át tanulmányozás végett. Anglia és az Egyesült Államok elvileg hozzájárult, hogy a Szovjetunió megkapja Königsberget és a környező területet. Megegyeztek továbbá ama ügyrendi eljárásra vonatkozóan is, amelynek eredményeképpen megalakult a nürnbergi bíróság, a német háborús főbűnösök felelősségre vonására és egyéb bíróságok, a hasonló ügyek elbírálására. Az Ausztriában megalakult Renner-kormány elismerését az angol és amerikai csapatok Bécsbe való bevonulásáig elhalasztották. Az oroszoknak azt a javaslatát, hogy az egyik volt olasz gyarmatot a Szovjetunió gyámsága alá helyezzék sem Anglia, sem Amerika nem támogatta, és a javaslatot a külügyminiszterek tanácsa elé utalták, amely megbízást kapott az olasz békeszerződés kidolgozására. Elhatározták, hogy a még Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon levő németek áttelepítését „szervezetten és humánusan" hajtják végre.

A szovjet sajtó hivatalosan azt az álláspontot képviselte, hogy Potsdamban minden jól ment. Valójában Potsdamban az egész légkör gyökeresen különbözött a teheránitól és a jaltaitól. A tárgyaló felek sok kérdésben élesen megvádolták egymást. Az angolok és az amerikaiak például a bulgáriai és romániai szovjet politikát az Európa felszabadításáról szóló jaltai nyilatkozat megsértésének tekintették. A szovjet küldöttek azzal vágtak vissza, hogy hasonló vádakat hangoztattak az angolok görögországi politikáját illetően. Truman komoly akadályokat gördített a bolgár, magyar és román kormány elismerése elé. Vádak hangzottak el a Szovjetunió ellen a romániai angol és amerikai tulajdon, nevezetesen az olajipari berendezések

miatt is, amelyeket a németek elkoboztak, majd utána a Szovjetunió tulajdonába mentek át. Az oroszok azzal is vádolták a nyugati hatalmakat, hogy Triesztben „olasz fasiszta rendszert" létesítettek.

Ámde mindezeken túlmenően a konferencia jellegzetessége más dologban nyilvánult meg: mégpedig a német és a lengyel kérdésben megmutatkozó nézeteltérésben. Igaz, első látásra minden, a demilitarizálásra, a nácitlanításra stb. vonatkozó intézkedés szigorúan megfelelt az előzetes döntéseknek. Úgy tűnt, hogy Németországot is a négy nagyhatalom közös ellenőrzése alá helyezték. Közvetve elismerték Németország politikai és gazdasági egységét, és később a Szovjetunió nagy érdemének tartotta, hogy még 1945 márciusában erélyesen tiltakozott a nyugati hatalmak minden olyan javaslata ellen, mely Németország felosztására irányult. A felosztást három részre javasolták: nyugati részre, amelynek a központja a Ruhr-vidék és a Rajna-vidék, déli részre, amelyhez Ausztria is tartozott volna, Bécs fővárossal, és keleti részre, Berlin fővárossal. Habár ilyen felosztásra nem került sor, Potsdam kétségtelenül lerakta egy másfajta felosztás alapját. Különösen szembetűnően mutatta az „övezeti" felosztást a jóvátételre vonatkozó, végre megszületett megállapodás. Ez nyilvánvalóan cserében történt azzal, hogy a nyugati hatalmak elfogadták az Odera—Neisse-vonalat, amelyet befejezett tényként a végleges német békeszerződésig „lengyel igazgatás" alatt álló német földek nyugati határaként állapítottak meg. Ezek a földek nem tartoztak Németország szovjet megszállási övezetéhez.

Ha Stettinius amiatt panaszkodott, hogy Jaltában Anglia és az Egyesült Államok nem mutatott határozottságot, akkor Truman és Byrnes úgy vélte, hogy Potsdamban igen szilárd álláspontot foglaltak el. Nem sokkal előtte sikeresen végrehajtották az atombomba kísérleti robbantását, és Henry Stimson hadügyminiszter szavai szerint, Truman „ezzel rendkívül elégedett" volt és „örült neki". Az elnök kijelentette, hogy ez az oroszokkal való tárgyalásban magabiztosságot kölcsönzött neki.

Churchill elégedett volt az új elnökkel, és maradéktalanul támogatta a Szovjetunióval szembeni „kemény" vonalát.

Az oroszok örültek, hogy utoljára látják Churchillt, de amikor az angliai általános választások után Churchillt és Edent Attlee és Bevin váltotta fel, rájöttek, nincs minek örüljenek. Byrnes szavai szerint

Bevin rendkívül „agresszívan és erélyesen tiltakozott" az új lengyel határok ellen. Nem sokkal a potsdami konferencia után, a szovjet küldöttség egyik tagja — velem beszélgetve — Bevint „igen akaratos" embernek nevezte, vagyis udvarias formában azt a gondolatot fejezte ki, hogy véleménye szerint az új angol külügyminisztert rendkívül csökönyösnek tartja.

Potsdamban megegyeztek a jóvátételek kérdésében. Az oroszok még a potsdami konferencia előtt mindenféle gyári berendezést elszállítottak a szovjet övezetből, és azt abban az időben „hadizsákmánynak" nevezték. De még mindig remélték, hogy Potsdamban a jóvátételi kérdés „össznémet" alapon vetődik majd fel. Ez azonban nem így történt. Byrnes július 23-án kijelentette, hogy a Sztálin által javasolt 20 milliárd dolláros összeg (amelynek felét a Szovjetunió kapta volna) „irreális", és nem volt hajlandó más számot mondani. Egyúttal megismételte az Egyesült Államok kormányának tiltakozását azellen, hogy a Szovjetunió beavatkozzék a Ruhr-vidéki ipar és Nyugat-Németország más részeinek ellenőrzésébe. Ezután a következő párbeszédre került sor:

„*Molotov:* Ha jól értem, ön arra gondol, hogy minden országnak a saját övezetéből kell jóvátételt kapnia. Ha nem jutunk megegyezésre, az eredmény ugyanaz lesz.

Byrnes: Igen.

Molotov: Nem jelenti-e azt az ön javaslata, hogy minden ország szabad kezet kap övezetében és egymástól teljesen függetlenül cselekszik?

Byrnes: Ez lényegében igaz."[242]

A szovjet delegátusok több mint egy héten át harcoltak e javaslat elfogadása ellen, de végül is a következő feltételek mellett hozzájárultak: Szabad kezet kapnak a német vagyontárgyak kivitelében egész Kelet-Európában, megkapják a nyugat-németországi jóvátételeknek egy kis százalékát, és végül, a nyugati hatalmak „ideiglenesen" elismerik az Odera—Neisse-vonalat. Ez lényegében teljes lemondást jelentett a jóvátételek össznémet alapon való megoldásáról, amiért a Szovjetunió oly elkeseredett harcot folytatott. Még azokat a Nyugat-Németországból a Szovjetunióba irányuló jelentéktelen jóvátételi szállításokat is, amelyek az „össznémet" koncepció látszatát keltették, alig egy év múlva leállították. Ezeket nyilvánvalóan Lucius Clay tábor-

nok, az amerikai övezet katonai kormányzója rendelte el a személyes felelősségére.

A jóvátétel szabályozásának ez a módja sarkalatos jelentőségű volt. Kezdetét jelentette annak a politikának, amely célul tűzte ki a Szovjetunió kirekesztését Nyugat-Németországból. Ám ugyanakkor ez a politika erősítette a Szovjetunió gazdasági és egyúttal politikai ellenőrzését is Kelet-Németország és egész Kelet-Európa felett. A „befolyási övezetek" politikájának ez a szembeötlő megnyilvánulása, természetesen homlokegyenest ellenkezett a Truman által meghirdetett „nyitott ajtók politikájával", és az amerikai szakértők azon vitáztak, mi az igazi jelentősége ennek a szemmel látható ellentmondásnak.

Az amerikai atombomba megjelenése és a Potsdamban aláírt különös jóvátételi megállapodások között nyilvánvaló a közvetlen összefüggés. Ez lényegében Németország és Európa ideiglenes (mint Truman gondolta) kettészakadását jelezte. Bár a következő két-három évben „a Nagy Hármas közti békének" némi látszatát még fenntartották, Potsdam a valóságban azt mutatta, hogy vége felé közeledik ez a béke, amelynek legfőbb pillérét — a szovjet vezetők szerint — a Németország feletti közös ellenőrzés képezte.

A RÖVID SZOVJET—JAPÁN HÁBORÚ. HIROSIMA

A szovjet—német háborúnak két olyan időszaka ismeretes, amikor az oroszok attól féltek, hogy a japánok megtámadják őket. Az egyik a háború első hónapjai, lényegében a Pearl Harbor elleni japán támadásig, a másik 1942 nehéz nyara és ősze. A japán támadás elleni óvintézkedésként a Szovjetunió kénytelen-kelletlen jelentős erőket tartott a Távol-Keleten, mintegy negyven hadosztályt. Bár rendkívüli körülmények között — a moszkvai csata, majd Sztálingrád védelme idején — a szovjet Legfelsőbb Főparancsnokság a távol-keleti erők egy részét felhasználta és szibériai csapatokat irányított át a szovjet—német arcvonalra, vitathatatlan, hogy a háború első 18 hónapjában Japán nagy szolgálatot tett Hitlernek. A milliós Kvantung-hadsereg ugyanis nagy szovjet erőket kötött le, pedig ezek igen értékesek lettek volna a Németország elleni háborúban.

Sztálingrád után és amiatt, hogy a csendes-óceáni háború koránt-

sem alakult olyan sikeresen, amint a japánok várták, „elhalasztották" a Szovjetunió elleni támadásukat.

„A Nagy Honvédő Háború története" ezt írja:

„A Vörös Hadsereg volgai győzelme hatalmas csapást mért a Szovjetunió elleni japán invázió tervére. A távol-keleti agresszornak, miután erősen lekötötte Kína, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia elleni háború, minden alapja megvolt arra, hogy komolyan kételkedjék a Szovjetunió ellen előkészített haditevékenység sikerében... A berlini nagykövet... 1943. március 6-án bejelentette Ribbentropnak: Japán kormánya azon a véleményen van, hogy »most nem érdemes háborút indítania Oroszország ellen«. A második világháború további menete sem hozott Japánnak kedvező változást: 1943-ban az amerikai fegyveres erők a Csendes-óceán térségében magukhoz ragadták a hadászati kezdeményezést... 1944 tavaszán a japán vezérkar először fogott hozzá olyan tervek kidolgozásához, amelyek a Szovjetunióval való háború esetére védelmi intézkedéseket irányoztak elő."[243]

Minden okunk megvan feltételezni, hogy még akkor is, ha a szovjet vezetők nem tudták pontosan, mit mondott a japán nagykövet Berlinben Sztálingrád után, teljesen tisztán látták a való helyzetet. Hírszerzésük Japánban igen eredményesen működött. 1942-ig felbecsülhetetlen értékű adatokat kaptak Richard Sorgétól, aki magának Ott német nagykövetnek a bizalmát élvezte.

A Szovjetuniót addigra sok sérelem érte Japán részéről. Nagyon valószínű, hogy a háború első időszakában a japán nagykövetség Moszkvában vagy Kujbisevben sok fontos információt továbbított a németeknek. Legalábbis Sztálingrád előtt a japánok nagy nehézségeket okoztak a szovjet hajózásnak a Csendes-óceánon, különösen azoknak a hajóknak, amelyek az Egyesült Államokból szállítottak árukat. A háború elejétől 1944 végéig (főként az első időkben) a japánok 178 szovjet kereskedelmi hajót tartóztattak fel, és japán tengeralattjárók három teherszállító hajót süllyesztettek el.[244]

Mindennek ellenére 1943-ban és 1944-ben a Szovjetunió és Japán közti diplomáciai viszony hűvös, de korrekt maradt, és a japán nagykövetet továbbra is meghívták a hivatalos fogadásokra. Teheránban és később több alkalommal is az angoloknak és az amerikaiaknak azt mondták, szó sem lehet a Szovjetunió Japán elleni hadba lépéséről Németország leverése előtt. Mégis a szovjet vezetők Jaltában, 1945

februárjában kötelezettséget vállaltak, hogy hadba lépnek Japán ellen. A Szovjetuniónak meg kellett kapnia Dél-Szahalint, amelyet 1905-ben átadtak a japánoknak, és a Kuril-szigeteket.[245] A jaltai egyezménynek a status quóra (Külső Mongólia) és a kínai szovjet privilégiumokra vonatkozó pontjait a kínai kormány, vagyis Csang Kaj-sek „beleegyezésétől" tették függővé.

1945. április 5-én a szovjet népnek már nem maradt kétsége afelől, hogy harcolnia kell Japán ellen. A szovjet kormány ezen a napon felmondta a Japánnal kötött semlegességi szerződést. Molotov tájékoztatta a japán kormányt, hogy 1941, a szerződés megkötésének éve óta a „helyzet gyökeresen megváltozott", Németország megtámadta a Szovjetuniót, Japán pedig segítette Németországot. Ezenkívül Japán hadban áll Angliával és az Egyesült Államokkal, mely országok a Szovjetunió szövetségesei. „A 3. cikkely alapján..., amely biztosítja a szerződő feleknek azt a jogát, hogy a szerződést érvényességének lejárta előtt egy évvel felmondják, a Szovjetunió kormánya ezennel kijelenti Japán kormányának, hogy az 1941. április 13-án kötött szerződést fel kívánja mondani."

A japán kormány 1945. május 15-én semmisnek nyilvánította a már nem létező német kormánnyal és más fasiszta kormányokkal való szövetségét. A szovjet kormány ebből arra következtetett, hogy a japánok újabb béketapogatózásokra készülnek, ámde semmi sem utalt arra, hogy e lépésekre kedvezően szándékozna reagálni.

Május végén Harry Hopkins úgy találta, hogy az oroszok olykor rendkívül nyakasak, például a lengyel kérdésben, de ugyanakkor teljesen készek együttműködni a Japánnal összefüggő problémákban. Május 28-án azt táviratozta Washingtonba, hogy Sztálin szavai szerint „a szovjet hadsereg augusztus 8-ra már elfoglalja állásait a mandzsúriai határon", továbbá Sztálin megismételte azt a Jaltában tett kijelentését, hogy „az orosz népnek komoly indokra van szüksége a hadba lépéshez". És ez utóbbi attól függ, hajlandók-e a kínaiak hozzájárulni a jaltai javaslatokhoz. Ezért kérte, hogy Szung Ce-ven „legkésőbb július 1-re" jöjjön Moszkvába, és sürgette, hogy az Egyesült Államok (ahogy Roosevelt megígérte) vesse fel ezt a kérdést Csang Kaj-sek előtt. A későbbi események fényében különösen érdekesek Sztálin Kínára vonatkozó nézetei, ahogy ezekről Hopkins beszámolt.

„Ő (Sztálin) kategorikusan kijelentette, minden lehetőt megtesz,

hogy elősegítse Kína Csang Kaj-sek hatalma alatti egyesítését. Vezetése a háború után is megmarad, mert senki más nem rendelkezik ehhez elegendő erővel. Hangsúlyozta, a kommunista vezetők közül senki sem elég erős Kína egyesítéséhez. Jóllehet vannak fenntartásai Csang Kaj-sekkel szemben, szándékában van támogatni őt."[246]

Hopkins egy másik, Washingtonba küldött üzenetében kijelentette, Sztálinnak az a határozott álláspontja, hogy Kínában az Egyesült Államokkal szemben a „nyitott ajtók" politikáját kell követni, mert csak ez az ország képes széles körű pénzügyi segítséget nyújtani Kínának. Oroszországnak ugyanis a saját helyreállításával kell törődnie.

A Japán fegyverletételéhez vezető események teljes áttekintése az egész háború történetének egyik legbonyolultabb problémája. Jaltában mind Roosevelt, mind Churchill még nagyon-nagyon szerették volna, hogy a Szovjetunió minél előbb hadba lépjen Japán ellen. Miután Truman lett az elnök, a helyzet már jóval kevésbé volt ilyen egyértelmű. Hopkins májusi moszkvai küldetéséből ítélve Truman még mindig azt óhajtotta, hogy a Szovjetunió hadba lépjen, és ugyanez az óhaj játszott szerepet abban is, amiért az új elnök Potsdamban találkozni akart Sztálinnal. Most viszont a szovjet történészek azt állítják, Truman már az atombomba ledobása előtt is minden erejével igyekezett kikényszeríteni Japán vagy legalábbis a japán fegyveres erők feltétel nélküli kapitulációját, még mielőtt az oroszok hadba lépnének. Lehetséges, hogy ezt az oroszok az akkori (még május 8-án megkezdődött) amerikai rádióadások alapján gyanították, de azzal vigasztalták magukat, hogy Japánt nem lehet legyőzni — legalábbis rövid idő alatt nem —, hacsak a Vörös Hadsereg szét nem zúzza a mandzsúriai Kvantung-hadsereget. Jaltában úgy értesültek Roosevelttől, hogy a Szovjetunió részvétele nélkül a Japán elleni háború 1947-ig elhúzódnék, és még sok millió emberéletbe kerülne az angoloknak és az amerikaiaknak.

A japánok már február—márciusban megpróbálták megszerezni a Szovjetunió közvetítését, be akarván fejezni az Egyesült Államok és Anglia elleni háborút. A szovjet történetírás megemlít néhány ilyen béketapogatózást:

„1945. február—márciusban a japán kormány »magán«-személyek — Miyakawa harbini japán főkonzul és Tanakamaru halipari vállal-

kozó — révén azzal a kéréssel fordult a Szovjetunióhoz, vállalja el a békeközvetítő szerepét Japán és az Egyesült Államok között. Ez a kérés félhivatalos jellegű volt. Tanakamaru Malikkal, a Szovjetunió tokiói nagykövetével folytatott beszélgetése során kijelentette, hogy »sem Amerika, sem Japán nem vállalhatja a béke kérdésének felvetését. Valamilyen, mondhatni, isteni erőnek kell kívülről segítségükre sietnie és a kibékülést ajánlania nekik.« Ez az erő, véleménye szerint, csakis a Szovjetunió lehet.

A Suzuki-kormány megalakulása után a szovjet nagykövetségen egyre gyakoribbá váltak az ilyen látogatások... Az 1945. április 20-án Maliknál rendezett hivatalos fogadáson Togo kijelentette, hogy szeretne személyesen találkozni a Szovjetunió külügyminiszterével."

Togo, igyekezve elkerülni az Egyesült Államok előtti feltétel nélküli fegyverletételt, június 3-án Hirota exminiszterelnököt Malikhoz küldte. Ő hangsúlyozta, hogy kormánya szeretné megjavítani a japán—szovjet kapcsolatokat. Másnap újabb találkozásra került sor, s ezt június 24-én két további beszélgetés követte.[247]

„A Nagy Honvédő Háború története" Hirota Maliknál tett e látogatásait és a széles körű szovjet—japán gazdasági együttműködésre vonatkozó javaslatait „olyan emberek pimasz ötletének tartja, akik egyszerűen megfeledkeztek a Szovjetunióval szemben elkövetett számtalan árulásukról". Ennek ellenére tény, hogy Malik négy alkalommal is hajlandó volt találkozni Hirotával.

Hirota küldetése azonban nem járt eredménnyel, és a japán kormány most közvetlenül próbált összeköttetést teremteni a szovjet kormánnyal Moszkvában. A császár július 12-én elhatározta, hogy Konoye herceget Moszkvába küldi. Ugyanakkor Sato, a moszkvai japán nagykövet utasítást kapott a japán külügyminisztériumtól, hogy értesítse a szovjet kormányt a császár óhajáról. Ámde mindez hiábavalónak bizonyult. A már idézett szovjet történeti munka ezt írja:

„A szovjet kormány, amely azokban a napokban a három nagyhatalom vezetőinek berlini konferenciájára készült, válaszra sem méltatta a japán uralkodó körök ajánlatát. A konferencián a szovjet küldöttség pontosan tájékoztatta szövetségeseit Japán »béke«-manővereiről. A japán imperialistáknak az antifasiszta koalíció megbontására tett összes kísérlete sikertelen maradt."[248]

Potsdamban az amerikai katonai delegátusok tudni szerették volna,

hogy a Vörös Hadsereg pontosan mikor kezdi meg támadását a Távol-Keleten. Antonov, a szovjet vezérkar főnöke megerősítette, hogy augusztus 8-ra minden készen lesz, de sok függ a Moszkvában nem sokkal a potsdami konferencia előtt elkezdődött szovjet—kínai tárgyalások eredményétől.

Ma már tudjuk, az amerikaiaknak a potsdami konferencia idején lényegében már nem volt érdekük, hogy a Szovjetunió részt vegyen a Japán elleni háborúban.

Lássuk, mit ír Churchill:

„Július 17-én (Potsdamba) világrengető hír érkezett... »Ez azt jelenti — mondta Stimson —, hogy az új-mexikói sivatagban sikerült a kísérlet. Az atombomba valóság«."

Churchill első gondolata az volt, hogy a Szovjetuniót most már nélkülözni lehetne a Japán elleni háborúban.

„Nem lesz szükségünk az oroszokra. A Japán elleni háború többé már nem függött hadseregeik bevetésétől... Nem szorulunk rá, hogy kegyeiket kérjük... Közöltem Edennel: »Meglehetősen világos, hogy az Egyesült Államok jelenleg nem kívánja az oroszok részvételét a Japán elleni háborúban«."

Semmi kétség aziránt — írta —, hogy az atombombát alkalmazni fogják.

„Bonyolultabb kérdés az, hogy mit mondjunk Sztálinnak. Az elnök és én úgy éreztük, hogy többé nincs szükségünk segítségükre Japán meghódításához... Véleményünk szerint ezekre a csapatokra (a távol-keleti szovjet csapatok) aligha lesz szükségünk, s ezért Sztálin alkudozó ereje, amelyet oly hatékonyan alkalmazott Jaltában az amerikaiakkal szemben, nincs többé."

Ezután egy érdekes beismerés következett:

„Mégis, ő nagyszerű szövetséges volt a Hitler elleni háborúban, és mi (Churchill és Truman) úgy éreztük, tájékoztatnunk kell az új »Nagy Tényről», amely most a színteret uralja, nem térve ki azonban a részletekre."[249]

Végül is elhatározták, hogy semmit sem közölnek írásban. Helyette Truman ezt javasolta:

„Azt hiszem, legjobb lenne, ha valamelyik megbeszélésünk után a következőt mondanám neki. Van egy teljesen új típusú bombánk, valami egészen más, mint a szokásos, s ezzel úgy véljük, döntő módon

befolyásolhatjuk a japánoknak azt a szándékát, hogy folytassák a háborút."

Churchill egyetértett ezzel a „tervvel".[250] És most lássuk, mi történt:

„Július 24-én, amikor plenáris ülésünk véget ért... láttam, amint az elnök odamegy Sztálinhoz, és tolmácsaik révén beszélgetni kezdenek. Talán öt yardnyira lehettem tőlük, és a legfeszültebb figyelemmel szemléltem nagy jelentőségű beszélgetésüket. Tudtam, hogy az elnök mit szándékozik tenni. Ami létfontosságú volt — le akartam mérni, hogy a mondottak milyen hatással lesznek Sztálinra. Az egészre olyan jól emlékszem, mintha tegnap történt volna. Úgy látszott, hogy örül. Egy új bomba! Rendkívüli erejű!... Micsoda boldogság!... Biztos voltam benne, hogy fogalma sincs annak a jelentőségéről, amit mondtak neki... Ha a legkisebb fogalma lett volna róla... ez meglátszik reagálásán... Semmi sem lett volna könnyebb, mint azt mondania: »...Elküldhetem szakértőimet, hogy az ön szakértőivel találkozzanak holnap reggel?« De arca vidám és természetes maradt... »Hogy zajlott le?« — kérdeztem (Trumant). »Egy kérdés sem hangzott el — felelte (az elnök)«."

Itt el kell mondanom egy igen fontos történelmi mozzanatot, amely kitűnően felteszi a pontot az „i"-re Churchill elbeszélésében.

Amikor 1946-ban egy magánbeszélgetés közben megkérdeztem Molotovtól, tájékoztatták-e a szovjet kormányt Potsdamban arról, hogy Japánra ledobják az atombombát, úgy látszott, mintha egy pillanatra elcsodálkoznék, majd így válaszolt: „Ez bonyolult dolog, és az ön kérdésére »igen«-nel és »nem«-mel is lehet válaszolni. Említettek nekünk egy »szuperbombát«, amelyhez hasonló még nem volt, de az »atom« szót nem használták."

Később sokat gondolkoztam rajta, igaz volt-e Molotov válasza, de feltételezem, hogy igazat mondott. Ha Truman valóban azt közli Sztálinnal, hogy az új fegyver nem egyszerűen „szuperbomba", hanem atombomba, akkor szinte elképzelhetetlen Sztálinnak az a nyugodt és vidám reagálása, amint azt Churchill elmeséli, és hogy Sztálin ezzel kapcsolatban semmit sem tesz.

Kétségtelen, hogy az új fegyverre vonatkozó közlés után sem Sztálin, sem más szovjet delegátusok magatartásán nem látszott meg az, hogy valami teljesen szokatlan dolog történt. Japánnal kapcsolatos

terveik egy jottányit sem változtak. Miután Sztálin Potsdamból hazatért, Moszkvában ismét megkezdődtek a tárgyalások a kínaiakkal. Semmi sem utalt arra, hogy a szovjet vezetők idegesebbek lettek volna, mint azelőtt.

Valami furcsa vonása mégis volt ennek a tárgyalásnak, amely a Roosevelt és Churchill által már előzetesen jóváhagyott kérdésről folyt, mégpedig az, hogy a kínaiak igyekeztek elhúzni a megbeszéléseket. Byrnes később felfedte, mi rejlett e halogató taktika mögött. „Ha Sztálin és Csang Kaj-sek még tárgyalnak, ez késleltetheti a Szovjetunió hadba lépését, és a japánok időközben megadhatták volna magukat."[251] És Washington július 23-án pontosan arra kérte Csang Kaj-seket, hogy húzza el a moszkvai tárgyalásokat.

Első látásra ezek a szovjet—kínai tárgyalások, amelyek a potsdami konferencia előtt két hétig (június 30-tól július 14-ig) és Potsdam után még egy hétig (augusztus 7-től 14-ig) tartottak, tisztára formalitásnak tűntek. Igaz, a jaltai egyezmény úgy hangzott, hogy „a Külső-Mongóliára... a kikötőkre és vasútvonalakra vonatkozó egyezményhez Csang Kaj-sek generalisszimusz hozzájárulása szükséges", másrészt viszont az említett egyezmény a következőket is kimondta:

„Az elnök (Roosevelt) lépéseket tesz abból a célból, hogy ez a hozzájárulás megtörténjék... A három nagyhatalom kormányfői megegyeztek, hogy a Szovjetunió ezen igényeit Japán legyőzése után feltétlenül ki kell elégíteni."

Ennek ellenére az említett kérdésekről és a Kínával kötendő barátsági és szövetségi szerződésről — ez szintén szerepelt a jaltai egyezményben — folyó tárgyalások, amint várni lehetett, nem fejeződtek be augusztus 8., vagyis a Szovjetunió hadba lépése előtt. A hadba lépés két nappal azután történt, hogy Hirosimára ledobták az atombombát.

Kétségtelen, hogy ezen esemény után Csang Kaj-sek szeretett volna kitérni a Szovjetunióval való megegyezés elől, ámde ez aligha látszott lehetségesnek. Egyrészt, mert Roosevelt és Churchill szilárdan elkötelezte magát Jaltában, másrészt, mert ugyanakkor hatalmas szovjet fegyveres erők léptek Mandzsúria területére.

Potsdamban az oroszok nem az „amerikai szuperbombára" vonatkozó homályos közlések, hanem a július 26-i „potsdami ultimátum" miatt

voltak ingerültek, amely Japán feltétel nélküli fegyverletételét követelte. Azt állítják, hogy velük nem beszélték meg ezt az angol—amerikai ultimátumot. És amikor kérték az ultimátum nyilvánosságra hozatalának két nappal való elhalasztását, azt felelték nekik, hogy az ultimátum szövegét már közölték az újságokkal. Valószínűleg ez adhatta az oroszoknak azt a gondolatot, hogy az Egyesült Államok és Anglia még a Szovjetunió hadba lépése előtt ki akarja kényszeríteni Japán fegyverletételét.

Egyszóval, gondolhattak ilyesmire, de mégsem tettek semmit ezzel kapcsolatban, mivel továbbra is úgy vélték, hogy részvételük nélkül lehetetlenség a háborút rövid idő alatt megnyerni. Ők pedig, kétségtelenül, részt akartak venni a háborúban, a Jaltában vállalt kötelezettségeik alapján.

Sok, egymásnak ellentmondó jelentés ismeretes arra vonatkozóan, miként fogadták a japánok a potsdami ultimátumot. Mind az amerikai, mind a szovjet hivatalos vélemény szerint a japánok visszautasították azt. Egyes japán források szerint a japán kormány „ténylegesen" elfogadta az ultimátumot, bár további felvilágosításokat kért.[252] Bárhogy történt is, pontosan tudjuk, hogy Sato japán nagykövet augusztus 2-án a potsdami ultimátum miatt sürgős látogatást tett Molotovnál. Mindenáron el szerette volna érni a harctevékenység megszüntetését, és remélte, hogy a Szovjetunió közvetítésével a legnehezebb kérdést, a császár helyzetét (amelyről nem esett szó a potsdami ultimátumban) elfogadható módon fogják rendezni. Molotov semmilyen választ sem adott. Amikor hat nap múlva magához kérette Satót, ezt csak azért tette, hogy közölje vele: a Szovjetunió hadat üzen Japánnak. Ez pontosan az a dátum volt, amelyet Antonov tábornok Potsdamban említett.

A szovjet hadüzenetben az állt, hogy Németország fegyverletétele után Japán maradt az egyetlen nagyhatalom, amely folytatni kívánja a háborút. Mivel Japán elutasította a potsdami ultimátumot, a japán kormánynak az az indítványa, hogy a szovjet kormány vállalja el a közvetítő szerepét, „minden alapját elvesztette". Minthogy Japán nem akarta letenni a fegyvert, a szövetségesek felkérték a Szovjetuniót, lépjen hadba Japán ellen és ezzel rövidítse meg a háborút.

„A szovjet kormány úgy véli, hogy az ilyen politika az egyetlen eszköz, amely közelebb hozhatja a békét, megszabadíthatja a népeket a további áldozatoktól és szenvedésektől, és lehetővé teheti a japán népnek, hogy megmeneküljön azoktól a veszélyektől és rombolásoktól, amelyekben Németországnak volt része, miután elutasította a feltétel nélküli fegyverletételt."

Augusztus 9-től kezdve a Szovjetunió hadiállapotban levőnek tekintette magát Japánnal.

Augusztus 8-án Molotov fogadta a sajtó tudósítóit, hogy közölje velük a szovjet kormány hadüzenetének szövegét. Arca még kifürkészhetetlenebbnek látszott, mint valaha, és miután csupán néhány teljesen ártatlan kérdésre válaszolt, sürgősen berekesztette a „sajtókonferenciát". Sem Molotov, sem más nem tett említést a Hirosimára ledobott atombombáról.

Ámde Moszkvában egész nap csak az atombombáról beszéltek. A bombát augusztus 6-án reggel dobták le Hirosimára, és augusztus 8-án a szovjet lapok egy rövid jelentést közöltek (pontosan egyharmad hasábnyit), amely Truman Hirosimára vonatkozó nyilatkozatának a kivonatát tartalmazta. A bomba ereje a jelentés szerint 20 000 tonna trinitrotoluol rombolóerejével volt egyenértékű.

Bár a szovjet sajtó szűkszavúan nyilatkozott a hirosimai bombáról és a Nagaszakira ledobott bombáról is csak jóval később tett említést, a tömegek előtt nem maradt rejtve a Hirosimában történtek jelentősége. Ez az esemény mindenkire leverő hatással volt. Az emberek világosan felismerték, a világ erőpolitikájának egy új tényezője lépett a színre.

Az ugyanaznap kiadott közlemény, hogy a Szovjetunió hadat üzent Japánnak, egy csöpp lelkesedést sem keltett. Az újabb háború gondolatának, a csak nemrég, a Németország elleni háborúban elszenvedett veszteségek után, természetesen, senki sem örült. Régóta tudtak róla, hogy nagy csapatszállítások folynak a Távol-Keletre, és a hadüzenet nem érte teljesen váratlanul az embereket.

Ami az atomfegyvert illeti, a Szovjetunió minden lehetőt megtett, hogy a legrövidebb időn belül utolérje az Egyesült Államokat. Noha az amerikaiak nem számítottak rá, az első szovjet atombombát 1949. július 20-án felrobbantották. A szovjet hidrogénbomba négy év múlva készült el.

De mindez későbbi dolog, és egyelőre annak a tudata, hogy az amerikaiak az atombomba monopóliumával rendelkeznek, nyugtalanította a szovjet közvéleményt. A sajtó továbbra is hallgatásba burkolózott, és a „Britanszkij szojuznyik" című hetilapnak azt a számát, amely először közölt néhány részletet a Hirosimában és Nagaszakiban történtekről, pillanatok alatt elkapkodták.

Az atombombát ledobókkal szembeni felháborodás érzése olyan erős volt, hogy a japánok elleni gyűlölködő hangulat tökéletesen eltűnt. Jól emlékszem augusztus 8-ának estjére. A moszkvai Metropol Szállóban lakó sok japán lázasan tevékenykedett. Összecsomagolták bőröndjeiket, hogy éjfél előtt a japán nagykövetségre szállítsák őket. A japánok arca komor volt, de méltóságteljesen viselkedtek. A hotel személyzete készségesen segített nekik. Senki sem mutatott kárörömöt vagy rosszindulatot. Nem sokkal éjfél előtt, amikor az utolsó bőröndöket is gépkocsira rakták, emberek sereglettek köréjük, de egyetlenegy ellenséges szó sem hangzott el.

Az újságok csak másnap közölték a Japán elleni hadüzenetről szóló jegyzéket, és felsorolták mindazt a gonoszságot, amit Japán a múltban Oroszországgal és a Szovjetunióval szemben elkövetett. Kezdték az 1904—1905. évi orosz—japán háborúval és az 1919. évi intervencióval, folytatták a Haszan-tónál és a Halhin-Gol-folyónál történt eseményekkel, s végezték mindazzal a sokféle segítséggel, amelyet Japán Hitlernek nyújtott.

A következő napokban a sajtó arról számolt be, hogy számos gyárban gyűléseket tartottak, ahol a jelenlevők egyhangúlag helyeselték „a japán militaristáknak és imperialistáknak" küldött hadüzenetet.

Ennek a háborúnak egyetlen előnyéül tudható be, hogy nem tartott soká. Kezdet kezdetétől világosan látszott, hogy a három szovjet front: a Bajkálontúli Front (parancsnok Malinovszkij marsall), az 1. Távol-keleti Front (parancsnok Mereckov marsall) és a 2. Távol-keleti Front (parancsnok Purkajev tábornok) — a főparancsnok Vaszilevszkij marsall volt — túlnyomó fölényben van a magasztalt Kvantung-hadsereggel szemben. A japánok erős és gyakran fanatikus ellencsapásai semmit sem értek. A Vörös Hadsereg több emberrel és összehasonlíthatatlanul több löveggel, harckocsival és repülőgéppel rendel-

kezett, mint a japánok. Augusztus 16-án Antonov tábornok, a szovjet vezérkari főnök kijelentette, hogy a császár augusztus 14-i nyilatkozata csak Japán „feltétel nélküli fegyverletételére vonatkozó általános nyilatkozat"-nak tekintendő, és hogy az oroszokkal harcoló japán csapatoknak még nem adták ki a tűzszüneti parancsot. Mivel pedig a japán fegyveres erők tényleges kapitulációja még nem történt meg, „a Szovjetunió fegyveres erői a Távol-Keleten folytatni fogják támadó hadműveleteiket Japán ellen". Vaszilevszkij marsall augusztus 17-én ultimátumot küldött a Kvantung-hadsereg parancsnokának, követelve, hogy augusztus 20-án délig tegye le a fegyvert. E hadsereg fegyverletételét Sztálin augusztus 22-i parancsa jelentette be. A szovjet főparancsnokság Mandzsúriában messzemenően alkalmazta légideszant csapatait, különösen Dairen és Port Arthur kikötők elfoglalásánál. A szovjet erők Észak-Koreába is bevonultak. A Csendes-óceáni Flotta fontos szerepet játszott a kombinált hadműveletekben, amelyek eredményeképpen a Vörös Hadseregnek sikerült elfoglalnia Dél-Szahalint és a Kuril-szigeteket. A szovjet deszantok itt különösen szívós ellenállásba ütköztek, s a harc a hivatalos fegyverletétel után még hosszú ideig elhúzódott.

Mandzsúriában sok japán egység még a Kvantung-hadsereg hivatalos fegyverletételét követően is folytatta a harcot, és a Japán elleni háború végleges eredményeit csak a Szovjet Tájékoztató Iroda szeptember 12-i különjelentése tette közzé. A jelentés szerint a japánok augusztus 9-től szeptember 9-ig 925 repülőgépet, 369 harckocsit, 1226 löveget, 4836 géppuskát és 300 000 puskát vesztettek. Ezek a számok a hadifoglyok számával egybevetve azt mutatják, hogy a nagy létszámú Kvantung-hadsereg felszerelése sok kívánnivalót hagyott maga után. 594 000 japánt ejtettek foglyul, a 20 000 sebesültet is beleértve. A hadifoglyok között 148 tábornok volt. A japánok halottakban 80 000 embert vesztettek. Ezzel szemben — írja a jelentés — a Vörös Hadsereg veszteségei rendkívül csekélynek mondhatók — 8000 halott és 22 000 sebesült.[253]

Szeptember 2-án a „Missouri" amerikai sorhajó fedélzetén aláírták a Japán végleges fegyverletételére vonatkozó okmányt, melynél a Szovjetuniót Gyerevjanko tábornok képviselte.

Ezen a napon Sztálin rádióbeszédet mondott. Hosszasan beszélt a Japán felett aratott győzelemről, amellyel Oroszország visszavágott

az 1904—1905. évi háborúban elszenvedett vereségért. Emlékeztetett arra, hogy Japán kihasználva a cári kormány gyengeségét, hitszegően rárontott az orosz hajórajra Port Arthur előtt, majdnem ugyanúgy, ahogy 37 évvel később, 1941-ben rátámadt az Amerikai Egyesült Államok Pearl Harbor-i haditengerészeti támaszpontjára.

Befejezésül a békéről szólt, amely végre beköszöntött, s mostantól kezdve a Szovjetuniót nem fenyegeti többé nyugat felől a német, kelet felől pedig a japán betörés veszedelme, majd méltatta a Szovjetunió, az Amerikai Egyesült Államok, Kína és Nagy-Britannia fegyveres erőinek a Japán feletti győzelem kivívásában szerzett érdemeit.

Aznap este a Japán felett aratott győzelmet díszsortűz köszöntötte, de a Vörös téren alig tizedannyi ember volt, mint május 9-én, amikor Németország legyőzését ünnepelték.

A második világháborúval foglalkozó történelmi művek hangsúlyozták, hogy Japán a Szovjetunió hadba lépésének eredményeképpen tette le a fegyvert. Ha a szovjet fegyveres erők nem zúzzák szét az erős Kvantung-hadsereget, Japán Amerikával és Angliával szemben még hosszú ideig folytatta volna az ellenállást, és ez az angolszász hatalmak egymillió vagy még több emberéletébe került volna. Lényegében ez ugyanaz az érv, amelyet Truman, Churchill és mások az atombombáról beszélve hangoztattak, amely, szerintük, meggyorsította Japán fegyverletételét, és ily módon rengeteg angol és amerikai életét mentette meg. A való tények viszont azt mutatják, hogy a Szovjetunió hadba lépése előtt semmi sem indokolta az atombomba alkalmazását.

Még, ha feltételezzük is, hogy a japánok tovább ellenállnak, és minden az amerikai életek megmentése érdekében történt, az atombomba ledobását szeptemberig el lehetett volna halasztani. Más szóval, az atombombát közvetlenül az előtt kellett volna ledobni, hogy az amerikaiak elözönlötték Kyushu-szigetet, mert ez másként valóban nagy emberáldozatokkal járt volna. Ha a bombát kétségbeesett sietséggel augusztus 6-án „ejtették le", ez csakis azzal magyarázható, hogy Truman úgy határozott, még a Szovjetunió hadba lépése előtt vessék be, aminek egyébként a jaltai egyezmény értelmében augusztus 8-án vagy valamivel később kellett bekövetkeznie.[254] De ez még nem minden. Truman, Byrnes, Stimson és mások egyértelmű utalásai szerint, az atombombát jórészt azért dobták le, hogy Amerika

óriási erejével meggondolásra késztesse a Szovjetuniót. A Japán elleni háború befejezése másodrendű dolognak számított (hiszen már küszöbön állt), a lényeg — megállítani az oroszokat Ázsiában és feltartóztatni őket Kelet-Európában.

Az atombomba ledobása után hamarosan nyilvánvalóvá vált az amerikai politika „új stílusa". Truman augusztus 16-án kijelentette, hogy Németországtól eltérően Japánt nem osztják fel megszállási övezetekre. Truman határozottan elutasította a Szovjetuniónak azt a javaslatát, hogy Hokkaido-sziget északi részén a japánok a Vörös Hadsereg csapatai előtt tegyék le a fegyvert. Az oroszoknak továbbá nem kell részt venniük Japán megszállásában. Truman még ennél is tovább ment. Augusztus 18-án kérte, a Szovjetunió engedje meg a Kuril-szigetek egyikének légi támaszpontként való felhasználását. Ezt Sztálin kategorikusan visszautasította.[255]

Az aggódás és zavar időszakát leszámítva, az egyetlen hatás, amit az atombomba ledobása a szovjet emberekben előidézett, az volt, hogy mindnyájukban gyűlölet és rendkívüli bizalmatlanság támadt a Nyugattal szemben. A szovjet kormány korántsem vált engedékenyebbé, sőt jóval szilárdabb álláspontra helyezkedett. A Szovjetunióban mindenki jól tudta, hogy az atombomba a világhatalmak politikájában milyen óriási szerephez jutott, és úgy vélték, hogy noha a ledobott két bomba több százezer japánt pusztított el vagy tett nyomorékká, alkalmazása főként és elsősorban a Szovjetunió megfélemlítését célozta.

A háború befejezése után a külpolitikai nehézségek és kiábrándulások évei következtek a szovjet nép számára. A háborús időknek az a reménye, hogy a béke a Nagy Hármas békéje lesz, átadta helyét a hidegháború és a „vasfüggöny" valóságának. 1944-nek ama rózsás illúziói, hogy a háború után az élet könnyebb és jobb lesz, hamarosan füstbe mentek. Füstbe mentek, mert a szovjet népgazdaság javarészt romokban hevert, és helyreállításához óriási gazdasági programra és megfeszített munkára volt szükség. Aztán meg a nehézipar minél gyorsabb helyreállításának a politikája azt jelentette, hogy a fogyasztási cikkekben még hosszú ideig hiány lesz. Rosszak voltak a lakásviszonyok, és nem volt elég élelmiszer.

És mégis, az 1941—1945-ös évi kegyetlen, de hősi nemzeti háborút

követő kiábrándulások ellenére is, ez a háború a szovjet népnek bár a legszörnyűbb, de egyúttal legbüszkébb emléke marad. Ez a háború tette, minden áldozat ellenére, a Szovjetuniót az Óvilág legnagyobb hatalmává.

JEGYZETEK

[1] *Dallin, A.* German Rule in Russia. London 1957.
[2] *Wedemeyer, A. C.* Wedemeyer Reports. New York 1958 105. old.
[3] A Lengyel Nemzeti Felszabaditasi Bizottsagrol van szo.
[4] Tobbek kozott errol beszelt P. N. Poszpelov akademikus abban az eloadasaban, amelyet a fasiszta Nemetorszag felett aratott gyozelem 20. evforduloja alkalmaval Moszkvaban rendezett tudomanyos ulesszakon tartott.
[5] Jellemző, hogy a BBC Moszkvabol adott kommentarjaimat 1945 majusaban, Nemetorszag fegyverletétele utan, azonnal megszuntette.
[6] Jelen előszo megirasa ota A. Werth is tavozott az elok sorabol — *A szerk.*
[7] Pravda, 1941. januar 13.
[8] Amikor errol az esetrol ertesultem, 1941 juliusaban Moszkvaban megkerdeztem Crippstol, hogy igaz-e. O igy valaszolt „Igen, volt valami ilyesfele. Bizonyara affele figyelmeztetes volt." Az esetet kesobb E. R Greer ezredes, az angol katonai attase is megerősitette, bar nem emlekezett annak pontos idejere.
[9] Meg ha elő is fordult a panik es demoralizaltsag nehany elszigetelt esete, peldaul Plymouthban, amelyet a nemetek egymas utan ot ejszaka bombaztak, es ennek kovetkezteben a varos romhalmazza valtozott, a lakossag pedig elmenekult.
[10] A Nagy Honvedo Haboru tortenete 1941—1945 1 kot Zrinyi Katonai Kiado 1964. 415. old. (A tovabbiakban NHHT)
[11] Ugyanott, 414. old.
[12] Ugyanott, 411. old.
[13] Ugyanott, 413. old.
[14] Ugyanott, 403. old.
[15] Ugyanott, 384. old.
[16] Ugyanott.
[17] Ugyanott, 392 old.
[18] Ugyanott, 393. old.
[19] Ugyanott, 421. old.
[20] Ugyanott, 447. old.
[21] Ugyanott, 446. old.
[22] Ugyanott, 443. old.
[23] Ugyanott, 444. old.

[24] Ugyanott, 445. old.
[25] Ugyanott, 447. old.
[26] *Philippi, A.—Heim, F.:* Der Feldzug gegen Sowjetrussland. Stuttgart 1962. 11. old.
[27] Ezt a legelőrelátóbb külföldi megfigyelők is megértették. Így, néhány nappal azelőtt, hogy Londonból elutaztam a Szovjetunióba, 1941. július 2-án hosszasan beszélgettem Bernard Pares történésszel, aki ezt mondta: „Már látom, hogy ez roppant nagy honvédő háború lesz, jóval nagyobb és sikeresebb, mint az 1812. évi volt." G. Bernard Shaw június végén azt írta a „Times"-ban, hogy most, amikor Sztálin a mi oldalunkon van, biztosan megnyerjük a háborút. Ugyanakkor az angol katonai szakértők a hadügyminisztériumban és a tájékoztatásügyi minisztériumban tartott értekezleteken annak az egyértelmű feltételezésnek adtak kifejezést, hogy az oroszországi háború mindössze néhány hétig vagy legfeljebb hónapig tart majd.
[28] *Tyelpuhovszkij, B. Sz.:* Velikaja Otyecsesztvennaja Vojna Szovjetszkogo Szojuza 1941—1945 gg. Moszkva 1959. 39. old.; Lásd továbbá *Fegyunyinszkij, I. I.:* Podnyatije po trevoge. Moszkva 1961.
[29] *Fegyunyinszkij, I. I.:* Id. mű.; *Bolgyin, I. V.:* Sztranyici zsiznyi. Moszkva 1961.
[30] A NHHT. 2. köt. Zrínyi Katonai Kiadó 1964. 16. old.
[31] Ugyanott, 26. old.
[32] Az SZK(b)P Központi Bizottsága és a Népbiztosok Tanácsa június 29-én direktívát juttatott el a párt- és szovjet szervezetekhez, amely kifejtette a fasiszta hódítók visszaverésének pontos programját. Lényegében Sztálin is ezt a programot ismertette július 3-i rádióbeszédében. — *A szerk.*
[33] *Sztálin:* A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. Szikra 1949. 5—13. old.
[34] *Szimonov, K.:* Élők és holtak. Európa Könyvkiadó 1961. 63—64. old.
[35] A NHHT. 2. köt. 49. old. OSZOAVIAHIM: a honvédelmet, repülésügyet és vegyészetet támogató társaság.
[36] Július 10-én a Nyugati Front csapatainak első lépcsőjében 24 hadosztály volt. Állományukba 145 harckocsi, 3800 löveg és aknavető tartozott. A „Közép" német hadseregcsoport a Nyugati Front csapataival szemben első lépcsőjében 28 hadosztályt és 1 dandárt vont össze, amelyeknek 1040 harckocsijuk és több mint 6600 lövegük és aknavetőjük volt. Több mint 1000 repülőgép támogatta őket. — *A szerk.*
[37] A NHHT. 2. köt. 58. old.
[38] *Guderian, H.:* Panzer Leader. London 1952. 189—190. old.
[39] A NHHT. 2. köt. 67. old.
[40] Az Havas francia hírügynökség moszkvai tudósítója, aki 1941-ben csatlakozott a „szabad franciákhoz".
[41] Sz. A. Lozovszkijt halála után rehabilitálták. — *A szerk.*
[42] M. M. Litvinovot 1941 novemberében a Szovjetunió nagykövetévé nevezték ki az Egyesült Államokba. 1951-ben halt meg. — *A szerk.*
[43] A külföldi újságírók között A. Werthen kívül ott volt W. Burtlett, a moszkvai angol követség sajtóattaséja, az alsóház tagja, E. Caldwell, az ismert ame-

rikai író, Sulzberger, a „New York Times" tudósítója, H. Cassidy, az Associated Press tudósítója és mások. — *A szerk.*

[44] A NHHT. 2. köt. 70. old.

[45] Ugyanott, 94. old.

[46] Ugyanott, 94—95. old.

[47] Ugyanott, 95. old.

[48] Ugyanott, 95—96. old.

[49] Ugyanott, 96. old.

[50] Ugyanott, 97. old.

[51] Ugyanott.

[52] *Guderian, H.:* Id. mű, 225—226. old.

[53] A NHHT. 2. köt. 103—104. old.

[54] *Erickson, J.:* The Soviet High Command... 1918—1945. London 1962. 62. old.

[55] Ugyanott, 598. old.

[56] Az állambiztonsági szervek háború alatti szerepével „A Nagy Honvédő Háború története" 6. kötetének 3. fejezete foglalkozik. — *A szerk.*

[57] A NHHT. 2. köt. 212—213. old. Mint ilyen kérdésekben általában, a vjazmai bekerítés német és szovjet leírása, sőt még az erre vonatkozó egyes szovjet leírások között is eltérések vannak. A németeknek azokat a Tippelskirch által idézett állításait, hogy „az oroszok Vjazma környékén 67 lövész-, 6 lovas- és 7 harckocsihadosztályt, vagyis összesen 663 000 foglyot, 1242 harckocsit és 5412 löveget vesztettek" a szovjet források cáfolják. Ezek az adatok már csak azért is túlzottak, mert az adott körzetben nem volt ennyi szovjet élő erő, harckocsi és löveg. „A Nagy Honvédő Háború története" ugyan cáfolja a németek túlzott adatait, de ugyanakkor elismeri, hogy Vjazma térségében jelentős erőket kerítettek be. Sok más munkából szintén kitűnik, hogy az oroszok veszteségei halottakban rendkívül súlyosak voltak. (Lásd A moszkvai népfelkelés. Moszkva 1961.; *Bolgyin, I. V.:* Az élet lapjai és mások.) Jellemző Guderian kijelentése, miszerint a brjanszki bekerítésben 50 000 foglyot ejtettek, de ugyanakkor azt nem említi, hány foglyot ejtettek a vjazmai bekerítéskor. Lehetséges, hogy az ő adatai eltértek a hivatalos német adatoktól.

[58] A NHHT. 2. köt. 212. old.

[59] *Szimonov, K.:* Id. mű, 263. old.

[60] *Guderian, H.:* Id. mű, 152. old.

[61] Ugyanott, 248. old.

[62] *Sztálin:* Id. mű, 16. old.

[63] Ugyanott, 18. old.

[64] Ugyanott, 20. old.

[65] Ugyanott, 21. old.

[66] Ugyanott, 26. old.

[67] Ugyanott, 29. old.

[68] Ugyanott, 33. old.

[69] Ugyanott, 34—36. old.

[70] A NHHT. 2. köt. 221. old.

[71] Élőerőben 2 : 1, lövegekben 3 : 1, repülőgépekben 2 : 1 volt az arány. A NHHT. 2. köt. 203. old.

[72] A szovjet csapatok délen Rosztov, északon pedig Tyihvin elleni rohamai gyengítették a Moszkvára nehezedő nyomást. Rosztovot a németek Hitler parancsa nélkül adták fel. Ez a magyarázata Rundstedt ideiglenes kegyvesztettségének.

[73] *Bolgyin, I. V.:* Id. mű, 184—185. old.

[74] *Guderian, H.:* Id. mű, 246—249. old. Itt a szerző egy igen kétes történetet mond el arról, hogy a németek milyen jóságosan gondoskodtak a polgári lakosság élelmiszer-ellátásáról Orjolban és más helységekben. Mint majd látni fogjuk, 1941—42 telén Orjolban Guderian „előzékeny gondoskodása" alatt tombolt az éhínség.

[75] A NHHT 2. köt. 233. old.

[76] Ugyanott, 231. old.

[77] Ugyanott, 227—229. old.

[78] *Churchill, W.:* The Second World War. III. köt. 320—323. old.

[79] Ugyanott, 340. old.

[80] Ugyanott.

[81] Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel. 1941—1945. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1958. 13. old. (A továbbiakban Üzenetváltás...)

[82] Ugyanott.

[83] Ugyanott, 17. old.

[84] *Sherwood, R.:* The White House Papers of Harry Hopkins. 1. köt. London 1949. 327—328. old.

[85] Ugyanott, 337—338. old.

[86] Ugyanott, 340. old.

[87] Ugyanott.

[88] Ugyanott, 541—542. old.

[89] *Sherwood, R.:* Id. mű, 1. köt. 544. old.

[90] Ugyanott.

[91] Ugyanott, 547—548. old.

[92] Ugyanott, 549. old.

[93] Lehetséges, hogy Sztálin részben azért ragaszkodott olyan makacsul Kijev tartásához, mert „megígérte" az Egyesült Államok képviselőjének, hogy nem adják fel a várost.

[94] Üzenetváltás... 1. köt. 23. old.

[95] Ugyanott, 24. old.

[96] Ugyanott, 27. old.

[97] Ugyanott, 28. old.

[98] *Churchill, W.:* Id. mű, 423. old.

[99] *Werth, A.:* Moscow. 226—227. old.

[100] *Churchill, W.:* Id. mű, 416. old.

[101] Churchill október 6-i, Sztálinhoz intézett üzenetében azt ígérte, hogy az a hajókaraván, amely október 12-én érkezik Arhangelszkba, 20 nehéz harckocsit

es 193 vadaszgepet, az oktober 29-re jelzett hajokaravan 140 nehez harckocsit, 100 Hurricane tipusu repulőgepet, 200 Bren-vontatot, 200 panceltorő agyut es hozza valo loszert, valamint 50 darab 42 mm-es agyut szallit lőszerrel egyutt

[102] Üzenetvaltas 2. kot. 14. old.

[103] Harrison Salisburynek, az oroszorszagi haborus helyzet egyik legjobb kulfoldi megfigyelojenek szavai szerint „Ez volt a legnagyobb es leghosszabb ideig tarto ostrom, amelyet egy modern varos valaha is atelt, a megprobaltatas, szenvedes es hősiesseg korszaka, amelyek szamunkra szinte felfoghatatlan tragikumban es batorsagban csucsosodtak ki " New York Times Book Review, 1962 majus 10.

[104] *Karaszjev, A. V.* Leningrad a blokad eveiben Moszkva 1959. 67—68. old. (Oroszul)

[105] Ugyanott, 71. old.

[106] Ugyanott, 99. old.

[107] *Pavlov, D. V.* Leningradiak. Zrinyi Katonai Kiado. 1969 14. old.

[108] Ugyanott, 19 old.

[109] The Trial of German Major War Criminals. 15. kot. London 1947. 306—307 old. (A tovabbiakban rovidítve TGMWC.)

[110] *Karaszjev, A. V.* Id. mu, 183. old.

[111] Henry Shapiron, a United Press tudositojan kivul en voltam az egyetlen kulfoldi tudosito, aki engedelyt kapott arra, hogy a blokad alatt Leningradba utazzek O nehany héttel elottem erkezett a varosba. Szamomra, aki Petervárott szulettem es 17 eves koromig ott eltem, ez kulonosen izgalmas esemény volt. 25 eves tavollet utan minden ismerős helyet felkerestem, koztuk azt a hazat is, ahol gyermek- es iskolas éveimet toltottem. Ebben az utcaban sok hazat ert bombatalalat, abban a hazban pedig, amelyben valamikor laktam, 1941—1942 telen sok ember ehen halt Korabban kiadott konyvemben (Leningrad. London 1944) mindezt reszletesen leirtam, legyen szabad most ebből nehany elbeszelést kiemelnem azokról a talalkozasokrol es beszelgetesekről, amelyek bizonyos mertekig erzekeltetik a blokad alatt allo Leningrad szellemet.

[112] *Goure, L.* The Siege of Leningrad. Stanford 1962 304. old.

[113] Ugyanott, 304—306. old Harrison Salisbury a „New York Times" 1962 majus 10-i szamaban biralta Goure konyvet, s emlekeztetett Hitlernek arra a parancsara, hogy „Leningradot a folddel kell egyenlővé tenni" es idezte szavait „Nem erdekunk az, hogy az orias varos lakossaganak akar egy reszet is megőrizzuk." Ennek a parancsnak az értelme teljesen világos volt a leningradiak szamara.

[114] *Lundin, C. I* Finland in the Second World War New York 1957.

[115] *Gorlitz, W* Paulus and Stalingrad London 1963. 128 old

[116] Ezek az adatok a Szovjet Tajekoztato Iroda kozleményeből szarmaztak. — *A szerk*

[117] *Churchill, W.* Id. mu, IV. kot. 288—289. old.

[118] *Sherwood, R.* Id. mű, 2. kot 101. old és *Churchill, W:* Id. mű, IV. kot.

305. old. Churchill alahuzza a kovetkező szavakat. „Ezert nem tehetunk igeretet ebben az ugyben."

[119] *Sherwood, R* Id. mű, 2. kot. 201—202. old.

[120] *Manstein, E* Verlorene Siege. Bonn 1955. 246. old.

[121] A NHHT 2. kot. 354. old.

[122] Ugyanott.

[123] *Tyelpuhovszkij, B. Sz.* Id. mű, 119. old.

[124] Ugyanott

[125] *Boriszov, B.* Szevasztopolci nye szdajutszja (A szevasztopoliak nem adjak meg magukat). Szimferopol 1961. 129—130. old.

[126] *Boriszov, B.* Id mű, 176. old.

[127] Nagyon is lehetseges, hogy ez a szam nem tulzott. „A Nagy Honvédő Haboru tortenete" szerint a szevasztopoli csapatok letszama az utolso nemet tamadas megindulasakor 106 625 fő volt, a nemet—roman csapatoké pedig 203 800 A nemet—roman csapatok technikai folenye (a tuzerseg kivételevel) meg nagyobb volt

[128] *Csujkov, V I* Erőd a Volga partjan. Zrinyi Katonai Kiado 1960 21. old

[129] Egyes, abban az időben Moszkvaban tartozkodo katonai megfigyelők, peldaul Petit tabornok, francia katonai attase, aki szoros kapcsolatban allt a legmagasabb szovjet katonai vezetokkel, nagy jelentőseget tulajdonitottak az attores meghiusulasanak Ha a nemeteknek sikerul attorniuk Voronyezsnel, bekeritthettek volna Moszkvat. A deli iranyu előretorés kisebb veszelyt jelentett, es itt kevesbe volt valoszinű, hogy gyors es valoban dontő sikereket ernek el

[130] Churchill elhallgatja azt, hogy a PQ—17. szamu hajokaravan katasztrófajanak fő oka G Pound tengernagynak, az angol haditengereszet vezerkari főnokenek a helytelen elhatarozasa volt. Attol felve, hogy az angol hadihajok a „Tirpitz" nemet sorhajoval talalkoznak, félutrol visszarendelte a cirkalokat es a torpedórombolokat. A sorsukra hagyott kereskedelmi hajok ellen a nemet legierő es a tengeralattjarok heves tamadasokat inteztek. Az ellenseg a 34 szallitohajo kozul 23-at elsullyesztett. Masreszt jellemző, hogy mint A Werth megallapitja, a majusi PQ—16 szamu karavant kisérő ket cirkalo a nemet bombazok első tamadasa utan féluton szintén otthagyta a kiseretére bizott hajokat — *A szerkesztőseg megjegyzese.*

[131] W. Anders tabornok hadseregeről van szo, amely a Szovjetunioban alakult meg, es a szovjet kormany hozzajarulasaval 1942 marciusaban elhagyta a Szovjetuniot. A tisztekkel es katonakkal egyutt mentek asszonyaik és gyermekeik is. Az utolso csoportot 1942 augusztusaban szallitottak el. — *A szerk*

[132] *Üzenetvaltás* 1 kot 56—57., 62—63 , 65—70. old

[133] *Churchill, W* Id mu, IV. kot. 425—428. old

[134] Ugyanott, 450—451. old.

[135] B Disraeli (1804—1881) — reakcios angol allamferfiu, a konzervativok vezetője es ideologusa, Anglia miniszterelnoke 1868-ban es 1874—1880-ig. — *A szerk.*

[136] A dieppe-i partraszállást főként kanadaiak hajtották végre 1942. augusztus 19-én. A deszant igen gyenge volt, mindössze 5000 emberből állt, és természetesen nem sikerült megvetnie lábát a parton. — *A szerk.*

[137] Érdekes megjegyezni, hogy néhány nappal később Exham ezredes, angol katonai attasé megállapította, hogy e támadás következtében az oroszok még a tél végéig „eljutnak Harkovig", ugyanakkor Michela tábornok és Park ezredes az amerikai nagykövetségen kijelentette, hogy „a németek ördögi ügyesen jártak el azzal, hogy engedték magukat bekeríteni Sztálingrádban, s ezáltal óriási orosz erőket kötnek le, ami az oroszoknak igen sok bonyodalmat okoz".

[138] A NHHT 3. köt. 22—23. old.

[139] Ugyanott, 36. old.

[140] Ugyanott.

[141] *Manstein, E.:* Id. mű, 353. old.

[142] *Philippi, A.—Heim, F.:* Id. mű, 195. old.

[143] A NHHT 3. köt. 42—43. old.

[144] Egy olasz szemtanú idézésével (Giusto Tolloy, Con l'armata italiana in Russia. Torino 1947.), aki leírja, hogyan kerítettek be nagy olasz erőket Bogucsartól délre, és azt a pánikot, amely az olasz tisztek és katonák között keletkezett. „A Nagy Honvédő Háború történeté"-nek szerzői megcáfolják egyes olasz szerzők állításait, akik szerint az olasz hadifoglyok ezrei a háború után nem tértek haza. A kötet megállapítja, hogy azok közül, akiket az olaszok hadifoglyoknak tartottak, sokan a harcokban elestek, és a „doni sztyeppeken leltek sírjukra". Hozzáteszi még, hogy sok olyan olaszt, akik megúszták a doni csatát, később a németek semmisítettek meg, többek között Lvovban, 1943-ban, mivel Mussolini bukása után nem voltak hajlandók felesküdni Hitlerre.

[145] *Wassen, H.:* Was geschah in Stalingrad? Wo sind die Schuldingen? Salzburg 1950. 69. old.

[146] *Schröter, H.:* Stalingrad... idézve a NHHT-ben, 3. köt. 51. old.

[147] A novemberi nagy ellentámadás alatt a Doni Front csapatai áttörtek egy Sztálingrádtól északra fekvő kis hídfőig (Rinok körzete), amelyet Gorohov ezredes csapatai tartottak, de nem sikerült eljutniuk Csujkov fő védőövéig. Ennek következtében a 62. hadsereg nagy része további két hónapon át el volt szigetelve a többi szovjet egységtől.

[148] A szerző helyenként pontatlanul mondja el F. M. Ilcsenko történetét. Ilcsenko főhadnagy valóban elsőnek hatolt be abba a pincébe, ahol Paulus tartózkodott. A tábornagy kapitulációját azonban nem ő fogadta, hanem a 64. hadsereg odaérkező képviselői — I. Laszkin tábornok törzsfőnök, Mutovin alezredes és Rikov őrnagy. Paulus törzskara foglyul ejtésének dicsősége nem személyesen F. M. Ilcsenkót, hanem I. D. Burmakov ezredes 38. motorkerékpáros lövészdandárát illeti meg (amelyben Ilcsenko szolgált). Paulust és a többi fogoly tábornokot először Sumilov tábornokhoz, a 64. hadsereg parancsnokához vitték. Paulus foglyul ejtésének körülményeire vonatkozóan lásd „Vojenno-isztoricseszkij zsurnal" 1959. 2. számát és 1961. 3. számát. „Bitva

za Volgu" (Csata a Volgaert). Sztalingradszkoje knyizsn. izd-vo, 1958., tovabba a NHHT 3. kot. 52. oldalat.

149 A Todt-szervezet, amely gyakran vette igenybe kulfoldi munkasok munkajat, utak, erőditmenyek stb. epitesevel foglalkozott.

150 Malinovszkij marsall a sztalingradi csata 20. evforduloja alkalmaval adott interjujaban, amelyet a „Pravda" 1963. februar 10-i szama kozolt, a nemet vesztesegek, beleertve mindent, amit a sztalingradi „katlanban" a csata egesz ideje alatt zsakmanyoltak vagy megsemmisitettek a szovjet csapatok, a kovetkezők voltak 2000 harckocsi, 2000 repulőgep, tobb mint 10 000 loveg es aknavető, valamint 70 000 gepjarmű.

151 A kaukazusi lakossag elszallitasara vonatkozoan lasd *Tyulenyev, I. V.* Cserez tri vojni (Harom haborun at). Moszkva 1960. 176. old. (Oroszul)

152 Ugyanott, 188. old.

153 *Philippi, A.—Heim F.*· Id. mu, 203. old.

154 *Dallin, A.* German Rule in Russia. London 1947. 300. old.

155 Ugyanott, 251. old.

156 Lehetseges, hogy a nemetek 1943. híresztelesei — miszerint muzulman barataik szemelyében „otodik hadoszlopot" hagytak hatra a Kaukazusban — győztek meg a Kremlt arrol, hogy radikalis intezkedesekre van szukseg az „illojalis" nemzetiségekkel szemben. Goebbels lapjanak, a „Das Reich"-nek 1943 februar 21-i szamaban jelent meg egy cikk, amely kulonosen dicsekedett a nemetek „kaukazusi szovetsegeivel".

157 *Jerjomenko, A. I.* Sztalingrad. Moszkva 1959. 33—39. old. (Oroszul)

158 *Sztalin* Id. mu, 93., 94—95,. 98—99. old.

159 Ugyanott, 102—103. old.

160 *Philippi, A.—Heim, F.*· Id. mű, 209—210. old.

161 Ugyanott, 212. old.

162 Valojaban a Nyugati Front csapatai és a Brjanszki Front balszarnycsapatai 1943. julius 12-en kezdtek meg az ellentamadast. — *A szerk.*

163 *Gorlitz, W.*· Id. mű, 228. old.

164 Sok, 1943-ban gyartott szovjet es német aknanak a teste faból készult, es ezert kulonosen nehéz volt őket felderiteni.

165 John Hersey cikke, amely 1944 oktobereben jelent meg a „Life" cimu folyoiratban, reszletesen es megrenditően irja le a Kloagaban tortent szornyu esemenyeket.

166 Ohlendorf, az egyik oroszorszagi Einsatzkommando végtelenul gonosz vezetője a nurnbergi perben elhangzott tanuvallomasaban elmondta, hogy sok esetben le kellett mondani az elgazosito gepkocsik alkalmazasarol, mert ezek magukat a gyilkosokat is „sokkirozták", nem azért mert tele voltak tetemekkel, hanem mert az áldozatok halaltusajukban uruleket engedtek magukbol. Ez a kulonleges osztag alig egy ev alatt 90 000 embert gyilkolt meg.

167 *Zieser, Benno* The Road to Stalingrad. New York 1957. 29—32. old. (Angol forditasból idezve)

168 *Dr. Sulyok* Deux nuits sans jour. Zurich 1948. 88 old.

[169] TGMWC 1. köt. 278. old.
[170] Ugyanott, 21. köt. 72. old.
[171] Ugyanott, 73. old.
[172] Ugyanott, 3. köt. 207. old.
[173] *Tyelpuhovszkij, B. Sz.:* Id. mű, 99. old.
[174] A NHHT 6. köt. Zrínyi Katonai Kiadó 1967. 224—228. old. A szerzőnek ez az állítása alaptalan. A szovjet történetírás nagyra értékeli a Vörös Hadsereg azon katonáinak a szerepét, akik a bekerítésből kitörve partizánként harcoltak tovább. — *A szerk.*
[175] A NHHT 6. köt. 214. old. — *A szerk.*
1943 végén Belorusszija területének több mint a fele a partizánok ellenőrzése alatt állt.
[176] *Tyelpuhovszkij, B. Sz.:* Id. mű, 273. old.
[177] A NHHT 6. köt. 236. old.
„A partizánok és a földalatti harcosok összesen másfél millió hitlerista katonát és tisztet, megszálló apparátushoz tartozó hivatalnokot, valamint a hitleristák cinkosává szegődött árulót semmisítettek, illetve sebesítettek meg és ejtettek fogságba. Kisiklatták az ellenség több mint 18 000 szerelvényét." — *A szerk.*
[178] *Gluhov:* A népi bosszúállók. 78. old. (Oroszul.)
[179] Ugyanott, 87. old.
[180] A belorusszijai partizánmozgalom történetéből (1941—1944). 46. old. (Oroszul.)
[181] A nürnbergi per. 6. köt. 149. old. (TGMWC. 3. köt. 174. old.)
[182] A nürnbergi per. 3. köt. 257—358. old.
[183] Ugyanott, 353. old.
[184] A nürnbergi per. 3. köt. 347. old.
[185] A partizánoknak 1942-ben és különösen 1943-ban, kétségtelenül, sikerült elültetniük a németekben azt az érzést, hogy életük egy percre sincs biztonságban, különösen az utakon és vasutakon. Fernand de Brinon, francia qusiling, aki a németek engedélyével 1943-ban Oroszországba utazott, leírja, hogy az utazás közben őt kísérő német katonák és hivatalnokok mennyire féltek a partizánoktól. (Mémoires, Párizs 1948. 141. és köv. oldalak.)
[186] Figyelemre méltó, hogy Paulus tábornagy, a szintén sztálingrádi Korfes tábornok és velük együtt még több magas rangú katona a Német Demokratikus Köztársaságot választotta hazájának.
[187] *Deane, J. R.:* The Strange Alliance. The Story of our Efforts at wartime Co-operation with Russia. New York, 1950 p. 47., 152.
[188] A teheráni konferencia dokumentumait lásd Teherán, Jalta, Potsdam. Kossuth Könyvkiadó 1969. 7—65. old. — *A szerk.*
[189] Az Armija Krajowát (AK) a Londonból irányított lengyel nemzeti ellenállási mozgalom szervezete.
[190] *Philippi, A.—Heim, F.:* Id. mű, 243. old.
[191] A NHHT 4. köt. 76. old.
[192] Német források szerint Hitler létfontosságúnak tekintette Szevasztopol meg-

tartását legalább addig, amíg vissza nem verik a szövetségeseket, akiknek normandiai partraszállását hat-nyolc héten belül várták.

193 1947-ben, mint Lengyelország honvédelmi miniszterének helyettesét ukrán burzsoá terroristák az ukrán határ közelében meggyilkolták.

194 *Deane, J. R.:* The Strange Alliance. The Story of our Efforts at wartime Co-operation with Russia. New York, 1950. p. 47., 152

195 A Nagy Honvédő Háború története rendkívül érdekes (százalékos) adatokat közöl, amelyek azt mutatják, hogy a sztálingrádi hadművelet és a háború vége között a *Vörös Hadsereg személyi állományának létszáma csak alig emelkedett, ezzel szemben harci technikával való ellátottsága óriási mértékben megnövekedett.* A Nagy Honvédő Háború története. 5. köt. Zrínyi Katonai Kiadó 1968.

Az itt következő táblázat nagyszerűen szemlélteti ezt a megállapítást:

Idő	Személyi áll.	Löveg és aknavető	Harckocsi és önjáró löv.	Harci rep. gép.
1942. november 19.	100	100	100	100
1944. január 1.	111	180	133	200
1945. január 1.	112	217	250	343

196 A NHHT 4. köt. 136. old. Német források a szovjet fölényt még nagyobbra becsülik.

197 Ugyanott, 138. old.

198 *Tippelskirch, K.:* A második világháború története. Moszkva 1946. 445. old. (Oroszul.)

199 „Kriegstagebuch des OKW" IV—I. SS. 13—14.

200 *Guderian, H.:* Id. mű, 336. old. Philippi és Heim 28 hadosztályról és 350 000 emberről beszél.

201 *Churchill, W.:* Id. mű, VI. köt. 117. old.

202 Ugyanott, 24. old.

203 Ugyanott, 127. old.

204 A NHHT 4. köt. 201—202. old.

205 Ugyanott, 202—203. old.

206 A „Swit" rádióállomás a „londoni lengyelek" adója volt.

207 *Philippi, A.—Heim, F.:* Id. mű, 259. old.

208 Ugyanott, 260. old. Ezt a kijelentést alátámasztják a német források, amelyek szerint a németek júliusban néhány nagy erejű magasabbegységüket Romániából más arcvonalszakaszra irányították.

209 Ez nem felel meg teljesen a valóságnak. A német fasiszta parancsnokság „összekeverte" a saját és a román hadosztályokat, hogy az utóbbiak tovább is kitartsanak. Csak a hadseregcsoport tengerre támaszkodó jobbszárnyán védett egy román magasabbegység. A szovjet csapatok mind a románok,

mind pedig a nemetek altal megszallt szakaszokra mertek csapasokat — *A szerk.*

[210] A szerzo a romaniai politikai esemenyeket „palotaforradalomnak" tunteti fel. Pedig a valoságban ezeket eleve meghatarozta az a népfelkeles, amelynek lelke a Roman Kommunista Part volt. Antonescut a felkeles kommunistak vezette foldalatti kozpontjanak hatarozata alapján tartoztattak le. — *A szerk*

[211] A haboru befejezese utan nehany év mulva a Szovjetunio errol a teruletrol is lemondott.

[212] Nemet légi tamaszpont, amelynek az volt a fo feladata, hogy megsemmisitse az Angliabol Murmanszkba es Arhangelszkbe tarto hajokaravanokat.

[213] *Gafencu, G.* Preliminaires de la guerre à l'Est. Parizs 1944. 234—235. old

[214] Szovjetszko-francuzszkije otnosenyija vo vremja Velikoj Otyecsesztyvennoj Vojni 1941—1945 gg. Dokumenti i matyeriali. Moszkva 1959 44 old (A tovabbiakban Szovjetszko-francuzszkije otnosenyija)

[215] Ugyanott, 47. old.

[216] Ebben teljesen de Gaulle londoni peldajat kovette. Szovjet diplomatakkal beszélgetve a tabornok gyakran panaszkodott az angol kormanyra. Így 1945. november 25-én Bogomolov nagykovetnek azokra a szavaira valaszolva, hogy rendszeresen olvassa az ő (de Gaulle) „France" cimu ujsagjat, de Gaulle ingerulten csattant fel „Ez nem az en ujsagom Ez angol ujsag, az angol tajékoztatasugyi minisztérium lapja." Egy masik alkalommal, 1942. szeptember 26-an, azt mondta Bogomolovnak, hogy az angolok Herriot-t probaljak rivalisként felléptetni ellene, majd ingerulten hozzafuzte, hogy az angolok hol ilyen, hol olyan emberek felhasznalasaval allandoan igyekeznek őt felretenni. (Szovjetszko-francuzszkije otnosenyija 50 , 96. old)

[217] Ugyanott, 118 old

[218] Ugyanott, 167 old

[219] Ugyanott, 339—383. old

[220] A szerző a „Történelemhamisitok" cimu tortenelmi tajekoztatora gondol, amelyet a Szovjet Tajekoztato Iroda adott ki. — *A szerk.*

[221] A NHHT 5. kot. 48—49. old. Termeszetesen ez a nagy foleny korantsem maradt meg a kesobbi harcok folyaman. Amikor a nemetek felvonultattak tartalekaikat, sok szakaszon — peldaul az Oderanal, Konigsbergnel és masutt — a kovetkezo negy honap soran igen elkeseredett harcok folytak

[222] A Moszkva-folyo tulso partjan fekvő angol nagykovetsegnel, amely a tomegfelvonulastol kisse tavolabb esett, csak kisebb baratı tuntetések voltak.

[223] Arrol a torvenyellenes fasiszta „kormanyrol" van szo, amelyet Donitz tengernagy alakitott es az angol megszallas alatt allo teruleten husz napon at letezett. Donitzet es „minisztereit" vegul is a Szovjetunio surgetesere letartoztattak — *A szerk*

[224] A krimi konferencia dokumentumait lasd Teheran, Jalta, Potsdam 67—176. old. — *A szerk.*

[225] *Stettinius, E.* Roosevelt and the Russians. London 1950

[226] Ugyanott, 226. old

[227] Nem altalaban az Armia Krajowa tagjai, hanem a soraiban levo nepellenes

elemek elleni bírói eljárásról volt szó, akik nyíltan vagy titokban harcoltak az új, demokratikus Lengyelország ellen. — *A szerk.*

[228] A szerző nem magyarázza meg, hogy mire gondol. A Szovjetunió igazi „érdeke" Lengyelországban mindenekelőtt az volt, hogy egy független, erős, demokratikus lengyel állam alakuljon, amely barátja a Szovjetuniónak. — *A szerk.*

[229] Berlint négy szektorból álló külön övezetnek nyilvánították.

[230] „A Nagy Honvédő Háború története" szerint (5. köt. 108—109. old.) a jaltai konferencián az oroszok Németország felosztása ellen voltak, és gyanakvással fogadtak minden felosztási tervet, amelyet a nyugati hatalmak terjesztettek elő. A „feldarabolás" kérdését több értekezleten tárgyalták, különösen az Európai Tanácsadó Bizottság 1944 novemberi ülése és az 1945 júliusi potsdami konferencia közti időszakban. Az Európai Tanácsadó Bizottság 1945 márciusi ülésén a szovjet képviselők határozottan a feldarabolás ellen nyilatkoztak.

[231] *Stettinius:* Id. mű, 115. old.

[232] Ugyanott, 198. old.

[233] Halála igen mély benyomást keltett. Fényképe a szovjet lapok első oldalán gyászkerettel jelent meg, és valamilyen megmagyarázhatatlan ösztön folytán az emberek úgy érezték, hogy nagy veszteség érte a Szovjetuniót is.

[234] A NHHT 5. köt. 313. old.

[235] Ugyanott, 320. old.

[236] Alexander eleinte barátian viselkedett a jugoszlávokkal szemben, később azonban Churchill utasítására élesen kirohant ellenük, sőt egyszer Titót Hitlerhez és Mussolinihez hasonlította, ami felháborította Sztálint. *Churchill, W.:* Id. mű, IV. köt. 480—488. old.

[237] Üzenetváltás... 1. köt. 415. old.

[238] *Sherwood, R.:* Id. mű, 2. köt. 872—906. old.

[239] Pravda, 1945. június 20.

[240] *Mikołajczyk, S.:* The Rape of Poland. London 1948. 157. old.

[241] A potsdami konferencia dokumentumait lásd Teherán, Jalta, Potsdam. 177—411. old. — *A szerk.*

[242] *Williams, W. A.:* The Tragedy of American Diplomacy. New York 1962. 251. old.

[243] A NHHT 5. köt. 429. old.

[244] Ugyanott, 431. old.

[245] Az 1855. évi orosz—japán egyezmény értelmében Szahalint a két ország közösen igazgatja, viszont a Kuril-szigeteket felosztották egymás között. 1875-ben Japán lemondott Szahalinra vonatkozó igényéről, de teljesen megkapta a Kuril-szigeteket. Az 1905. évi békeszerződés értelmében Japán megkapta Szahalin déli részét. A Szovjetunió most nemcsak Szahalin visszaadását, hanem az összes Kuril-szigeteket is követelte, amelyeket a csendes-óceáni szovjet hajózást akadályozó japán támaszpontoknak tekintett. Az is lehetséges, hogy a szovjet vezetők már akkor gyanították, hogy az Egyesült Államok a Kuril-szigeteket potenciális légi támaszpontnak tekinti.

[246] *Sherwood, R* The White House Papers of Harry Hopkins. II. kot. London 1949. 892. old

[247] A NHHT 5. kot. 438—439. old.

[248] Ugyanott, 438. old.

[249] *Churchill, W* Id mű, VI. kot. 552—554 old.

[250] Ugyanott, 554. old.

[251] *Byrnes, J.* All in one Lifetime. New York 1958. 291—299. old.

[252] *Zischka, Anton* Krieg oder Frieden. Gutersloch 1961. 61—65. old. A német szerzőnek az a velemenye, hogy az ultimatumra adott japan valaszt vagy véletlenul, vagy szandekosan helytelenul forditottak le bizonyos amerikai hivatalos szemelyek Suzuki miniszterelnoknek azokat a szavait, hogy „tovabbi informaciokig tartozkodunk a kommentaroktol", ugy forditottak le, hogy „nem veszunk tudomast az ultimatumrol" A japan *mokusatsu* szo a szoveg osszefuggese szerint azt is jelentheti, hogy „nem tudomasul venni", de azt is, hogy „nem kommentalni".

[253] „A Nagy Honvedo Haboru tortenete" (5. kot 473. old) szinten kozli a japan hadifoglyok szamat, de kisse nagyobbnak tunteti fel a hadizsakmanyt Azt mondja, hogy csak a Bajkalontuli és az 1. Tavol-keleti Front csapatai 1565 loveget, 2139 aknavetőt, 600 harckocsit, 861 repulőgepet es 12 000 geppuskat zsakmanyoltak. (Az idezett helyen csak az aknavetőkig tart a felsorolás. — *A szerk*)

[254] 1960-ban Byrnest megkerdeztek vajon szukseg volt-e arra, hogy a csendesoceani haborut befejezzek, meg mielőtt a Szovjetunio túl mélyen belebonyolodik abba. Byrnes ezt valaszolta „Velemenyem szerint, ketségkivul, szukség volt. Még az oroszok hadbalepese előtt be akartuk fejezni a haboru japan fazisát."

[255] Üzenetvaltas 2 kot. 302. old

TARTALOM

KÖNYV A SZOVJET NÉP HŐSTETTÉRŐL (Bevezető tanulmány) [5]

ELŐSZŐ [19]

1. RÉSZ
A HÁBORÚ NYITÁNYA [31]

A Szovjetunió a béke utolsó napjaiban [33]

I. RÉSZ
A BETÖRÉS KEZDETÉTŐL A MOSZKVAI CSATÁIG [47]

A Szovjetunió háborúra való felkészületlensége 1941 júniusában [49]
A betörés [59]
Felhívás a népi háborúra [70]
Szmolenszk: a náci Németország első kudarca a villámháborúban [77]
Moszkva a háború elején [82]
Őszi utazás a szmolenszki fronton [92]
Támadás Leningrád ellen [99]
Harc Ukrajnában [102]
Megkezdődik a moszkvai csata [108]
A moszkvai csata második szakasza [120]
A szovjet csapatok moszkvai ellentámadása [134]
Diplomáciai helyzet a betörés első hónapjaiban [140]

III. RÉSZ
A LENINGRÁDI HŐSKÖLTEMÉNY [159]

Támad az ellenség [161]
Személyes élményeim Leningrádban [169]
Miért tartott ki Leningrád [185]
Néhány szó Finnországról [188]

IV. RÉSZ
1942 NEHÉZ NYARA [191]

Moszkva, 1942 június [193]
Az angol—szovjet szövetség [200]
Kercs, Harkov és Szevasztopol eleste [207]
Az újabb német támadás [216]

V. RÉSZ
SZTÁLINGRÁD [223]

„Sztálingrádi hónapok" Moszkvában. Churchill látogatása és az utána következő események [225]
A németek bekerítése Sztálingrádnál [242]
Sztálingrádi benyomások [255]
Sztálingrád: a haláltusa [272]
„Kaukázus — oda-vissza] [279]

VI. RÉSZ
1943 — A NEHÉZ GYŐZELMEK ÉVE [293]

Sztálingrád után [295]
Politikai események 1943 tavaszán [304]
A kurszki csata [312]
Orjol a német megszállás alatt: személyes élmények [319]
A németek bűncselekményei a Szovjetunióban [328]
Partizánok a szovjet—német háborúban [335]
A nemzetközi kapcsolatok kérdései és a Szovjetunió külpolitikája 1943-ban [348]
Teherán szelleme [359]

VII. RÉSZ

1944 — A DÖNTŐ ÜTKÖZETEK ÉVE [371]

Az 1944. év egyes jellemző vonásai [373]
Hitler krími katasztrófája. Személyes élmények [382]
1944 tavaszának politikai eseményei. A Szovjetunió és a szövetségesek normandiai partraszállása [391]
A hitleristák belorusszijai veresége. „Rosszabb mint Sztálingrád" [402]
Mi történt Varsóban? [408]
Románia, Finnország és Bulgária kilép a háborúból [424]
Churchill második moszkvai látogatása [432]
De Gaulle tábornok Moszkvában [436]
Néhány újabb probléma a háború végén [445]

VIII. RÉSZ

A GYŐZELEM [455]

Németország felé [457]
Jalta és ami utána következett [470]
A béke három hónapja. Potsdam [478]
A rövid szovjet—japán háború Hirosima [496]

JEGYZETEK [511]

A MŰ EREDETI CÍME:
ALEXANDER WERTH: RUSSIA AT WAR. 1941—1945

A FORDÍTÁS AZ EREDETI MŰ ALAPJÁN, AZ 1967-BEN РОССИЯ В ВОЙНЕ CÍMEN MEGJELENT SZOVJET KIADÁS FELHASZNÁLÁSÁVAL KÉSZÜLT

FORDÍTOTTA: DR. AUER KÁLMÁN

AZ EREDETIVEL EGYBEVETETTE: NÁDOR TIBOR ALEZREDES

A KÖTET A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
ÉS A ZRÍNYI KATONAI KIADÓ KÖZÖS GONDOZÁSÁBAN KÉSZÜLT
A KIADÁSÉRT FELEL A ZRÍNYI KATONAI KIADÓ PARANCSNOKA
SZERKESZTETTE: SÖRÖS LAJOS ALEZREDES ÉS CSONKA GYÖRGY
A BORÍTÓ ÉS KÖTÉSTERV SZÉKFFY GYULA MUNKÁJA
MŰSZAKI VEZETŐ SZÉCSI ANDOR
MŰSZAKI SZERKESZTŐ SZÉKFFY GYULA
A SZEDÉST 1972. V. 12-ÉN KEZDTÉK MEG
MEGJELENT 1973. II. 27-ÉN, 12 000 PÉLDÁNYBAN
TERJEDELME 33 (A/5) ÍV
PL.—9—K—7375
72.0631 — KOSSUTH NYOMDA, BUDAPEST
FELELŐS VEZETŐ: MONORI ISTVÁN VEZÉRIGAZGATÓ